

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
PHILOLOGY Series
Серия ФИЛОЛОГИЯ

№2(155)/ 2026

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2026
Astana, 2026

Бас редакторы: Жанат Аймұхамбет

филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: Маншук Ескиндирова

PhD, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Айтуғанова Сәулет	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Акижанова Диана	PhD, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әбдуәлиұлы Бекжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әліпбай Бибол	PhD, оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әшірбаев Самихан	ф.ғ.д., проф., Ә. Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бейсембаева Жанаргуль	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Балтабаев Хамидулла	ф.ғ.к., проф., Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бижкенова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Беженару Людмила	ф.ғ.к., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Әзербайжан ұлттық академиясы, Баку, Әзербайжан
Екижи Метин	PhD, проф., Еге университеті, Измир, Түркия
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жан Динжин	PhD, проф., Минцзу Қытай университеті, Пекин, Қытай
Жарқынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жунусова Жаңылдық	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Қамзабекұлы Дихан	ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газетінің директоры, Астана, Қазақстан
Қасымбекова Нуриля	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	Татарстан Республикасы ҒА корреспондент мүшесі, ф.ғ.к., проф., Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Ғ.Ибрагимов атындағы тіл, әдебиет және өнер институтының директоры, Қазан, Ресей
Мусурманов Эркин	ф.ғ.д., проф., Самарқанд мемлекеттік шет тілдері институтының «Салыстырмалы әдебиет» кафедрасының меңгерушісі, Самарқанд, Өзбекстан
Наврузова Нурида	ф.ғ.д., Баку мемлекеттік университетінің профессоры, Баку, Азербайжан
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нұрғали Қадияша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Саркенова Қарлығаш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шашкина Гульжан	ф.ғ.к., доц., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 001008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан көшесі 11, ОЗҒ, 205-кабинет

E-mail: vest_phil@enu.kz

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.

№KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана. Басуға 30.06.2026 ж. қол қойылды.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

Editor-in-Chief: Zhanat Aimukhambet

Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief: Manshuk Yeskindirova

PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Editorial Board

Aituganova Saulesh	Candidate of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Akizhanova Diana	PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Abdualiuly Bekzhan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Alipbai Bibol	PhD, Teacher, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Ashirbayev Samihan	Doctor of Philology, Prof., A. Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan
Baltabaev Hamidulla	Candidate of Philology, Prof., National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan
Beisembayeva Zhanargul	Candidate of Philology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of Philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of Philology, Prof. Higher School of Linguodidactics and Translation, Saint Petersburg, Russia
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kasymbekova Nurilya	Candidate of Philology, Acting Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kamzabekuly Dikhan	Doctor of Philology, Prof., Academician of NAS RK, Director of the Republican Newspaper «Egemen Kazakhstan», Astana, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Kemenger Kaiyrbek	Candidate of Philology, Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Minnullin Kim	Doctor of Philology, Prof., Corresponding member of Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Director of G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Kazan, Russia
Musurmanov Erkin	Doctor of Philology, Prof., Head of the Department of Comparative Literature, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand, Uzbekistan
Navruzova Nurida	Doctor of Philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Negimov Serik	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurieva Fanuza	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of Philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint National Committee on Languages and International Education, Washington, USA
Sarekenova Karlygash	Candidate of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Satenova Serikkul	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Shashkina Gulzhan	Candidate of Philology, Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zharkynbekova Sholpan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China
Zhunusova Zhanyldyk	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Editorial address: 001008, Kazakhstan, Astana, Kazhymukan str. 11, ELB 5, of. 205

E-mail: vest_phil@enu.kz

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.

Periodicity: 4 times a year Circulation: 10 copies. Signed in print: 30.06.2026

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

Главный редактор: Жанат Аймухамбет
доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Зам.главного редактора: Маншук Ескиндинова
PhD, и.о. доцента., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Айтуганова Саулеш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Акижанова Диана	PhD, и.о. доцента., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Абдуалиулы Бекжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Алипбай Бибол	PhD, преподаватель, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Аширбаев Самихан	д.ф.н., проф., Ташкентский гос.университет узбекского языка и литературы им. А. Навои, Ташкент, Узбекистан
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Балтабаев Хамидулла	к.ф.н., проф., Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улутбека, Ташкент, Узбекистан
Бижкенова Айгүл	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Беженару Людмила	к.ф.н., проф., Ясский государственный университет, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Екижи Метин	PhD, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Ескеева Мағрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жақыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Жаркынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жунусова Жанылдық	ф.ғ.д., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Камзабекулы Дихан	академик НАН РК, д.ф.н., проф., директор республиканской газеты «Егемен Казакстан», Астана, Казахстан
Касымбекова Нуриля	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Кеменгер Каирбек	к.ф.н., доцент, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамский университет, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	д.ф.н., проф., член-корреспондент Академии наук Республики Татарстан, директор Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова, Казань, Россия
Мусурманов Эркин	д.ф.н., проф., заведующий кафедрой «Сравнительное литературоведение» Самаркандского государственного института иностранных языков, Самарканд, Узбекистан
Наврузова Нурида	д.ф.н., проф., Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Нургали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Боннский университет, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Сарекенова Карлыгаш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Сатенова Сериккул	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Тажибаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Турысбек Рахымжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, Россия
Шашкина Гульжан	к.ф.н., доц., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Шәріп Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет им.Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 001008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана 11, УЛК, каб. 205

E-mail: vest_phil@enu.kz

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 10 экземпляров. Подписано в печать 30.06.2026 г.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

МАЗМҰНЫ

ЛИНГВИСТИКА

Есенова Қ.Ө., Исмаилова Ф.К. Көркем әдебиет пен медиадискурстағы перифраздар: ұлттық-мәдени кодтың тілдік репрезентациясы.....	8
Жүнісқали Ә.Қ., Сыздыкова Г.О., Еспекова Л.Ә. «Бәйтерек» мифофитонимінің этномәдени коннотациясының лингвомәдени өрісі (қазақ қиял-ғажайып ертегілері бойынша).	26
Конисбаева С.И., Хайржанова Б.С., Дальмуханова Ф.Қ. Нұрлан Қосымбаев өлеңдеріндегі «Өмір» мен «Өлім» концептісі.	42
Кульманова З.Б. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «Қарыз» және «Парыз» концептілерінің лингвомәдени аспектісі.	56
Қосназарова С.Д., Кулжанова Б.Р., Таирова Н.А. Ғылыми дискурстың цифрлық трансформациясы: ақпараттық-коммуникативтік кеңістіктегі жаңа модельдер.....	70
Құсайынова Ж.А., Насыритдинова Ә.Н. Қосарлы айқындауыштың контекстік-модальдік қызметі.	89
Нұрдаулет П., Сәрсекке Г.Ә., Маулет А. Күй аңыздарындағы мәдени символдар мен тілдік таңбалардың лингвомәдениеттанымдық сипаты.....	101
Ораз А.Н., Маликов Қ.Т., Халикова Н.С. «Corpus linguistics» кілт сөзі бойынша ғылыми жарияланымдардың библиометриялық талдауы: scopus деректері негізінде (2015-2025).....	119
Саурбаев Р.Ж., Жетпісбай Ә.Қ., Сулейменова А.К. Ағылшын тіліндегі артикльдердің негізгі қызметтері туралы.	137
Тлеубердиев Б.М., Агабеков О.М., Ерметова Р.Е. Қаратау өңірі ойконимдерінің құрылымдық жүйесі мен лексика-семантикалық ерекшеліктері.....	152
Шохаева К.Н., Мирон М.О., Садуақас Н.Ә. Эргонимдердің семантикалық сипаты мен жіктелуі.	168

ӘДЕБИЕТТАНУ

Айтуғанова С., Сарсембаева С. Көркем шығармада симулякр кейіпкерлердің берілу ерекшеліктері.	185
Бимұратқызы Ж., Тұяқбаев Ғ.Ә. Түрме әдебиеті: зерттелуі, автобиографиялық сипат және шығармашылық ерекшелігі. PRISMA әдісімен жасалған систематикалық шолу мақаласы.	200
Ильясова Г.Ж., Әлтай А.Д., Рахымбаева Г.Қ. М.Мағауиннің «Шыңғыс хан» деректі тарихи хикаясындағы баяндау ерекшелігі.	219
Құрманбекұлы Қ., Келгембаева Б.Б. Мекендік аңыздардың мәдени-танымдық туризмдегі ролі.....	231
Нұрғали Қ.Р., Богданова Ю.В. Отан ретіндегі мәдени код: орыс поэзиясындағы XIX-XXI ғасырлардағы бейненің эволюциясы.	242
Сыздықов С.К., Таңжарықова А.В. Ұлттық болмыстың поэтикасы: Ақын Алақанұлы шығармаларындағы тарихи жады мен рухани трансформация.....	261
Шәріп А.Ж. Түркі фольклорындағы “öleñ” термині: генезисі және жанрлық ерекшелігі.	281

АУДАРМАТАНУ

Матыгулова А.Н., Джошкун Ж., Тажибаева С.Ж. Деректі повесті аудару: жалпы ақпарат.....	298

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Ахмадиева Д.Ж., Байтанасова Қ.М. Қанипа Бітібаеваның қазақ әдебиетін оқытудағы инновациялық технологиясы.	309
Уәлиханова Г.Ө., Бектемирова С.Б. Тілді тиімді оқытуға арналған смарт білім алу ортасын жобалау.	322

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Yessenova K.U., Ismailova F.K.</i> Periphrasis in Literary and Media Discourse: Linguistic Representation of the National and Cultural Code.	8
<i>Zhuniskali A.K., Syzdykova G.O., Yespekova L.A.</i> The Linguocultural Field of the Ethnocultural Connotation of the Mythophytonym "Baiterek" (Based on Kazakh Fairy-Tale Narratives).	26
<i>Konisbayeva S.I., Khairzhanova B.S., Dalmukhanova F.K.</i> The concept of «life» and «death» in the poems of Nurlan Kosymbaev.	42
<i>Kulmanova Z.B.</i> Linguocultural Aspects of «Debt» and «Obligation» in Kazakh and English Languages. ..	56
<i>Kosnazarova S.D., Kulzhanova B.R., Tairova N.A.</i> Digital transformation of scientific discourse: new models in the information and communication space.	70
<i>Kussaiynova Zh., Nassyritdinova A.</i> Contextual-Modal Function of the Appositive Construction.	89
<i>Nurdaulet P., Sarseke G.A., Maulet A.</i> The linguocultural nature of cultural symbols and linguistic signs in kuy legends.	101
<i>Oraz A.N., Malikov K.T., Khalikova N.S.</i> Bibliometric Analysis of Scientific Publications on the Keyword "Corpus Linguistics": based on Scopus Data (2015-2025).	119
<i>Saurbayev R.Zh., Zhetpisbay A.K., Suleimenova A.K.</i> With Regard to the Fundamental Roles of Articles in the English Language.	137
<i>Tleuberdiev B.M., Agabekov O.M., Ermetova R.E.</i> The Structural System and Lexical-Semantic Features of Oikonyms of the Karatau Region.	152
<i>Shokhayeva K.N., Mirov M.O., Saduakas N.A.</i> Semantic Characteristics and Classification of Ergonyms.	168

LITERATURE STUDIES

<i>Aituganova S., Sarsembayeva S.</i> Features of Representation of Simulacrum Characters in Literary Works.	185
<i>Bimuratkyzy Zh., Tuyakbaev G.A.</i> Prison literature: study, autobiographical nature and creative specificity systematics review article by the PRISMA method.	200
<i>Ilyasova G.Zh., Altay A.D., Rakhimbayeva G.K.</i> The narrative features of M. Magauvin's «Genghis Khan» historical non-fiction novel.	219
<i>Kurmanbekuly K., Kelgembayeva B.B.</i> The role of toponymic legends in cultural and educational tourism.	231
<i>Nurgali K.R., Bogdanova Yu.V.</i> Homeland as a cultural code: the evolution of the image in Russian poetry of the XIX-XXI centuries.	242
<i>Syzdykov S.K., Tanzharikova A.V.</i> Poetics of National Identity: Historical Memory and Spiritual Transformation in the Works of A. Alakanuly.	261
<i>Sharip A.Zh.</i> The Term «Öleñ» in Turkic Folklore: Genesis and Genre Specificity.	281

TRANSLATION STUDIES

<i>Matygulova A.N., Coşkun J., Tazhibayeva S.Zh.</i> Translation of documentary novels: general information.	298

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

<i>Akhmadieva D.Zh., Baytanasova K.M.</i> Innovative Technology for Teaching Kazakh Literature by Kanipa Bitibayeva.	309
<i>Ualikhanova G.U., Bektemirova S.B.</i> Designing a smart learning environment for an effective language teaching.	322

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Есенова К.У., Исмаилова Ф.К.</i> Перифразы в художественной литературе и медиадискурсе: языковая репрезентация национально-культурного кода.	8
<i>Жүнісқали Ә.Қ., Сыздыкова Г.О., Есепкова Л.А.</i> Лингвокультурное поле этнокультурной коннотации мифофитонима «байтерек» (по казахским волшебным сказкам).	26
<i>Конисбаева С.И., Хайржанова Б.С., Дальмуханова Ф.К.</i> Концепт «жизнь» и «смерть» в стихах Нурлана Косымбаева.	42
<i>Косназарова С.Д., Кулжанова Б.Р., Таирова Н.А.</i> Цифровая трансформация научного дискурса: новые модели в информационно-коммуникативном пространстве.	56
<i>Кульманова З.Б.</i> Лингвокультурные аспекты концептов «Долг» и «Обязанность» в казахском и английском языках.	70
<i>Кусайынова Ж.А., Насыритдинова А.Н.</i> Контекстно-модальная функция приложения.	89
<i>Нурдаулет П., Сарсеке Г.А., Маулет А.</i> Лингвокультурная природа культурных символов и языковых знаков в легендах кюев.	101
<i>Ораз А.Н., Маликов Қ.Т., Халикова Н.С.</i> Библиометрический анализ научных публикаций по ключевому слову «Corpus linguistics» на основе данных Scopus (2015-2025).	119
<i>Саурбаев Р.Ж., Жетписбай А.К., Сулейменова А.К.</i> О фундаментальных ролях статей в английском языке.	137
<i>Тлеубердиев Б.М., Агабеков О.М., Ерметова Р.Е.</i> Структурная система и лексико-семантические особенности ойконимов Каратауского региона.	152
<i>Шохаева К.Н., Мирон М.О., Садуакас Н.А.</i> Семантическая характеристика и классификация эргонимов.	168

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

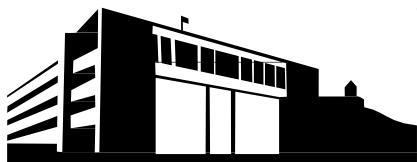
<i>Айтуганова С., Сарсембаева С.</i> Особенности репрезентации персонажей-симулякров в художественном произведении.	185
<i>Бимуратқызы Ж., Түякбаев Г.А.</i> Тюремная литература: исследование, автобиографический характер и творческие особенности систематический обзор, выполненный по методу PRISMA.	200
<i>Ильясова Г.Ж., Алтай А.Д., Рахымбаева Г.К.</i> Особенности повествования в историческом документальном романе М.Магауина «Чингисхан».	219
<i>Курманбекулы К., Келгембаева Б.Б.</i> Роль топонимических легенд в культурно-познавательном туризме.	231
<i>Нурғали К.Р., Богданова Ю.А.</i> Родина как культурный код: эволюция образа в русской поэзии XIX-XXI веков.	242
<i>Сыздықов С.К., Танжарикова А.В.</i> Поэтика национальной самобытности: историческая память и духовная трансформация в произведениях А. Алаканулы.	261
<i>Шарип А.Ж.</i> Термин «öleñ» в тюркском фольклоре: генезис и жанровая специфика.	281

ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

<i>Матыгулова А.Н., Джошкун Ж., Тажибаева С.Ж.</i> Перевод документальной повести: общая информация.	298

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

<i>Ахмадиева Д.Ж., Байтанасова Қ.М.</i> Инновационная технология преподавания казахской литературы Канипы Битибаевой.	309
<i>Уәлиханова Г.О., Бектемирова С.Б.</i> Проектирование смарт среды обучения для эффективного преподавания языка.	322

ХҒТАР 16.01.11
Ғылыми мақала

Қ.Ө. Есенова^{1*}, Ф.К. Исмаилова²

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

² К. Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: ¹ kalbike.yesenova@bk.ru*, ² ismailova.f@uib.kz)

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ ПЕН МЕДИАДИСКУРСАҒЫ ПЕРИФРАЗДАР: ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ КОДТЫҢ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада көркем әдебиет пен медиадискурста перифраздардың лингвопрагматикалық қызметі функционалды-семантикалық тұрғыдан талданады. Перифраз жанама сипаттамалық атау ретінде номинативтік, экспрессивтік, бағалауыштық және эвфемистік әлеуетімен ерекшеленеді. Зерттеудің мақсаты – қазақ тіліндегі перифрастикалық бірліктердің көркем және публицистикалық мәтіндегі қолданыс тетіктерін салыстыра сипаттап, олардың прагматикалық ықпал ету мүмкіндігін айқындау. Жұмыстың ғылыми маңызы перифразды тек көріктеуіш амал ретінде емес, дискурстық стратегияның құрамдас бөлігі, мәтін құраушы және оқырманға ықпал етуші құрал ретінде кешенді қарастыруымен анықталады. Практикалық маңызы – медиамәтін стилін жетілдіруде, мәтін өндірісі мен қабылдануын талдауда, сондай-ақ стилистика және медиалингвистика курстарында қолдануға жарамдылығында. Әдістеме интерпретациялық-функционалдық талдауға сүйенеді, яғни, көркем проза мен мерзімді баспасөз мәтіндерінен іріктелген мысалдар контекстік талдау, прагматикалық интерпретация, салыстырмалы сипаттау және жіктеу тәсілдері арқылы қарастырылды. Нәтижесінде көркем және медиа мәтіндердегі ортақ әрі айырым белгілер сараланып, көркем дискурста перифраздың эстетикалық-образдық және психологиялық сипаттау қызметі басым екені, ал медиадискурста ақпаратты әрлеу, бағалау, эвфемизация, клишелену және манипулятивтік ықпал ету қызметтері күшейетіні көрсетілді. Зерттеу перифраздың дискурсаралық табиғатын нақтылап, қазақ медиатіліндегі екінші деңгейлі номинацияларды жүйелеуге үлес қосады.

Түйін сөздер: перифраз, лингвопрагматика, көркем дискурс, медиадискурс, ұлттық-мәдени код, тілдік репрезентация.

Түсті: 22.03.2026; **Жөнделді:** 30.05.2026; **Мақұлданды:** 16.06.2026; **Онлайн қолжетімді:** 30.06.2026

Кіріспе

Перифраз – әдебиеттану мен тіл білімінде ертеден зерттеліп келе жатқан тілдік-стилистикалық құбылыс. Аталған терминнің түп-төркіні көне грек риторикасымен байланысты болып, «айналып айту», яғни ойды тура білдірмей, астарлап, бейнелі түрде жеткізу тәсілін білдіреді. Классикалық риторика дәстүрінде перифраз мәнерлі сөйлеудің тиімді амалдарының бірі ретінде қарастырылған. Кейінірек бұл ұғым тіл білімі аясында орнығып, стилистика саласында троптардың бір түрі ретінде ғылыми сипаттамаға ие болды.

Қазіргі лингвистикалық зерттеулерде перифразға берілген анықтамалар мазмұндық тұрғыдан өзара сабақтас келеді. Мәселен, БАҚ энциклопедиялық сөздігінде перифразға: «шындықтағы заттар мен құбылыстарды эмоциялық-экспрессивтік бағалау реңкі басым жанама, сипаттамалық атау ретінде қолданылатын стилистикалық тәсіл» деген анықтама беріледі (ЭС, 2002: 168). Бұл анықтама перифраздың негізгі ерекшелігі ретінде оның бейнелілік сипатын және эмоциялық-экспрессивтік қызметін айқындайды. Перифраз жасау үдерісінде нысанның немесе құбылыстың ең мәнді, актуалды қыры алдыңғы қатарға шығарылып, сол объектінің мазмұнын ашатын басты сипат тілдік тұрғыдан айрықшаланады.

Перифраздың негізгі мақсаты – айтылатын ойдың әсерлілігін арттыру, мазмұнды бейнелі әрі ықпалды түрде жеткізу. Осыған байланысты перифраз көркем әдебиет тілінде, публицистикалық мәтіндерде, шешендік сөздерде, сондай-ақ ауызекі сөйлеу барысында кеңінен қолданыс табады. Перифрастикалық бірліктер мәтіннің идеялық-эстетикалық мазмұнын байытып, оның мағыналық реңкін тереңдете түседі. Бұл перифраздың сөзді көркемдеп құбылтудағы айрықша қызметімен тікелей байланысты.

Зерттеу мақсаты – көркем әдебиет пен медиамәтіндердегі перифраздардың қолданысын лингвопрагматикалық тұрғыдан сипаттап, олардың дискурстағы әсіресе адресатқа ықпал ету, бағалау, эвфемизмдік, мәтін құрау қызметін салыстыра айқындау.

Зерттеудің міндеттері:

- перифраз ұғымының теориялық негізін нақтылау.
- көркем дискурста перифраздың эстетикалық-образдық және психологиялық сипаттау қызметтерін талдау.
- медиадискурста перифраздың ақпаратты әрлеу, назар аударту, бағалау және ықпал ету қызметтерін көрсету.
- көркем мәтін мен медиамәтіндегі перифраздардың ортақ және айырым белгілерін жүйелеу.
- перифраздың синонимия, метафора, метонимия, эвфемизм сияқты құбылыстармен тоғысатын тұстарын прагматикалық қырынан түсіндіру.
- перифраздардың клишелену үдерісі мен дискурстық стратегиялардағы рөлін негіздеу.

Сонымен перифраздың тарихи қалыптасу жолына назар аударсақ, оның әдеби тілде көркемдеу тәсілі ретінде ертеден қолданылып келе жатқанын байқауға болады. Қазақ ауыз әдебиетінде перифраздық оралымдар кеңінен ұшырасады. Мәселен, батырлар жырында аспан «*жібек шатыр*», күн «*алтын шырақ*», «*ақ сандық*» түрінде бейнелі атаулармен беріледі. Сол сияқты табиғат көріністерін сипаттаудағы «*көк майса*», «*ақ көрпе*» немесе адам сұлулығын танытатын «*ақша маңдай*», «*құралай көз*», «*ақ тамақ*», «*оймақ ауыз*» тәрізді тіркестер перифраздың дәстүрлі әрі тұрақты үлгілері болып табылады. Бұл оралымдар халықтың дүниетанымы мен эстетикалық талғамын танытатын бейнелі тілдік құралдар ретінде қалыптасқан.

Қазақ жазба әдеби тілінде перифразды терең мағыналық әрі көркемдік деңгейде қолдану Абай шығармашылығында айқын көрініс табады. Абай өз өлеңдері мен қара сөздерінде бірқатар абстракт ұғымдарды жұмсартып, астарлап немесе бейнелі түрде жеткізу мақсатында перифразды шебер пайдаланған. Мәселен, надандық ұғымын «қараңғылық» арқылы сипаттауы немесе «қараңғылық пердесі», «үміттің оты», «қарсақ жортпас қара адыр» секілді тіркестерді қолдануы – ақынның концептуалдық ойлау жүйесіне тән перифрастикалық үлгілер. Мұндай қолданыстар жай ғана синонимдік ауыстыру емес, ұғымның мәнін көркемдік тұрғыдан терең түсіндіруге бағытталған бейнелі тәсілдер болып табылады.

Перифраз көркемдік-стилистикалық амалдардың бірі ретінде автордың коммуникативтік ниетін айқындап, айтпақ ойын дәл әрі әсерлі жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл мәселеге қазақ тіл білімінің негізін салушы Ахмет Байтұрсынұлы ерекше мән берген. Ғалым көркем сөздің табиғатын сипаттай келе, ақын тілі мен қарапайым тілдің айырмашылығын айқындай отырып, сөзге «айрықша өң» беру арқылы лебіздің көрнекі сипат алатынын атап көрсетеді. Оның пайымдауынша, сөз өнері – ойды, қиялды және көңіл күйін тіл арқылы жүйелі әрі көркем түрде сыртқа шығару қабілеті. Ал мұндай қабілет тілдік құралдарды, соның ішінде перифраз тәрізді бейнелі тәсілдерді орынды әрі шебер қолданумен тығыз байланысты (Байтұрсынов, 2003: 162).

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған бұл тұжырым қазақ тілінің бейнелі-көркем табиғатын танудағы іргелі теориялық негіздердің бірі болып табылады. Ғалым сөз өнерінің ішкі мазмұнын «ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін» деп үш өзара сабақтас қабатқа жіктейді. Аталған қабаттар көркем ойдың көпқырлы құрылымын айқындап, тілдік шығармашылықтың когнитивтік және эмоциялық тетіктерін ашады.

Біріншіден, *пікір* – логикалық пайымдауға, танымдық әрекетке негізделген ой жүйесі. Екіншіден, *қиял* – суреткердің елестету, бейнелеу қабілетін танытатын, образ жасауға негіз болатын шығармашылық механизм. Үшіншіден, *көңіл күй* – эмоциялық-бағалаушылық реңкті білдіретін, сезімнің тілдік формада көрінуін қамтамасыз ететін қабат. Осы үш қабаттың өзара үйлесімі көркем сөздің терең мазмұнын қалыптастырып, тілдің поэтикалық табиғатын айқындайтын тұтас когнитивтік-эмоциялық жүйе түзеді.

Ғалым бұдан әрі осы ішкі мазмұнның сыртқы тілдік формаға ауысу үдерісін «тәртіптеп, қисынын, қырын, кестесін келістіріп» деген ұғымдар арқылы сипаттайды. Бұл тіркестер мәтін түзудің тілдік-эстетикалық сатыларын білдіреді.

1) Тәртіптеу – ойды логикалық жүйеге түсіріп, құрылымдық тұрғыдан ұйымдастыруды көздейді.

2) Қисынын келтіру – сөздердің өзара байланысын, мағыналық және синтаксистік үйлесімін қамтамасыз етуге бағытталған.

3) Қырын келтіру – мазмұнның астарлы, образды қырын ескере отырып, тілдік бедер қалыптастыруды білдіреді.

4) Ал кестесін келтіру – перифраз, метафора, эпитет секілді көркемдік құралдарды пайдалану арқылы сөзге эстетикалық сұлулық пен әсерлілік дарыту үдерісі ретінде танылады.

Сонымен перифраз – сөзді «кестелеу» үдерісінде белсенді қолданылатын көркемдік-стилистикалық тәсілдердің бірі. Автор өз ойын тура номинация арқылы емес, жасырын, бейнелі, жұмсарған әрі ишаралы формада жеткізген жағдайда, бұл мағыналық ауысым көбіне перифраз арқылы жүзеге асады. Осы тұрғыдан алғанда, перифразды тек бейнелілік деңгейінде қарастыру жеткіліксіз. Ол – тілдік сана мен әлеуметтік-коммуни-

кативтік қажеттіліктің тоғысынан туындайтын, көпқабатты әрі күрделі семиотикалық бірлік.

Зерттеушілердің бір тобы перифразды фразеологиялық синонимдердің бір түрі ретінде сипаттап, белгілі бір ұғымды оның дәстүрлі атауынан өзгеше, бейнелі сөз тіркестері арқылы білдіру тәсілі деп түсіндіреді (Балақаев, 1974: 200). Мұндай көзқарас перифраздың синонимдік қатынастар жүйесіндегі орнын айқындауға мүмкіндік береді.

Перифраздың синонимдік табиғатын арнайы қарастырған ғалым Ә. Болғанбаев оны «жеке сөздің орнына оның мәнін сипаттайтын тіркеспен жеткізу» деп анықтай отырып, синонимдік қатарлармен тығыз байланыста талдайды. Ғалым ұсынған «пролетариаттың ұлы жазушысы (М. Горький)», «Абай жолы» романының авторы (М. Әуезов) тәрізді қолданыстар перифраздың ресми және бейтарап сипаттағы үлгілерін көрсетеді (Болғанбаев, 2006: 8).

Перифраздың эвфемистік қызметі ғалым Ә. Ахметов еңбектерінде кеңінен қарастырылады. Ғалым перифразды эвфемизм қалыптастырудың өнімді құралы ретінде бағалап, «темір көзді сарай» тіркесін «түрме» атауының жұмсартылған, астарлы баламасы ретінде түсіндіреді (Ахметов, 2015: 208). Бұл тұжырым перифраздың прагматикалық қызметін, яғни жағымсыз немесе әлеуметтік тұрғыдан қолайсыз ұғымдарды бейтараптандыру мүмкіндігін айқындайды.

Перифраздың тілдік жүйедегі орны мен қолданыс аясын кең көлемде сипаттаған академик Ө. Айтбайұлы бұл құбылыстың тек көркем әдебиетпен шектелмейтінін, сонымен қатар публицистикалық, ғылыми және ғылыми-техникалық мәтіндерде де белсенді қолданылатынын атап көрсетеді. Ғалым кейбір зерттеушілер перифразды фразеология саласына жатқызса, енді біреулері оны синтаксистік бірлік немесе троп, поэтикалық фигура ретінде қарастыратынын көрсетеді. Сонымен қатар перифраздың басты ерекшелігі – затты немесе құбылысты оның тікелей атауын қолданбай, келтірінді мағынада бейнелеп сипаттауында. Мұндай мағына тілдік жүйедегі өзге факторлармен, соның ішінде контекст пен прагматикалық жағдаймен тығыз байланыста айқындалады (Айтбайұлы, 2013: 200–201).

Перифразды «образды синонимдер» деп атаған профессор Т. Қоңыров бұл тәсіл арқылы зат пен құбылысты олардың басты, танымдық белгілері негізінде бейнелеп жеткізу жүзеге асатынын дәлелдейді (Қоңыров, 1978: 73). Ал белгілі лексиколог Ғ. Қалиев бұл пікірді дамыта отырып, перифразды «сипаттама оралым» ретінде анықтайды. Ғалымның пайымдауынша, мұндай оралымдарда зат немесе құбылыс тура атаудан гөрі сипаттау арқылы танылады. Мәселен, арыстанның «аң патшасы», жыланның «аты жан» деп берілуі осының айқын дәлелі (Қалиев, 2006: 77).

Көркем әдебиет тілінде перифраз көріктеуіш амалдардың маңызды түрі ретінде орныққан. Бұл жөнінде академик Рәбиға Сыздық перифразды «бір нәрсені немесе құбылысты соның бір белгісін көрсетіп атау тәсілі» деп анықтай отырып, оның барлық тілдерге тән әмбебап құбылыс екенін атап көрсетеді (Сыздықова, 2004: 28).

Мұндай жанама атаулар сөзге айрықша экспрессия дарытып, шығарманың стильдік өрісін кеңейтеді әрі көркем бейнелілігін арттырады. Осыған байланысты перифраздың көркем мәтіндегі жетекші қызметі – стилистикалық-эстетикалық әсерді күшейту, яғни оқырман қабылдауына эмоциялық-көркемдік өң беру болып табылады. Перифраз арқылы мәтіннің мағыналық қабаты тереңдеп, авторлық бағалау мен эстетикалық ұстаным айқын көрінеді.

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдістері: контекстік-семантикалық талдау, функционалдық-прагматикалық интерпретация, салыстырмалы сипаттау (көркем дискурс – медиадискурс) және жіктеу, дискурстық талдау. Зерттеу материалын талдау көркем проза мәтіндерінен және әр жылдардағы мерзімді баспасөз, әлеуметтік медиамәтіндерден алынған сөзқолданыстарға сүйенеді. Материалда перифраздың көркем мәтінде образ түзуге, ал медиада ақпаратты әрлеуге және бағалауға қызмет ететін үлгілері қамтылады.

Нәтижелер мен талқылау

Перифраз көбіне ұлттық-мәдени астары бар метафоралармен, теңеулермен ұштаса отырып, әдеби тілдің образдылық жүйесін қалыптастырады. Мәселен, Абай шығармаларында дүниенің *он сегіз мың ғалам, шартарап* деп аталуы немесе сұлу қыздың *қызыл гүл, қалам қас, піскен алма* сияқты бейнелі атаулармен сипатталуы – қазақ поэтикалық дәстүрінде орныққан перифраздық үлгілер. Бұл қолданыстар заттың немесе құбылыстың тікелей атауын айналып өтіп, ұлттық танымға тән эстетикалық кодтар арқылы бейнелі мағына тудырады.

Перифразды қолдану кейіпкердің портретін, мінез-құлқын не ішкі көңіл күйін жанама сипаттау арқылы оқырман сезіміне ықпал етудің тиімді тәсілі саналады. Жазушы екінші деңгейдегі атауларды пайдалана отырып, ойды тура білдірмей, астарлап жеткізеді, соның нәтижесінде кейіпкер бейнесі тұспалдау арқылы ашылады. Мәселен, Ғабит Мүсірепов ауыр еңбекпен әбден шыныққан қазақ жігітін *«сірі алақан, шойын білек»* деп атауы арқылы оның дене бітімі мен қайрат-күшін тікелей атамай-ақ, жанама бейнелеумен көрсетеді: *«Аш-жалаңаш сені шақырамыз, сірі алақан, шойын білек, мына туды сен ұстайсың!»* («Кездеспей кеткен бір бейне»). Бұл тіркес кейіпкерді жай ғана «еңбекқор жігіт» деп атаудан әлдеқайда әсерлі етіп, қатты еңбектен қолы қатайған, білек күші темірдей берік жан деген ұғымды оқырман санасында өздігінен қалыптастырады.

Сол сияқты жазушы осы шығармада пойызды халықтық таным тұрғысынан *«от арба»* деп атауы да перифраздың көркемдік әлеуетін айқын танытады: *«Ол қара жерді солқылдата сілтеп келе жатқан от арба – қара бұйра жал-құйрығын аспанға шаншып, қараңғы түнді қақ жарып, жарқырап келе жатқан паравоз!»* («Кездеспей кеткен бір бейне»). Мұнда паровоз техникалық нысан ретінде емес, жалын атқан, екпінді қозғалыстағы арба бейнесінде суреттеліп, қарапайым халықтың дүниетанымы көркем түрде беріледі әрі көркем шындықтың эмоциялық әсері күшейтіледі.

«Оған жіберетін кісілерім де әзір... “қызыл бұрыштың” бастығы Ажығали мұндай жұмысқа таптырмайтын адам» деген сөйлемдегі *қызыл бұрыштың бастығы* тіркесі перифраздың көркем әрі мәдени-тарихи астары бар үлгісін көрсетеді (Ғабит Мүсірепов, «Қазақ солдаты»). Кеңестік кезеңде қызыл бұрыш атауы үгіт-насихат және мәдени-ағарту жұмыстары жүргізілетін арнайы бөлмені білдіріп, идеологиялық мәнге ие тұрақты тіркеске айналғаны белгілі. Осыған сәйкес қызыл бұрыштың бастығы перифразы ресми *мәдени ұйымдастырушы, насихат жұмыстарының жетекшісі* сияқты атаулардың орнына жұмсалып, кейіпкердің қызметін танытумен қатар, оны белгілі бір идеологиялық жүйенің өкілі ретінде де айқындайды. Яғни, перифраз мұнда номинативтік емес, бағалаушылық әрі әлеуметтік-прагматикалық қызмет атқарып тұр.

Көркем мәтінде перифраз эмоциялық жағдайды жеткізудің де тиімді құралы болып табылады. Оралхан Бөкейдің «Ардақ» әңгімесіндегі *ат құйрығын кесіскендер, айықпас бұлт, төрт құбыласы сай, қызғаныш құрты, жарық әлеммен қоштасар шалажансар сәт,*

тіршілік құсы сияқты тіркестер автордың көркемдік әлемін айқындайтын айшықты перифраздар ретінде танылады.

Ат құйрығын кесіскендер тіркесі қазақ дәстүрінде туыстар арасындағы бітіспес араздықты білдіретін тұрақты мәдени кодқа негізделген. Автор бұл перифразды кейіпкерлер арасындағы жанжалды көрсету мақсатында қолданып, оқырман санасына ұлттық дүниетанымға тән образды ұсынады. *Айықпас бұлт* тіркесі де – қайғы мен реніштің кетпей, адамдар арасын торлаған күйін меңзейтін астарлы бейне. Мұнда *бұлт* ауыртпалықтың метафорасы болса, *айықпас* компоненті оның ұзаққа созылар, шешілмес сипатта екенін білдіреді. Осылайша перифраз психологиялық шиеленісті көркем түрде бейнелейді.

Төрт құбыласы сай тіркесі қазақ дүниетанымындағы тұрмыстық молшылықты, әлеуметтік тұрғыдан орнығуды білдіретін ұғымды танытады. Ал *қызғаныш құрты* перифразы көреалмаушылықты тікелей атамай, оны іштен жегідей жейтін, адамның жан дүниесін бұзатын психологиялық күй ретінде бейнелейді. Мұндағы құрт бейнесі эмоциялық әсерді күшейтіп, жағымсыз сезімнің деструктивті сипатын айқындайды.

Өлімге жақын сәтті білдіретін *жарық әлеммен қоштасар шалажансар сәт* перифразы да аса экспрессивті қолданысқа жатады. Мұнда *жарық әлем* тіршілікті, өмірді меңзесе, *шалажансар* күй жанның тәннен ажырауға таяғанын астарлайды. Осы мағынаны автор *қош деп ұшар тіршілік құсының ең ақырғы сілкінісі* деп одан әрі тереңдете түседі. Адамның жан тапсыруын *тіршілік құсының* ұшуы арқылы бейнелеу – ұлттық поэтикалық дәстүрге тән символдық перифраз, ол өлім ұғымын жұмсартып, философиялық деңгейде қабылдануға мүмкіндік береді.

Перифраздың көркемдік мүмкіндігі Қабдеш Жұбаділов шығармаларында да айқын аңғарылады. *Дүниенің қам-қайғысы, пендешіліктің кір-қоқысы, тіршіліктің тандыры* секілді тіркестер жазушының бейнелі ойлау жүйесінен туындаған перифраздар болып табылады. *Дүниенің қам-қайғысы* тіркесі қазақ дүниетанымында өткінші өмірдің күйбеңін, адам басына түсетін ауыртпалықтарды жинақтап білдіретін ұғымға айналған. Мұндағы *дүние* сөзі рухани әдебиетте «жалған, өткінші өмір» мағынасында қолданылып, философиялық сипат алады. *Қам-қайғы* қос сөзі де адамның жан дүниесін жайлаған күйзелісті бейнелейтін тұрақты поэтикалық формула ретінде орныққан.

Пендешіліктің кір-қоқысы тіркесінің түп негізінде *пенде* ұғымы жатыр. Парсы тілінен енген бұл сөз қазақ тілінде әлсіз, күнәлі адам баласының бейнесін білдіреді. Ал *кір-қоқыс* компоненті рухани-моральдық кемшіліктердің көркем баламасына айналып, тұрмыстық мағынадан абстрактыланып, адам болмысының ақаулы қырын бейнелейді. *Тіршіліктің тандыры* перифразы да дала мәдениетіне тән метафоралық ойлаудың жемісі, суға тәуелді тіршіліктің тарыққан күйін шөл мен қуаңшылыққа теңеу арқылы өмірдің таусылу шегін әсерлі жеткізеді.

Осылайша көркем мәтінде перифраз әлеуметтік, психологиялық әрі экзистенциалдық ұғымдарды жанама, бейнелі түрде танытудың пәрменді құралы ретінде көрінеді. Жазушы перифраздарды шебер пайдалану арқылы шығарманың идеялық-мазмұндық қуатын арттырып, оқырман эмоциясына ықпал етеді.

Академик Р. Сыздықтың тұжырымына сүйенсек, Абайға дейін де қазақ поэзиясында перифраздар қолданылғанмен, олар негізгі тәсіл деңгейіне көтерілмеген еді. Ал ұлы Абай перифразды жүйелі әрі өнімді құрал дәрежесіне дейін дамытты – бейнелі тіркестерді молынан қолдану, жаңасын жасау, бұрынғы қалыптасқан оралымдарды түрлендіре пайдалану арқылы ақын поэтикалық эмоционалдылықты мейлінше күшейтті (Сыздықова, 2004: 208). Демек, кейінгі қазақ көркем мәтіндерінде Абай дәстүрін жалға-

стырған перифраздар кейіпкердің жан дүниесін, көңіл күйін астарлай бейнелеп, оқырманға әсер ететін қуатты стилистикалық тәсіл ретінде орнықты.

Бұқаралық ақпарат құралдарының тілінде перифраз айрықша стилистикалық құрал ретінде орнығып, қосқырлы қызмет атқарады. Біріншіден, ол ақпаратты беру формасын түрлендіру арқылы оқырман назарын аударып, мәтіннің ақпараттық тартымдылығын арттыруға мүмкіндік береді. Екіншіден, сөз таңдаудағы баламалылық пен бейнелілік арқылы оқырманға прагматикалық ықпал жасап, белгілі бір идеяны астарлап жеткізуге немесе эмоциялық әсер тудыруға қызмет етеді.

Медиамәтіндерде ресми атаулар мен терминдердің қайталануын болдырмау мақсатында оларды баламалы перифраздармен алмастырып беру жиі ұшырасады. Мұндай қолданыстың ақпараттық қызметі – мәтін мазмұнын байытып, бірсарынды баяндаудан арылту және оқырман қызығушылығын сақтап қалу. Мәселен, жаңалық мәтіндерінде *Қазақстан Республикасының Президенті* атауы бірнеше рет қайталанбас үшін, алғашында ресми түрде беріліп, кейінгі жолдарда *Мемлекет басшысы* деген перифразбен алмастырылуы қалыпты тәжірибеге айналған. Сол сияқты *Елорда* және *оңтүстік астана* тәрізді атаулар Астана мен Алматы қалаларын әр қырынан танытып, ақпараттық стильде кеңінен қолданылады. Бұл перифраздар белгілі бір мекенді тек географиялық нысан ретінде ғана емес, саяси, мәдени немесе символдық мәні бар кеңістік ретінде қабылдауға ықпал етеді.

Медиадискурста перифраздың екінші, әрі маңызды қыры – оның прагматикалық, яғни ықпал ету қызметі. Газет-журнал тілі ресми стиль талаптарын сақтай отырып, оқырманға жеткізілетін ойды көбіне жанама, бейнелі атаулар арқылы ұсынады. Мысалы, *қылқалам шебері*, *сөз майталманы* сияқты тіркестер белгілі бір суретші не қаламгерді атауда қолданылып, фактілік ақпаратпен қатар бағалауыштық реңк үстейді. Ал *қара алтынның* отаны тәрізді қолданыстар (мұнайлы өңірлерге қатысты) нақты деректі бейнелі түрде ұсыну арқылы оқырман санасында әсерлі образ қалыптастырады.

Жаңалық мәтіндерінде оқырманға жағымды эмоциялық әсер беру мақсатында қолданылатын перифраздар жиі ұшырасады. Мәселен, *ақ халатты абзал жандар* тіркесі – дәрігерлерді, *ержүрек жандар* – құтқарушыларды, ал *төрт аяқты достар* бейресми контексте ит, жылқы секілді жануарларды атау үшін жұмсалады. Мұндай перифраздар ақпараттық мазмұнмен қатар, оқырман санасында жылылық, құрмет немесе сүйіспеншілік реңкін қалыптастырады. Осы арқылы медиамаәтін тек хабарлау қызметін атқарып қана қоймай, адресаттың эмоциялық қабылдауына да ықпал етеді.

Перифраздың публицистикадағы тағы бір маңызды ерекшелігі – оның кең қоғамдық қолданыс нәтижесінде клишеге, яғни тілдік штампқа айналу үдерісі. Бұқаралық ақпарат құралдарында жиі қайталанатын перифраздар уақыт өте келе көпшілік санасына сіңіп, дайын тілдік бірлік ретінде күнделікті қолданысқа еніп жатады. Мысалы, Алматы қаласының атауы жылдар бойы БАҚ беттерінде *Оңтүстік астана* перифразы арқылы беріліп келеді. Қазіргі таңда бұл тіркес аталған қаланың бейресми баламасына айналып, ресми емес коммуникацияда да кеңінен қолданылады.

Сол сияқты Түркістан шаһарына қатысты журналистік дискурста қалыптасқан *Түркі әлемінің рухани астанасы*, *түркілер төрі* секілді перифраздар бастапқыда тың әрі әсерлі қолданыстар болғанымен, уақыт өте келе газет мәтіндерінде жиі қайталанып, экспрессиялық қуатының әлсірей бастағаны байқалады. Бұл құбылыс бір перифраздың үздіксіз қайталануы нәтижесінде оның бейнелілік және эмоциялық әсерінің біртіндеп бәсеңде-

уіне байланысты. Дегенмен мерзімді баспасөз тілінде жаңа, баламалы перифраздарды іздестіру үдерісі үздіксіз жүріп отырады.

Осы тұрғыда профессор Б. Момынова қазақ баспасөзі тілінде «сөздердің екінші деңгейдегі мағыналарының дамуы арқылы синонимдік жұптардың қолданыста бір мезгілде қатар пайда болатынын» атап көрсетеді (Момынова, 2003: 192). Бұл пікір медиадискурста перифраздардың динамикалық сипатын, олардың тілдік жүйеде үздіксіз жаңарып отыратын құбылыс екенін дәлелдейді.

Осыдан шығатын қорытынды – медиамәтіндерде қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктеріне сүйене отырып, мағыналас балама атауларды қалыптастыру үдерісі белсенді түрде жүріп жатыр. Мұның айқын дәлелі – перифраз негізінде пайда болған контекстуалдық синонимдердің көбеюі. Мәселен, *тәжтажал* лексемасы (*тәж* – корона, *тажал* – ажал) COVID-19 індеті таралған кезеңде қазақ баспасөзінде вирустың бейнелі атауы ретінде қолданысқа енді. Бұл мүлде жаңа қолданыс қысқа уақыт ішінде көпшілікке түсінікті болып, медиакеңістіктен тыс, күнделікті ауызекі сөйлеу тіліне дейін таралды. Аталған мысал перифраздың медиадискурста жаңа номинациялар тудырудағы өнімді тетік екенін көрсетеді.

Көркем әдебиет пен медиамәтіндегі перифраз қолданысын салыстыра қарастырғанда, ең алдымен олардың ортақ ұқсастықтары байқалады. Екі дискурста да перифраз екінші атау, алмастырушы балама ретінде қызмет атқарып, негізгі мақсаты – сөздің әсерлілігін арттыру, ойды бейнелі түрде жеткізу болып табылады. Яғни, көркем мәтінде де, журналистикалық мәтінде де перифразға жүгіну тілдік экспрессияны күшейтуге, бейнелілікке ұмтылудан туындайды.

Сонымен қатар екі салада да перифраз көбіне метафора, теңеу, аллюзия, синекдоха, метонимия тәрізді троптармен тығыз байланыста қолданылады. Басқаша айтқанда, перифраз жалпылама атауды оның нақты сипаттамасы арқылы алмастыруды көздесе, бұл алмастыру тетіктері көркем және медиалық мәтіндерде ортақ семантикалық негіздерге сүйенеді. Мұндай негіздерге нысанды оның басты қасиеті арқылы атау, қызметі мен функциясына қарай номинациялау сияқты тілдік амалдар жатады.

Екі дискурста да перифраздың прагматикалық қызметі айқын көрінеді. Ол оқырман назарын аударуға, эмоциялық әсер туғызуға және мәтіннің негізгі идеясын тиімді ұғындыруға бағытталған. Демек, көркем шығарма авторы да, публицист те перифразды таңдауда оның оқырман санасында тудыратын ассоциациясын, ұлттық-мәдени контексттегі мағыналық жүктемесін ескереді. Бұл – көркем әдебиет пен медиадискурста ортақ, әмбебап заңдылықтардың бірі.

Ортақ белгілердің бірі ретінде перифраздардың ұлттық таным мен тілдік дәстүрге сүйеніп жасалатынын атап өтуге болады. Қазақ көркем әдебиетінде де, бұқаралық коммуникацияда да тарихи тұрғыдан орныққан *қара алтын*, *ақ орда*, *қара қазан*, *сары баланың қамы* тәрізді перифраздар мағыналық өзегін сақтай отырып, тұрақты қолданысқа ие болып келеді. Мұндай бірліктердің екі дискурста да бірдей қабылдануы олардың ұлттық санамен, дәстүрлі дүниетаныммен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Осы арқылы авторлар оқырманмен ортақ мәдени-танымдық кодтарға, яғни қалыптасқан тұрақты образдарға сүйеніп, мәтінді қабылдауды жеңілдетеді әрі адресант пен адресат арасында эмоциялық-бағалауыштық ортақтық орнатады.

Енді айырмашылықтарына келсек, көркем мәтін мен медиамәтіндегі перифраз қолданымы бірқатар параметрлер бойынша өзгешеленеді. Төменде салыстырмалы кестеде негізгі айырмашылықтар жүйеленіп көрсетілді:

1-кесте. Көркем мәтін мен медиамәтіндегі перифраздардың айырмашылықтары

Салыстыру өлшемі	Көркем мәтіндегі перифраз	Медиамәтіндегі перифраз
Мақсатты қызметі	Эстетикалық әсер ету, көркем бейне жасау, эмоциялық тереңдік беру.	Ақпаратты әрлеу, ықпал ету (үгіт-насихат, иландыру), назар тарту.
Қолданылу жиілігі	Өте жиі (әсіресе поэзияда, прозада суреттеу тұстарында мол).	Жанрға байланысты: жаңалықта орташа, көркем очеркте жиі.
Тілдік форма сипаты	Авторлық бірегей перифраздар көп, сирек ұшырасатын образдар мол.	Клишеленген, жұртқа таныс перифраздар басым; тұрақты тіркеске айналған түрлері көп.
Мазмұн-формалық ауқымы	Көпмағыналы, астарлы (оқырман пайымдауына ерік береді).	Негізінен бір мағыналы, анық (оқырман жылдам түсінуге бейімделген).
Оқырманға әсер тәсілі	Жанама, астарлы әсер (эстетикалық қуат, терең эмоция туғызу).	Тікелей немесе контекст арқылы әсер (қызықтыру, сендіру, бағалату).
Мысалдар	«қызғаныш құрты» – көре алмаушылық; «Тіршілік құсы» – жан, өмір (О.Бөкей).	«Қара алтын» – мұнай; «Оңтүстік астана» – Алматы; «Ақ халатты абзал жан» – дәрігер.

Ескерту: Кесте автор тарапынан құрастырылған

Кестеде көрсетілгендей, көркем әдебиеттегі перифраз қолданысы, ең алдымен, шығарманың эстетикалық мұратына бағындырылған. Осыған сәйкес жазушы көркем мәтіннің тілін барынша бейнелі, әсерлі етуге ұмтылады да, перифраздарды кең көлемде, кей жағдайда үстемелей қолданады. Мұндай қолданыс көркемдік тұтастықты қамтамасыз етіп, образды ойлауды тереңдетуге қызмет етеді.

Ал бұқаралық ақпарат құралдары тілінде шектен тыс бейнелілік негізгі мақсат болып саналмайды. Мұнда басты қағида – ақпараттық нақтылық пен прагматикалық ықпалдың тепе-теңдігін сақтау. Журналистік мәтінде перифраздың шамадан тыс қолданылуы оқыrmанды қажытып, негізгі ақпараттың көмескіленуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан жаңалық және публицистикалық мәтіндерде перифраздың орынды, мөлшерлі әрі функционалды қолданылуына ерекше мән беріледі.

Осы тұрғыдан алғанда, баспасөз тіліндегі перифразды оған мәндес тілдік құбылыстармен, яғни, синоним, метафора, эвфемизм, синекдоха, метонимия секілді бірліктермен салыстыра талдау оның стилистикалық және прагматикалық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Мұндай салыстыру перифраздың медиадискурстағы өзіндік орнын нақтылап, оның қолданылу шекарасын белгілеуге жағдай жасайды.

Ең алдымен, перифраз бен синонимнің арақатынасын анықтап алған жөн. Синонимдер деп мағыналары жуық немесе өзара жақын болғанымен, дыбыстық тұрпаты әртүрлі тілдік бірліктерді айтамыз. Ал перифраз белгілі бір сөзді немесе атауды сипаттамалы сөз тіркесі арқылы алмастырып береді. Осы тұрғыдан қарағанда, перифразды контекстік

синоним ретінде тануға негіз бар. Мәселен, *қара алтын – мұнайдың, ақ ұлпа – мақтаның, темір тұлпар – автокөліктің* баламасы ретінде жұмсалады, сондай-ақ әлемнің екінші ұстазы тіркесі Әл-Фараби есімінің орнына қолданылады. Кең мағынасында перифраз номинацияның синонимдік түрі болып табылады, яғни бір затты немесе ұғымды өзге тілдік құралдармен баламалы түрде атау қызметін атқарады. Сондықтан бірқатар зерттеушілер перифразды контекстік синонимия құбылысына жатқызады (Бытева, 2002: 49).

Алайда перифраздың лексикалық синонимдерден басты айырмашылығы – оның көбіне бірнеше сөзден тұратын сипаттамалық оралым болуы және белгілі бір стилистикалық, бағалауыштық немесе концептуалдық жүк арқалауы. Синонимдер, әдетте, бір сөз табына жататын дербес лексемалардан құралса (мысалы, *халық – ел – жұрт*), перифраз тұтас бір тіркес деңгейінде көрінеді. Мәселен, *жеңіс туы желбіреді* тіркесі *жеңді* деген мағынаны перифрастикалық жолмен жеткізеді. Мұндай қолданыстарда мағыналық өзекпен қатар бейнелілік те қатар жүреді.

Перифраздың синонимиядан тағы бір ерекшелігі – оның мәтіндегі сөз қайталауды болдырмау құралы ретінде қызмет етуі. Автор белгілі бір затты немесе құбылысты бірнеше рет атау барысында бір ғана лексемамен шектелмей, оны әртүрлі перифраздық баламалар арқылы түрлендіріп отырады. Мысалы, мәтінде *Президент* сөзі алғаш рет аталғаннан кейін, кейінгі сөйлемдерде оны *Мемлекет басшысы, ел тізгінін ұстаған тұлға деп, ал Елорда атауын жас қала, арман қала, жаңарған шаһар* тәрізді перифраздармен алмастыру – контекстік қайталама номинацияның стилистикалық тұрғыдан тиімді тәсілі. Бұл жағынан перифраз синонимдер сияқты мәтіннің әсерлілігін арттырып, эстетикалық қуатын күшейтеді.

Перифраздың метафорамен байланысы да ерекше тығыз. Көптеген перифраздар метафора немесе метонимия негізінде жасалады. Метафора ұқсастық немесе ортақ белгіге сүйене отырып, бір заттың атауын екінші затқа ауыстырып қолдану тәсілі болса, перифразда осы метафоралық ауысым сипаттамалы атаудың құрамында көрініс табады. Мәселен, Абайды *кемел ойдың кеніші* деп атау – *Абай ой қазынасына тең* деген метафораға негізделген перифраз. Сол сияқты *дала кемесі* тіркесі түйені атауда қолданылып, оның кең даладағы қозғалыс құралы ретіндегі қызметін метафоралық жолмен бейнелейді.

Қазіргі медиамагистрандтарда де мұндай метафоралық перифраздар кеңінен қолданылады. Мысалы, «*Ғасыр дерті: үміт пен үрейдің күресі*» атты тақырыпта (*Егемен Қазақстан, 5 сәуір, 2023*) *ғасыр дерті* перифразы нақты атауды тікелей көрсетпей, белгілі бір әлеуметтік немесе биологиялық індетті жұмсартып, бейнелі түрде жеткізу үшін қолданылады. Мұндағы *дерт* компоненті – метафора, ол ғасырды адам тәнімен салыстырып, қоғамдық проблеманы оның «ауруы» ретінде сипаттайды. Ал *үміт пен үрейдің күресі* тіркесі сол дерттің ішкі сипатын ашатын метафоралық жалғастық қызметін атқарады.

Сол сияқты «*Алтын бесік әдептілікке тәрбиелейді*» (25 қазан, 2024) немесе «*Арқадағы алтын бесік*» (1 желтоқсан, 2020) тәрізді қолданыстарда *алтын бесік* – ауылға берілген перифраздық атау. Бесік ұлттық дүниетанымда бастау мен тәрбиенің символы болса, *алтын* эпитеті оның құндылығын, киелілігін айқындайды. Демек, ауыл мұнда жай ғана географиялық мекен емес, мәдени-рухани бастау ретінде қайта концептуалданады. Ал «*Білімді ұрпақ – адам капиталы*» (26 мамыр, 2022) тіркесі публицистикалық стильде жасалған метафоралық перифраз болып табылады. Экономикалық термин (*капитал*) арқылы білімді ұрпақтың әлеуметтік маңызы мен стратегиялық құндылығы бейнеленеді.

Тағы бір мысал – «Қызыл жалынның беті қайтар түрі жоқ» (25 мамыр, 2023) тақырыбындағы *қызыл жалын* перифразы. Бұл қолданыста өрт тікелей аталмай, жалын арқылы бейнеленіп, *қызыл* эпитеті қауіптілік пен дүлей күштің символына айналады. Осылайша бастапқы ұғым тікелей номинацияланбай, ассоциация, ұқсастық және эмоциялық әсер арқылы жеткізіледі.

Алайда барлық перифраздар міндетті түрде метафоралық сипатта бола бермейді. Кейбір перифраздарда ауыспалы мағына болмай, олар таза логикалық, сипаттамалық негізде жасалады. Мәселен, «*Абай жолы*» романының авторы тіркесінде бейнелілік жоқ, мұнда нақты еңбекті көрсету арқылы тұлғаның өзі аталып отыр. Мұндай қолданыстар ғылыми әдебиетте логикалық перифраз деп аталып, әдетте троптар қатарына қосылмайды.

Осы ұстанымды қолдаған И.Б. Голуб метафоралық, яғни образды перифраздарды ғана троп ретінде тану қажет екенін, ал тура мағыналы, бейобразды перифраздарды троптар қатарынан бөлек қарастыру керектігін атап көрсетеді (Голуб, 1997: 30). Бұл көзқарас перифраздардың ішкі жіктелімін нақтылауға мүмкіндік береді.

Осыған сүйене отырып, перифраз бен метафораның арақатынасын «перифраздардың едәуір бөлігі метафоралық негізде жасалады (бейнелі перифраздар), алайда кейбірі таза сипаттамалық болғандықтан, оларды шартты түрде метафорадан бөлек қарастыру орынды. Дегенмен, метафоралық та, логикалық та перифраздарды біріктіретін ортақ белгі бар, ол – ойды тікелей емес, жанама сипаттау арқылы жеткізу» деп тұжырымдауға болады

Перифраз метонимиямен де тығыз байланысты. Мәселен, «*Ақ үйдің мәлімдеуінше*» деген қолданыста мекеме атауының орнына ғимарат атауы жұмсалып, метонимиялық перифраз жасалған. Мұнда да негізгі нысан тікелей аталмай, оған қатысы бар белгі арқылы танытылады.

Перифраз бен эвфемизмнің арақатынасына келсек, эвфемизм – мағынасы дөрекі, қолайсыз немесе әлеуметтік тұрғыдан жағымсыз сөздердің орнына сол мағынаны жұмсартып, сыпайы түрде жеткізетін атау. Эвфемизмдер, әдетте, сөйлеу этикетіне сай келмейтін сөздерді алмастыру мақсатында қолданылады (Ахметов, 2015). Мысалы, *өлу* сөзінің орнына *қайтыс болу*, *қаза табу* сияқты ресми баламалар немесе *көз жұму*, *мәңгілік сапарға аттану* тәрізді перифраздық эвфемизмдер жиі кездеседі.

Баспасөз тілінде мұндай қолданыстар кең таралған: «*жоғары лауазымды полиция қызметкері қаза тапты*», «*мәңгілік сапарға аттанды*», «*бақилық болды*», «*бақиға көшті*» тәрізді тіркестер тура өлді сөзін қолданбай, астарлап әрі сыпайылап жеткізуге бағытталған. Демек, эвфемизмдердің едәуір бөлігі құрылымдық жағынан перифрастикалық оралымдар болып табылады.

Сол сияқты күнделікті және публицистикалық қолданыста *мүгедек* сөзінің орнына *мүмкіндігі шектеулі жан*, *саңырау* атауының орнына *құлағының мүкісі бар* деп айту – перифраздың эвфемистік қызметінің көрінісі. Бұл қолданыстарда да тура атау сипаттамалы, жұмсартылған баламамен алмастырылады.

Дегенмен эвфемизмдерді кейде перифраздан бөлек, дербес лингвистикалық құбылыс ретінде қарастырады. Себебі кейбір эвфемизмдер бір ғана сөз арқылы берілуі мүмкін. Мысалы, тұрмыстық контексте дөрекі сөздің орнына бейтарап бір сөзді қолдану – эвфемизм болғанымен, перифраз болмауы ықтимал. Ал көп жағдайда эвфемизмдер бірнеше сөзден құралып, перифраздық сипат алады. Осы себепті перифраз бен эвфемизм арасындағы шекара шартты сипатқа ие. Яғни, эвфемизм – қолайсыз мағынаны

жағымды немесе бейтарап формада жеткізуге бағытталған перифраздың мақсаттық түрі ретінде қарастырылады.

Жалпы алғанда, перифраз синонимиямен де, метафорамен де, эвфемизммен де өзара тығыз байланыста дамиды тілдік құбылыс. Ол кей жағдайда осы тәсілдердің бірінің қызметін атқарса, кейде олармен қабаттасып қолданылады. Алайда перифраздың басты ерекшелігі – оның номинациялық қызметпен қатар экспрессивтік-эстетикалық қызметті де қоса алып жүруінде. Перифраз белгілі бір ұғымды атаумен шектелмей, оны сипаттайды, сол арқылы қосымша эмоциялық, бағалаушылық және көркемдік әсер тудырады. Сондықтан перифразды жай ғана синонимге, толыққанды метафораға немесе тек эвфемизмге телу жеткіліксіз, ол – осы тілдік тәсілдердің тоғысынан туындайтын көпқырлы, күрделі стилистикалық құбылыс.

Перифраздың ең маңызды қызметтерінің бірі – оның көркемдік-стильдік функциясы. Перифразды қолдану арқылы сөйлеуші не жазушы өз ойын әсерлі, бейнелі түрде жеткізеді. Мұндай стильдік мақсат, әсіресе, көркем әдебиет пен публицистикалық мәтіндерде айқын көрініс табады.

Стильдік тұрғыдан алғанда, перифраздың бірнеше дербес үстеме қызметтері бар. Біріншіден, ол мәтінді көріктендіріп, тілдің бейнелілік әлеуетін арттырады. Құрғақ, ресми атаулардың орнына бейнелі, астарлы атауларды қолдану мәтінді тартымды әрі экспрессивті етеді. Екіншіден, перифраз мәтіннің эмоциялық реңкін күшейтеді немесе өзгерте алады. Автор белгілі бір объектіні әртүрлі перифраздар арқылы атау арқылы оған деген өз бағасын, көзқарасын білдіреді. Мәселен, публицистикалық мәтінде бір географиялық кеңістікті шөлейт дала деп атау бейтарап сипаттама болса, *қу медиен* (Ана тілі, 24 ақпан 2022) деп атау – жағымсыз бағалау, ал *ұлы сахара* (Қазақ әдебиеті, 25 тамыз 2015) деп перифраздау – айқын позитив бағалау болып табылады. Демек, перифраздың мағыналық өзегімен қатар, оның бағалаушылық әлеуеті де күшті. Зерттеулерде перифраздар белгілі бір объектіге қатысты мелиоративті немесе пейоративті реңк тудыруы мүмкін екені көрсетіледі (Окс, 2012: 168).

Мысалы, *арыстан* ұғымын *жыртқыш аң* деп атау нейтрал сипат берсе, *аң патшасы* деп атау – асқақтату, ал *қаныпезер жыртқыш* деп перифраздау жағымсыз бағалау тудырады. Осы үш түрлі атау бір объектіге қатысты әртүрлі стилистикалық-бағалаушылық әсер қалыптастырады. Сондықтан перифраз стильдік құрал ретінде автордың коммуникативтік мақсатына сай оқырманға немесе тыңдаушыға белгілі бір эмоциялық әсер қалдыруға бағытталады.

Үшіншіден, перифраз мәтіннің эстетикалық сапасын көтереді. Көркем әдебиетте ол образдылықты қалыптастырудың тетігі болса, публицистикада сөйлемді әрлендіру, аудитория назарын аудару, мәтінге динамика мен экспрессия беру құралы ретінде қызмет етеді. Мәселен, газет тіліндегі *қарт құрлық* (Егемен Қазақстан, 4 мамыр 2020), *зобалаң жылдар* (сол басылым, 27 мамыр 2021) тәрізді перифраздар мәтінді бірсарынды баяндаудан арылтып, оған композициялық әр береді.

Прагматикалық тұрғыдан алғанда, перифраздың қызметі коммуникативтік мақсатпен, яғни адресант пен адресат арасындағы өзара ықпалдастық қажеттіліктерімен тығыз байланысты. Ең алдымен, перифраз адресаттың назарын аударып, ақпаратты жаңаша, тосын тәсілмен жеткізуге мүмкіндік береді. Мысалы, жаңалық мәтінінде бір атауды немесе лауазымды тұлғаның есімін үздіксіз қайталау оқырман назарын бәсеңдетуі мүмкін. Сондықтан журналист оқырманды селт еткізу үшін тың перифраздарды қолданады. Айталық, *«Қазақтың қаракөз қариялары сол жерде қаптап жүргенін көрген-*

де жағамды ұстадым» (Егемен Қазақстан, 12 сәуір 2023) деген сөйлемде автор қарттар үйіндегі адамдарды *қарттар* деп тура атамай, *қаракөз* перифразы арқылы ұлттық-этностық реңк үстеп, эмоциялық әсер тудырады.

Қаракөз сөзі қазақ тілінде дәстүрлі түрде ұлттық сипаттағы жастарды, әсіресе қыз балаларды бейнелеуде қолданылған. Бұл лексема қазақ халқына тән сыртқы белгіні ғана емес, этностық жақындық пен іштей жылылықты да білдіреді. Аталған публицистикалық контексте бұл мағына кеңейіп, *ұлттық болмыстың иелері* деген мазмұнда қарияларға қатысты жұмсалып отыр. Мұндай таңдау оқырманды қарттар тағдырына бейжай қарамауға, жанашырлықпен қабылдауға жетелейді. Осылайша *қаракөз қариялар* тіркесі тек ақпарат беріп қоймай, ұлттық ұят, жауапкершілік және мейірім сезімдерін оятатын прагматикалық қызмет атқарады.

Сол сияқты *«тар жол, тайғақ кешулер»* тіркесі де перифраздық қолданыс ретінде қиындық, сындарлы кезең ұғымдарын тура атамай, ұлттық-мәдени реңкі бар бейнелі формада жеткізеді. Бұл тіркес қазақ әдеби тілінде Сәкен Сейфуллиннің *«Тар жол, тайғақ кешу»* еңбегі арқылы орныққан мәдени кодқа сүйенеді. Мұндай перифраздар мәтіннің прагматикалық әсерін күшейтіп қана қоймай, ұлттық дискурсты белсендіреді.

Екіншіден, перифраз қайталама номинация жасаудың тиімді құралы ретінде мәтін тұтастығын қамтамасыз етеді. Мәтінтануда бір объектіні әртүрлі атаулар арқылы қайталап отыру когезия тудырады деп есептеледі. Осы үдерісте перифраз бұрын аталған объектіні жаңа қырынан танытып, ақпараттық кеңістікті кеңейтеді. Бұл әрі сөз қайталаудан қашуға, әрі объектіге қосымша сипат беруге мүмкіндік береді. Сондықтан перифраздың бұл қызметі мәтінқұраушы, яғни когезиялық қызмет ретінде қарастырылады (Отт, 2009: 282).

Мәселен, ғылыми мәтінде Күн бір рет аталған соң, оны *жұлдыз* немесе *ғарыштық нысан* деп атау объектіні әртүрлі қырынан көрсетіп, мәтіннің біртұтастығын сақтайды. Ал публицистикада белгілі бір тарихи тұлғаның есімі бір-екі рет беріліп, кейін *қоғам қайраткері, нар тұлға, ұлт мақтанышы* сияқты перифраздармен алмастырылуы мәтінді әрі мазмұнды, әрі оқуға жеңіл етеді.

Үшіншіден, прагматикалық аспектіде перифраз кей жағдайларда манипулятивтік функция атқарады. Зерттеушілердің пікірінше, әсіресе саяси дискурс пен бұқаралық ақпарат құралдарында перифраз қоғамдық сананы белгілі бір бағытта бағдарлаудың тілдік құралына айналуы мүмкін (Грехнева, 2021: 54). Мәселен, медиамәтіндерде *соғыс* атауының орнына *жаһандық сын-қатерлер* тәрізді перифраздарды қолдану ақпаратты неғұрлым жұмсақ, бейтарап формада ұсынуға бағытталған прагматикалық стратегия болып табылады. Бұл жерде нақты эвфемистік астардан гөрі, адресаттың қабылдауын белгілі бір арнаға бұруды көздейтін коммуникациялық стратегия жүзеге асады. Яғни, перифраз тыңдаушының интерпретациясын реттеу мақсатында қолданылған жағдайда, ол манипулятивтік-прагматикалық қызметте тұрғаны байқалады.

Қорытынды

Жалпы алғанда, перифраздың прагматикалық-коммуникативтік қызметтері аудитория назарын аудару, мәтін құрылымын үйлестіру, маңызды ақпаратты ұтымды әрі қабылдауға жеңіл формада жеткізу және қажетті реакция тудыру қырларын қамтиды. Бұл қызметтер, әсіресе, публицистикалық, саяси және ресми дискурста айқын көрінеді. Мәселен, ресми баяндамаларда қатқыл мәлімдемелердің орнына тұспалдап, жұмсартып айту жиі кездеседі: *«Бұл соңғы кезде кейбір көршілеріміздің біздің жерлерге көз алартуы*

жағдайында аса өзекті болып саналады» деген сөйлемде нақты субъект атын атамай, кейбір көршілеріміз деген перифразды қолдану – дипломатиялық прагматиканың айла-тәсілі. Сол сияқты ресми есептерде қателік сөзінің орнына *кемшілік, келеңсіздік, олқылық* тәрізді атауларды таңдау да жағымсыз ақпаратты бейтараптандырып ұсынуға бағытталған прагматикалық қадам болып табылады. Демек, перифраздың прагматикалық қызметі контекстке, автор ниетіне және адресатқа ықпал ету мақсатына тікелей тәуелді әрі коммуникация стратегиясының құрамдас бөлігі ретінде көрінеді.

Медиамәтіндегі перифраздар белгілі бір тақырыптық және құрылымдық ерекшеліктерге ие болғандықтан, оларды саяси, әлеуметтік, экономикалық бағыттары бойынша, сондай-ақ жасалу тәсілдері тұрғысынан топтастыруға болады. Әрбір саланың медиатілінде жиі қолданылатын перифраздар сол дискурстың коммуникативтік мақсатына, бағалауыштық ұстанымына және аудиториясына байланысты қалыптасады.

Саяси тақырыптағы мақалалар мен сараптамаларда билік, шенеунік, саясаткер ұғымдарын тікелей атамай, астарлы, экспрессивті атаулармен беру кең таралған. Мұндай перифраздар көбіне сын айту, әшкерелеу, ирония немесе сатира мақсатында қолданылады. Мәселен, 2022 жылы жарияланған бір сұхбатта Қалдыбек Құрманәлі парламент депутаттарын «*Мақұлбектер*» мен «*Мақұлгүлдер*» деп атауы – тосын әрі өткір перифраздық қолданыс. Мұнда *мақұл* түбіріне антропоним жасауға *тән -бек / -гүл* жұрнақтарын жалғау арқылы жаңа, ирониялық атаулар жасалған. Осы тәсіл арқылы автор халық қалаулыларының дербес позициясының жоқтығын әшкерелеп, олардың іс-әрекетіне теріс баға береді. Бұл – перифраздың саяси дискурстағы экспрессивтік және манипулятивтік қызметінің айқын көрінісі.

Осы қатарда жоғары билік өкілдерін *тақта отырғандар* деп атау да жиі ұшырасады. Тура мағынасында бұл тіркес монархиялық билік иелеріне қатысты айтылғанымен, қазіргі медиаконтексте министрлерге, әкімдерге, жоғары лауазымды тұлғаларға меңзейді. Мысалы, «*Тақта отырғандар қазақ тілін жетік меңгергенше бұл сұрақты жабу керек*» деген сөйлемде бұл перифраз мемлекеттік тілді меңгермеген билік өкілдерін сынау құралы ретінде жұмсалып, олардың жауапкершіліктен тыс тұрғанын астарлайды.

Сол сияқты *былғары креслодағылар* перифразы да шенеуніктерді бейнелеуде тұрақты қолданысқа түскен. *Былғары кресло* метонимиясы арқылы әлеуметтік мәртебесі жоғары, ықпалды топ меңзеліп, олардың қарапайым халықтан алшақ өмірі сыналды. Мұндай перифраздар саяси медиадискурста билікке қатысты қоғамдық көңіл күйді қалыптастыруға қызмет етеді. Осы қатарда президентті атау үшін қолданылған *Ұлт көшбасшысы* тіркесін де саяси коммуникацияда имидж қалыптастыруға бағытталған перифраздық титул ретінде қарастыруға болады.

Әлеуметтік мәселелерге арналған медиамаәтіндерде перифраздар көбіне этикалық және эвфемистік мақсатта жұмсалады. Қоғамдағы белгілі бір топтарды тура атамай, әдеп сақтау немесе жұмсартып жеткізу негізгі ұстанымға айналған. Мысалы, *мүгедек* сөзінің орнына *ерекше қажеттіліктері бар азаматтар* деген перифраздың қолданылуы қазіргі қазақ баспасөзінде қалыпты нормаға айналды. Мұндай қолданыс Егемен Қазақстан газетінде де тұрақты түрде кездеседі («*Ерекше қажеттіліктері бар азаматтарға қандай іс-шаралар тегін?*», 29 мамыр 2023). Бұл перифраз қоғамда сезімтал әлеуметтік этикет нормаларын орнықтыруға бағытталған.

Кей жағдайда әлеуметтік құбылысты сынау үшін экспрессивті перифраздар қолданылады. Мысалы, жастардың интернетке тәуелділігін сипаттауда *әлеуметтік желі – әлінше, TikTok – емізік, Instagram – бесік жыры* деп бейнелеу (Алматы ақшамы, 22 ақпан

2025) – публицистикалық перифраздың өткір үлгісі. Бұл жерде жаңа медианың бала тәрбиесіндегі басымдығы әдейі тұрмыстық, биологиялық образдармен алмастырылып, жағымсыз құбылысқа назар аударылады. Сол мәтінде әлеуметтік желінің әсері *атом бомбасына* теңеліп, қауіп деңгейі әдейі әсіреленеді.

Интернет пен медиакөңістікке арналған мақалаларда да тың перифраздар мол. Мәселен, *әлеужелі* (әлеуметтік желі) атауын қысқартып, бейресми формада беру немесе оны айғай салатын жартас деп сипаттау (*Орталық Қазақстан*, 1 шілде 2021) – әдеби аллюзияға негізделген перифраз. Бұл қолданыс Абай поэзиясындағы жаңғырық мотивімен астасып, желідегі ақпараттың бос айқайға айналатынын меңзейді. Ал *ақпарат әлеужеліде қаңбақша көшіп жүр* тіркесі интернеттегі ақпараттың бақылаусыз, тамырсыз таралуын бейнелейді.

Әлеуметтік тақырыптағы мәтіндерде қоғам мүшелерін сипаттауға арналған перифраздар да кездеседі. *Майшелпекке кенелгендер* (ауқаттылар), *алтын қолды жұмысшы* (еңбек адамы), *буыны бекімеген бозбалалар* (жастар) тәрізді қолданыстар мәтінге стильдік әр береді.

Экономикалық тақырыптағы медиамәтіндерде перифраздар ерекше жиілікпен қолданылады. Мұнайды *қара алтын* деп атау – соның ең танымал үлгісі. Қазақстан экономикасының негізгі тіректерінің бірі болғандықтан, бұл перифраз БАҚ-та тұрақты түрде кездеседі. Мәселен, Егемен Қазақстан газетінде «*Қазынаның көзі – қара алтын*» (16 желтоқсан 2023) деп мұнай ұлттық байлық ретінде бағаланады. Осы қатарда *ақ ұлпа*, *ақ алтын* (мақта), *көгілдір отын* (газ), *көгілдір экран* (теледидар), *тілсіз жау* (өрт) сияқты экономикалық және тұрмыстық перифраздар да кең қолданыста.

Қаржы саласында әлемдік валютаны *көк қағаз*, *көк ақша* деп атау – бейресми перифраздың медиатілге енуінің мысалы. Бұл атау бастапқыда ауызекі сөйлеуде пайда болғанымен, кейде Вақ.kz сияқты ақпараттық порталдарда да кездеседі. Мұндай қолданыстар доллардың қоғамдағы символдық рөлін аңғартады.

Экономикалық қиындықтарды сипаттауда журналистер көбіне астарлы теңеулерге жүгінеді. *Қаржы райының құбылуы*, *баға бұлтының қалыңдауы* тәрізді перифраздар күрделі процестерді оқырманға жеңіл қабылдату үшін қолданылады. Ал ресми экономикалық дискурста керісінше, эвфемистік перифраздар басым. *Дағдарыс* орнына *уақытша өтпелі кезең*, *жұмыссыздық* орнына *еңбек нарығындағы теңгерімсіздік* деп беру – жағымсыз ақпаратты жұмсартуға бағытталған манипулятивтік стратегия.

Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ БАҚ-ындағы перифраздар құрылымы жағынан сан алуан. Олардың негізгі түрлеріне метафоралық перифраздар (*қара алтын*), метонимиялық перифраздар (*былғары кресло*), фразеологиялық перифраздар (*айғай салатын жартас*), морфологиялық тәсілмен жасалған жаңа атаулар (*мақұлбек/мақұлгүл*), сондай-ақ әдеби-мәдени аллюзиялар жатады. Осы құрылымдық үлгілерді жүйелеу перифраздардың тілдік табиғатын, прагматикалық әлеуетін және қоғамдық санаға ықпал ету тетіктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала AP26100789 «Қазақ тілінің өміршеңдігі: жазушы тілінің тезаурусын әзірлеу және көркемсөздің семантикалық трансформациясын лингвокогнитивтік аспектіде зерттеу» атты тақырыптағы жоба аясында жарияланды.

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Қ.Ө. Есенова зерттеу жұмысының ғылыми тұжырымдамасын айқындап, мақаланың жалпы теориялық бағытын белгіледі. Зерттеудің негізгі идеясын ұсынып, перифраз құбылысының лингвопрагматикалық табиғатын кешенді қарастыруға ғылыми жетекшілік етті. Сонымен қатар мәтіннің ғылыми мазмұнын, теориялық дәйектілігін саралап, қорытынды редакциясын жүзеге асырды. **Ф.К. Исмаилова** мақаланың құрылымын жүйелеп, зерттеудің теориялық және талдамалық бөлімдерін әзірледі. Көркем және медиадискурс материалдарын іріктеп, оларды контекстік, салыстырмалы және прагматикалық тұрғыдан талдады. Мәтіннің бастапқы нұсқасын дайындап, ғылыми аппаратын толықтырды және әдебиеттерді рәсімдеуге қатысқан.

Авторлар зерттеу нәтижелеріне тең дәрежеде жауапты.

Әдебиеттер тізімі

- Айтбайұлы, Ө. (2013). Қазақ фразеологизмдері мен перифраздары. Алматы: Абзал-Ай.
- Ахметов, Ә. (2015). Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. Астана: Ғылым.
- Байтұрсынов, А. (2003). Әдебиет танытқыш: зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра.
- Балақаев, М., Томанов, М., Жанпейісов, Е., & Манасбаев, Б. (1974). Қазақ тілінің стилистикасы. Алматы: Мектеп.
- Богданова, Л. И. (2011). Стилистика русского языка и культура речи. Лексикология для речевых действий. Москва: Флинта; Наука.
- Болғанбаев, Ә. (2006). Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы: Сөздік-Словарь.
- Бытева, Т. И. (2002). Феномен перифразы в русском литературном языке: проблема семантики и лексикографии. Докторская диссертация, Красноярск.
- Голуб, И. Б. (1997). Стилистика русского языка. Москва: Рольф; Айрис-пресс.
- Грехнева, Л. В. (2021). Реализация функциональных возможностей перифразы в языке и речи. *Litera*, 2, 53–60. <https://doi.org/10.25136/2409-8698.2021.2.34947>
- Момынова, Б. (2003). Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). Алматы: Арыс.
- Қалиев, Ғ., & Болғанбаев, Ә. (2006). Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы.
- Қоңыров, Т. (1978). Қазақ теңеулері. Алматы: Мектеп.
- Окс, М. В. (2012). Перифраз: между синонимией и плеоназмом. *Известия Южного федерального университета. Серия: Филологические науки*, 3, 167–173.
- Отт, К. А. (2009). Функциональный спектр перифразы в современных немецких печатных СМИ. Кандидатская диссертация, Барнаул.
- Сыздықова, Р. (2004). Абайдың сөз өрнегі. Алматы: Арыс.
- Энциклопедический словарь СМИ. (2002). Бишкек: Изд-во КРСУ.

К.У. Есенова^{1*}, Ф.К. Исмаилова²

¹*Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан*

²*Международный университет бизнеса имени К. Сагадиева, Алматы, Казахстан*

Перифразы в художественной литературе и медиадискурсе: языковая репрезентация национально-культурного кода

Аннотация. В статье анализируется лингвопрагматическая функция перифразов в художественной литературе и медиадискурсе на материале казахского языка. Перифраз понимается как косвенное описательное наименование, обладающее номинативным, экспрессивно-оценочным и эвфемистическим потенциалом. Цель исследования – сопоставительно описать механизмы употребления перифрастических единиц в художественных и публицистических текстах и определить их возможности прагматического воздействия на адресата. Научная значимость работы заключается в комплексном рассмотрении перифраза не только как тропа и средства укра-

шения речи, но и как элемента дискурсивной стратегии, текстообразующего и воздействующего инструмента. Практическая значимость – в применимости результатов для редактирования медиатекстов, анализа текстов, обучения стилистике и медиалингвистике. Методика основана на интерпретативно-функциональном подходе. Примеры, отобранные из художественной прозы и материалов периодической печати, изучались с помощью контекстного и прагматического анализа, сравнительного описания и классификации. Показано, что в художественном дискурсе доминируют эстетико-образная и психологически-характеризующая функции перифразов, тогда как в медиадискурсе усиливаются функции привлечения внимания, оценивания, эвфемизации, клиширования и манипулятивного влияния. Исследование уточняет дискурсивную природу перифразов и систематизирует вторичную номинацию в современном казахском медиаязыке.

Ключевые слова: перифраз, лингвопрагматика, медиадискурс, художественный дискурс, национально-культурный код, языковая репрезентация.

K.U. Yessenova^{1*}, F.K. Ismailova²

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

²*K. Sagadiev International University of Business, Almaty, Kazakhstan*

Periphrasis in Literary and Media Discourse: Linguistic Representation of the National and Cultural Code

Abstract. This paper examines the linguo-pragmatic functions of periphrasis in Kazakh literary discourse and media discourse. Periphrasis is treated as an indirect descriptive naming strategy with strong nominative, expressive-evaluative and euphemistic potential. The study aims to compare how periphrastic units are used in fiction and in journalistic texts and to identify their mechanisms of pragmatic influence on the addressee. The scholarly value of the research lies in approaching periphrasis not only as a stylistic trope that embellishes speech, but also as a discourse-strategic, text-forming and persuasive device. Its practical value is linked to media-text editing, text interpretation, and the teaching of stylistics and media linguistics. Methodologically, the article follows an interpretive functional approach. Examples selected from Kazakh prose and periodical media texts are analysed through contextual reading, pragmatic interpretation, comparative description and functional classification. The findings show that aesthetic imagery and psychological characterisation dominate in literary discourse, whereas media discourse amplifies attention-drawing, evaluative, euphemising, cliché-forming and potentially manipulative functions. The study therefore clarifies the cross-discursive nature of periphrasis and contributes to systematising secondary nomination patterns in contemporary Kazakh media language.

Keywords: periphrasis, linguopragmatics, media discourse, literary discourse, national-cultural code, linguistic representation.

References

- Aitbaiuly, O. (2013). Kazak frazeologizmderi men perifrzdary [Kazakh phraseologisms and periphrases]. Almaty: Abzal-Ai. [in Kazakh]
- Akhmetov, A. (2015). Turki tilderindegi tabu men evfemizmderi [Taboo and euphemisms in Turkic languages]. Almaty: Gylym. [in Kazakh]
- Baitursynov, A. (2003). Adebiet tanytkysh: Zertteu men olender [Literary studies: Research and poems]. Almaty: Atamura. [in Kazakh]
- Balakaev, M., Tomanov, M., Zhanpeisov, E., & Manasbaev, B. (1974). Kazak tilinin stilistikasy [Stylistics of the Kazakh language]. Almaty: Mektep. [in Kazakh]
- Bogdanova, L.I. (2011). Stilistika russkogo yazyka i kul'tura rechi: Leksikologiya dlya rechevykh deistvii. Moscow: Flinta; Nauka. [in Russian]
- Bolganbaev, A. (2006). Kazirgi kazak tilinin leksikologiyasi men frazeologiyasi [Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language]. Almaty: Sozdik-Slovar'. [in Kazakh]
- Byteva, T. I. (2002). Fenomen perifrazy v russkom literaturnom yazyke: Problema semantiki i leksikografii [The phenomenon of periphrasis in the Russian literary language: Problems of semantics and lexicography] (Doctoral dissertation). Krasnoyarsk. [in Russian]

- Golub, I. B. (1997). *Stilistika russkogo yazyka* [The Stylistics of the Russian Language]. Rol'f; Ayrisspress. [in Russian]
- Grekhneva, L. V. (2021). Realizatsiya funktsional'nykh vozmozhnostei perifrazy v yazyke i rechi [The Implementation of Paraphrasing Functions in Language and Speech]. *Litera*, (2), 53–60. <https://doi.org/10.25136/2409-8698.2021.2.34947> [in Russian]
- Momynova, B. (2003). *Gazet leksikasy (zhuyesi men kurylymy)* [Newspaper vocabulary: System and Structure]. Almaty: Arys. [in Kazakh]
- Kaliev, G., & Bolganbaev, A. (2006). *Kazirgi kazak tilinin leksikologiyasi men frazeologiyasi* (3rd ed.). Almaty: n/a. [in Kazakh]
- Konyrov, T. (1978). *Kazak teneuleri* [Kazakh similes]. Almaty: Mektep. [in Kazakh]
- Oks, M. V. (2012). Perifraz: mezhdu sinonimiei i pleonazmom [Phraseology: Between Synonymy and Pleonasm]. *Izvestiya Yuzhnogo federal'nogo universiteta. Seriya: Filologicheskie nauki*, (3), 167–173. [in Russian]
- Ott, K. A. (2009). *Funktsional'nyi spektr perifrazy v sovremennykh nemetskikh pechatnykh SMI* [The Functional Range of Paraphrasing in Contemporary German Print Media] (Candidate dissertation). Barnaul. [in Russian]
- Syzdykova, R. (2004). *Abaidyn soz ornegi* [Abai's verbal artistry]. Almaty: Arys. [in Kazakh]
- Entsiklopedicheskiy slovar' SMI [Encyclopedic dictionary of mass media]. (2002). Bishkek: Izd-vo KRSU. [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Есенова Қалбике Өмірбайқызы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: kalbike.yesenova@bk.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7402-3625>

Исмаилова Фариза Кенжеғалиқызы – PhD, К. Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: ismailova.f@uib.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9685-6791>

Yessenova Kalbike Umirbaikyzy – corresponding author, Doctor of Philology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kalbike.yesenova@bk.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7402-3625>

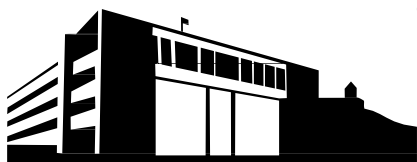
Ismailova Fariza Kenzhegalikyzy – PhD, K. Sagadiev International University of Business, Almaty, Kazakhstan. E-mail: ismailova.f@uib.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9685-6791>

Есенова Калбике Умирбаевна – автор для корреспонденции, доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: kalbike.yesenova@bk.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7402-3625>

Исмаилова Фариза Кенжеғалиевна – доктор философии (PhD), Международный университет бизнеса имени К. Сагадиева, Алматы, Казахстан. E-mail: ismailova.f@uib.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9685-6791>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.21.51
Research article

A.K. Zhuniskali¹, G.O. Syzdykova^{2*}, L.A. Yespekova³

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: ¹bagdat-assiya@mail.ru, ²go.syzdykova@mail.ru*, ³espekova@bk.ru)

THE LINGUOCULTURAL FIELD OF THE ETHNOCULTURAL CONNOTATION OF THE MYTHOPHYTONYM “BAITEREK” (BASED ON KAZAKH FAIRY-TALE NARRATIVES)

Abstract. The article analyzes ethnocultural connotation of the mythophytonym “baiterek” in Kazakh fairy-tale narratives from the perspective of the linguocultural field. The aim of the research is to investigate the linguocultural field of the ethnocultural connotation associated with the mythophytonym “baiterek” in Kazakh fairy tales. The relevance of the study is explained by the lack of specialized research examining the ethnocultural connotation of “baiterek” through Kazakh fairy-tale material. The article identifies the ethnocultural features, historical-linguistic context, and linguocultural field of the mythophytonym “baiterek” in fairy-tale narratives, and analyzes them using concrete examples selected from Kazakh tales. In the course of the research, methods such as collection, systematization, description, analysis, and comparison of linguistic data were used. As a result, the ethnocultural connotation and the linguocultural field of the mythophytonym “baiterek” were identified and structured as follows: “Baiterek – a tall tree / poplar”, “Baiterek – strength, height, shelter”, “Baiterek – support (pillar, reliance), protection, refuge, nest”, “Baiterek – a connector between the upper, middle, and lower worlds”, and “Baiterek – continuity of generations, genealogy”. The article contributes to a deeper understanding of theoretical and practical issues in the modern fields of linguistic folklore studies, cultural linguistics, ethnolinguistics, cognitive linguistics, and related disciplines within Kazakh linguistics.

Keywords: linguocultural field, connotation, ethnocultural connotation, baiterek, mythophytonym, fairy-tale narrative.

Received: 09.06.2025; **Revised:** 04.12.2025; **Accepted:** 15.06.2026; **Available online:** 30.06.2026

Introduction

The worldview, culture, history, lifestyle, and identity of a nation are reflected in its language. The knowledge accumulated over centuries and the collective experience, also known as the treasury of the Kazakh national code, have been preserved in folklore and passed down to the present day.

In recent years, the field of linguofolkloristics, which studies the relationship between language and folklore within Kazakh linguistics, has been developing rapidly. Linguofolkloristics is an interdisciplinary branch of the humanities that examines the linguistic, structural, genre-related, stylistic, and other features of oral folk literature texts.

In his work "Linguistics and Folkloristics", William O. Hendricks notes that the earliest linguistic studies of folklore emerged in the XIX century and continued to develop in the XX century. He discusses the works of American linguist-folklorists such as Franz Boas, Thomas Sebeok, Alan Dundes, and others, who conducted linguistic analyses of folk tales, legends, and myths (Abramson, 1974).

The term linguofolkloristics first appeared in Russian linguistics in 1974 in A.T. Khrolenko's article "What Is Linguofolkloristics?" published in the journal "Russkaya Rech". According to the scholar, the heightened interest in folklore led to the emergence of a new area within the humanities – linguofolkloristics (Khrolenko, 1974).

In Kazakh linguistics, scholars such as A. Baitursynuly, Q. Zhubanov, S. Amanzholov, I. Kenesbayev, and others have examined the rich heritage of the Kazakh people both linguistically and literarily, providing significant conclusions.

Folklore genres have been widely studied from the perspectives of literary studies and folklore studies. The works of M. Auezov, M. Gabdullin, E. Ismailov, B. Kenzhebayev, S. Qaskabasov, among others, are notable in this regard. However, research specifically within the framework of linguofolkloristics remains limited. Nevertheless, the collective monograph "Kazakh Linguofolkloristics: Linguistic and Genre Analysis" (edited by Doctor of Philology, Professor Zh.A. Zhakypov), published in 2020, presents linguofolkloristic analyses of various genres of Kazakh oral literature.

Today, conducting linguistic analyses of folklore, particularly of fairy tales belonging to the fantastic genre, is especially relevant.

Within the framework of linguofolkloristics, exploring the linguocultural field of the mythophytonym "Baiterek", which carries ethnocultural connotations in Kazakh fantastic fairy tales, presents significant scholarly interest

The aim of the study is to conduct a comprehensive analysis of the linguocultural field of the ethnocultural connotation of the mythophytonym "Baiterek" found in Kazakh fantastic fairy tales.

To achieve this aim, the following objectives were set:

- to examine the theoretical foundations of connotation;
- to identify the place and distinctive features of the mythophytonym "Baiterek" within the worldview, culture, and folklore of the Kazakh people;
- to perform linguistic analysis of the ethnocultural connotation of the mythophytonym "Baiterek" in Kazakh fantastic fairy tales;
- to determine the linguocultural field of the ethnocultural connotation of the mythophytonym "Baiterek."

The research object consists of fantastic fairy tales in which the mythophytonym "Baiterek" appears.

Materials and Methods

In analyzing the ethnocultural connotation of the mythophytonym “Baiterek” in Kazakh fantastic fairy tales from the perspective of its linguocultural field, the theoretical views on connotation expressed in the works of foreign scholars such as the Port-Royal Grammar, William of Ockham, John Stuart Mill, Leonard Bloomfield, V.N. Teliya, O. Bykova, A.T. Khrolenko, and others were examined. The concept of connotation in the works of A. Salkynbay, E. Abakan, G. Qaliev, and other Kazakh researchers was also analyzed.

In studying the linguocultural field of the word “Baiterek,” works by A. Ysqaqov, R. Syzdykova, Sh. Sarybayev, S. Qaskabasov, Zh. Zhakypov, G. Sagidolda, M. Akhmetova, and others were used.

To elucidate the linguistic, philosophical, religious, cultural, and mythological meanings of “Baiterek”, data and dictionaries from the fields of linguistics, ethnography, cultural studies, literary studies, cognitive science, and history were employed.

During the research, the methods of collecting, systematizing, describing, analyzing, and comparing linguistic data were utilized.

The research material included linguistic data extracted from fantastic fairy tales such as “Altyn Saka” (*The Golden Knucklebone*) “Qaskyrdyñ jasagan qamqorlyghy” (*The Wolf's Act of Care*), “The Giant Bird Samruk,” “Ker Qula Atty Kendebai” (*Kendebai and His Horse Ker Qula*), “Kün astyndağy Künikey qyz” (*Kunikey Girl Beneath the Sun*), “Er Töstik” (*proper name*), “Jarty Töstik” (*proper name*) and others.

Results and Discussion

Looking back at history, the term “connotation” has been known since the XII century. The emergence and usage of this term were closely connected with the fields of philosophy, logic, and theology. In the early stages, philosophers widely employed the notion of connotation when interpreting the meanings of words; later, in scholastic logic, it became evident that words, in addition to their direct or primary meanings, also express additional, secondary, or supplementary meanings.

The term “connotation” appears in one of the most significant works on logic by the English philosopher and logician William of Ockham, “Summa logicae” (“Compendium of Logic”) (XIV century), published in Paris. In this treatise, Ockham examines essential concepts in logic and semantics. He distinguishes between “absolute” and “connotative” terms, assigning “absolute terms” to words that denote the object itself in its primary meaning, whereas “connotative terms” are those that indicate “the capacities of the soul.” To explain connotative terms, Ockham provides and analyzes the example “father = a man who has a son or daughter” (Ockham, 1957).

Although the term “connotation” is not explicitly used in the Port-Royal Grammar (*Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal*, XVII century), published in France, the work contains important observations regarding the meaning of words. For instance, it clearly reflects the understanding that words may acquire additional emotional shades of meaning within certain contexts. The notion of additional emotional meaning is illustrated through the distinction between “substance” (state) and “accident” (attribute) (Yartseva & et al., 1998).

English philosopher John Stuart Mill, in his work “A System of Logic, Ratiocinative and Inductive: being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation” (XIX century), defines denotation as the extensional meaning of a sign (the set of actual objects) and connotation as the intensional meaning (the attributes and characteristics of an object). According to Mill, the sign itself functions as an object, a referent, and a meaning (Mill, 2008).

American linguist Leonard Bloomfield, in his book “Language”, associates the term “connotation” with the pragmatic aspect of speech. He describes connotation as an “element that provides additional information about significant properties and features of an object”. Bloomfield argues that connotation arises in the speaker’s mind within certain communicative situations and is linked to social, regional, and cultural factors (Bloomfield, 1984).

Researchers such as V.V. Vinogradov, V.N. Teliya, V.I. Goverdovsky, Charles Bally, I.V. Arnold, Yu.D. Apresyan, N.A. Lukyanova, E.S. Aznaurova, N.D. Arutyunova, V. Maslova, and others have studied connotation from systemic-structural, semantic-stylistic, and pragmatic perspectives.

In her work “The Connotative Aspect of the Semantics of Nominative Units”, V.N. Teliya describes connotation as “a trace-imprint of the inner form of a word” (Teliya, 1986). According to Teliya, the inner form “creates anew a certain significant connection within a holistic situation, and at the same time allows associative links to arise in consciousness. Moreover, the typified situation represented through the inner form contains a value orientation. Behind this orientation lies the collective social experience that developed throughout the course of historical evolution and became deeply rooted in the consciousness of previous generations” (Teliya, 91). Teliya explains the preservation of connotative features as the need “to maintain the connection between the word’s newly derived meaning and the original name that served as its basis” (Teliya, 1986).

In Kazakh linguistics, connotation has not been extensively investigated as an independent theoretical concept; however, the issue has been addressed within the study of lexical meaning, types of linguistic meaning, narrowing and broadening of meaning, secondary nomination and its types, and various aspects of linguostylistics. In this regard, significant contributions were made by scholars such as A. Qaidar, B. Abilqasimov, R. Syzdyq, S. Isaev, M. Orazov, G. Qaliev, O. Burkitov, N. Uali, E. Suleimenova, J. Mankeeva, R. Avakova, D. Alkebaeva, B. Momynova, A. Salkynbai, E. Abaqan, G. Khasanov, and others.

In the “Linguistic Explanatory Dictionary” published by A. Salkynbai and E. Abakan in 2002, connotation is defined as follows: “Connotation (Latin *connotatio*, *connoto* – having an additional meaning) is the emotional, evaluative, or stylistic shade of a linguistic unit. In a broad sense, connotation is any component that complements the grammatical and denotative (object-conceptual) meaning of a linguistic unit and gives it expressive quality. Connotation is a phenomenon related to the speaker’s empirical (experiential) historical-cultural and cognitive knowledge, their approval or disapproval (evaluation) of the referent, stylistic level, sphere of language use, social attitude, and so on. In a narrow sense, it is the part of meaning that arises from understanding the associative-figurative inner form of the unit- that is, a secondary, figurative meaning typical of tropes or figures of speech. The subjectivity of connotation can be observed when the same word is used in opposite meanings. Since the late 19th century, the term has been applied to words with emotional coloring (O. Erdmann, L. Bloomfield)” (Salkynbai & Abakan, 2002).

In G. Qaliev’s “Explanatory Dictionary of Linguistic Terms”, connotation is defined as follows: “Connotation (Latin *connotatio*, *connato* – possessing an additional meaning) is the emotional and stylistic shade of a linguistic unit. In a broad sense, connotation is any type of expressive nuance that supplements the grammatical and denotative meaning of a linguistic unit. In a narrow sense, connotation is the part of meaning that arises from understanding the associative-imagery inner form of that meaning—i.e. a figurative meaning characteristic of a trope or figure of speech. For instance, in the word *azamat*, the meaning ‘an adult male’ is the

denotative (primary) meaning, while the meaning '*a morally upright, responsible person*' is the connotative, elevated meaning" (Qaliev, 2010).

In the "Dictionary of the Kazakh Literary Language" published in 2011, the following definition of connotation is provided: "Connotation [Old Latin *connotare*] – noun, linguistics. The emotional, evaluative, or stylistic shade expressed by a linguistic unit. Connotation is a phenomenon that depends on the speaker's experiential, historical, cultural, and cognitive knowledge, their approval or disapproval (evaluation) of the referent, stylistic level, sphere of language use, social relations, and so on ('Kazakh Language' Encyclopedia). The subjectivity of connotation can be observed in the ability of a word to be used in opposite meanings" (Kuderinova & et al., 2011).

A special type of connotation is ethnocultural connotation, which is based on the culture, worldview, traditions, customs, lifestyle, and centuries-old knowledge and experience of a particular ethnic group.

According to O. Bykova, who specifically studied ethnoconnotations, an ethnoconnotation is "a special type of cultural connotation that includes the heterochronous and heterofunctional features of an ethnoconnoteme, indicating in the speaker's consciousness the association of a linguistic unit with a particular ethnocultural space" (Bykova, 2005).

One of the important issues in the field of linguo-folklore studies is the investigation of the ethnocultural connotation of the mythophytonym "Baiterek", which frequently appears in Kazakh wonder tales, and the identification of its linguocultural domain.

Many cultures, worldviews, and mythologies contain the concepts known as the "world tree" or "tree of life". These concepts carry deep philosophical, religious, cultural, and mythological meanings. In the Qur'an, the holy book of Muslims, mention is made of the tree that grows in paradise and the Zaqqūm tree ("the tree of hell"). In the Bible, the sacred text of Judaism and Christianity, there appears the concept of the "tree of life" (*Etz ha-Hayim* in Hebrew), whose fruits bestow eternal life. In Hinduism, the Ashvattha (banyan tree) is considered the "world tree". Prince Gautama, the founder of Buddhism, attained enlightenment under the Bodhi tree. In ancient Egyptian myths, the goddess Isis- associated with fertility, water, and wind- is depicted with the tree of life from whose roots flows the "water of eternity".

In the historical work "Shezhire-i Turk" ("Genealogy of the Turks"), written in the XVII century by Abu'l-Ghazi Bahadur Khan, it is stated: "In the Turkic language, a hollow tree was called kypchak, and since the child was born inside the tree, he was named Kypchak. At present, a hollow tree is called shypchak. The common people could not pronounce the 'k' sound and instead pronounced it as 'sh'... The Kypchaks ruled for three hundred years along the banks of the two great rivers Don and Volga. All Kypchak people descended from him. From the time of Oghuz Khan to the era of Genghis Khan, there was no people other than the Kypchaks living along the three rivers known as Don, Volga, and Ural. The Kypchaks dwelled in that region for nearly four thousand years; thus, the territory became known as Desht-i Qipchaq (the Kypchak Steppe)" (Abilqasymuly, 2011).

From this, we can see that the history, worldview, way of life, consciousness, and identity of the Kazakh people are deeply connected with nature, particularly with the tree. Among Turkic peoples, including the Kazakhs, myths, tales, and legends regarding the sacred and revered Baiterek tree have been preserved to this day.

The semantic field of the word "baiterek" in Kazakh fairy tales is extremely broad. Based on the analysis of collected linguistic data, we have systematized the semantic components of the word "baiterek" that carry ethnocultural connotations as follows:

1. Baiterek – a towering tree / poplar.
2. Baiterek – strength, height, shade.
3. Baiterek – support (pillar, reliance), shelter, refuge, nest.
4. Baiterek – a connector between the upper, middle, and lower worlds.
5. Baiterek – generational continuity, genealogy.

Now, we will examine each of these connotations in detail.

Baiterek – a towering tree / poplar

In “The dictionary of the Kazakh literary language”, the word “baiterek” is defined as follows: “Baiterek, noun <Lat. *populus italica*> – a tree of the poplar family, about 40 meters tall, with thick bark, upright growth without branching, broad leaves; also referred to as myrzaterik” (Suyerkulova & et al., 2011). Here, myrza terik is defined as “a stately, straight-growing white poplar” (Mankeeva & et al., 2011).

The encyclopedia “The traditional system of ethnographic categories, concepts, and names of the Kazakh people” explains the structural and word-formation nature of the word “baiterek”: “Baiterek” is an ancient Turkic word: ‘bai’ means ‘big’; it is also a phonetic variation of ‘bai’ (‘wealthy’), as in ‘baibishe’ or ‘baisheshek’, conveying meanings of ‘large’ or ‘first’. ‘Terek’ (Persian: daraq) means ‘tree’. Thus, baiterek combines these two words to signify a ‘towering tree’” (Alimbay & et al., 2011). From this, it is clear that the word “baiterek” is formed from the adjective bai (‘large’) and the noun terik (‘tree’), and can be semantically decomposed into several components: “big”, “first”, “upright”, “tree”, and “poplar”.

In the “Linguocultural dictionary”, the term daraq is defined as: “Daraq [Pers. darakht] – a tall, fruit-bearing tree. In Persian, daraq refers to any tree, especially tall and fruitful ones. For instance, in Saadi Shirazi’s Gulistan, there is the saying: *‘Daraxt harché pīrtar, bar bishtar’* - *‘The older the tree, the more abundant its fruit’*. This proverb concerns human life, meaning that people with greater life experience do more good, and their knowledge and wisdom benefit others. In Persian culture, the daraq symbolizes continuity of life and wisdom. This understanding influenced Kazakh worldview and broadened its cultural-semantic field. In the Kazakh tradition, a lone tree in the steppe was referred to as *daraq* or *sacred tree* (*äulie aғash*). In Kazakh oral literature, “daraq” frequently appears in the meaning ‘large, tall tree’. Some mythological narratives describe such an enormous daraq that only an exceptionally strong hero could move it, symbolizing the unmatched power of a mythical hero” (Seitbekova & et al., 2024). Additionally, in Kazakh culture the term baiterek is often used synonymously with *myqan tree*, *myrzaterik*, and *seter tal*. For example: “*Myqan: myqan tree. myth. A sacred giant tree that connects the earth and the sky, the baiterek, the tree of life. *‘The one who searches, finds the myqan tree’* (Proverb)” (Mankeeva & et al., 2011). In the expression “seter tal”, the word “seter” is defined in the dictionary of the Kazakh literary language as follows: “Seter, adj., myth. Sacred, holy (livestock). [Such animals are not touched, their mane and tail are not cut, they are not ridden or used for work, and they are kept with special reverence. Mostly used regarding horses]” (Fazylzhanova & et al., 2011).

In the “Regional dictionary of the Kazakh language”, two explanations are given for the word seter: “Seter¹ (*Turkm.: Krasn., Nebid., Ashkh., Tash., Koneur.*) – a line of writing. Seter² (MPR) — a ritual in which a blue or white cloth is tied to livestock as a sign of reverence, after which the animal must not be ridden or slaughtered. Seter mal (MPR) – particularly respected, valued livestock. The word seter entered this dialect from Mongolian (seter). The Mongols, being a people traditionally engaged in animal husbandry, have long respected their livestock. From religious beliefs connected to safeguarding ‘the well-being of livestock and people,’ a chosen

animal would have a khadag (ornamented silk cloth, amulet) or sakhyus tied around its neck. Such an animal must not be slaughtered, and if it is a large animal such as a camel, cow, or horse, it is not put to work" (Here MPR stands for the Mongolian People's Republic) (Qaliev & et al., 2005). In Kazakh culture, there is a similar tradition of tying a piece of cloth to a tree. Sh. Ualikhanov writes: "A solitary tree or bush growing in the steppe is revered, and people spend the night beneath it. When passing by, people tie pieces of cloth to its branches. They leave vessels. Sometimes they even offer a sacrifice. Or they knot a horse's mane." He also notes that the long-standing custom of not cutting lone trees and not breaking young saplings – the belief that "the spirit of the forest will punish" – has survived to this day as a remnant of ancient perceptions" (Qasqabasov, 2002). The ritual of tying cloth to a tree originates from ancient beliefs, spiritual notions and worldviews. Cloth was tied to a tree regarded as sacred and revered, usually one growing alone in the open steppe. While the word seter is often associated with livestock, it may also combine with the word tal ("tree"), acquiring the meaning "sacred, revered tree".

In the fairy tale "Altyn Saka", we encounter the following episode: "The colt, running on two legs, comes upon a baiterek. The colt begins to weaken. When they reach the tree, the boy jumps off and climbs to the top of the baiterek. The witch begins digging around the base of the baiterek... As she keeps digging and digging, she gets closer to toppling it". Similarly, in Kazakh wonder tales, the baiterek mythophytonym appears very frequently.

According to ancient beliefs, the baiterek is a towering tree endowed with mystical power. In the wonder tale "The Wolf's Act of Care", we read: "On their way, they encounter a large baiterek. Sakty wishes to rest at the foot of this tree. His companion does not allow it, but ignoring her words, he comes to the base of the tree, ties his horse, and falls asleep. After some time, Sakty suddenly feels his eyes go dark and his ears ring. Startled, he awakens to find his eyes gone, the empty sockets in their place, and his companion missing. Thus Sakty, having lost all his belongings and his horse, becomes blind and wanders aimlessly with no refuge or direction left to him". This excerpt shows the sacred nature and supernatural force of the baiterek. It is not merely a tree but a revered, mighty, mystical being.

The ethnocultural connotations of the baiterek mythophytonym in wonder tales highlight the unity and harmony between humans and nature and the presence of mystical forces within the natural world.

Baiterek – strength, height, shelter.

The dictionary of the Kazakh literary language gives the following figurative meaning of the word baiterek: "Baiterek, n., fig. Strength, mightiness, giving abundant shade" (Suyerkulova & et al., 2011).

In the wonder tale "The Giant Black Bird – Samuryq", we find the following passage: "After a while the Samuryq bird arrived and perched on the top of the baiterek. Under the weight of the Samuryq, the baiterek bent down and touched the ground". In Kazakh tales, it is often said that "when Samuryq spreads its wings, it covers a full month's distance", and its enormous weight causes the baiterek to bend until it reaches the earth. Only a tree as mighty as the baiterek is capable of supporting such a colossal bird and its high nest. This example reveals the semantic component of "strength" in the meaning of baiterek.

In the wonder tale "Ker Qula Atty Kendebai", the following excerpt appears: "When Kendebai opened his eyes, he found himself on an island in the middle of a great sea. On the island stood eight foals with golden tails and one foal without a tail, all drinking water from a golden trough. The horse Kerqula spoke again: "At the top of that baiterek, which reaches the sky, there is the nest of the Samuryq bird. Once every six months it goes in search of food and returns after fifteen

days". The tale uses the expression "reaching the sky" to describe the baiterek, emphasizing its immense height and grandeur. In addition, the phrases "great sea", "golden trough", "foals with golden tails" etc., highlight the abundance and richness of the place where the baiterek grows, showing its sheltering and prosperous nature.

In the wonder tale "Kün astyndağı Künikei qyz", we encounter the following scene: "As they walked, they came upon a great baiterek. At its base were two wells, one filled with golden water, the other with silver water".

That the waters beneath the baiterek are gold and silver is not accidental. In Kazakh culture, the words "gold" and "silver" hold special significance; they carry ethnocultural connotations that denote wealth, preciousness, value, and rarity.

The concise etymological dictionary of the Kazakh language presents several hypotheses regarding the origin of the word *altyn* ("gold"): 1. According to some researchers, the word derives from the Mongolian *altın* / *altin*, meaning "reddish copper". 2. Others link it to the Turkic root *al* ("bright red, fiery color") used for various bright-red objects. 3. Some scholars claim that the word *altyn* originates from the Turkic word *altı* ('six') (Yskakov & et al., 1966).

In Kazakh cultural cognition, the word "gold" signifies not only a metal but also the most valuable aspects of human life. For example: "golden time", "golden heart", "golden character", "golden soul," etc. These ethnocultural connotations of *altyn* hold an important place in Kazakh worldview, representing not only material wealth but also spiritual virtue, carrying strong positive connotations.

The word *kümis* ("silver") also holds a special place in Kazakh culture, worldview, and daily life. "Kümis is one of the white metals widely used in traditional crafts. Silver is soft, easily melted, light, and malleable. Pure silver has also been referred to as *aq kumis* (pure silver), *naqyra kumis* (high-grade silver), *aq jamby* (pure silver bar), *quyma kumis* (cast silver), *kesek kumis* (chunk silver), and *urğashy kumis* (soft silver). In the traditional environment, silver was regarded as a symbol of purity. Since women frequently handled cookware and household utensils, they were required to wear silver as a sign of cleanliness" (Alimbay & et al., 2011). On the one hand, it denotes a precious metal; on the other, it conveys positive connotations such as "beauty, purity, delicacy, brightness": *kümis köl* ("silver lake"), *kümis tañ* ("silver dawn"), *kümis küy* ("silver tune/mood"), etc.

The gold and silver water in the well at the foot of the Baiterek signifies the abundance of its shade, its richness, and its fertility, indicating a positive ethnocultural connotation. Examples drawn from wonder tales show that the word Baiterek carries semantic features of "abundant shade" and "prosperity."

Baiterek – support (pillar, prop), protection, refuge, nest.

The dictionary of the Kazakh literary language provides another figurative meaning of Baiterek: "Baiterek, fig. Support, pillar, prop, protection, refuge" (Suyerkulova & et al., 2011).

In many wonder tales, the Samruk bird lives atop the Baiterek. Samruk is a giant bird frequently encountered in Kazakh mythology, serving as a being that connects the two worlds. In the wonder tale "Er Töstik", the Samruk bird is described as follows: "When Er Töstik woke up suddenly, a strong storm was raging; after the storm came rain mixed with hail, accompanied by a whistling sound, and soon after, a gigantic black bird appeared. As the giant black bird, whistling, landed on the Baiterek, the tree bent and almost broke. This giant black bird turned out to be the Samruk. Its size was such that when it fully spread its wings, just one wing covered the distance of one *aylyq*", "The giant black bird lays only one chick per year. Afterward, it flies far away in search of food and can return only once a month. While it is gone, a nearby dragon

devours its chicks every year. The giant black bird, distressed by this, returns crying. The earlier storm was the wind created by the flapping of its wings, and the rain was the tears falling from its eyes”, “The giant black bird lifted Er Töstik onto its wing and flew with him through a narrow crevice, bringing him to the surface of the earth”. These passages clearly show how enormous and wondrous the Samruk bird is.

The Samruk bird that takes shelter in the Baiterek originates from the imagination and aspirations of the Kazakh people. However, in recent years, archaeological excavations and studies have revealed that giant birds once inhabited the territory of Kazakhstan. For example, in 2012, the skeleton of a giant bird was discovered in Akkorgan. Scientists consider this giant bird to be a pterosaur belonging to the *Azhdarchidae* family that lived during the Early Cretaceous period (145–66 million years ago). Pterosaurs of the *Azhdarchidae* family were among the largest creatures on Earth (Averianov & et al., 2015). The discovery of “Samrukia Nessovi” pterosaurs proves that the myth and fairy-tale narratives about the Samruk bird, which nests and shelters in the Baiterek, are extremely ancient. Of course, humans did not exist in the Early Cretaceous period; however, the giant bird skeletons found in the vast Kazakh steppe must have inspired people’s imagination, stimulating fantasies and dreams that later became embedded in myths and tales. In myths and wonder tales, the giant bird Samruk nests and lays eggs in the colossal Baiterek tree, and in this context the word baiterek reveals clear semantic indicators of ethnocultural connotations such as “shelter, protection, support, nest”.

Baiterek functions as a connector between the upper world, the middle world, and the lower world.

“According to ancient beliefs, Baiterek is a giant tree endowed with mystical properties. In the traditional worldview, Baiterek grows precisely at the ‘navel’ of the earth: its roots belong to the underground realm, its trunk to the human world, and its crown to the realm of spirits that reaches the sky” (Alimbay & et al., 2011).

G. Sagidolda, in the monograph “Linguistic fragments of the turkic-mongolian worldview, writes: “Dividing the structure of the universe into three parts (upper world, middle world, lower world) is a foundational principle of humanity’s understanding of the cosmos. The upper world is the world of Tengri. As sunlight comes from above and spreads warmth through the universe, so does this layer correspond symbolically to the head region of the human body. The middle world is the surface of the earth and all living beings upon it; the lower world is the underworld- darkness, death, the realm of the dead.

The division of the human body into upper (head), middle (torso), and lower (legs) parts corresponds to the tripartite cosmic structure of Turkic and Mongolian mythology:

1. Upper world – the celestial realm, dwelling of the Creator - linked with the upper body (head, hair, crown, forehead, eyes, etc.);
2. Middle world – the earthly realm of humans, animals, and birds - linked with the central parts of the body (arms, chest, liver, lungs, waist, navel, etc.);
3. Lower world – the underworld, realm of the dead – linked with the lower parts of the body (hips, legs, knees, heels, soles, etc.)” (Sagidolda, 2011).

In fairy tales, Baiterek is the entity that connects the upper, middle, and lower worlds. In the wonder tale “Er Töstik”, when Töstik descends into the underworld, he, Shalkuyryk, and Künke search for a way back to the surface: “At the head of the spring stands a great baiterek. Suddenly, a sorrowful, noisy sound comes from its crown. Looking up, they see frightened nestlings. Er Töstik takes his bow and shoots the dragon climbing toward the nest straight between the eyes; the dragon falls to the ground with a thud. Seeing the dragon fall, the nestlings stop trembling”.

For saving the chicks, Samruk helps Er Töstik ascend to the surface: “After hearing all that Er Töstik had gone through and learning that he was lost and wanted to return to the surface, the great black bird placed him upon its wings, flew up, passed through the narrow opening, and brought him back to the upper world”.

“Concepts about Baiterek have existed in folk mythology since ancient times. In the mythologies of various peoples, the world model appears in two basic forms: vertical and horizontal structures. Both appear in Kazakh mythology. ... Depictions of a three-layered world supported by a giant cosmic tree are widespread globally. Baiterek, or the sacred Tree, vertically connects the sky, the earth, and the underworld. In scholarship, it is referred to as the World Tree. The fate of the entire cosmos is linked to this tree. It holds the three layers without mixing them, maintaining the purity of the universe and influencing the destinies of beings in each realm. At the tree’s roots – the lower realm – lies a great serpent; at its crown – the upper realm – dwells the king of birds. These images are deeply rooted in mythic consciousness.

In ancient Kazakh mythology, Baiterek represents the image of the entire universe: it rises from the underworld, traverses the earthly plane, and touches the sky. ... It symbolizes eternity. ... Baiterek is not merely a connector of the three realms but also a guide for humans toward goodness. It is no ordinary tree; it is enormous, “as thick as the wall of a house”, comparable to the width of a six-winged yurt. Its benevolent function in mythology shaped collective imagination, giving rise to the idea of the marvelous tree, and the word baiterek acquired additional symbolic meanings. In language, the term appears with several senses: a tall giant tree; the World Tree; strength, power, might; support, refuge, protection” (Alimbay & et al., 2011).

“In Kazakh mythology, Baiterek is symbolized as the cosmic tree. Smaller models of Baiterek appear in ritual objects such as staffs, adalbakans (a traditional wooden clothes-drying stand), ceremonial sticks, and whips, all considered sacred tools. As the connector of three worlds, Baiterek is deeply revered. A widespread belief among Kazakhs holds that a person’s soul is preserved in a sacred tree. A myth says: “Forty days before death, the soul leaves the body, turning into a bird (often a dove) and perching upon the branch of Baiterek bearing the leaf inscribed with that person’s name. These countless leaves continually sprout and wither in turn. When a person dies, the soul departs the body in the form of a tiny insect and wanders the house. Only after forty days does it leave completely. Through the trunk of Baiterek, the soul descends or ascends and, when the time comes, enters a woman’s womb, beginning a new life. Animals and plants, too, are reborn in this manner.

A similar myth is widespread among Turkic peoples. Another Kazakh variant says: “At the axis of the world grows a solitary sacred Baiterek. Its crown touches the sky, and its roots reach the underworld. It is invisible to the human eye. Each leaf symbolizes the life of a human being. When a leaf bursts open, a child is born; as it verdantly grows, the person matures; when it turns yellow prematurely, misfortune befalls; when it dries, the person ages; and when the leaf falls, the person dies”. These narratives reflect the vegetative model of the universe – the world tree” (Alimbay & et al., 2011).

In Kazakh wonder tales, the ethnocultural connotations of the mythophytonym “baiterek” include harmony between humans and nature, the cycles of life and death, the connection between the upper, middle, and lower worlds, and the linkage between the sky and the earth – all of which form the Kazakh mythological worldview.

Baiterek as lineage and genealogy

Kazakh worldview, culture, and folklore frequently represent lineage continuity using images of nature. “In Kazakh, the expression ‘a baiterek with flourishing leaves’ is common.

Here, baiterek symbolizes generational continuity: its roots represent ancestors, its trunk a person, its branches descendants, and its leaves traces of life" (Uali & et al., 2024). The saying "The father is the baiterek, the child is the leaf" also reflects not only biological succession but spiritual and social continuity. Genealogies (shezhire) are likewise depicted as trees.

In the tale "Jarty Töstik": "They named the child Jarty Töstik. Several years passed; the boy reached fourteen or fifteen. In front of the house stood a cluster of baiterek trees- one root, two crowns. When his father went out in the morning, he returned at noon; when he went out at noon, he returned at dusk". In this tale, climbing the top of the tree reveals a "mirage world": "One day the boy thought for a long time and decided to climb the tree. At its crown he saw a migrating people: young boys and girls walking in rows, singing songs; behind them, young men and women; behind them, elderly men and women." He tells his father, who replies: "My son, what you saw was the mirage of the passing world. Neither the living nor the dead can reach it". This tale illustrates the ethnocultural connotations of baiterek: "lineage continuity", "the link between father and son", and the reflection of the life cycle within the cosmic tree.

The concepts "World Tree," "Baiterek," "Sacred Tree," and "Holy Tree" are widespread in the ethnocultures, worldviews, and philosophies of many peoples. In the Turkic literary monument The Book of Dede Korkut, reverence for the tree reflects ancient beliefs: "Oraz said:

– Hey, infidel, spare me! There is no doubt that God is One! Wait, let me speak to this tree. Then he raised his voice and spoke to the tree. Let us see, Your Highness, what he said:

– O tree, do not be offended when I call you 'tree.'

The gates of Mecca and Medina are made of wood.

The staff of Prophet Moses was wood.

Bridges over vast waters are wood.

Ships that cross the dark seas are wood.

The saddle of Shahmaran Ali's Dudül is wood.

The scabbard and hilt of Zulfiqar are wood.

The cradle of Shah Hasan and Husayn was wood" (Zholdasbekov & Shadieva, 2019).

In Germanic-Scandinavian mythology, the "world tree" is called Yggdrasil (Lérad). Yggdrasil connects the nine worlds. This tree is located in Midgard (the Middle World), its crown is in Asgard (the Upper World), and its roots are in Niflhel (the Underworld). At the top of Yggdrasil sits an eagle, the "king of birds", while at its roots dwells the serpent (dragon) Nidhogg (Korolev, 2004).

A tree with similar characteristics appears in Slavic and Chuvash mythology in the form of an oak. In the mythology of Indo-Iranian peoples, the "world tree" grows beside Ardivisura, the goddess of waters and fertility, and the bird Senmurv lives at its top.

In Arab-Persian mythology, there is also the Tuba tree, which grows in paradise and bears dates. According to the religious beliefs of the Sakha-Yakut people, the sacred tree is called Aal Luuk Mas; it is the creator of the entire universe, that is, of the Middle World (Popova, 2019).

As M. K. Akhmetova notes, "Ethnocultural units in fantasy fairy tales preserve ancient conceptions of the world and transmit them to future generations, while also shaping national identity. In the current era of spiritual renewal, they are essential for revealing the national code. The language of fairy tales not only clarifies archetypal understandings but also revives our national memory, helps present our native culture, and expands our conceptual space", showing that the deep study of the relationship between language and folklore is one of today's most relevant scholarly issues (Zhakypov & et al., 2020).

The ethnocultural connotations and linguocultural scope of the mythophytonym Baiterek in the Kazakh fantasy fairy tales under study proved to be multifaceted and wide-ranging.

Conclusion

Based on the issues discussed in the article, the following conclusions were drawn:

- the theoretical foundations of connotation were examined and the history of its study was analyzed;
- it was determined that the mythophytonym Baiterek occupies a special place in the worldview, culture, and folklore of the Kazakh people;
- the ethnocultural connotations of the mythophytonym Baiterek in Kazakh fantasy fairy tales were analyzed through linguistic examples;
- the linguocultural scope of the ethnocultural connotations of the mythophytonym Baiterek was analyzed and studied:

1. *Baiterek* – a tall tree / poplar.
2. *Baiterek* – strength, height, sheltering.
3. *Baiterek* – support (pillar, buttress), protection, refuge, nest.
4. *Baiterek* – a link connecting the Upper, Middle, and Lower worlds.
5. *Baiterek* – continuity of generations, genealogy.

The ethnocultural connotations in Kazakh fantasy fairy tales reflect the uniqueness and distinctive features of the folklore, worldview, and culture of the Kazakh people. Research into the linguocultural scope of these connotations is one of the key approaches to understanding the perception and conception of the surrounding world, summarizing centuries of accumulated knowledge, and gaining deeper insight into the linguistic picture of the world.

Conflict of Interests, acknowledgements and funding information

The authors declare no conflict of interest related to this article.

Contributions of the authors.

A.K. Zhuniskali defined the main idea and concept of the research article, collected and analyzed the research results. She examined linguistic data and wrote the main part of the article. **G.O. Syzdykova** critically reviewed the content of the article and verified the accuracy of all data. **L.A. Yespekova** assessed the coherence of the article and the consistency of the data.

References

- Әбілқасымұлы, Б. (2011). Әдеби жәдігерлер (12-том). Алматы: Таймас.
- Әлімбай, Н., т.б. (2011). Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі (1-том). Алматы: РПК «Слон» DPS.
- Әлімбай, Н., т.б. (2012). Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі (3-том). Алматы: РПК «Слон» DPS.
- Быкова, О.И. (2005). Этноконнотация как вид культурной коннотации (на материале номинативных единиц немецкого языка). Воронеж.
- Жақыпов, Ж. (ред.). (2020). Қазақ лингвофольклортануы: тілдік-жанрлық зерттеу. Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ.
- Жолдасбеков, М., & Шадиева, Г. (2019). Қорқыт Ата кітабы (Дрезден нұсқасы). Нұр-Сұлтан: Күлтегін.
- Королев, К.М. (2004). Мифология викингов: героический Север и его предания. Санкт-Петербург: Мидгард.

- Күдерина, Қ., Жұбаева, О., Жолшаева, М., т.б. (2011). Қазақ әдеби тілінің сөздігі (8-том). Алматы.
- Қалиев, Ғ., Нақысбеков, О., Сарыбаев, Ш., Үдербаев А., т.б. (2005). Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Алматы: Арыс.
- Қалиев, Ғ. (2010). Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті.
- Қасқабасов, С. (2002). Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. Астана: Аударма.
- Манкеева, Ж., Бизақов, С., Жүнісбек, Ә., т.б. (2011). Қазақ әдеби тілінің сөздігі (11-том). Алматы.
- Попова, Г.С. (2019). Древо мира Аал Луук мас в современной культуры якутов Саха. Ценности и смыслы. 4 (62), 103-120.
- Сағидолда, Г. (2011). Түркі-монғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері. Астана: Сарыарқа.
- Салқынбай, А., & Абақан, Е. (2002). Лингвистикалық түсіндірме сөздік. Алматы: Сөздік-словарь.
- Сүйерқұлова, Б., Жанұзақ, Т., Жұбаева, О., т.б. (2011). Қазақ әдеби тілінің сөздігі (3-том). Алматы.
- Телия, В.Н. (1986). Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва.
- Телия, В.Н. (1991). Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. Москва: Наука.
- Уәли, Н., Исаева, Г., Өтебаева, Ә., Мамырбек, Г., Жұмабаева, Ж., Сейітбекова, А., Аманбаева, А., Қақабаев, Б. (2024). Лингвомәдени сөздік. Алматы: Ел-шежіре.
- Фазылжанова, А., Оңғарбаева, Н., Ғабитханұлы Қ., т.б. (2011). Қазақ әдеби тілінің сөздігі (13-том). Алматы.
- Хроленко, А.Т. (1974). Что такое лингвофольклористика? Русская речь, (1), 36-41.
- Ысқақов, А., Сыздықова, Р., & Сарыбаев, Ш. (1966). Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым.
- Ярцева, В.Н., др. (1998). Языкознание. (2-изд.). Москва: Большая российская энциклопедия.
- Abramson, A.S. (1974). Linguistics and Adjacent Arts and Sciences. Vol. 12 (2), 661-681.
- Averianov, A., Dyke, G., Danilov, I. & Skutschas, P. (2015). The paleoenvironments of azhdarchid pterosaurs localities in the Late Cretaceous of Kazakhstan. ZooKeys, 483, 59-80. DOI: <http://dx.doi.org/10.3897/zookeys.483.9058>.
- Bloomfield, L. (1984). Language (2nd ed.). Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Mill, J.S. (2008). A System of Logic, Ratiocinative and Inductive: being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation. (Vol. 1).
- Ockham, W. (1957). Summa Logicae. (Text Series No. 2). New York: The Franciscan Institute St. Bonaventure.

Ә.Қ. Жүнісқали, Г.О. Сыздықова*, Л.Ә. Еспекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

«Бәйтерек» мифофитонимінің этномәдени коннотациясының лингвомәдени өрісі (қазақ қиял-ғажайып ертегілері бойынша)

Аңдатпа. Мақалада қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі «бәйтерек» мифофитонимінің этномәдени коннотациясы лингвомәдени өріс тұрғысынан сараланады. Ғылыми зерттеудің мақсаты – «бәйтерек» мифофитонимінің қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі этномәдени коннотациясының лингвомәдени өрісін зерттеу. Зерттеудің өзектілігі «бәйтерек» мифофитонимінің этномәдени коннотациясын қазақ қиял-ғажайып ертегілері арқылы арнайы зерттеу жұмыстарының болмауымен түсіндіріледі. Мақалада «коннотация», «этномәдени

коннотация» терминдерінің шығу және зерттелу тарихы, анықтамалары берілді, қиял-ғажайып ертегілеріндегі «бәйтерек» мифофитонимінің этномәдени ерекшеліктері, тарихи-тілдік контексті, лингвомәдени өрісі анықталып, қазақ ертегілерінен терілген нақты мысалдар негізінде зерделенді. Тақырыпты зерттеу барысында тілдік деректерді жинақтау, жүйелеу, баяндау, талдау, салыстыру әдістері пайдаланылды. Нәтижесінде «бәйтерек» мифофитонимінің этномәдени коннотациясы анықталып, лингвомәдени өрісі құрылды: «Бәйтерек – зәулім ағаш / терек», «Бәйтерек – мықтылық, биіктік, саялы», «Бәйтерек – тірек (таяныш, сүйеніш), қорған, пана, ұя», «Бәйтерек – жоғары әлем, ортаңғы әлем, төменгі әлемді байланыстырушы дәнекер», «Бәйтерек – ұрпақ сабақтастығы, шежіре». «Бәйтерек» мифофитонимінің этномәдени коннотациясы және оның лингвомәдени өрісінің фольклор тілі тұрғысынан зерттелуі қазақ тіл білімінің лингвофольклортану, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика және т.б. жаңа бағыттарының теориялық және практикалық мәселелерін тереңдете қарастыруға көмектеседі.

Түйін сөздер: лингвомәдени өріс, коннотация, этномәдени коннотация, бәйтерек, мифофитоним, қиял-ғажайып ертегі.

Ә.Қ. Жүнісқали, Г.О. Сыздыкова*, Л.Ә. Еспекова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Лингвокультурное поле этнокультурной коннотации мифофитонима «байтерек» (по казахским волшебным сказкам)

Аннотация. В статье этнокультурная коннотация мифофитонима «Байтерек» в казахских волшебных сказках дифференцируется с точки зрения лингвокультурного поля. Цель научного исследования – изучение лингвокультурного поля этнокультурной коннотации мифофитонима «байтерек» в казахских волшебных сказках. Актуальность исследования объясняется отсутствием специальных исследований этнокультурной коннотации мифофитонима «байтерек» в казахских волшебных сказках. В статье определены этнокультурные особенности, историко-языковой контекст, лингвокультурное поле мифофитонима «байтерек» в волшебных сказках, изучены на конкретных примерах из казахских сказок. При изучении темы использовались методы сбора, систематизации, изложения, анализа, сравнения языковых данных. В результате была выявлена этнокультурная коннотация мифофитонима «байтерек» и создано лингвокультурное поле: «Байтерек – величественное дерево / тополь», «Байтерек – сила, высота, изобилие», «Байтерек – опора, крепость, убежище (укрытие), гнездо», «Байтерек – связующее звено высшего мира, среднего мира, нижнего мира», «Байтерек – преемственность поколений, шежіре». Результатом исследования является этнокультурная коннотация мифофитонима «байтерек», изучение его лингвокультурного поля с точки зрения языка фольклора, что способствует углубленному изучению теоретических и практических проблем новых направлений казахского языкознания, лингвокультурологии, этнолингвистики, когнитивной лингвистики и др.

Ключевые слова: лингвокультурное поле, коннотация, этнокультурная коннотация, байтерек, мифофитоним, волшебная сказка.

References

- Abilkasymuly, B. (2011). Adebі zhadigerler [Literary artifacts] (Vol. 12). Almaty: Taimas. [in Kazakh]
Alimbay, N., et al. (2011). Kazaktyn etnografıyalyk kategorıyaları, ugymdar men ataularynyn dasturlı zhuyesi [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs] (Vol. 1). Almaty: RPK «Slon» DPS. [in Kazakh]

- Alimbay, N., et al. (2011). Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalary, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs] (Vol. 3). Almaty: RPK «Slon» DPS. [in Kazakh]
- Bykova, O.I. (2005). Etnokonnotatsiya kak vid kul'turnoy konnotatsii (na materiale nemetskogo yazyka) [Ethnoconnotation as a type of cultural connotation (based on the German language)]. Voronezh. [in Russian]
- Zhakypov, Zh. (Ed.). (2020). Kazak lingvofolkloritanuy: tildik-zhanrlyk zertteu [Kazakh linguofolkloristics: linguistic and genre research]. Nur-Sultan: L.N. Gumilyov ENU. [in Kazakh]
- Zholdasbekov, M., & Shadieva, G. (2019). Korkyt Ata kitaby (Drezden nuskasy) [The book of Korkyt Ata (Dresden version)]. Nur-Sultan: Kulagin. [in Kazakh]
- Korolev, K.M. (2004). Mifologiya vikingov: geroicheskiy Sever I ego predaniya [Mythology of the Vikings: The heroic North and its legends]. Saint Petersburg: Midgard. [in Russian]
- Kuderinova, Q., Zhubaeva, O., Zholshaeva, M., et al. (2011). Kazak adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] (Vol. 8). Almaty. [in Kazakh]
- Qaliev, G., Naqysbekov, O., Sarybaev, Sh., Uderbaev, A., et al. (2005). Kazak tilinin aimaktyk sozdigi [Dialectal dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Arys. [in Kazakh]
- Qaliev, G. (2010). Til bilimi terminderinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of linguistic terms]. Pavlodar: S.Toraigyrov atyndagy Pavlodar memlekettik universiteti. [in Kazakh]
- Qasqabasov, S. (2002). Zhanazyk. Ar zhylyg zertteuler [Spiritual nourishment: Annual studies]. Astana: Audarma. [in Kazakh]
- Mankeeva, Zh., Bizakov, S., Zhunisbek, A., et al. (2011). Kazak adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] (Vol. 11). Almaty. [in Kazakh]
- Popova, G.S. (2019). Drevo mira Aal Luuk mas v sovremennoy kul'ture yakutov Sakha [The world tree Aal Luuk mas in modern Sakha culture]. Tsennosti I smysly. 4 (62), 103-120. [in Russian]
- Sagidolda, G. (2011). Turki-mongol dunie beinesinin tildik fragmentteri [Linguistic fragments of the Turkic-Mongolian worldview]. Astana: Saryarka. [in Kazakh]
- Salykbay, A., & Abaqan, E. (2002). Lingvistikalik tusindirme sozdik [Linguistic explanatory dictionary]. Almaty: Sozdik-slovar'. [in Kazakh]
- Suyerkulova, B., Zhanuzak, T., Zhubaeva, O., et al. (2011). Kazak adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] (Vol. 3). Almaty. [in Kazakh]
- Teliya, V.N. (1986). Konnotativnyy aspekt semantiki nominativnykh edinits [The connotative aspect of semantics of nominative units]. Moscow. [in Russian]
- Teliya, V.N. (1991). Chelovecheskiy faktor v yazyke: Yazyk i porozhdenie [Human factor in language: Language and speech production]. Moscow: Nauka. [in Russian]
- Uali, N. M., Issayeva, G. S., Utebayeva, E. A., Mamyrbek, G. M., Zhumabaeva, Zh. T., Seitbekova, A. A., Amanbaeva, A. Zh., & Kakabayev, B. S. (2024). Lingvomadeni sozdik [Linguocultural Dictionary]. Almaty: El-shezhire. [in Kazakh]
- Fazylzhanova, A., Ongarbayeva, N., Gabitkhanuly, Q., et al. (2011). Kazak adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] (Vol. 13). Almaty. [in Kazakh]
- Khorlenko, A.T. (1974). Chto takoe lingvofolkloristika? [What is linguofolkloristics?]. Russkaya rech', (1), 36-41. [in Russian]
- Yskakov, A., Syzdykova, R., & Sarybaev, Sh. (1966). Kazak tilinin kyskasha etimologiyalyk sozdigi [Short etymological dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Gylym. [in Kazakh]
- Yartseva, V.N., et al. (1998). Yazykoznanie [Linguistics]. Moscow: Bolshaya rossiyskaya entsiklopediya. [in Russian]
- Abramson, A.S. (1974). Linguistics and Adjacent Arts and Sciences. Vol. 12 (2), 661-681.
- Averianov, A., Dyke, G., Danilov, I., & Skutschas, P. (2015). The paleoenvironments of azhdarchid pterosaurs localities in the Late Cretaceous of Kazakhstan. ZooKeys, 483, 59-80. DOI: <http://dx.doi.org/10.3897/zookeys.483.9058>.

Bloomfield, L. (1984). Language (2nd ed.). Chicago and London: The University of Chicago Press.
Mill, J.S. (2008). A System of Logic, Ratiocinative and Inductive: being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation. (Vol. 1).
Ockham, W. (1957). Summa Logicae. (Text Series No. 2). New York: The Franciscan Institute St. Bonaventure.

Information about the authors:

Zhuniskali Assiya Kaiyrkyzy – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: bagdat-assiya@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8319-7739>.

Syzdykova Gulbarshin Olzhabaevna – corresponding author, Doctor of Philology, Acting Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: go.syzdykova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6365-0113>.

Yespekova Lyazzat Aubakirovna – Candidate of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: espekova@bk.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>.

Жүнісқали Әсия Қайырқызы – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: bagdat-assiya@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8319-7739>.

Сыздыкова Гульбаршин Олжабаевна – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының докторы, профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: go.syzdykova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6365-0113>.

Еспекова Ләззат Әубәкірқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: espekova@bk.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>.

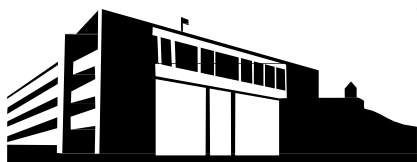
Жүнісқали Әсия Қайырқызы – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: bagdat-assiya@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8319-7739>.

Сыздыкова Гульбаршин Олжабаевна – автор для корреспонденции, доктор филологических наук, и.о. профессора, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: go.syzdykova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6365-0113>.

Еспекова Лязат Аубакировна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: espekova@bk.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.33
Ғылыми мақала

С.И. Конисбаева¹●, Б.С. Хайржанова^{2*}●, Ф.Қ. Дальмуханова³●

^{1,3}Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инженеринг университеті,
Ақтау, Қазақстан

²Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан
(E-mail: ¹saniya.konisbayeva@yu.edu.kz, ²kh.bibigul073@gmail.com*,

³feruza.dalmukhanova@yu.edu.kz)

НҰРЛАН ҚОСЫМБАЕВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ «ӨМІР» МЕН «ӨЛІМ» КОНЦЕПТІСІ

Abstract. Аңдатпа. Ғылыми мақалада алғаш рет өмірден ерте өткен ақын Нұрлан Қосымбаев өлеңдеріндегі «өмір» мен «өлім» концептілерінің танымдық сипаты айқындалып, тілдік бірліктер мен әрбір фреймнің мазмұны ашылады. Ақын өлеңдері негізінде ұлттық танымымыздағы өмір мен өлім туралы философиялық ойлар да жүйеленіп, барланады. Ақын поэзиясындағы «өмір» мен «өлім» концептілерін талдау тіл білімінің бағыттарында, атап айтқанда когнитивтік лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттаным салаларында жаңа ғылыми нәтижелер алуға мол мүмкіндік береді. Мақаланың басты мақсаты – ақын Нұрлан Қосымбаевтың өлеңдеріндегі «өмір» мен «өлім» концептілеріне талдау жасап, концептілердің ақын поэзиясындағы қолданылу ерекшеліктері мен мағыналық өрісін ашу. Концептілік талдаулар арқылы өмір мен өлім ұғымдарының семантикалық, когнитивтік және мәдени аспектілері айқындалады, бұл өз кезегінде тілдік сана мен мәдени кодтарды зерттеуде маңызды ақпарат көзі болып табылады. Мақаланың нәтижелерін, концептілік талдауларды когнитивті лингвистика, этнолингвистикаға қатысты арнайы курстар мен семинарларда пайдалануға болады деуге негіз бар, себебі олар оқырмандардың концептуалдық ойлауын дамытуға, тілдік және мәдени құбылыстарды талдау қабілетін жетілдіруге бағытталған практикалық материал ретінде қызмет етеді. Сондай-ақ бұл зерттеу мақала әдебиеттану мен тілтанымның өзара байланысын көрсетіп, поэтикалық мәтіндердегі ұғымдық лексемалық құрылымдарды терең түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: когнитивті лингвистика, концепт, фрейм, тілдік бірліктер, ұғым, дүниетаным, эмоция.

Түсті: 20.03.2026; **Жөнделді:** 21.05.2026; **Мақұлданды:** 15.06.2026; **Онлайн қолжетімді:** 30.06.2026

Кіріспе

Әр этнос қоршаған ортадағы құбылыстарды, ғаламның тілдік бейнесін өз топшылауымен зерделеп, таразылайды. Қазақ тіліндегі өмір мен өлім, жан мен тән туралы концепт, ұғымдар этнолингвистикада азды-көпті жазылып келеді, бірақ толық зерттеліп бітті деген сөз емес. Тілдік танымдық бірліктер таным мен тіл сабақтастығы аясында толық зерделеніп болған жоқ. Өлім мен өмір ұғымдарын когнитивтік-концептуалдық тұрғыдан саралау, жекелеген авторлар қолданысына үңілу тақырыптың өзектілігін айқындайды. Ұлттық поэзияға сапалық тұрғыда үлес қосқан Нұрлан Қосымбаев өлеңдеріндегі «өмір» мен «өлім» концептілері, концептілік өріс құрайтын қолданыстар танымдық тұрғыдан зерттеуге сұранып тұр. Әдебиет табалдырығын он үш жасында аттаған Нұрлан Қосымбаев өлеңдерінің негізгі тақырыбы – өмір мен өлім, заман мен адам, ізгілікті дәріптеу. Бұл зерттеу ақын Н.Қосымбаев шығармашылығындағы танымдық білім аясы мен ақиқат дүниені суреттеу, бейнелеу қабілетін, танымдық ерекшелігін, танымдық мұрасын тереңірек тани түсуге мүмкіндік береді.

Ғаламдағы әр құбылысты қазақ тілінің бай қазынасы толық бейнелеп бере алады. Сондықтан өмір мен өлім концептісіне қатысты этнолингвистикалық бірліктерді ғаламның тілдік бейнесі, концептуалдық бірліктері ретінде зерделеудің, ақынның дүниетанымына қатысты өмір мен өлім концептісін этнолингвистикалық, философиялық, логикалық тұрғыдан талдаудың мәні зор.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың дереккөзі ретінде Маңғыстау өлкесінде ғұмыр кешкен ақын Нұрлан Қосымбаевтың (1975-2015) өлеңдері алынды. Нұрлан ақын жұртшылыққа айтыс ақыны ретінде танылды. Жазба өлеңдері көзі тірісінде мерзімді басылымдарда жарияланып тұрды. Ақынның тұңғыш жыр жинағы өзі өмірден өткен соң 2025 жылы «Өлеңде бір ұлың ем үміт артқан...» деген атпен «Үш Қиян» баспасынан жарық көрді. Жұмыста ақынның «Өмір менің – өткелім», «Бір күнгі өмір», «Тамыр тәні, тіршіліктің тал жаны», «Тірі мен өлі тағдырлас», «Өмір-базар, таразыда тұрақ жоқ», «Өмір дегеніміз не?», «Балдәуренде тәттісің өмір неткен», «Ей, өмір, адам атты қонағың бар», «Өмірден тапты ма екен адам бақыт?...», «Өмірге қосаттұғын үлесім бар», «Алып тау, бұлағың бар сарқылмаған», «Өмірді ұғар», «Ғұмыртау», «Ит көйлек», «Қараңғы қапас көңілді...», «Өмірден кей сәттері түңілемін», «Өмір өтіп барады, өмір өтіп», «Өткен өмір, өткен күндер, өткендер», «Дүние келер, кетер кезегімен», «Қамшы-ғұмыр», «Өткен өмір сияқты бір ертегі», «Кеше, бүгін, сосын және ертеңім», «Бәрін де көзің көрер», «Мынау өзі мен түсінбес басқа өмір», «Ұға алман», «Беу, дүние...», «Аманат» сияқты өлеңдері негізгі материал ретінде қарастырылды.

Зерттеуде «өмір» мен «өлім» концептілерінің танымдық сипатын қарастыруда когнитивтік талдау әдісі қолданылды. Ақын өлеңдеріндегі «өмір» мен «өлім» концептілерінің символдық мәнін зерттеуде лингвомәдени, лингвокогнитивтік, дискурстық тұрғыдан талдау, сондай-ақ жинақтау, салыстыру әдістері де негізге алынды.

Әдебиеттерге шолу

Тіл арқылы дүниенің тілдік бейнесін тануда ақын-жазушылардың тілдік тұлғасын зерттеудің маңызы бар. Қазақ тіл білімінде көркем сөз ұсталарының, жекелеген авторлардың арнайы тілін талдаған Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, Қ.Жаманбаева, Б.Нұрдәулетова, Д.Әлкебаева, Ш.Ниятова, Ф.Қожахметова, Н.Шахметова сияқты ғалым, зерттеушілердің еңбектері басшылыққа алынды.

Белгілі ғалым Е.Жанпейісовтің «Қазақ ескіліктері» монографиясында құбылыстар мен заттар, оқиғалар түріндегі таңбалар символ, қимыл актілері болып семантикаланады. Мәдени атаулар символданады. Ғалым символдың тілдегі көрсеткіші, адам өміріндегі маңызы, қызметі, ұлттың дүниетанымы мен өмір сүру принциптеріне тигізетін ықпалы нақты тілдік материалдармен дәйектелетіндіктен символдың мәдениеттің көрсеткішіне жататындығын атап айтады (Жанпейісов, 2018).

Поэтикалық жанрдың ерекше коммуникативтік құбылыс екендігі белгілі. Оның тілінің мазмұнын, сырын, заманауи лингвистикада когнитивтік, психолингвистикалық жүйеде қарастырылуда. Сондықтан ғалымдар поэзияны зерттеу екі есе күрделі, себебі ол қозғалыста, динамикалық дамиды деп есептейді (Шахметова, 2010). Сондықтан көркемдік мәтінде кез келген ұлттың тілінің сырын шынайы тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, сондықтан автордың ішкі көркемдік әлемі этностың сан ғасырлар бойы жүріп өткен тарихы мен күнделікті өмірінде орныққан мәдениеті, ойтанымымен тікелей байланысты екендігін ғалым Ж.Манкеева «Өлең сөздің дискурстық синергиясы» мақаласында зерделейді (Манкеева, 2023: 487). Сондай-ақ А.П.Бабушкиннің, Б.А.Серебренниковтің, С.Г.Воркачевтің, Ю.С.Степановтың, Н.Д.Арутюнованың концептіге қатысты ой-тұжырымдары да мақаланы жазуға септігін тигізді.

Талқылаулар мен нәтижелер

Өмір мен өлім концептілері – ғаламның тілдік бейнесіндегі лингвистикалық та, логикалық та, философиялық та категориялар, әрі бір-бірімен тығыз байланысты этнолингвистикалық танымдық мағынаға ие когнитивтік бірліктер.

Зерттеуші А.П.Бабушкиннің тұжырымы бойынша концепт бір құбылыстың ақпаратмасы болғандықтан ол нысанның мазмұнды белгілерін ғана бейнелеп қоймайды, ол сондай-ақ нақты тілдік ұжымдық мән туралы дерек-дәйектермен толығып отыратын белгілерді де бейнелейді екен (Бабушкин, 1996). Сондықтан концепт дегеніміз лингвистикалық та, логикалық та, философиялық та ұғым болып табылады. Б.А.Серебренников тіл ғаламды өзінен өзі бейнелемейді, ол ғалам мен оның нысандарын белсенді түрде тану нәтижесінде алынған концептілерді бөгде таңбалар арқылы ғалам туралы түсіндіретіндігін өз еңбегінде нақты мысалдармен дәлелдейді (Серебренников, 1988). Этнолингвистикада концепт белгілі бір ұлттың ең басты тілдік бөлшегі болып табылады. Зерттеуші С.Г.Воркачев мәдени концептінің тілдік бейне мен этномәдени ерекшелігі бар ұжымдық сананың бірлігі екенін атап айтады (Воркачев, 2001). Орыс зерттеушісі Ю.С.Степанов концептіге орыс мәдениетіне қатысты «орыс ұлтының және орыс қоғамының рухани өмірінің ұжымдық қазынасы» (Степанов, 2001: 57) деген пікір білдіреді. Бұл анықтаманы басқа да мәдениеттер контекстінде қолдануға толық негіз бар.

Мәдени концептілер туралы зерттеуші Н.Д. Арутюнова әр сөз өзіне ғана тән үндестік, мағына, фразеологиялық бірліктер, риторикалық құрылымдар және өзіне тән үйлесімділікпен сипатталатынын, әрбір сөздің өзіндік референциялық аумағы болатындығын, әр мәдени концептіні сипаттау, талдау арқылы оған сай ұғымға да жол аша алатынымызды дәлелдейді. Бұл тәсілдің мәдени-тілдік зерттеулерде концептің мәні мен мағынасын терең түсінуге мүмкіндік беретіндігін түсіндіреді (Арутюнова, 1989: 3).

Шәкәрім поэзиясындағы өлім концептісін зерделеген зерттеуші Ж.Аманбекқызы: «Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдерінде өлім әдепкі суық та қорқынышты, өмірді жалмайтын жан алғыштан гөрі Жаратушысына жалғайтын көпір, рухани толысу сатысы ретінде көрініс табады», - деп ой түйеді (Аманбекқызы, 2025: 105). Зерттеушінің ойынша

Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдерінде өлім ұғымы бәріміз ойлағандай қорқыныштың нышаны емес, керісінше, адамзатты жаратушыға жақындататын рухани көпір ретінде бағаланатынын бағамдауға болады. Яғни ақын өлімді өмірдің соңы емес, рухани кемелденудің маңызды кезеңі ретінде концептуалдайды.

Уақыт туралы өлеңінде ақын секунд тілі, минут тілі, сағат тілі лексемалары арқылы паремиологиялық дүниенің бейнесі қылып өмір концептісі адамның уақыт тезіндегі кезеңдеріне байланысты сипаттамасы жасалады. Мына өлеңді оқып көрейік:

Секунд тілі – адамның сәби кезі.
Минут тілі – жастықтың жалын кезі.
Сағат тілі – белгісі кәріліктің,
Ең соңғысы – өмірдің ауыр кезі. (Қосымбаев, 2025: 65)

Секунд тілі - адамның сәби кезі, минут тілі – жастық шағы, сағат тілі - өмірдің жасамыс кезі, ең соңғы кез – көрер күннің үлесі, өмірдің ауыр кезі.

Өмір – базар,
Таразыда тұрақ жоқ! (Қосымбаев, 2025: 33)

Тамыр тәні, тіршіліктің тал жаны,
Көл – дүние, иілді уақыт қармағы... (Қосымбаев, 2025: 23)

Өмір деген ұлы майдан ұққанға,
Дүние – дәм, құт жанға... (Қосымбаев, 2025: 23)

Бұл мысалдардан өмір концептісінің мәнін философиялық тұрғыдан кеңірек ашатын *дүние* баламасы арқылы ақынның *өмір – базар, көл – дүние, дүние – дәм, құт* бейнелері арқылы оптимистік көзқарасын байқадық. Ұлтымыздың дүние-танымында өмір концептісінің мағынасын философиялық тұрғыдан жан-жақты аша беретін дәл осындай дүние, тағдыр, ғұмыр, мектеп, өткел... сияқты баламалар Н.Қосымбаев өлеңдерінде көп кездеседі. Бұл баламалар автордың көңіл күйіне, бейнелі ойлауына сай түрліше құбылып жұмсалады.

Күн – Құлагер керілген кермедегі,
Тас тағдыр таспа қамшы өрген еді... (Қосымбаев, 2025: 71)

Бұл жолдарда күн өмірдің символы ретінде алынған, кермедегі керілген күн-құлагер баламасы арқылы еркіндікке ұмтылған тіршілікті көрсетеді. *Өмір* концептісінің мағынасын танытып тұрған тағдыр ұғымы. Өмір құлагер кейпіндегі серпінді де сұлу күш болса, тағдыр қамшымен айдаушы қаталдықты айғақтайды. Адам баласының мойнына артқан жүгі ретінде танылған тағдыр ұғымын автор *тас тағдыр* бейнесін *таспа қамшы өрген* кейіптеуі арқылы жеткізген. Ақынның күйініші мен назы арқылы өмірдің қаталдығы бейнеленген.

Тас тағдыр таспа қамшы өрген еді.

Автор осы жол арқылы тағдырдың жазалаушы күш екенін танытады. Қамшы – күштіліктің белгісі. Сол қамшыны тағдырдың өріп беруі – ақынның өкініші мен өкпесі.

Дүниеге адам келгенде
Ит көйлек киед, ол неге?
Жілік үшін жұлысқан,
Ит-ғұмыр берген пендеге.

Көрге кіріп құтылар,
Ит-ғұмыр деген қорлықтан.
Ит көйлек киген пенделер,
Итсің деп жатад сондықтан. (Қосымбаев, 2025: 168)

«Ит көйлек» өлеңіне өмірдің әділетсіздігі, адамдардың қатыгездігі, бір біріне жасаған «иттіктері», пендеуи өмір көрінісі сыйып тұр. Ит-ғұмыр арқылы кей адамдардың өмірі қиындыққа толы екенін аңғартады. «Жілік үшін жұлысқан», «Ит көйлек киген пенделер» деген жолдарда адамдар арасындағы араздық, қулық, қызғаныш, қатыгездікті бейнелесе, «Көрге кіріп құтылар, Ит-ғұмыр деген қорлықтан» деген жолдарда қорлыққа толы сынақ өмірден өлім арқылы ғана құтылуға болатынын, ит-ғұмыр өлім арқылы реттелетінін меңзейді. Өлеңнің соңғы жолдарында адамдық мінез бен моральдық құндылықтар өмірдің мәнін айқындап тұр. «Ит-ғұмыр» ұғымы арқылы өлеңнің философиялық мәнін түсініп, өмір концептісінің тағы бір кілттік символын ұғынамыз.

Қазақта «тағдыр» деп көбіне өмірдің ащысына арналып айтылады. Біздің ұлттық танымымызда «Тағдыр», «Өлім» концептілері – бір біріне жақын ұғымдар. Өлер алдында адам қандай дәрменсіз болса, тағдыр алдында да сондай. Нұрлан ақын өмірден ерте өтерін сезгендей өлім туралы көп жазды.

Періште көңіл пәк едің,
Көңілін жұрттың қалдырмас.
Сөзімді ұғын, ей, елім,
Тірі мен өлі тағдырлас. (Қосымбаев, 2025: 30)

Ақын періштені таза рухтың символы ретінде алып, өлімнің рухты жоймайтындығын, өмір мен өлімнің бір-бірімен сабақтас құбылыстар екендігін бейнелейді. Өлім физикалық шекара емес, тірі мен өлінің тағдырластығы, тіршілік пен рух арасындағы сабақтастықты көрсетеді.

Адам егілген бидай ғой –
Ажалдың бір күндік асындай! (Қосымбаев, 2025: 10)

Бұл жолдарда автор адам далаға егілген дәнді дақылға баланып, адам тіршілігі уақытша екендігін жырлайды. Ажал – өмірдің соңы, адам сол ажалдың бір күндік қана асындай адам өмірінің шектеулі екендігін мойындатады. Адамның өмірі – дәл, өлім оның тағдырлық ақыры деген ойларды ашады.

Жұмбаққа толы дүние,
Ғылымың мықты болғанмен,
Бір Алладан басқасы,
Жауабын толық біле алмас.

Жақсының сөзі жағымды,
Жаманның сөзі қағынды.
Тұрағы жоқ бұл жалған,
Бұлдыраған сағым-ды. (Қосымбаев, 2025: 14)

Тіліміздегі өмір концептісінің мағынасын философиялық тұрғыдан ашатын дүние деген баламасы бар. Н.Қосымбаев өлеңдерінде концептілік мәнге ие доминант дүние, жалған, заман сөздері терең мәнге ие. Түсініксіз, жұмбаққа толы дүниені терең түсіну мүмкін емес. «Бір Алладан басқасы, Жауабын толық біле алмас» деп өмір шындығын танудың шектеулі екендігі философиялық тұрғыдан түсіндіріледі. Өмір құбылмалы, шектеулі, уақытша, ал өлім осы тұрақсыздыққа ақырғы шекара болады. «Тұрағы жоқ бұл

жалған» арқылы адамның шектеулі танымын, уақытша болмысын көреміз. «Бұлдыраған сағым» өлім алдындағы өмірдің мәнсіз көрінісі іспетті. Өмір-жұмбақтың шешуі белгісіз, өткінші екендігі көрінеді. Ал өлім – өмірдің жұмбағына шек қоятын құбылыс. Адамның өмірді бағалауына, саналы әрекет жасауына шақырады.

Мына да заман, қай заман.
Бес күн жалған тірліктің,
Төрт күнін пенде тойлаған.
Дүние деген қызық деп,
Қызығына тоймаған... (Қосымбаев, 2025: 15)

Өмірдің өткіншілігі, адамның уақытқа тәуелділігі осы жолдарға сыйып тұр. «Бес күн жалған тірлік» арқылы өмірдің тым қысқалығын айқындаса, «төрт күнін пенде тойлаған» деп уақыттың босқа өтетіндігі, уақыттың құндылығы пайымдалады. Ақын «Дүние деген қызық деп, Қызығына тоймаған...» деген жолдарда уақытша өмірдің думаны мен қызығына пенде тоймайтындығын, адамдардың өмірдің шын мәнін түсінбей өтетіндігін, адамның көп нәрсеге қанағат таппайтындығын, тіршіліктің уақытша екендігін, ақырында өлімнің бәрін теңестіретінін жырлайды.

Өмір менің – өткелім,
Өмір менің – мектебім.
Адам деген аттестат бер,
Ей, өмір,
Мен өзіңде көктедім! (Қосымбаев, 2025: 67)

Бұл өлең жолдарынан өмірдің сынақ екенін ұғамыз. «Өмір – өткел» баламасында балалық кезден қарттық кезеңге өтуде өмірдің сынақ екені, ал «Өмір – мектеп» баламасында өмірдің әрбір сәті, жетістігі де, қателігі де үлкен сабақ екендігі, адам өмір бойы оқып, үйрену үстінде толысып отыратындығы, Өмір – жай мектеп емес, құндылықтар мектебі екендігі сипатталады. «Адам деген аттестат алу» – өмір-мектептен адами құндылықтар арқылы тұлға болып қалыптасу, нағыз адам деген атқа ие болу. Бұл өлеңнің тәрбиелік мағынасы да терең.

Н.Қосымбаев «Бір күнгі өмір» өлеңінде бүкіл өмірді «бір күнгі өмірге» сыйғызған. «Бір күнгі өмір» концептісі – өмірдің әрбір сәтін бағалау.

Үйелеп батысқа күн барады асып,
Келбетін көр кештің сен, далаға шық.
Бір күнгі өмір көрінісі, кешкілік сәт,
Бес қырынан келместің барады асып. (Қосымбаев, 2025: 22)

Өмірдің әрбір күні бағалы. Әр күнді мағыналы өткізу – рухани құндылықтарға басымдық беру. Бүгінгі күнмен өмір сүру принципі уақытты барынша тиімді пайдалану, күнделікті тіршілікте адамдық қасиеттермен жақысылық жасауға ұмтылу, әрбір атқан таң жаңа мүмкіндік екенін ұқтыру – автордың басты мақсаты.

Өртенгендей қып-қызыл өңір жатты.
Бір күнгі өмір селдетті, жауындатты.
Қайғы-мұңды біріне қалың жапты,
Тасынғанның шыңғыртып шаңын қақты,
Сағынышын біреудің сағымдатты,
Бір күнгі өмір қастықты достастырса,
Енді бірі қастасқан жауын да атты (Қосымбаев, 2025: 22)

«Бір күнгі өмір» тек тәуліктік уақыт ғана емес, адам ғұмырының символы. Тағдырдың қысқа да құбылмалы бір кезеңі психологиялық параллелизм арқылы шебер қиюласқан. Сел мен жауын – ішкі күйзелісті айқын танытып тұрған күш.

Қайғы-мұңды біріне қалың жапты...

Өмір бір сәттің ішінде алай-дүлей болып, бір күн бір ғұмырдай ауыр сынақ болатынын дөп басқан. Қайғы-мұң жамылған адамның тағдыры өз еркінен тыс күш екенін сеземіз. Өмірдің әділетсіз сипатын танимыз.

Бір күнгі өмірдің «тасынғанның шыңғыртып шаңын қағуы» – тәкаппар, менмен адамның жазалануы, тәубеге келуі. Өмірдің адам тәрбиелейтін күш екенін де түйсінесіз. Тәкаппар адамды тезге салып, түзейтін де – өмір. Адам ғұмырының бір ғана сәті адам болмысын түбегейлі өзгерте алады.

Өлеңнің келесі жолдарынан сағыныш-сағым бейнесі арқылы үміттің алыстап кеткенін, қол жетпес арманға айналғаны, енді бірде дұшпанды дос еткенді немесе дос пен дұшпанды соғыстырғанын, яғни өмірдің парадокстық табиғатын, өмірдің құбылмалылығын байқаймыз. Адам ғұмыры өткінші, аз уақыттың ішінде шаттық та, қайғы-мұң да, өзімшілдік те, сағыныш та, достық пен дұшпандық та қатар жүреді. «Бір күнгі өмір» – тұтас тағдыр.

Бір күнгі өмір біреуді шаттандырды.

Енді бірі атағын мақтан қылды.

Перзентсізге ұл беріп сүйіндірді,

Бір күнгі өмір біреудің жалғыз ұлын

Алып кетіп, шаттығын күйіндірді.

Бар байлығын біреудің тонап кетіп,

Сол байлықпен басқаны киіндірді (Қосымбаев, 2025: 22)

«Бір күнгі өмір» – тағдырдың шешуші сәті. Алғашқы жолдардан бір күнгі сәт біреудің бақытты кезеңі екені көрінеді, мейірімін төккен өмір сипаты, мақтаныш өмір көрінісі, келесі жолдарда тұрақсыз, қайшылықты өмір сәттері бейнеленген. Өмірдің бір сәтте шаттық сыйлап (перзент сүю), келесі бір сәтте қайғыға батуы (жалғыз ұлдан айырылу), өмірдің болжаусыздығы сипатталады. «Бар байлығын біреудің тонап кетіп, Сол байлықпен басқаны киіндіруі» – тағдырдың теңгерімсіздігі, біреудің жиған-терген дүние-мүлкін басқа біреудің тонауы – өмірдің әлеуметтік әділетсіздігі. Бұл жерде өмірдің екіжақты табиғаты ашылады: Өмір адамға береді – өмір адамнан алады. Яғни қуаныш пен қасірет қатар жүреді. Тұтас ғұмырдың мағынасын бір күнгі өмір өзгерте алады. «Бір күнгі өмір» – ғұмырлық күш. «Мейірімді өмір», «қатал өмір», «бақытты өмір» лексемалары арқылы ақынның эстетикалық сезімдерін өз сезіміңіздей қабылдайсыз. Бұл да – өлеңнің құдіреті.

Өмір мен өлім макроконцептілері негізінде өмірдің жан мен тән бірлігі қарастырылады. «Бір күнгі өмір» концептісі – өмірдің өткіншілігі, қайшылыққа толып тұрғаны, тағдырдың тосын сыйларын бейнелейтін негізгі бейне.

«Бір күнгі өмір» концептісі арқылы өмір-құбылыста бір күн ішінде қуаныш та, қайғы да, байлық та, кедейлік те, достық та, қастық та алма-кезек ауысып тұратындығы шынайы жырланған.

Бір күнгі өмір біреуге көп көрінген.

Қызыл арай күн анау көкте күлген.

Мен ертеңге артамын үмітімді,

Бір күнгі өмір, сен текке өткеніңмен (Қосымбаев, 2025: 22)

Өмірдің қысқалығына, қиындығына, текке өткеніне қарамастан ертеңгі күннен үміт үзбей, болашаққа сеніп, әр сәтті бағалау керек деген оптимистік сезіммен аяқталатын өлең – терең философиялық толғаныс. Бұл жерде өмір қуаныш пен қайғы, беру мен алу, байлық пен жоқтық модельдері арқылы қарама-қарсылыққа негізделген табиғатты көрсетіп тұр.

Ұл беріп сүйіндірген, сол ұлды алып кетіп күйіндірген, біреудің байлығын тонаған, сол байлықпен басқаны байытқан өмір – үлестіріп бөлуші күш екендігі де, әділетсіздігі де көрінеді. Яғни өмір – бір күн, өтпелі сәт. Бұл өмірдің өткіншілік концептісін айқындауы. Өлең философиялық тұрғыда қайшылыққа құрылған тағдырлық күш бейнесінде берілген.

Өмір өтіп барады, өмір өтіп,
Біріне ауыр, біріне жеңіл етіп.
Енді бірін жұбатса шаттандырып,
Енді бірін барады еңіретіп.

Қош аман бол, ендеше, өткен өмір,
Құмға сіңген су сынды кепкен өмір.
Баз біреулер қайғы-мұң шеккен өмір.

Біреулерге құлпырған көктем өмір (Қосымбаев, 2025: 116)

Бұл өлеңдегі «өмірдің» басты аспектілері мыналар: өткінші уақыт (құмға сіңген су, құлпырған көктем), ауыр да жеңіл қайшылық: (бірін шаттандырған өмір, бірін еңіреткен өмір), тағдыр: шаттық пен мұң алмасқан өмір, қоштасу: («Қош аман бол, ендеше, өткен өмір»). Өмірдің өтіп бара жатқаны – өлшеулі жол, үздіксіз қозғалыс, уақыт ағыны. Оның қайтымсыздығы, өткіншілігі көңілге өкініші ұялатады. Өмірдің біріне ауыр, біріне жеңіл болуы – барша адамзатқа бірдей еместігінен өмірдің субъективті қабылдануын көрсететін өмір – салмақ ұғымы шығады. Өмірдің әрекет етуші, адамға әр түрлі көңіл күй сыйлайтын күш екенін жұбатады, // шаттандырады, // еңіретеді етістіктері арқылы байқаймыз.

Құмға сіңген су сынды кепкен өмір.

Өмірді құмға сіңген суға теңеу өткінші, сарқылатын құбылыс екендігін аңғартып, өмірдің фәнилік концептісін көрсетеді. Біреулерге бұл дүние қайғылы, мұңлы өмір болса, біреулерге құлпырған көктем өмір екендігін көрсету арқылы өмірдің қаһары мен өмірдің гүлденіп, жаңаруы бейнелі салыстырылады. Қайталау тәсілі арқылы да өлеңнің әуендік табиғатына да мән берген жөн. «Өмір өтіп барады, өмір өтіп» жолында *өмір өтіп* тіркесінің қайталануы, келесі жолдарда *біріне, енді* бірін сөздерінің қайталануы, келесі шумақта біреулер сөзінің тармақ басында, ал өлең соңында өмір сөзінің қайталануы өлеңге әуен беріп тұр. Өлеңдегі антитезалық *ауыр-жеңіл, шаттандыру-еңірету, қайғы мұң-құлпырған көктем* ұғымдары арқылы өмір-өлім концептісінің дуалистік тілдік моделі шығады. *Өмір-су* құбылтуы өмірдің ізсіз жоғалуы болса, өмір-көктем құбылтуы өмірдің гүлденуі, табиғаттың құбылмалы екендігі бейнеленеді.

«Қош аман бол, ендеше, өткен өмір» тармағы арқылы ақын өмірмен қоштасады. Өлім тікелей аталмаса да жасырын берілген, өткен өмір тіркесі арқылы аяқталған тіршілікті меңзейді. Бұл өлең – өмірдің өтіп бара жатқаны, құмға сіңуі, лирикалық кейіпкердің қоштасуы. Бұл өлеңде өлім тікелей аталмаса да, өмірдің өтіп бара жатқаны астарлы түрде өлім идеясы беріледі. Өмір – уақытша жол моделі шығады. Осы өлеңді оқи отырып, ойға еріксіз Мұқағали Мақатаевтың өмір туралы өлеңі оралады:

Пай, пай, Өмір!
Өтесің-ау бір күні.
Тыясың-ау қуанышты, күлкіні.
Өмір деген - бір жарқ еткен найзағай,
Өмір деген - көк аспанның күркірі.
Пай, пай, Өмір,
Өтесің-ау бір күні!
Болмағандай, жүрмегендей сенде біз,
Кетеміз-ау, әй, кетеміз,.. пендеміз.
Ұрпақтарға береміз де кезекті,
Біз кетеміз.
Кету үшін келгеміз... (Мақатаев, 2001: 207), - дейді.

Екі өлеңде де өмірдің уақытша, өткінші құбылыс екені жырланады. Н.Қосымбаев «Өмір өтіп барады, өмір өтіп» десе, Мұқағали «Пай, пай, Өмір! Өтесің-ау бір күні» деп толғанады. Бірінші өлең шумақтарында өмірдің өтуі «құмға сіңген суға» теңелсе, екінші өлеңде өмір «жарқ еткен найзағайға», «көк аспанның күркүріне» баланады.

Ары қарай Мұқағали былайша жырлайды:

Өмір деген - бұйым емес қолдағы,
Өмір дейтін - ұлы бекет жолдағы.
Қаның кеуіп қаталаған кезінде
Сусыныңды қандырсаң бір болғаны.
Мына күн де, мына аспан да, дала анау,
Бәрі бізден, бәрі бізден қалады-ау!
Өмір дейтін - тағатсыз бір қозғалыс,
Өмір дейтін - өлемін деп қарамау (Мақатаев, 2001: 207).

Мақатаев лирикасында өмірді философиялық тұрғыда бейнелейді. Өмірдің бұйым еместігі айтылып, «жолдағы бекетке», «тағатсыз қозғалысқа» баланады. Екі өлеңде де адамның дүниеге уақытша келетіндігі айтылып, екі ақын да өмірдің қысқа екендігін, өлімнің заңдылығы жайлы ортақ философиялық ойлары тоғысады. Берілген өлең мәтіндерінде «өмір» мен «өлім» концептілері өмір өткіншілігін танытатын дүниетанымдық идея ретінде көрініс тауып жатқаны байқалады. Екі өлеңде де өлімге дейінгі өмірдің жолы қайғы мен қуаныштың алмасуы арқылы бейнеленеді және «өлім» концептісі өмірдің өткіншілігімен сабақтастырылады. Екі ақынның дүниетанымдық бағыты екі түрлі, яғни бірінші өлеңде уақыттың қайтымсыздығы, өмірмен қоштасу, өлім өмірдің өшуі деп берілсе, екінші өлеңде адамның уақытша дүниеге келуі, өмірдің қысқалығы, ұрпақ жалғастығы мен өлімнен қорықпай өмір сүру идеясы түрінде бейнеленеді, яғни өлім өмір жолының табиғи аяқталуы түрінде концептуаланады.

Мен үшін өмір едің дән секілді.
Әлем біткен айтатын ән секілді.
Уақыт – тұлпар шабады, күн-түн демей,
Тұяқтағы өмірсің шаң секілді (Қосымбаев, 2025: 116).

Бұл өлең шумақтарында өмір концептісі метафоралар арқылы терең философиялық мазмұнда ашылып тұр. Өмір-дән баламасы арқылы оның өсіп-өну, жалғасу сипатын, тіршіліктің негізін көрсек, өмір-ән баламасы арқылы мәнді де әсем адамзатқа ортақ құбылыс екенін түйсінеміз. Ал уақытты тұлпарға балауы арқылы өмірдің тынымсыз, тоқтаусыз қозғалысын аңғарамыз. Тұяқтағы шаң бейнесі арқылы өмірдің қысқалығы

мен өткіншілігі, көз ілеспес жылдамдықпен өтіп бара жатқан өмір суреті көркем де бейнелі жеткізілген. Өмірдің баянды да, баянсыз құбылыс екендігі жеткізілген.

«Өмір – дән», «Өмір – ән», «Өмір – шаң» бейнелері контекстке байланысты символдық мәнге де ие болып тұр. Дән – бастау, өсімді, ән – әсемдік пен үйлесімді, шаң – өткіншілік, фәниді бедерлеп тұр. Бұл метафоралық қолданыстың символдық мәні терең қабатында жатыр. Ақын мұңы астарлы түрде көрінеді: өмір-шаң баламасы арқылы өмірдің өткіншілігіне, баянсыздығына налиды, уақыт-тұлпар символы арқылы өмірдің тоқтаусыз өтіп жатқанына күйзеледі. «Эмоция түрлері психикалық формаға түскенде ғана лирикалық көңіл күйіне көшпек. Яғни мұң иррационалды күшке айналуы үшін, алдымен, лирикалық эмоцияға өтеді. Осыдан келіп бірте-бірте психикалық процестер мен күштердің жиынтығын, тұтастығын түзетін экзистенция туады. Осыдан бастап мұң – толғанысқа берілудің өте күрделі формасына айналады. Мұның ең жоғарғы формасы – объективті күшке айналған даналық формасы (ішкі дүниенің терең жатқан құрылымы)» (Жаманбаева, 1998: 92). Ғалым Қ.Жаманбаеваның пікірінен шығатын ой біз мысалға алған ақын Н.Қосымбаев өлеңдері ішкі дүниенің тереңінен, психикалық және эмоционалды күйлердің жиынтығынан туатыны айқындалады. Мұң мен толғаныс ақын өлеңдерінде алдымен лирикалық эмоцияға айналып, кейін оны терең философиялық, даналық формаға жетелейді.

Қорытынды

Жалпы лингвистикада ғалымдардың топшылауынша концепт деген менталды құбылыстар мен бірліктер арқылы шындық өмірдегі нысандар жайлы тұжырым, ол шын мәнінде өзіміз ойлайтындай сөз бен оның мағынасының жиынтығы емес, санада жинақталған сөздің жалпы бейнесі болып табылады. (Sultangubiyeva et al., 2021: 190). Ақын өлеңдері арқылы рухани әлемінің күрделі құрылымын оқырманына жеткізе білген. Н.Қосымбаев өлеңдеріндегі «өмір» мен «өлім» концептілерінің семантикалық және когнитивтік өрісін зерттеудің өзекті екендігіне көз жеткіздік.

Н.Қосымбаевтың «Өмір менің – өткелім», «Бір күнгі өмір», «Тамыр тәні, тіршіліктің тал жаны», «Тірі мен өлі тағдырлас», «Өмір-базар, таразыда тұрақ жоқ», «Өмір дегеніміз не?», «Балдәуренде тәттісің өмір неткен», «Ей, өмір, адам атты қонағың бар», «Өмірден тапты ма екен адам бақыт?...», «Өмірге қосаттұғын үлесім бар», «Алып тау, бұлағың бар сарқылмаған», «Өмірді ұғар», «Ғұмыртау», «Ит көйлек» және тағы басқа да өлеңдерінде «өмір» концептісінің концептуалдық кеңістігі зерттелді. «Бір күнгі өмір» өлеңі М.Мақатаевтың «Пай,пай, Өмір!» өлеңімен салыстырылып, сабақтас тұстары айқындалды.

«Өлім» концептісі ақынның «Қараңғы қапас көңілді...», «Өмірден кей сәттері түңілемін», «Өмір өтіп барады, өмір өтіп», «Өткен өмір, өткен күндер, өткендер», «Дүние келер, кетер кезегімен», «Қамшы-ғұмыр», «Өткен өмір сияқты бір ертегі», «Кеше, бүгін, сосын және ертеңім», «Бәрін де көзің көрер», «Мынау өзі мен түсінбес басқа өмір», «Ұға алман», «Беу, дүние...», «Аманат» сияқты өлеңдерінде қарастырылып, аталған өлеңдер арқылы концептінің ұғымдық және семантикалық аспектілері ашылды.

Қорыта айтқанда, Нұрлан Қосымбаев поэзиясы қазақ әдебиетіне қосылған рухани құндылық деп бағаладық. Ақынның он үш жасынан қағазға түсірген өлеңдері, яғни 1988 жылдан 2014 жылға дейінгі өлеңдерінде қуаныш пен мұң, өмір мен өлім, бақыт пен қайғы контраст концептілері көркемдік тұрғыдан жоғары деңгейде қолданылады. Ақын оқырманын рухани тазалыққа үндейді. «Бес күн тірлік», «бір күнгі өмір», «үзілмеген

үміт», «аласармаған арман» сияқты символдық мәні бар метафоралар – ақын жанының нәзік иірімдері. Нұрлан ақынның өлеңдерін талдау арқылы оның өмірдің мәнін терең түсінуге ұмтылғаны байқалады. Өмір мен өлім концепттері шығармаларында тек философиялық ой ретінде ғана емес, сондай-ақ рухани толысудың, ішкі әлемнің бейнесі ретінде көрініс табады. Ақын мұрасы халық сақтап, оқырман қабылдаған жағдайда ғана өмір сүре береді, яғни оның шығармашылық әлемі әлеуметтік және мәдени контекстпен өзара байланысты болып, ұрпаққа үнемі әсерін тигізеді.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

С.И. Конысбаева зерттеу тақырыбы бойынша материалдар жинады, әдеби шолу, ақын Нұрлан Қосымбаевтың өлеңдерін ғылыми талдау нәтижесінде оның поэзиядағы үлесінде көркемдік ерекшеліктерін айқындау барысында теориялық негіз қалады; **Б.С. Хайыржанова** мақаланың концепциясын құрды, әдіс-тәсілдерін айқындады, әдіснамалық мәселелерді көтерді; **Ф.Қ. Дальмуханова** мақаланың мазмұнын, құрылымын реттеді, нысанға алған ақын поэзиясының поэтикалық құрылымдарына тоқталып, нақты мысалдарды жүйеледі, ақын өлеңдеріндегі контраст концептілерін көркемдік тұрғыдан зерделеп, ғылыми талдауларға мән берді.

Әдебиеттер тізімі

- Аманбекқызы, Ж., Сыздықова, Г. (2025). Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдеріндегі «өлім» концептісі. Торайғыров университетінің хабаршысы. Филологиялық серия, (4), 98-110. <https://doi.org/10.48081/VJGV4500>
- Арутюнова, С. (1989). Народы и культуры. Москва.
- Бабушкин, А. (1996) Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж: ВГУ.
- Бисенғали, З., Манкеева, Ж. (2023). Қазақ филологиясы: Егіз негіз. Алматы: Арыс.
- Воркачев, С. (2001). Концепт «счастья»: понятийный и образный компоненты. Известия РАН. Серия литературы и языка, 60(3), 47-58.
- Жаманбаева, Қ. (1998) Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. Алматы: Ғылым.
- Жанпейісов, Е. (2018). Қазақ ескіліктері. Алматы: Қазақ тілі.
- Қосымбаев, Н. (2025). Өлеңде бір ұлың ем үміт артқан... Алматы: Үш Қиян.
- Мақатаев, М. (2001). Шығармалары (4 томдық. 1-том: Өлеңдері мен поэмалары) Алматы: Жалын.
- Серебренников, Б. и.др. (1988). Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. Москва.
- Степанов, Ю. (2001) Константы русской культуры. Москва.
- Шахметова, Н. (2010). Синергетический и когнитивно-прагматический потенциал художественного дискурса (на примере концепта "Судьба"/ "Тағдыр" в русском и казахском языках (дис. канд. филолог. наук). Астана.
- Sultangubiyeva, A. A., Avakova, R. A., Gabdullina, Z. Ye., Ibraggimkyzy, S., Imangalieva, S. Zh. (2021). Linguistic units of the concept «heart» in the world linguistic image (On the material of Kazakh and English languages). Astra Salvensis, Supplement no. 1/2021 (1), 187–198. <https://astrasalvensis.eu/2021-2/#>

The concept of “life” and “death” in the poems of Nurlan Kosymbaev

Abstract. For the first time, this study reveals the cognitive nature of the concepts “life” and “death” in Nurlan Kosymbaev’s poetry, as well as the content of linguistic units and individual frames. Based on the poet’s works, philosophical reflections on life and death within the national worldview are systematized and explored. The analysis of the “life” and “death” concepts provides new opportunities for research in linguistics, particularly in cognitive linguistics, ethnolinguistics, and linguocultural studies. The main goal of the research is to analyze the concepts “life” and “death” in N. Kosymbaev’s poetry and to identify the features of their usage and semantic scope within poetic texts. Conceptual analysis allows the identification of semantic, cognitive, and cultural aspects of the notions of “life” and “death,” serving as an important source of information for the study of linguistic consciousness and cultural codes. Findings of the study and conceptual analyses can be applied in specialized courses and seminars on cognitive linguistics and ethnolinguistics, as they serve as practical materials for developing conceptual thinking and enhancing the ability to analyze linguistic and cultural phenomena. Furthermore, this research demonstrates the interconnection between literary studies and linguistics and allows a deeper understanding of conceptual and lexical structures in poetic texts.

Keywords: cognitive linguistics, concept, frame, linguistic units, notion, worldview, emotion.

Концепт «жизнь» и «смерть» в стихах Нурлана Косымбаева

Аннотация. В научной статье впервые выявляется когнитивная природа концептов «жизнь» и «смерть» в поэзии талантливого поэта Нурлана Касымбаева, ушедшего из жизни преждевременно; раскрывается содержание языковых единиц и каждого фрейма. На основе поэзии поэта систематизируются и исследуются философские представления о жизни и смерти в рамках национальной картины мира. Анализ концептов «жизнь» и «смерть» в поэзии поэта открывает новые возможности для исследований в области лингвистики, в частности, когнитивной лингвистики, этнолингвистики и лингвокультурологии. Основная цель исследования — проанализировать концепты «жизнь» и «смерть» в стихах Н. Касымбаева, выявить особенности их употребления и семантическое поле в поэтическом тексте. Концептуальный анализ позволяет выявить семантические, когнитивные и культурные аспекты понятий «жизнь» и «смерть», что представляет собой важный источник информации для изучения языкового сознания и культурных кодов. Результаты статьи и концептуальные анализы могут быть использованы на специализированных курсах и семинарах по когнитивной лингвистике и этнолингвистике, так как они служат практическим материалом для развития концептуального мышления и совершенствования навыков анализа языковых и культурных явлений. Кроме того, данное исследование демонстрирует взаимосвязь литературоведения и языкознания, а также позволяет глубже понять концептуальные и лексические структуры в поэтических текстах.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, фрейм, языковые единицы, понятие, картина мира, эмоция.

References

- Amanbekyzy, Zh., & Syzdykova, G. (2025). Shakarim Kudaiberdiuly olenderindegi «olim» kontsept-sisi [The concept of “death” in the poems of Shakarim Kudaiberdiuly]. Toraighyrov universitetinin khabarshysy. Filologiyalyq seriya, (4), 98–110. <https://doi.org/10.48081/VJGV4500> [in Kazakh]
- Arutyunova, S. (1989). Narody i kultury [Peoples and cultures]. Moscow. [in Russian]
- Babushkin, A. (1996). Tipy kontseptov v leksiko-frazeologicheskoy semantike yazyka [Types of concepts in lexical and phraseological semantics of language]. Voronezh: VGU. [in Russian]
- Bisengali, Z., & Mankeeva, Zh. (2023). Kazak filologiyasy: Egiz negiz [Kazakh philology: Twin foundations]. Almaty: Arys. [in Kazakh]
- Vorkachev, S. (2001). Kontsept «schastya»: ponyatiynyy i obraznyy komponenty [The concept of “happiness”: conceptual and figurative components]. Izvestiya RAN. Seriya literatury i yazyka, 60(3), 47–58. [in Russian]
- Zhamanbayeva, K. (1998). Til koldanysynyn kognitivtik negizderi: emotsiya, simvol, tildik sana [Cognitive foundations of language use: emotion, symbol, linguistic consciousness]. Almaty: Gylym. [in Kazakh]
- Zhanpeisov, E. (2018). Kazak eskilikteri [Kazakh antiquities]. Almaty: Kazak tili. [in Kazakh]
- Makatayev, M. (2001). Shygarmalary (Vol. 1: Olenderi men poemalary) [Collected works (Vol. 1: Poems and poems)]. Almaty: Zhalyn. [in Kazakh]
- Kossymbayev, N. (2025). Olende bir ulyn em umit artqan... [In poetry, I was a son in whom hope was placed...]. Almaty: Ush Kiyan. [in Kazakh]
- Serebrennikov, B., et al. (1988). Rol chelovecheskogo faktora v yazyke: Yazyk i kartina mira [The role of the human factor in language: Language and worldview]. Moscow. [in Russian]
- Shakhmetova, N. (2010). Sinergeticheskiy i kognitivno-pragmaticheskiy potentsial khudozhestvennogo diskursa (na primere kontsepta “Sudba” / “Tagdyr” v russkom i kazakhskom yazykakh) [Synergetic and cognitive-pragmatic potential of discourse (based on the concept “Fate” / “Tagdyr” in Russian and Kazakh languages)]. PhD dissertation, Astana. [in Russian]
- Stepanov, Yu. (2001). Konstanty russkoy kultury [Constants of Russian culture]. Moscow. [in Russian]
- Sultangubiyeva, A. A., Avakova, R. A., Gabdullina, Z. Ye., Ibragimkyzy, S., & Imangalieva, S. Zh. (2021). Linguistic units of the concept «heart» in the world linguistic image (on the material of Kazakh and English languages). Astra Salvensis, (1), 187–198. Retrieved from <https://astrasalvensis.eu/2021-2/#>

Авторлар туралы мәлімет

Конисбаева Сания Ишановна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан. E-mail: saniya.konisbayeva@yu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0494-2572>.

Хайржанова Бибігүл Сейілханқызы – хат-хабар үшін автор, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан. E-mail: kh.bibigul073@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7251-5009>

Дальмуханова Феруза Қозыбаевна – филология ғылымының магистрі, аға оқытушы, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан. E-mail: feruza.dalmukhanova@yu.edu.kz, E-mail: feruza.dalmukhanova@yu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-1106>

Konisbayeva Saniya Ishanovna – Candidate of Philology, Associate Professor, Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Kazakhstan. E-mail: saniya.konisbayeva@yu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0494-2572>

Khairzhanova Bibigul Seilkhanovna – corresponding author, Candidate of Pedagogy, Associate Professor, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan. E-mail: kh.bibigul073@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7251-5009>

Dalmukhanova Feruza Kozibayevna – Master of Arts, Senior Lecturer, Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Kazakhstan. E-mail: feruza.dalmukhanova@yu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-1106>

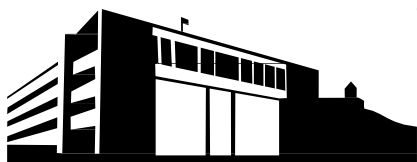
Конисбаева Сания Ишановна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан. E-mail: saniya.konisbayeva@yu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0494-2572>

Хайржанова Бибигуль Сейлхановна – автор для корреспонденции, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, Атырау, Казахстан. E-mail: kh.bibigul073@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7251-5009>

Дальмуханова Феруза Козибаевна – магистр филологических наук, старший преподаватель, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан. E-mail: feruza.dalmukhanova@yu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-1106>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.01.24
Research article

Z.B. Kulmanova ●

Michigan State University, East Lansing, USA
(E-mail: kulmanov@msu.edu)

LINGUOCULTURAL CONCEPTUALIZATION OF “DEBT” AND “OBLIGATION” IN KAZAKH AND ENGLISH: A COMPARATIVE STUDY

Abstract. This study delves into the linguocultural features of the terms “debt” and “obligation” in Kazakh and English cultural models. It investigates how debt and obligation as concepts are built on the basis of anchoring moral values, social practices, and local history, particular to the specific culture. Despite debt and obligation being universal concepts, their meanings demonstrate extreme cultural specificity and represent various worldviews and moral requirements. Qaryz (debt) and paryz (obligation) in Kazakh tradition are very tightly connected with collective identity, social solidarity, and robust family and neighborhood bonds. They are the pillars of social norms of solidarity, generosity, and communal harmony.

In contrast, in English-speaking cultures, debt and obligation can be equated with personal responsibility, legal obligation, and contractual duty. English language terminology is individualistic in nature, putting stress on personal duty, rights, and autonomy rather than collective duty. This current study uses comparative semantic and contextual analysis to explore how such culturally embedded models are encoded in language and how they influence behavior and expectations in interpersonal relationships across various sociocultural contexts. The results enhance our knowledge of cross-cultural communication and the role of language in representing moral and social norms.

Keywords: debt, obligation, Kazakh worldview, English culture, moral responsibility, social norms, intercultural communication.

Received: 22.06.2025; **Revised:** 13.10.2025; **Accepted:** 15.06.2026; **Available online:** 30.06.2026

Introduction

Beyond anything that we would normally find in dictionaries, the concepts of debt and obligation carry cultural connotations. Debt is a monetary concept in English, while an obligation leads one toward a social or legal duty. Yet, deeper cultural meanings are shaping these terms. The Kazakh word *qaryz* (debt) is not so much a matter of economic debt as it is a question of moral liability, especially in a family or communal framework. In a way, *paryz* (obligation) means to have an ethical or spiritual duty, often engendered through religious ideas and traditional views. There are subtle differences: shifting the perception of debt and obligation toward one view or another. Here, their analysis serves as a window toward the value systems that underlie each language. Thus, this comparative study is an attempt to illustrate the influence of culture upon meaning and how the language manifests the moral and social systems out of which people think and communicate.

Debts and obligations are two notions fundamental to society, and they form a major part of its values. As systems of social interaction, they have many variations and thus use language to communicate culture, values, and worldviews. The article presents a discussion on the linguistic features of debt and obligation in two cultural cores: Kazakh and English. R. Syzdykova (2006) emphasizes the importance of studying concepts that embody moral categories in language. She notes that “language is always at the heart of culture, and understanding these concepts requires considering the cultural norms and traditions that shape them”. This perspective supports the

need to analyze vocabulary and expressions that reveal societal attitudes towards duty and moral responsibility. According to R. Syzdykova (2003), while dealing with the lexicology of Kazakh, each society has its specific moral codes, and language serves not only as a means of communication but also as a carrier of these codes. Such an observation bears meaning for the view that debt and obligation should be viewed in the cultural and social contexts in which they are employed. In Kazakh culture, unlike the mostly individually oriented notion of debt in many Western systems, the term may often embody collective or social responsibilities, such as caring for family members, respecting ancestral ties, or laws laid down on the people or clan.

Another point to take into account is that language does much more than signal cultural attitudes. It is also an agent in producing attitudes. Terms like *qaryz* (debt) and *paryz* (obligation) not only express culturally impregnated understandings of duty but, at the same time, affect how individuals think about their role and responsibility in society. In that sense, language embraces values upon which it has been founded and from which it becomes a common ground for values to be inwardly realized and outwardly manifested.

A significant body of research has explored the intersection of morality, obligation, and their linguistic and cultural manifestations. As M. Bloch (2008) notes, “religious and moral concepts are not merely lexical units but cognitive structures regulating the interaction of individuals with the social and natural environment”. This perspective highlights the role of such concepts in shaping both social behavior and the moral frameworks individuals rely on. Likewise, G. Lakoff stresses the idea that «the concepts that are embodied in language form the basis of the structure of human experience» (Lakoff & Johnson, 1980). Hence, from this perspective, debt and obligation theologize not only linguistic expression but also form coding on how different societies understand responsibility and ethical action. These are not separate lexical items; rather, they form part of a broader cultural narrative that socializes interaction and moral judgement.

The relationship between moral values and the way they are expressed through language has long attracted attention in the humanities. Cultural anthropologist Clifford Geertz pointed out that moral and religious ideas should not be seen merely as collections of abstract beliefs.

Rather, they act as symbolic systems that help people make sense of the world and guide their behavior within it (Geertz, 2004). In a similar spirit, philosopher Charles Taylor emphasized that moral understanding is always rooted in the cultural and historical narratives of a society. According to him, it is through language that individuals come to internalize norms, assume responsibilities, and form a sense of ethical obligation (Taylor, 2010). In this sense, concepts like debt and obligation enter that conceptual space through people to understand their duties and the nature of their relationships. Language is not merely descriptive in this sense; it really helps in preserving and transmitting the various moral codes around which life is organized across cultures.

Using conceptual analysis to study these topics strongly supports and builds upon the ideas of writers like P. Berger and T. Lakoff in their article *The Social Construction of Reality*. They argue that concepts related to duties and obligations arise from the way society constructs reality, serving as guidelines for how individuals behave within their social environment. In line with this view, P. F. Stepanov (2007) points out that notions such as borrowing and duty are conceptual expressions of moral ideas embedded in language, reflecting fundamental cultural and ethical orientations. This suggests that fully understanding these concepts requires attention not only to their linguistic form but also to the cultural values they represent.

When one looks at those concepts of debt and obligation through language, there are various well-used tools available to researchers, namely conceptual analysis, contrasting languages, or looking into culture from a broader perspective. The comparative method becomes especially crucial because it brings home to us the fact that there can be quite disjointed interpretations of these ideas among various cultures. For instance, scholars like A. M. Shcherba (1977) and V. V. Vinogradov (1986) have carried out an important comparative study of moral concepts across languages. In doing so, they have made it clearer how culture and language shape people's views of right and wrong. There are also studies targeting how these moral concepts filter into the language itself. Let me take Russian as an example; researchers such as I. V. Dyakonov (2010) and S. I. Petrov (2015) have established that morality and religion are intricately entwined in everyday speech. But we still know very little when it comes to Kazakh, and there have been few studies that have taken a thorough look into how debt and obligation work in the cultural context of that language. Comparison of the Kazakh and English languages can bring both cultural uniqueness and some similarities to the forefront in people's thoughts on these heavy topics.

The goal of this research work is to understand and compare the expression and understanding of the concepts of debt and obligation in Kazakh and English cultures. The study basically focuses on the linguistic resources with which the main notions are expressed, and with which the cultural associations and moral values of these notions are linked in two languages. Thus, a great deal of contribution to linguocultural studies will be made, which will, in other words, provide a deeper insight into the function of moral concepts in intercultural communication. This work is important because it deeply explores the linguocultural side of the category's «debt» and «obligation» in different cultures. This, in turn, allows for a more focused distinction as to how moral norms and values are perceived, while pointing out some shared understanding of these concepts in Kazakh as well as in English.

Literature review

Looking into concepts like debt and obligation from the viewpoint of linguistic cultural studies and theolinguistics opens up a fascinating area in cross-cultural research. These ideas don't just mirror social and moral rules. They also carry layers of history, religion, and

cultural identity that are unique to each group of people. What's important to remember is that these concepts mean different things in different languages, which makes studying them even more interesting when we want to understand cultural identity through language. This review will cover some key theories and show how different research methods shape the way we understand debt and obligation in both Kazakh and English cultures.

The *linguocultural approach* examines two fundamental aspects of linguocultural research: language and culture. In his 1996 work *Language as a Cultural Phenomenon*, M. Sverdlov (1996) emphasizes the necessity of identifying cultural characteristics through linguistic expressions, particularly within moral domains such as *debt* and *obligation*. He asserts that "any word and expression in culture bears historical and social significance", a point especially pertinent when analyzing these concepts. Backing this view, R. Syzdykova (2006), a scholar from Kazakhstan, maintains that, in the collective Kazakh cultural psyche, the terms *debt* and *obligation* are side by side with «morality» and «religion» and all of these affect the social relations and norms of behavior.

Conceptual analysis and linguocultural studies are essential to tracing the production and transformation of moral notions in and across languages and cultures. For instance, K. Zhumabekova (2022) investigates the contemporary Kazakh social vocabulary and its conceptual framework, demonstrating that *debt* and *obligation* are embedded within social responsibility and cultural values. Her work offers valuable insights into the ways the Kazakh language expresses moral principles and how these ideas influence interpersonal relations. Similarly, S. Shayakhmetova (2023) explores the moral and ethical dimensions of these concepts within the Kazakh language, connecting them to traditional customs and cultural practices. V. Shakhnarovich (1998), in his work *Cultural Aspects of Lexical Semantics* (1998), claims, «Concepts related to duties are at the center of the national and religious worldviews, and they form a social organization». This viewpoint is especially Aristotle-like in analyzing how such concepts manifest in different cultures. It emphasizes understanding the lexical expressions in which these concepts find their utterance and the cultural meanings they carry.

Theolinguistics evaluates how language moulds and mirrors religious and moral beliefs. With debt and obligation as primary examples, it is evident that Christianity has influenced English-speaking cultures in this respect, including family and civic duties. In contrast, Islam, as the central religion for Kazakhs, influences these concepts as religiously and legally binding duties toward God and society. Syzdykova (2006) reports that for the Kazakh culture, the idea of debt is hardly separable from obligations toward both God and society at large. These foreign studies are also supported in arguing for the importance of religion in influencing moral views by Lakoff and Johnson, who contend in *Metaphors We Live By* that «the metaphors that underlie concepts determine how we perceive such notions as morality and debt» (Lakoff & Johnson, 1980: 58).

When it comes to comparing concepts of debt and obligation, *comparative analysis* is paramount as it exposes language-specific terms unique to each culture and also similarities across cultures. The methodology by Sverdlov and Shakhnarovich has proved particularly fertile because both scholars have worked with vocabulary and phraseology to open up deep cultural meanings and values behind them. An important distinction can be noticed in framing *debt* in English and Kazakh linguistic views. In English, having a debt is often seen in a negative light with regard to personal responsibility, especially when issues of financial and legal matters are concerned. Kazakhs, meanwhile, consider debt beyond the individual, including moral, familial, and religious obligations, to promote a collectivist orientation. This is supported by Lakoff's view in his book *The Nature of Human Thought* that thoughts and concepts are not simply

expressions of language, but reflections of social norms and rules, which gives us an excellent framework to understand how cultural attitudes shape the interpretation of these concepts in each society.

Importance of Previous Research. Kazakh and international scholars significantly contributed to the elucidation of the concepts underlying various ethical norms juxtaposed with social expectations and interpersonal relations, thus enhancing the importance of linguocultural and theolinguistic studies in these ideas concerning moral and social obligations. The works of V. V. Shakhnarovich, M. Sverdlov, and R. Syzdykova, as well as those pertaining to Lakoff and Johnson, provide a valuable platform for investigating cultural and religious-based dimensions underlying how various societies perceive the terms of indebtedness and obligation. Giving these concepts a linguocultural and theolinguistic analysis within a Kazakh versus English framework enables us to follow the course of meaning within different worldviews and traditions. Concepts of these notions express not only the society's moral values, but also actively create religious and social norms that set limits to individual conduct within certain cultural frameworks.

Research Methodology

The quest is to analyze and compare the linguistic properties of the concepts of *debt* and *obligation* in the Kazakh and English cultural contexts. Due to the nature and multidimensionality of the subject matter, choosing just one method would result in a flatter or more restricted analysis. The methodological framework is holistic and multidimensional. An integration is made among conceptual, linguistic, and cultural levels of analysis, allowing an understanding of how these concepts are operationalized in each language and culture. It means to use the methods of conceptual analysis, comparative linguistics, and cultural semantics so that the terms might be investigated in their respective sociocultural settings. Such an integrative view is all about rich and detailed data with a balanced perspective. The application of these methods takes the research beyond just a comparative study of languages. It lies within the Sociolinguistic research domain and sheds light on how moral and social categories are embedded within language and culture.

To examine the concepts associated with the words *debt* and *obligation* in Kazakh and English cultures, an integrated methodological approach is essential. This approach includes conceptual analysis, comparative methods, and linguistic analysis. These tools not only help uncover how these concepts are expressed through language but also shed light on the cultural and societal frameworks in which they are embedded. Among these, conceptual analysis serves as a core method for identifying and describing the semantic content of *debt* and *obligation* across languages and cultures. This method focuses on the mental structures that underlie these concepts and investigates how they are represented in lexical form. One of the early scholars to define the foundation of conceptual analysis was Y. Kapanadze (2019), who proposed that concepts should be viewed as mental representations articulated through the linguistic units that shape them

In the context of the Kazakh language, the concepts of debt and obligation are deeply rooted in traditional moral and ethical norms. These concepts reflect a strong orientation toward social responsibility and the cultural principle of mutual obligation. In this regard, the research conducted by Shayakhmetova S. (2023) and Zhumabekova K. (2022) plays a key role in revealing the cultural specificity of such normative categories. Shayakhmetova (2023), for example, explores how these concepts are closely tied to Kazakh traditions and the social expectations that shape daily life. Her analysis highlights the embeddedness of *debt* and *obligation* within customary practices and collective moral codes. Zhumabekova (2022), on the other hand,

investigates the broader system of social values in Kazakh culture, focusing particularly on how notions of obligation operate within public and interpersonal norms.

Comparative analysis of cultural concepts. A comparative approach is essential for examining the similarities and differences in how the concepts of *debt* and *obligation* are understood across cultures. In this context, comparing Kazakh and English cultural frameworks offers valuable insights into how cultural background shapes the perception and use of these terms. Wierzbicka (1992) emphasizes that even when lexical equivalents exist across languages, their conceptual meanings can differ significantly due to underlying cultural traditions. For example, in English, the term *obligation* often evokes associations with legal duties, formal commitments, and institutional frameworks. In contrast, the Kazakh understanding of similar concepts may extend beyond formal structures to include deeply rooted moral, familial, and communal responsibilities. Such distinctions highlight how shared vocabulary can conceal culturally specific values and worldviews.

Linguistic study will investigate the lexical encoding of the concepts of *debt* and *obligation* through language, usually via metaphorical and idiomatic constructions reflecting deeper cultural values. Lakoff and Johnson (1980) claim that, with metaphors such as «*responsibility is a debt*» or «*moral duty as repayment*,» the abstract moral concept is tied to a concrete experience. In Kazakh, the expressions “*qaryzyn oteu*” (қарызын өтеу – repay your debt) and “*zhurtqa zhardem беру – adamdyq boryshyń*” (жұртқа жәрдем беру – helping the community is your human duty) reflect the social and moral side of an obligation. Other culturally loaded Kazakh expressions include “*ana sütin aqtau*” (ана сүтін ақтау – to repay mother’s milk), pointing toward the duty of a child to their parent; “*ata-ananyń aldynda boryshyndy oteu*” (ата-ананың алдында борышыңды өтеу – to repay your debt to your parents), implying moral expectations placed on an adult child towards their elder, and “*ata-baba amanatyna qıyanat zhasamau*” (ата-баба аманатына қиянат жасамау – not to betray the trust of ancestors), reflecting the plurality and intergenerational nature of obligation. One series of metaphorical phrases in English conveys binding contracts, either on a moral or legal scale, but in a more individualistic and/or institutional setting: “*to owe a debt of gratitude*”, “*to carry a burden of responsibility*”, “*to answer the call of duty*, and *to be duty-bound*”. The examples provided by the linguists suggest that the two languages have in their respective everyday languages some form of social and ethical value systems; so, we must consider that debt and obligation are concepts enmeshed in the philosophy of culture on a social plane.

Cultural Context in Cognitive Understanding. Kaal (2014) insists that cultural context substantially determines the meanings of concepts such as debt and obligation. Debt, for the Kazakhs, is associated with honor and reciprocal assistance, particularly for relations within the family and clan, where cooperative relations stand as the basis of social life. The general perception in England, however, tends to be more formalized, with meaning attached to a framework of laws or rules of conduct. These cultural distinctions shine through in folklore and literature. The Kazakh epic tradition presents a debt felt by a hero to his family and clan as a defining moral characteristic. Conversely, 19th-century English literature, with examples from Charles Dickens and Jane Austen, views debt in the first instance as an issue of individual moral responsibility, with ethical and social ramifications going beyond mere economic or legal ones.

Thus, employing conceptual, comparative, and linguistic analyses in the study of the concepts of *debt* and *obligation* enables the identification of significant cultural differences in how these notions are perceived within Kazakh and English cultures. The selection of these methods is justified by the necessity to consider cognitive, linguistic, and cultural factors, all

of which contribute to the diverse interpretations and meanings these concepts hold across different cultural contexts.

Results and discussion

Meaning of debt in Kazakh culture: In Kazakh culture, the word debt possesses several meanings aside from financial obligations. It can refer to moral debts owed to the community or traditional debts toward an elder or a relative. This plurality reveals deeply rooted cultural values concerning respect for elders and a predominantly collectivist view of life that have found expression in language itself. For example, in Kazakh, there is a saying that goes like this: «*Qaryzdy qaitaru–pariz*» (қарызды қайтару– парыз – to pay off a debt is an obligation), which enforces the importance of debt repayment, hence marking that, on moral grounds, it has to be paid off without any delay (Zhumabekova, 2022). Kazakh *debt* is not just money owed—it's actually tied up in ideas of respect, honor, and responsibility. For instance, one might say: «*Qaryzdy ötemegen adamdy ömir tozdyrady*» (қарызды өтемеген адамды өмір тоздырады) which translates to «A person who never settles their debt will have a miserable life». This indicates how much it matters to settle one's dues, not just economically, but because it upsets someone's conscience and reputation in society. There is another adage, «*Qaryz aldym dep jaqsy künnen bas tartpa*» (қарыз алдым деп жақсы күннен бас тартпа), which urges one to take every opportunity to pay one's dues and not shirk the responsibility. And «*Qaryzyn toleu – adamdyq ar*» or to pay one's debt is a matter of dignity» expresses a very firm sense of personal honor invested in doing so. Then there is «*Boryshyn bile bil*» or «*Know your duty well*», which instructs one to know and be earnest about their responsibility.

Debt in English culture is legal, social, and moral debt with a stress on personal responsibility. Shakespeare, on the other hand, advised in Hamlet: «*Neither a borrower nor a lender be; For loan oft loses both itself and friend*», emphasizing the risk of borrowing and harm to friendships. The line «*a debt unpaid is a sorrow to the debtor*» reflects the predicament of anxiety caused by non-payment of debts. «*Charity begins at home*» is one of those sayings that also reminds us that one's most urgent obligations are all too often to kin, as in Kazakhstan with its tight sense of family obligation. Other phrases such as «*To give someone their due*» or «*Paying one's dues*» emphasize justice and being due respect for responsibility. And «*Honesty is the best policy*» combines everything with trust and doing the right thing. These examples show that obligation and debt are not merely about money or contracts. They involve assumptions and values regarding how individuals should behave towards one another, either in Kazakh society or in English society. In the English cultural heritage, debt is not only economic but also moral and social. In the expression «*It is your debt to help*», for instance, the word debt is metaphorical, i.e., an obligation or a responsibility of a moral or social nature which has to be paid according to expected norms of ethics. This idiomatic usage positions assisting others within the framework of return—restatement of social equilibrium rather than exchange.

In Kazakh, such conceptions of *obligation* are communicated through a range of culturally charged terms, among them *qaryz*, *páriz*, and *mindet*. Although *qaryz* most commonly suggests debt in the economic sense, it also involves moral responsibility, particularly within family or community society. *Paryz*, which is so Islamic in its morality, would be employed to suggest a religious obligation — something obligatory under spiritual or moral law. *Mindet*, by contrast, suggests an obligation or duty imposed, normally by social ranks or jurisdiction. One quite vivid example of the Kazakh understanding of moral obligation is contained in the epic «Manas», a classic of Turkic oral tradition. In *Manas*, one saves one's own kind at the expense of one's security and personal interest for the sake of a felt not option, but religious obligation to one's

clan and motherland. These stories mark the manner in which social debt is an ethical obligation in Kazakh ideology. The sense of obligation to one's society is not honored — it is demanded.

This cosmology is also expressed in folk wisdom. The proverb «*Qaryzdy ötemegen adamdy ömir tozdyrady*» (A man who doesn't repay a loan will die a wretched death) summarizes a belief that unpaid loans — financial, moral, or social — upset the equilibrium of being. Repayment in this case is a restoration of not only social balance but of the internal order of justice. In Kazakh culture, failure to meet an obligation is not just personal failure, but a distortion of a higher cosmic balance.

In English, words like *debt*, *obligation*, and *responsibility* have a dense semantic field connoting moral as well as legal commitment. English thought regarding debt is individualistic and legalistic in nature, casting duty in terms of personal responsibility, civic membership, or contract. This is accomplished in phrasings such as «*It is my debt to defend my country*», in which the sense of debt invokes a national identification and moral obligation underlying civic duty (Smith, 2007). English literature also demonstrates this view. In Jane Austen's *Pride and Prejudice*, the conflict between social obligation, moral obligation, and family obligation gives rise to character development in Elizabeth Bennet and Mr. Darcy. They are both driven by extensive personal codes of conduct and implicit social contracts. Darcy's pride at first and later moral consciousness reveal the conflict between social obligation and personal choice typical of the English moral system (Irsalieva, 2025).

The Kazakh language, on the other hand, conveys the idea of *debt* and *obligation* in terms of culturally derived words such as *qaryz*, *paryz*, and *mindet*, each one of which has distinct connotations based on common values. *Qaryz*, literally debt, not only refers to financial obligations but also to profound moral commitments, that is, to family, community, and kinship. *Paryz*, used interchangeably with *qaryz*, stresses a religious or moral obligation, a preoccupation with a higher metaphysical sense of obligation towards one's family, fatherland, and culture. This difference is aptly brought out in Kazakh literary heritage. The philosopher is constantly suggesting in Abai Kunanbayev's *Kara Sozder* (Words of Edification) that real happiness in life is not in individual achievement but in doing one's work responsibly for people and family. For Abai, a man's moral height is measured by how well he works for his people, not by ambition, but through adherence to inherited custom (Shaiahmetova, 2023). In Kazakh society, therefore, *debt* is not merely an exchange or a legal status. It is an ethical column that references one's identity and purpose. Popular wisdom, oral poetry, and introspective philosophy all converge on a worldview in which defaulting on one's *paryz* not only causes individual shame but social and even spiritual dissonance.

In Anglo-Indian and wider English-speaking cultures, the word *debt* takes on a more nuanced meaning with civic, moral, and legal accountability. In these cultural contexts, *debt* is typically accompanied by individual responsibility, especially in the realms of public service and social responsibility. While the word does imply communal ties, its emphasis tends to fall on personal liability and the individual's internalized moral compass. This stands in contrast to the Kazakh conceptualization of *debt*, where the term inherently presumes collective responsibility — a shared *duty* to family, tribe, and society at large (Kaal, 2014). This inconsistency also appears in other cultural stories. In John Steinbeck's novel *The Grapes of Wrath*, for example, the main character, Tom Joad, grapples with family obligation and the movement for more social justice. His sense of obligation includes both an emotional connection with his family and a growing awareness of oppression by society. The story uncovers a quintessentially Anglo-American dilemma: how far can individual responsibility go before it clashes with one's rights or with opposition to institutionalized injustice? Analogously, in English medical discourse, the *debt*

metaphor can be similarly used for caregiving and self-sacrificing relatives, again typically to emphasize the collision between selfish preservation and obligation to others. Here again, the notion of debt emerges as a moral reckoning — a personal burden that must be balanced, not collectively shared.

In contrast, Kazakh epics and oral tradition articulate a markedly different ethos. In texts such as *Alpamys Batyr*, the hero’s actions are guided by a deeply ingrained sense of communal duty. Alpamys, despite facing personal danger and hardship, risks and ultimately offers his life for the well-being of his people. His *qaryz* is not limited to familial loyalty but extends to the entire nation, illustrating how Kazakh culture conceptualizes debt as a sacred, inherited obligation (Syzykova, 2003). These cultural models reveal a fundamental divergence: while English discourse often treats *debt* as an internalized, often negotiable commitment, Kazakh discourse frames it as a collective, unconditional moral imperative. The Kazakh hero does not question whether he owes his people; the debt is a given. By contrast, the English protagonist must often weigh, justify, or redefine the terms of his moral contract.

The idea of *debt* to family, country, and society is deeply ingrained in English cultural consciousness and usually expressed through literature and law. Here, *debt* is no less moral and emotional than it is financial or contractual, and often creates a dichotomy between individual wants and public or familial *obligations*.

The same motif can be found in Jane Austen’s *Pride and Prejudice*, though in a domestic and social rather than a tragic one. Elizabeth Bennet, the novel’s heroine, has to balance the expectations of social convention and filial obligation with her own needs. Her choices typically come down to a compromise between her emotional independence and her obligation as a daughter in a class-based society. In both instances — Elizabeth and Hamlet — the figures are defined by the burdens of moral obligation to kin, which embody the much-worn theme of inner turmoil wrought by conflict between personal liberty and ancestral responsibility (Irsalieva, 2025). What unites these stories is the insistent English literary tradition’s probing of moral obligation: usually imagined as an existentially binding force that binds not merely legally or socially, but existentially. From Hamlet’s paralytic tragedy or Elizabeth’s diplomatic negotiation of social tightropes, English literature situates debt as an emotional and ethical exchange, fiercely intimate, yet regulated by larger communal codes.

What this implies is that within English culture, *debt* to the family or to society is not merely a weighty burden beyond the self, but a pivot upon which selves and character decisions turn. This is an area where this *debt* is performed in literature, but also tested, internalized, and, in certain instances, renegotiated.

Table 1: Definitions of the concepts “debt” and “obligation”

Aspect	Kazakh Culture	English Culture
Debt	<i>Qaryz</i> – covers both material (e.g., borrowed goods, money) and non-material forms (e.g., duty to family, clan, society).	<i>Debt</i> – includes legal (financial) and metaphorical (moral/civic) meanings, often tied to individual accountability.
Obligation	<i>Paryz</i> – emphasizes moral and spiritual duty to community, relatives, and nation. Often framed as a sacred or inherited responsibility.	<i>Obligation</i> – refers to moral or legal responsibility, especially in civic or contractual contexts. Emphasis on personal duty and choice.

Cultural Focus	Collective responsibility, duties rooted in social harmony and ancestral continuity.	Individual responsibility, duties linked to the social contract, and personal ethical decisions
Semantic Range	Strong link to concepts of honor, sacrifice, and loyalty within the family and societal structure.	Often highlights tension between private will and public duty (e.g., literature, law).
Literary Examples	<i>Alpamys Batyr</i> , <i>Kara Sozder</i> (Abai) – characters fulfill debt to family and nation regardless of personal cost.	<i>Hamlet</i> , <i>Pride and Prejudice</i> , <i>The Grapes of Wrath</i> – protagonists wrestle with obligations to family/society vs. personal desires.
Moral-Ethical Dimension	Moral failure to fulfill a debt is seen as shameful and spiritually damaging.	Ethical conflict is often portrayed as an inner struggle; responsibility is seen as an individual moral choice.

This research focused on the cultural and linguistic conceptualization of *debt* and *obligation* notions in Kazakh and English cultures. From the analysis, it was found that the two cultures explain and perceive these concepts differently due to variations in values, history, and social norms. *Debt* and *obligation* in Kazakh culture are inseparably intertwined with collective responsibility, familial duty, and social balance, but in English culture, they are likely to follow individual responsibility, the law, and personal righteousness. Beyond these variations, however, a common thread runs through the two cultures: in both cultures, the standards ultimately congeal around a common sense of moral responsibility — a moral obligation that informs human relationships and social conduct.

Conclusion

One of the most characteristic aspects of Kazakh conceptualization of *debt* is that it is deeply grounded in collectivity, family, and respect for elders. Such linking is not only established at the language level but is also clearly apparent at the level of cultural practice with regard to familial and clan duty. English culture, on the other hand, tends to conceptualize the notion of *debt* in terms of man's obligation to society at large, including legal and societal obligations. Such cultural differences affect usual social behavior and manifest themselves in each nation's literary and folklore heritage.

Particular attention in the current work is given to the semantic analysis of words and expressions with these notions, i.e., proverbs, sayings, and blocks of idioms. For example, the Kazakh proverb «*Jauyngerdin zholy – kyzmetinde, eldin zholy – yeldi süyde*» (roughly translated as «A warrior's path is in service, the people's path is in loving people») evokes a social feeling of responsibility and dedication. The second illustration is the English proverb «*Debt is the soul of a man*», which similarly expresses the profound moral perception of duty, individual and collective. These examples most clearly illustrate how language reflects culturally specific concepts of responsibility and obligation and exhibits the tie between individual morality and shared values.

The results of this study make it possible to carry out large-scale additional research in linguocultural studies and comparative conceptual analysis in cultures and languages. Additional research can include associated concepts like honor, conscience, and *debt* to the Motherland, and their cultural interpretation and transformation in different linguistic

communities in greater depth. In addition, it is required to examine how these ideas emerge due to recent developments in society, particularly under the pressures of globalization and migration, which may have the potential to fundamentally alter moral and social norms (Berger & Luckmann, 1966).

Most pressing is the development of research on intercultural communication, in which respectful awareness of alternative views toward *obligations* and *duties* becomes paramount to optimizing effective communication between cultures. It should be mentioned that moral duties are historically contingent, socially diverse, and religiously influenced, and these all point to the importance of cultural sensitivity in the intercultural setting. It is important to be sensitive in this respect if mutual respect is to be promoted and misunderstandings avoided in a more globalized and multiculturalized world. The meanings of responsibility and debt are of supreme importance in the field of intercultural communication, particularly in our globalized modern world. Different perceptions of the two words in different cultures bring about differences in interpretation in various fields of international politics, commercial deals, and personal relationships. Proper knowledge of how differently cultures signify and comprehend notions of duty and responsibility is essential to avoid misunderstandings due to the encounter of differently constructed cultures.

Hence, one must proceed to study these phenomena from the viewpoint of intercultural communication, analyzing their manifestation and use in different areas of life. To deepen our understanding of cultural differences in debt and obligation, we may develop more productive international cooperation and create communication strategies that are harmonious and culturally diplomatic in the contemporary world.

Conflict of interests, acknowledgements, and funding information. The author declares that there are no conflicts of interest related to the present study. This research was conducted independently and did not receive any external funding or financial support. The study was carried out solely on the author's own initiative and personal academic interest. The author also wishes to express gratitude to colleagues and reviewers who provided valuable feedback during the development of this work.

References

- Гирц К. (2004). Интерпретация культур. Москва: РОССПЭН, 560 р.
- Виноградов, В.В. (1986). Русский язык и его историческое развитие. Москва: Наука, 348 с.
- Дьяконов, И.В. (2010). Моральные ценности и их выражение в русском и европейских языках. Москва: Российская академия наук, 280 с.
- Жұмабекова, Қ. (2022). Қазіргі қазақ тіліндегі әлеуметтік лексика мен концепт жүйесі. Нұр-Сұлтан: Institute of Sociology and Cultural Studies, 275 б.
- Ирсалиева, М. (2025). Лингвистическое изображение мира в английской литературе: сравнительный анализ «Гамлета» Шекспира и «Гордости и предубеждения» Остин. Лингвоспектр, 4(1), 13–17. <https://lingvospektr.uz/index.php/Ingsp/article/view/619>.
- Капанадзе, Ю. (2019). Концептуальный анализ в лингвистике: Теория и практика. Москва: Наука, 312 с.
- Сыздыкова, Р. (2006). Қазақ тілінің мәдениеттану аспектілері. Астана: Ғылым, 210 р.
- Сыздыкова, Р. (2003). Қазақ тілінің лексикологиясы. Алматы: Рауан, 312 р.
- Степанов, Р.Ф. (2007). Концептуализация моральных концептов в языке. Москва: Московский государственный университет, 289 р.
- Свердлов, Ю.М. (1996). Язык как культурный феномен. Санкт-Петербург: Наука, 254 с.

-
- Шаяхметова, С. (2023). Қазақ тіліндегі моральдық құндылықтар мен этикалық концепттер. Алматы: Kazakh Book, 294 б.
- Шахнарович, В.В. (1998). Культурные аспекты лексической семантики. Москва: Наука, 278 с.
- Щерба, Л.В. (1977). Язык и мышление: Проблемы концептуализации. Москва: Наука, 312 с.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge. Garden City, NY: Doubleday.
- Bloch, M. (2008). The symbolic construction of reality in human societies. Cambridge: Cambridge University Press, 320 p.
- Kaal, A., Krennmayr, T., Kaal, B. (2014). Metaphor in discourse. Cambridge: Cambridge University Press, 416 p.
- Kovalyov I. Cognitive and cultural aspects of the concept of duty in the English and Kazakh languages. Journal of Linguistics and Cultural Studies, 14(3), 21–35 (2021).
- Lakoff, G., Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. Chicago: University of Chicago Press, 256 p.
- Petrova, S.I. (2015). Comparative linguistics and morality: Cross-cultural perspectives. London: London Academic Press, 372 p.
- Smith, S. R. (2007). Review of Distributive Justice and Disability: Utilitarianism against Egalitarianism, by M. S. Stein. Philosophy in Review, 27(1), 74–76.
- Taylor, Ch. (2010). Sources of the Self: The Making of the Modern Identity. St. Petersburg European University at St. Petersburg Press, 512 p.
- Wierzbicka, A. (1992). Semantics, culture, and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations. Oxford: Oxford University Press, 460 p.

З.Б. Кульманова

Мичиган мемлекеттік университеті, Ист-Лансинг, АҚШ

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «қарыз» және «парыз» концептілерінің лингвомәдени аспектісі

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі «қарыз» және «парыз» ұғымдарының лингвомәдени ерекшеліктері қарастырады. Зерттеуде ұғымдардың әрбір мәдениетке тән моральдық құндылықтары, әлеуметтік тәжірибелері және тарихи контекст негізінде қалай қалыптасатыны талданады. «Қарыз» пен «парыз» ұғымдары әмбебап болғанымен, олардың мағыналары мәдени тұрғыдан ерекше болып, әртүрлі дүниетанымдар мен моральдық талаптарды көрсетеді. Қазақ дәстүрінде қарыз және парыз ұғымдары ұжымдық бірегейлікпен, әлеуметтік тұтастықпен, сондай-ақ берік отбасы мен көршілік байланыстармен тығыз байланысты. Бұл ұғымдар өзара көмек, жомарттық және қоғамдық үйлесімділік секілді әлеуметтік нормалардың негізі болып табылады.

Ал ағылшын тілдес мәдениеттерде қарыз бен парыз көбінесе жеке жауапкершілікпен, заңды міндеттемелермен және келісім-шарттық міндеттермен байланыстырылады. Ағылшын тіліндегі терминология дарашылдыққа бағытталған, жеке борыштар мен құқықтарға, тәуелсіздікке басымдық береді, ал ұжымдық міндеттерге көңіл бөлінбейді. Бұл зерттеуде салыстырмалы семантикалық және контекстуалдық талдау әдістері қолданылып, мәдени модельдердің тілде қалай көрініс табатыны және олар түрлі социомәдени контексттердегі адамдар арасындағы қатынас пен күтуге қалай ықпал ететіні зерттелді. Зерттеу нәтижелері мәдениаралық коммуникацияны түсінуді кеңейтіп, тілдің моральдық және әлеуметтік нормаларды көрсетудегі рөлін айқындайды.

Түйін сөздер: қарыз, парыз, қазақ дүниетанымы, ағылшын мәдениеті, моральдық жауапкершілік, әлеуметтік нормалар, мәдениетаралық коммуникация.

**Лингвокультурные аспекты концептов «долг» и «обязанность»
в казахском и английском языках**

Аннотация. Данное исследование посвящено лингвокультурным особенностям понятий «долг» и «обязанность» в казахской и английской культурных моделях. В работе рассматривается, как эти концепты формируются на основе моральных ценностей, социальных практик и исторического контекста, характерных для каждой культуры. Несмотря на универсальность понятий «долг» и «обязанность», их значения проявляют значительную культурную специфику, отражая различные мировоззрения и моральные требования. В казахской традиции понятия қарыз (долг) и парыз (обязанность) тесно связаны с коллективной идентичностью, социальной солидарностью, а также крепкими семейными и соседскими связями. Они являются основой социальных норм взаимопомощи, щедрости и общественной гармонии.

В противоположность этому, в англоязычных культурах долг и обязанность зачастую ассоциируются с личной ответственностью, юридическим обязательством и договорными отношениями. Лексика английского языка отражает индивидуалистический подход, делая акцент на личных обязанностях, правах и автономии, а не на коллективных обязательствах. В данном исследовании применён сравнительный семантический и контекстуальный анализ с целью изучения того, как подобные культурные модели отражаются в языке и влияют на поведение и ожидания в межличностных отношениях в различных социокультурных контекстах. Полученные результаты расширяют понимание межкультурной коммуникации и роли языка в отражении моральных и социальных норм.

Ключевые слова: долг, обязательство, казахское мировоззрение, английская культура, моральная ответственность, социальные нормы, межкультурная коммуникация.

References

- Geertz, C. (2004). Interpretation of cultures: selected essays [Interpretatsiia kul'tur: izbrannye esse]. Moscow: ROSSPEN, 560 p.
- Vinogradov, V.V. (1986). Russkii iazyk i ego istoricheskoe razvitie [Russian language and its historical development]. Moscow: Nauka, 348 p.
- Diakonov, I.V. (2010). Moral'nye tsennosti i ikh vyrazhenie v russkom i evropeiskikh iazykakh [Moral values and their expression in Russian and European languages]. Moscow: Rossiiskaia akademiia nauk, 280 p.
- Zhumabekova, K. (2022). Kazirgi kazak tilindegi aleumettik leksika men kontsept zhuiesi [Social vocabulary and concept system in modern Kazakh language]. Nur-Sultan: Institute of Sociology and Cultural Studies, 275 p.
- Irsaliev, M. (2025). Lingvisticheskoe izobrazhenie mira v angliiskoi literature: sravnitel'nyi analiz "Gamleta" Shekspira i "Gordosti i predubezhdeniia" Ostina [Linguistic representation of the world in English literature: Comparative analysis of Shakespeare's "Hamlet" and Austen's "Pride and Prejudice"], Lingvospektr, 4(1), 13–17. <https://lingvospektr.uz/index.php/Ingsp/article/view/619>.
- Kapanadze, Iu. (2019). Kontseptual'nyi analiz v lingvistike: Teoriia i praktika [Conceptual analysis in linguistics: Theory and practice]. Moscow: Nauka, 312 p.
- Syzdykova, R. (2006). Kazak tilinin madeniettanu aspektleri [Cultural aspects of the Kazakh language]. Astana: Gylym, 210 p.
- Syzdykova, R. (2003). Kazak tilinin leksikologiiasy [Lexicology of the Kazakh language]. Алматы: Рауан, 312 p.

-
- Stepanov, P.F. (2007). Kontseptualizatsiia moral'nykh kontseptov v iazyke [Conceptualization of moral concepts in language]. Moscow: Moskovskii gosudarstvennyi universitet, 289 p.
- Sverdlov M. (1996). Iazyk kak kul'turnyi fenomen [Language as a cultural phenomenon] Saint Petersburg: Nauka, 254 p.
- Shaiahmetova, S. (2023). Kazak tilindegi moral'dyk kundylyktar men etikalyk kontseptter [Moral values and ethical concepts in the Kazakh language]. Almaty: Kazakh Book, 294 p.
- Shakhnarovich, V.V. (1998). Kul'turnye aspekty leksicheskoi semantiki [Cultural aspects of lexical semantics]. Moscow: Nauka, 278 p.
- Shcherba, L.V. (1977). Iazyk i myshlenie: Problemy kontseptualizatsii [Language and thinking: Problems of conceptualization]. Moscow: Nauka, 312 p.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge. Garden City, NY: Doubleday.
- Bloch, M. (2008). The symbolic construction of reality in human societies. Cambridge: Cambridge University Press, 320 p.
- Kaal, A., Krennmayr, T., Kaal, B. (2014). Metaphor in discourse. Cambridge: Cambridge University Press, 416 p.
- Kovalyov, I. (2021). Cognitive and cultural aspects of the concept of duty in the English and Kazakh languages. Journal of Linguistics and Cultural Studies, 14(3), 21–35 (2021).
- Lakoff, G., Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. Chicago: University of Chicago Press, 256 p.
- Petrova, S.I. (2015). Comparative linguistics and morality: Cross-cultural perspectives. London: London Academic Press, 372 p.
- Smith, S.R. (2007). Review of Distributive Justice and Disability: Utilitarianism against Egalitarianism, by M. S. Stein. Philosophy in Review, 27(1), 74–76.
- Taylor, Ch. (2010). Sources of the Self: The Making of the Modern Identity. St. Petersburg European University at St. Petersburg Press, 512 p.
- Wierzbicka, A. (1992). Semantics, culture, and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations. Oxford: Oxford University Press, 460 p.

Information about the author:

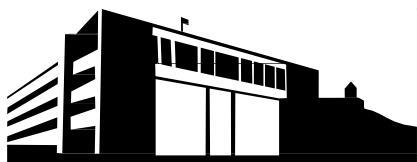
Kulmanova Zulfiya Bekbulatovna – PhD, Postdoctoral Research Fellow, Michigan State University, East Lansing, USA. E-mail: kulmanov@msu.edu, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8791-032X>

Кульманова Зульфия Бекбулатовна – PhD, постдокторант, Мичиган мемлекеттік университеті, Ист-Лансинг, АҚШ. E-mail: kulmanov@msu.edu, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8791-032X>

Кульманова Зульфия Бекбулатовна – PhD, постдокторант, Мичиганский государственный университет, Ист-Лансинг, США. E-mail: kulmanov@msu.edu, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8791-032X>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.01.21
Ғылыми мақала

С.Д. Қосназарова*¹, Б.Р. Кулжанова², Н.А. Таирова³

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³ Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан
(E-mail: 1saltanatkosnazarova@gmail.com*, 2 bahit777@mail.ru, 3 nazgul_t@mail.ru)

ҒЫЛЫМИ ДИСКУРСЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ: АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК КЕҢІСТІКТЕГІ ЖАҢА МОДЕЛЬДЕР

Аңдатпа. Мақалада ғылыми дискурстың цифрлық трансформациясы ақпараттық-коммуникативтік кеңістіктегі жаңа модельдер тұрғысынан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім берудегі сапаны қамтамасыз ету комитеті тізіміндегі журналдарда қазақ тілінде жарияланған ғылыми мақалалар негізінде цифрлық форматтағы ғылыми мәтіндердің құрылымдық, тілдік және мультимодальды ерекшеліктерін контент-талдау әдісімен айқындау. Эмпириялық база ретінде 2023-2025 жылдары жарық көрген, толық мәтіні онлайн қолжетімді, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар саласындағы 6 ғылыми мақала таңдап алынды. Зерттеу барысында тақырыптық өріс, аңдатпа мен түйін сөздер жүйесі, мәтіннің композициялық құрылымы, терминологиялық бірізділік, дереккөздер географиясы, визуалды элементтер (кесте, диаграмма, иллюстрация) мен гиперсілтемелердің қолданылу жиілігі сияқты параметрлер кодталып, сандық және сапалық талдау жасалды. Нәтижесінде қазақ тіліндегі цифрлық ғылыми дискурста дәстүрлі IMRAD үлгісіне негізделген құрылымның сақталатыны, алайда ашық қолжетімділік, DOI, онлайн-платформа мүмкіндіктері, мультимодальды компоненттер арқылы мәтіннің желілік және интерактивті сипат ала бастағаны анықталды. Сонымен бірге бірқатар мақалаларда цифрлық формат ұсынатын гипермәтіндік байланыстар мен визуалды құралдардың толық пайдаланылмауы, дереккөздерді рәсімдеуде бірізділіктің жоқтығы мен тілдік нормалардың бұзылуы байқалды. Алынған нәтижелер ғылыми дискурстың ұлттық тілдік кеңістіктегі цифрлық жаңғыру деңгейін бағалауға және ақпараттық-коммуникативтік кеңістіктегі жаңа ғылыми коммуникация модельдерін сипаттауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: ғылыми дискурс, цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникативтік кеңістік, онлайн журнал, контент-талдау.

Түсті: 21.12.2025; Жөнделді: 14.05.2026; Мақұлданды: 16.06.2026; Онлайн қолжетімді: 30.06.2026

Кіріспе

Қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында ғылыми білімді өндіру, тарату және сараптау үдерістері түбегейлі өзгеріске ұшырап отыр. Цифрлық технологиялар ғылыми коммуникацияның басты инфрақұрылымына айналып, зерттеу нәтижелерін жариялау форматын да, ғылыми қауымдастықтың өзара әрекеттесу моделін де қайта құруда. Онлайн-журналдар, электрондық дерекқорлар, ашық қолжетімді репозиторийлер, препринт-платформалар, ғылыми әлеуметтік желілер мен мультимодальды контентке (гиперсілтемелер, интерактивті кестелер, деректер жиынтығы, визуалды инфографика) негізделген жаңа форматтар дәстүрлі ғылыми дискурстың шекарасын кеңейтіп, оның құрылымдық және тілдік параметрлерін жаңғыртуда.

Бұл үдеріс қазақстандық ғылыми кеңістікке де тікелей әсер етуде. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім берудегі сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған журналдардың едәуір бөлігі электронды форматқа көшіп, мақалаларды DOI, халықаралық индекстеу жүйелері және онлайн-платформалар арқылы таратуға ден қоюда. Соның нәтижесінде қазақ тіліндегі ғылыми мәтіндер тек мазмұндық тұрғыдан ғана емес, сонымен бірге цифрлық орта талаптарына сай құрылымдық, жанрлық және коммуникативтік сипаттары бойынша да қайта пайымдауды қажет етеді. Атап айтқанда, ғылыми мәтіннің тақырыптық өрісі, аңдатпа мен түйін сөздер жүйесі, дереккөздерді рәсімдеу мәдениеті, терминологиялық бірізділік, сондай-ақ визуалды және гипермәтіндік элементтердің қолданылу деңгейі ғылыми дискурстың жаңа моделін айқындайтын маңызды индикаторларға айналуға.

Соған қарамастан, цифрлық форматта жарияланатын қазақ тіліндегі ғылыми мақалалардың дискурстық ерекшеліктерін жүйелі түрде талдауға бағытталған зерттеулер әлі де аз. Көп жағдайда онлайн-жариялау техникалық платформа ауысуымен ғана шектеліп, мәтін логикасы, композициясы, мультимодальды мүмкіндіктерді пайдалану және цифрлық метадеректерді (DOI, ORCID, гиперсілтемелер, деректерге қолжетімділік) ұйымдастыру деңгейі рефлексия нысанына айнала бермейді. Бұл ғылыми мәтіннің цифрлық кеңістіктегі коммуникативтік тиімділігіне, оқырманмен өзара әрекеттесу стратегиясына және халықаралық ғылым кеңістігімен ықпалдасу әлеуетіне тікелей ықпал етеді.

Осыған байланысты аталмыш зерттеудің өзектілігі ғылыми дискурстың цифрлық трансформациясын қазақ тіліндегі нақты ғылыми мәтіндер негізінде сипаттаумен айқындалады. Мақалада Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім берудегі сапаны қамтамасыз ету комитеті базасындағы үш филологиялық журналдың (Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ Хабаршыларының филология сериялары) 2025 жылғы №3 сандарында қазақ тілінде жарияланған *алты ғылыми мақалаға* контент-талдау жүргізіледі. Зерттеу барысында цифрлық форматтағы ғылыми мәтіндердің тақырыптық өрісі, құрылымдық (IMRAD үлгісіне жақындығы), терминологиялық репертуары, дереккөз жүйесі, визуалды және гипермәтіндік элементтері, сондай-ақ коммуникативтік-прагматикалық параметрлері айқындалып, ақпараттық-коммуникативтік кеңістіктегі ғылыми дискурстың жаңа модельдерін сипаттауға талпыныс жасалады.

Зерттеудің өзектілігі

Цифрлық форматқа көшу қазақстандық ғылыми басылымдардың құрылымын, жанрлық репертуарын және коммуникативтік стратегияларын түбегейлі өзгертіп

отыр. Қазақ тіліндегі мақалалар DOI, eISSN, көптілді аңдатпа, халықаралық индекстеу жүйелері, онлайн-платформалар арқылы таратылады, алайда бұл өзгерістер көбіне техникалық деңгейде ғана сипатталып, ғылыми дискурстың нақты мәтіндік, жанрлық және прагматикалық параметрлері жеткілікті эмпириялық талданған жоқ. Осыған байланысты қазақ тіліндегі ғылыми мәтіндерді цифрлық медиамәтін ретінде қарастыру, олардың тақырыптық, құрылымдық, терминологиялық және визуалды-коммуникативтік ерекшеліктерін нақты журналдар материалында сипаттау зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Зерттеу мақсаты

Зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім берудегі сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған филологиялық журналдарда (Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршылары) қазақ тілінде жарияланған алты мақалаға контент-талдау жүргізу арқылы ғылыми дискурстың цифрлық трансформациясының тақырыптық, құрылымдық, терминологиялық және коммуникативтік модельдерін айқындау.

Зерттеу міндеттері

Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер қойылады:

Ғылыми дискурс, цифрлық трансформация, корпус лингвистикасы және цифрлық гуманитаристика жөніндегі отандық және шетелдік зерттеулерге теориялық шолу жасау.

Цифрлық форматтағы ғылыми мақалаларды сипаттауға арналған контент-талдау критерийлерін (тақырыптық өріс, мәтін құрылымы, терминология, дереккөз жүйесі, визуалды және гипермәтіндік элементтер, коммуникативтік-прагматикалық параметрлер) негіздеу және кодтау схемасын әзірлеу.

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті тізіміндегі үш филологиялық журналдың 2025 жылғы №3 сандарында қазақ тілінде жарияланған алты мақалаға аталған контент-талдау критерийлерін қолдану.

Алынған деректер негізінде қазақ ғылыми дискурсының цифрлық трансформациясының нақты модельдерін (цифрлық инфрақұрылымға ішінара бейімделген және жоғары деңгейде цифрланған ғылыми мәтін типтерін) сипаттау.

Цифрлық форматтағы қазақ тіліндегі ғылыми мақалалардың адресаттық құрылымын, тілдік регистрін және көптілді (қазақ-орыс-ағылшын) метадеректер жүйесін коммуникативтік-прагматикалық тұрғыдан талдау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы

Зерттеудің ғылыми жаңалығын төмендегі қырлар құрайды:

Қазақ тіліндегі ғылыми мақалалар алғаш рет цифрлық медиамәтін ретінде қарастырылып, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті журналдарының нақты материалдары негізінде ғылыми дискурстың цифрлық трансформациясының параметрлері кешенді сипатталады.

Ғылыми мәтіннің цифрлық моделін сипаттауға арналған контент-талдау критерийлерінің жүйесі (тақырыптық өріс, IMRAD-қа жақындығы, цифрлық/корпустық

терминология, дереккөз жүйесі, визуалды және гипермәтіндік элементтер, көптілді метадеректер) ұсынылады.

Қазақстандық филологиялық журналдардағы қазақ тіліндегі мақалалардың негізінде ғылыми дискурстың екі деңгейлі цифрлық моделі айқындалады:

- мазмұндық деңгейде цифрлық инфрақұрылымды тікелей зерттеу нысаны ететін мақалалар (корпус, терминологиялық портал т.б.);

- инфрақұрылымдық деңгейде цифрлық экожүйеге кіріккен, бірақ тақырыптық жағынан дәстүрлі мақалалар (ономастика, паремиология, концептология, көркем проза талдауы).

Қазақ ғылыми дискурсының цифрлық кеңістіктегі көптілді (қазақ негізгі мәтін + орыс/ағылшын аңдатпа, терминология және метадеректер) моделі мен оның коммуникативтік-прагматикалық ерекшеліктері сипатталады.

Зерттеудің ғылыми болжамы

Зерттеудің ғылыми болжамы келесідей тұжырымға негізделеді:

Қазақ тіліндегі ғылыми мақалаларда цифрлық трансформация тек техникалық деңгейде (DOI, eISSN, онлайн-платформа) ғана емес, мәтіннің макроқұрылымы, терминологиялық репертуары, дереккөз жүйесі және визуалды-коммуникативтік құралдары арқылы да көрініс табады.

Цифрлық инфрақұрылыммен тікелей жұмыс істейтін салаларға (корпус лингвистикасы, терминологиялық корпус, онлайн-порталдар) арналған мақалаларда ғылыми дискурстың жаңа, мультимодальды және дерекке негізделген моделі басым; ал дәстүрлі тақырыптағы мақалаларда цифрлық элементтер негізінен метадеректік деңгейде шоғырланады.

Үш филологиялық журналдың 2025 жылғы №3 сандарындағы алты мақаланың контент-талдауы қазақ ғылыми дискурсын цифрлық ақпараттық-коммуникативтік кеңістіктің бір бөлігі ретінде сипаттауға, яғни ғылыми мақаланың классикалық жанрлық коды мен цифрлық медиамәтіннің жаңа талаптары тоғысқан гибриді модель туралы айтуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттерге шолу

Қазіргі лингвистикалық және коммуникациялық зерттеулерде ғылыми дискурс белгілі бір мамандандырылған қауымдастық шеңберінде жүзеге асатын, рационалдыққа, дәлелділікке, логикалық тұтастыққа, терминологиялық нақтылыққа және верификацияланатын білімге негізделген институционалдық дискурс түрі ретінде айқындалады. М.Ю. Миронова ғылыми дискурсты жанрлық-стилистикалық, коммуникативтік-прагматикалық, когнитивтік және лингвомәдени параметрлердің тоғысында қарастырып, оны ғылыми білімді өндіру мен бекітудің басты тілі және әлеуметтік тәжірибесі ретінде сипаттайды (Миронова, 2023).

Е.В. Вахтерова және оның әріптестері зерттеу дискурсының өзегін ғылыми мақала жанры құрайтынын, ал ғылыми дискурстың конститутивтік белгілері ретінде аргументтілік, интертекстуалдылық, жанрлық-рәсімдік нормалар мен адресант-адресат қатынастарының тұрақты моделі анықталатынын көрсетеді (Вахтерова, 2020). Осы тұрғыдан алғанда ғылыми дискурс мына негізгі белгілермен сипатталады:

- логикалық-құрылымдық тұтастық және дәлелдемелік жүйе;
- терминологиялық нақтылық пен дефиницияға сүйену;

- дереккөздермен жүйелі жұмыс (әмбебап сілтеме нормалары, интертекстуалдылық);
- стильдің формалдылығы, бағалаудың тежелген (объективтендірілген) сипаты;
- институционалдық реттелуі (шолу, этикалық кодекстер, редакциялық саясат және т.б.).

Соңғы жылдары ғылыми дискурсты зерттеу корпус лингвистикасы, жанрлық талдау және метадискурс теориясы негізінде жаңаша қарқын алды. М.Ю. Миронованың шолу еңбегі ғылыми дискурс теориясының эволюциясын жүйелей отырып, қазіргі кезеңде корпустық-сандық тәсілдер мен коммуникативтік-прагматикалық үлгілердің жетекші орынға шыққанын көрсетеді (Миронова, 2023). Е.В. Вахтерова және т.б. ғылыми мақаланың жанрлық универсалияларын (IMRAD және оның варианттары), сондай-ақ пәндік салаға қарай мәтін ішіндегі аргументация, метадискурсивтік құралдар және ақпаратты ұйымдастыру айырмашылықтарын сипаттайды (Вахтерова, 2020).

К.Хайлендтің метадискурсқа арналған еңбегі ғылыми мәтіндегі авторлық ұстаным, адресатпен байланыс, дәлелділік пен болжамдылықты (hedging) реттейтін тілдік құралдаржүйесінайқындап, ғылымидискурстыңинтерактивтікжәнеинтерперсоналдық қырын ашады (Hyland, 2018). Жанрлық (move)-талдауға негізделген зерттеулер (D.Setiawati және т.б.) ғылыми мақаланың кіріспе, әдіс, нәтижелер, қорытынды бөліктерінің риторикалық қадамдарын салыстыра отырып, ғылыми дискурстың құрылымы халықаралық стандарттарға сай тұрақтанғанымен, салалық және ұлттық ерекшеліктер сақталатынын дәлелдейді (Setiawati, 2021).

Қазіргі әдебиеттер ғылыми мақаланы зерттеу дискурсының орталық жанры ретінде қарастырып, оның макроқұрылымы (тақырып, аннотация, түйін сөздер, кіріспе, теориялық шолу, әдіснама, нәтижелер, талқылау, қорытынды, әдебиеттер) ғылыми дискурстың институционалдық коды ретінде қызмет етеді деп көрсетеді (Вахтерова, 2020; Setiawati, 2021). Монография, конференция баяндамасы, шолу мақала, қысқаша хабарлама сияқты жанрлар да осы кодқа сүйеніп, формалдылық, терминологиялық нақтылық және аргументтілік талаптарымен бөліседі.

Цифрлық трансформация жағдайында аталған кодтың өзіндік эволюциясы байқалады. Цифрлық ортада ғылыми мақаланың базалық құрылымы (кіріспе – әдіс – нәтижелер – қорытынды; IMRAD үлгісі) сақталғанымен (Вахтерова, 2020; Setiawati, 2021), оған қосымша элементтер енеді: кеңейтілген және графикалық аннотациялар, деректер мен материалдарға гиперсілтемелер, қосымша файлдар, ORCID, DOI, қаржыландыру туралы мәліметтер, этикалық рұқсаттар және т.б. (Masson 2025; Bergstrom, 2024). Бұл элементтер ғылыми мәтінді бір мезгілде әрі *вербалды дискурс*, әрі *цифрлық медиамәтін* ретінде қарастыруға негіз береді.

Цифрлық трансформация қазіргі зерттеушілер тарапынан тек технологиялық жаңғыру емес, ұйымдық құрылым, білім өндіру тәсілдері, коммуникациялық арналар мен бағалау жүйелерін кешенді өзгерту үдерісі ретінде түсіндіріледі (Verhoef, 2021; Kankam, 2024). Гуманитарлық ғылымдарда бұл үдеріс мәтіндік корпустар, цифрлық архивтер, деректер визуализациясы, цифрлық гуманитаристика журналдары арқылы ғылыми дискурсқа жаңа құралдар мен жанрлар енгізіп отыр (Salerno, 2024). Онлайн-журналдар, репозиторийлер, библиометриялық және алтметриялық платформалар, ашық деректер базалары, ғылыми әлеуметтік желілер (ResearchGate, Academia.edu т.б.) біртұтас цифрлық ақпараттық-коммуникативтік кеңістікті қалыптастырады.

Ithaka S+R тобының «екінші цифрлық трансформация» туралы баяндамасында ғылыми басылымдардың инфрақұрылымы енді толықтай дерлік цифрлық экожүйеге

негізделгені, онда жарияланым форматы, рецензиялау, индекстеу мен іздеу, метрикалар және көрінулік өзара байланысты модульдер ретінде жұмыс істейтіні атап өтіледі (Bergstrom, 2024). A.Masson зерттеуі ашық ғылым платформалары ғылыми нәтижелердің жаңа типтерін (препринт, деректер жиынтығы, код репозиториясы, презентация, блог) легитимді ғылыми өнім ретінде мойындатып, дәстүрлі журнал орталық ролін әлсіретіп, желілік ғылыми дискурстың пайда болуына ықпал ететінін көрсетеді (Masson, 2025).

Р.К. Kankam және оның әріптестері, сондай-ақ А.Malik және т.б. еңбектері ашық қолжетімділік пен ОА-платформалардың дәйексөз алу, оқырман ауқымы мен коммуникациялық әсерге ықпалын талдай отырып, цифрлық арналардың ғылыми дискурстың таралу логикасын түбегейлі өзгерткенін дәлелдейді (Kankam, 2024; Malik, 2024). Altmetrics және онлайн-белсенділікке арналған зерттеулер (мысалы, J.Y.Ng және т.б.) ғылыми коммуникацияның бағалануы дәстүрлі дәйексөздермен шектелмей, әлеуметтік желілер, медиа, блогтардағы талқылауларды да қамтитынын, яғни ғылыми дискурс цифрлық қоғамдық кеңістікпен тығыз тоғыса бастағанын көрсетеді (Ng, 2025).

Цифрлық кеңістікте ғылыми нәтижелердің жылдам айналымы ғылыми этика мәселелерін өзектілендіреді: деректердің ашықтығы, репозиторийлердегі сақталуы, авторлық құқық, плагиат, рецензиялық процестің транспаренттілігі. Еуропалық зерттеу адалдығы кодексі және ашық ғылым саясаты жөніндегі жаңа ұсынымдар деректерді бөлісу, қайта пайдалану және ашық қолжетімділікті қамтамасыз етуде жауапкершілік, жариялылық және құпиялық арасындағы теңгерімді сақтауды негізгі қағида ретінде бекітеді (Mohanty, 2025; ALLEA, 2023).

Онлайн-платформалардағы аудитория типологиясын сипаттайтын эмпириялық жұмыстар (мысалы, Who Are the Science Audiences?) цифрлық ғылыми коммуникацияның адресаты енді тек тар кәсіби қауымдастық емес, көпдеңгейлі, сегменттелген, интерактивті аудитория екенін айқындайды (Deng, 2024). Дәстүрлі ғылыми дискурста адресат – белгілі бір пәндік қауымдастықтың мүшелері, коммуникацияның негізгі арнасы – сараптамадан өткен журнал, монография, конференция жинағы болса, цифрлық дискурста:

- көпдеңгейлі адресат (мамандар, жас зерттеушілер, студенттер, саясаткерлер, кең жұртшылық);
 - мультиплатформалық тарату (журнал сайты, репозиторий, әлеуметтік желілер, ғылыми подкаст, вебинар);
 - өзін-өзі таныту және ғылыми бренд қалыптастыру стратегиялары (профильдер, метрикалар, ашық талқылаулар)
- маңызды орын алады (Masson, 2025; Bergstrom, 2024; Deng, 2024).

Дәстүрлі баспа форматындағы ғылыми дискурс формалды, номинативті, авторлық «менді» бүркемелеуге бейім болса, цифрлық кеңістіктегі мәтіндерде авторлық дауыстың айқынырақ көрінуі, оқырманға тікелей жүгіну, метадискурсивтік маркерлердің көбеюі, ағылшын тілі мен халықаралық терминологияның ықпалы, кейбір платформаларда (блог, ғылыми жаңалық, Twitter/X-тредтер) ғылыми және публицистикалық регистрдің араласуы байқалады (Hyland, 2018; Orzeatǎ, 2024; Deng, 2024). Сонымен бірге беделді журналдарда формалды стиль нормалары сақталып, цифрлық мүмкіндіктер ғылыми дәлелді әлсіретпей, керісінше, ашықтық пен тексерілуін күшейту құралы ретінде қолданылады (Masson, 2025; Kankam, 2024; Malik, 2024).

Осы халықаралық зерттеулер ғылыми дискурстың цифрлық трансформациясын негізінен жаһандық коммуникация кеңістігі, ашық ғылым платформалары, жаңа жанрлар

мен метрикалар тұрғысынан сипаттайды. Алайда ұлттық ғылыми басылымдардағы (мысалы, қазақстандық филологиялық журналдар) нақты ғылыми мақалалардың құрылымы, терминологиялық өрісі, визуалды элементтері және метадеректік деңгейде (DOI, eISSN, көптілді аннотация, халықаралық дерекқорларға сілтеме) жүзеге асатын цифрлық модельдері жеке эмпириялық талдауды қажет етеді.

Осы мақалада аталған теориялық ұстанымдарға сүйене отырып, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті тізіміндегі үш филологиялық журналдың 2025 жылғы №3 сандарында жарияланған алты мақаланың контент-талдауы жүргізіледі. Зерттеу ғылыми мақаланы бір мезгілде дәстүрлі жанрлық кодқа бағынатын және цифрлық ақпараттық-коммуникативтік кеңістікте өмір сүретін медиамәтін ретінде қарастырып, ғылыми дискурстың цифрлық трансформациясының нақты институционалдық және жанрлық модельдерін сипаттауға бағытталады.

Кесте 1 - Дәстүрлі және цифрлық ғылыми дискурс

Параметр	Дәстүрлі ғылыми дискурс	Цифрлық ғылыми дискурс
Тасымалдаушы формат	Баспа журнал, монография	Онлайн журнал, репозиторий, платформа, әлеуметтік желі
Құрылым	Классикалық IMRAD, шектеулі қосымша материал	IMRAD + кеңейтілген метадеректер, гиперсілтемелер, қосымша деректер, мультимодальды элементтер
Тілдік стиль	Қатаң формалды, «бейтарап» автор	Формалды негіз сақталады, бірақ метадискурс, авторлық ұстаным, түсіндіру, визуалды қолдау күшейеді
Дереккөздер жүйесі	Баспа дереккөздері, шектеулі қолжетімділік	Ашық қолжетімді мақалалар, дерекқорлар, препринттер, DOI/ORCID, Altmetrics
Коммуникативтік арна	Тар кәсіби аудитория, баяу айналым	Көпдеңгейлі аудитория, жедел және интерактивті коммуникация
Этикалық реттеу	Журнал регламенті, классикалық ережелер	Халықаралық этикалық кодекстер, ашық деректер саясаты, лицензиялар, онлайн-бақылау тетіктері

Бұл шолу мақалада жүргізілетін эмпириялық контент-талдауды теориялық тұрғыдан негіздей отырып, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім берудегі сапаны қамтамасыз ету комитеті базасындағы қазақ тіліндегі ғылыми мәтіндердің цифрлық ғылыми дискурс моделіне қаншалықты сәйкес келетінін бағалау үшін концептуалдық база қалыптастырады.

Зерттеу материалдары мен әдістемесі

Зерттеу материалы ретінде Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті тізіміне енген үш ғылыми журналдың 2025 жылғы №3 сандарында жарияланған мақалалар алынды:

Том 152 № 3 (2025) – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы;

Аталған үш басылымның осы сандарынан цифрлық трансформация, медиамәтін, онлайн-білім және жаңа медиа мәселелерін қозғайтын барлығы 6 мақала іріктелді. Зерттеу бірлігі (unit of analysis) ретінде әр жеке ғылыми мақала алынды.

Зерттеу контент-талдау әдісімен жүргізілді. Контент-талдау бірлігі – 6 ғылыми мақала. Кодтау келесі параметрлер бойынша жүргізілді:

Тақырыптық өріс - мақала тақырыбы мен мазмұнындағы келесі ұғымдардың болуы/болмауы белгіленді: «цифрлық трансформация», «медиамәтін», «корпус», «онлайн-білім», «жаңа медиа» және соған жақын терминдер.

Мәтін құрылымы - мақала құрылымы бойынша келесі элементтердің берілуі кодталды: атауы, аңдатпа, кілт сөздер, кіріспе, теориялық бөлім, әдіс, нәтиже, қорытынды. Сонымен қатар мәтіннің IMRAD үлгісіне (Introduction, Methods, Results, Discussion) жақындығы 0-4 өлшемі бойынша бағаланды.

Терминология - мәтінде цифрлық кеңістік пен жаңа медианы сипаттайтын негізгі терминдердің («цифрлық», «медиалингвистика», «корпус лингвистикасы», «платформалар», «метадеректер», «DOI» және т.б.) қолданылуы «бар/жоқ» қағидасымен белгіленді.

Дереккөз жүйесі - пайдаланылған әдебиеттер тізімінде және мәтін ішінде: халықаралық дерекқорларға (Scopus, Web of Science), DOI-ға, ашық қолжетімді репозиторийлер мен онлайн-корпустарға сілтемелердің болуы кодталды. Сонымен қатар әр мақаладағы әдебиеттер саны тіркелді.

Визуалды элементтер - мақала мәтініндегі кестелер, диаграммалар, скриншоттар, гиперсілтемелер саны мен болуы белгіленді (0/1 және жиілігі).

Коммуникативтік-прагматикалық параметрлер:

- адресат бейнесі (академиялық қауым, практиктер, аралас);

- стильдің формалдылық деңгейі (өте формалды, орташа, жартылай ғылыми);

- қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің қатынасы;

- мәтіннің цифрлық кеңістікке бейімделу дәрежесі (DOI, гиперсілтемелер, онлайн-платформаға сілтемелер, цифрлық ортаға бағытталуы) 0-3 өлшемі бойынша бағаланды.

Әр мақала осы критерийлер бойынша кодталды (негізінен «бар/жоқ» бинарлы көрсеткіштері және бірнеше параметр үшін 0-4/0-3 өлшемдері қолданылды). Алынған деректер бойынша қарапайым жиілік пен пайыздық үлес есептеліп, нәтижелер кесте және диаграмма түрінде ұсынылды.

Талдау және талқылау

Жүргізілген контент-талдау Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті журналдарындағы филологиялық мақалалардың цифрлық трансформациясы екі деңгейде жүріп жатқанын көрсетті. Біріншіден, мазмұндық деңгейде тек жекелеген зерттеулер ғана (фольклорлық мәтіндер корпусы, нормативтік терминдер корпусы) цифрлық инфрақұрылымды, корпус лингвистикасын және онлайн-платформаларды тікелей зерттеу нысанына айналдырады. Бұл жұмыстарда ғылыми мәтіннің жаңа моделі – корпусқа негізделген, визуалды-интерактивті, метадерекке тәуелді ғылыми дискурс қалыптасып келе жатқаны байқалады.

Екіншіден, формалды-техникалық деңгейде цифрлық трансформация барлық алты мақалада дерлік көрініс тапқан: DOI, eISSN, ORCID, онлайн-қолжетімділік күні, электронды порталдарға жасалған гиперсілтемелер қазіргі ғылыми дискурстың ажырамас бөлігіне айналған. Осылайша, тақырыбы дәстүрлі (ономастика, концептология, паремиология, көркем проза) болғанның өзінде, ғылыми мәтін цифрлық кеңістікте өмір сүретін, индекстелетін және таралатын цифрлық медиамәтінге айналады.

Визуалды элементтердің біркелкі қолданылмауы ғылыми дискурста жаңа модельдердің қалыптасуын аңғартады: кейбір корпустық зерттеулерде кестелер, диаграммалар, сөздік бұлттар мен конкорданстар ғылыми дәлелдеудің негізгі компонентіне айналса, өзге мақалаларда мәтін әлі де негізінен таза вербалды формада ұсынылып отыр. Бұл цифрлық трансформацияның барлық бағытта бірдей жүрмей, ең алдымен дерекқорлармен, корпустармен, порталдармен жұмыс істейтін салаларда жедел дамып жатқанын көрсетеді.

Тілдік-прагматикалық жағынан алғанда, қазақ ғылыми дискурсы цифрлық кеңістікте көптілді модель ретінде қалыптасып келеді: мәтіннің негізгі қойылымы қазақ тілінде, ал цифрлық метадеректер мен халықаралық коммуникация арналары ағылшын және орыс тілдері арқылы жүзеге асады. Бұл ғылыми мәтіннің бір мезгілде ұлттық және жаһандық ақпараттық-коммуникативтік кеңістіктің бөлігі болып қалыптасуына негіз болады.

Алты мақаланың қысқаша контент-талдауы:

1) Түркі халықтары мен қырғыз есімдері туралы мақала (Құрбанов, 2025).

Абылай хан Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы, №3 (78), 2025

Тақырыптық өріс: дәстүрлі ономастика, этнолингвистика; цифрлық/корпус тақырыбы жоқ.

Мәтін құрылымы: аңдатпа, кілт сөздер, кіріспе, «материалдар мен әдістердің сипаттамасы», «нәтижелер мен талқылау», қорытынды – классикалық ғылыми құрылым, IMRAD-қа жақындығы $\approx 3/4$ (барлық негізгі блок бар).

Терминология: ономастика, антропонимия, этнолингвистика т.б.; цифрлық/корпус терминдері қолданылмайды.

Дереккөз жүйесі:

Мақаланың өз DOI-ы бар: 10.48371/PHILS.2025.3.78.013.

Әдебиеттерде шетелдік журнал және онлайн-сілтеме көрсетіледі (European Journal of Natural History, world-science.ru URL).

Визуалды элементтер: кесте/диаграмма көрсетілмейді (мәтіндік талдау басым).

Коммуникативтік-прагматикалық:

Адресат – академиялық қауым.

Стиль – жоғары формалды, ғылыми.

Қазақ мәтіні + орысша/ағылшынша аңдатпалық блоктар (қазақ/орыс/ағылшын үштігі метадеректе көрінеді).

Цифрлық кеңістікке бейімделуі: DOI, онлайн-журнал форматы, шетелдік электронды дереккөзге гиперсілтеме – деңгейі: 1-2 (DOI + URL, бірақ цифрлық платформамен жұмыс жоқ).

2) «Қазақ фольклорлық мәтіндерінің корпусы: ғылыми талдау және зерттеу мүмкіндіктері» (Аитова, 2025).

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, №3 (152), 2025

Тақырыптық өріс: цифрландыру, мәтіндік корпус, корпустық лингвистика – цифрлық трансформациямен тікелей байланысты басты мақала.

Мәтін құрылымы: аңдатпа, түйін сөздер, кіріспе, «зерттеу мақсаты мен міндеттері», «зерттеу материалы мен әдістері», «әдебиеттерге шолу», нәтижелер мен талдаудың бөлек блоктары – IMRAD-қа жақындығы: 4/4.

Терминология: корпустық лингвистика, мәтіндік корпус, конкорданс, KWIC, word cloud, статистикалық талдау, цифрландыру, параллель корпус, т.б.

Дереккөз жүйесі: DOI: 10.32523/2616-678X-2025-152-3-11-27; eISSN, онлайн-қолжетімді күні берілген.

Халықаралық корпус жобаларына сілтемелер (SKVR – фин халық жырлары корпусы, т.б.).

Фольклор корпустарын сипаттағанда метадеректер, интерфейс, инфрақұрылым туралы айтылады.

Визуалды элементтер:

2-кесте – жиілік тізімі.

2-сурет – бағандық диаграмма (жиілік үлесі).

4-сурет – word cloud (сөздік бұлт).

5-сурет – «Төстік» сөзі бойынша KWIC-конкорданс.

Коммуникативтік-прагматикалық:

Адресат – корпус лингвистикасы мен цифрлық гуманитаристика саласындағы зерттеушілер.

Стиль – жоғары формалды, бірақ IT-терминдер (word cloud, KWIC, NLP) ағылшынша жазылады.

Қазақ мәтіні + ағылшын терминдері + халықаралық жобалардың ағылшынша атауы – көптілді, гибриді дискурс.

Цифрлық кеңістікке бейімделуі: DOI, eISSN, онлайн-қолжетімділік, цифрлық корпус интерфейсінің скрин-типтегі суреттері – деңгейі 3 (терең цифрлық интеграция).

3) «Шәкәрім өлеңдеріндегі өмір туралы мақал-мәтелдердің танымдық сипаты» (Аманбекқызы, 2025).

ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, №3 (152), 2025

Тақырыптық өріс: паремиология, когнитивтік лингвистика, дүниенің тілдік бейнесі; цифрлық/корпус тақырыбы жоқ.

Мәтін құрылымы: аңдатпа, кілт сөздер, кіріспе, «әдебиеттерге шолу», «әдіснама», нәтижелер мен талқылау, қорытынды – IMRAD-қа жақындығы: 3/4 (Methods айқын, Results бөлігі мәтін ішінде).

Терминология: паремиологиялық бірлік, әлемнің тілдік моделі, тілдік тұлға, т.б. – цифрлық терминдер жоқ.

Дереккөз жүйесі: DOI, eISSN, халықаралық әдебиеттер (ағылшын тіліндегі мақалаларға сілтеме) бар.

Визуалды элементтер: көрнекі кесте/диаграмма жоқ, мысалдар мәтін ішінде беріледі.

Коммуникативтік-прагматикалық:

Адресат – филолог-зерттеушілер мен фольклортанушылар.

Стиль – классикалық ғылыми.

Қазақ тілі негізгі тіл, ал библиографиялық блокта орыс/ағылшын дереккөздері бар.

Цифрлық кеңістікке бейімделуі: DOI, eISSN, онлайн-журнал форматы – деңгейі 1.

4) «Отбасы концепті ирланд және қазақ әлемінің тілдік бейнесінде» (Тортай, 2025).

Абылай хан Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы, №3 (78), 2025

Тақырыптық өріс: концепт, әлемнің тілдік бейнесі, лингвомәдениеттану; цифрлық тақырып жоқ.

Мәтін құрылымы: аңдатпа, кілт сөздер, кіріспе, «материалдар мен әдістердің сипаттамасы», нәтижелер, қорытынды – IMRAD-қа жақындығы $\approx 3/4$.

Терминология: концепт, ұлттық дүниетаным, семантикалық өріс – классикалық когнитивтік-лингвистикалық аппарат.

Дереккөз жүйесі: DOI, библиографиялық дереккөздер; кейбірі интернет көздеріне сүйенеді.

Визуалды элементтер: материал сөздіктер мен мәтіннен алынған мысалдар арқылы талданады; кесте/диаграмма жоқ (визуалды компонент азайтылған).

Коммуникативтік-прагматикалық:

Адресат – когнитивтік лингвистика, этнолингвистика мамандары.

Стиль – біршама формалды, ғылыми.

Қазақ тілді мәтін, ағылшынша түйін сөздер мен аңдатпа арқылы үштілді формат көрінеді.

Цифрлық бейімделу: DOI, электронды журнал параметрлері – деңгейі 1.

5) «Қоғамдық-гуманитарлық саладағы нормативтік терминдер: құрылымдық-модельдік аспект» (Айдарбек, 2025).

ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, №3 (199), 2025

Тақырыптық өріс: ұлттық ғылыми терминология, нормативтік терминдер, «терминологиялық корпус» ұғымы, termincom.kz порталы – жанама түрде цифрлық инфрақұрылымға қатысты.

Мәтін құрылымы: аңдатпа (қаз/ағылш/орыс), кіріспе, «материалдар мен әдістер», нәтижелер/талдау, қорытынды – IMRAD-қа жақындығы: 3-4/4.

Терминология: терминологиялық қор, терминологиялық бірлік, терминжүйе, корпус, глоссарий, т.б. – мәтінде «нормативтік терминдер корпусы», «termincom.kz порталында тіркелген 603 термин» сияқты цифрлық-корпустық сипаттамалар бар.

Дереккөз жүйесі:

DOI және үш тілдегі аңдатпа.

Негізгі дереккөз – termincom.kz электронды порталы (ресми бюллетеньдер мен глоссарийлер).

Визуалды элементтер: құрылымдық-модельдік типтерді сипаттауда кестелер болуы ықтимал, бірақ басты басымдық – мәтіндік талдау (визуалды бөлік шектеулі).

Коммуникативтік-прагматикалық:

Адресат – терминологтар, аудармашылар, ғылым тілін кодификациялайтын мамандар.

Стиль – жоғары формалды, нормативтік-ғылыми.

Қаз/орыс/ағылшын үштілділігі айқын (аңдатпа толық үш тілде).

Цифрлық бейімделу: DOI, электронды терминологиялық порталмен жұмыс – деңгейі 2-3.

6) «Алмаз Мырзахмет әңгімелеріндегі көркемдік-эстетикалық ізденістер» (Атаханова, 2025)

ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, №3 (199), 2025

Тақырыптық өріс: қазіргі қазақ прозасы, «Дежавю» жинағы, психологиялық проза, миниәңгіме, триллер/хоррор элементтері. Цифрлық трансформация – тақырып ретінде емес, бірақ «ақпараттық заманда уақыттың шектеулілігі», mini story форматы сияқты жанрлық жаңалықтар арқылы жанама түрде сезіледі.

Мәтін құрылымы: аңдатпа, кілт сөздер, кіріспе (контекст), негізгі талдау бөлімдері (әр әңгімеге жеке тараулар), қорытынды; IMRAD емес, «әдеби-сын» үлгісі – жақындығы $\approx 1-2/4$.

Терминология: проза, қысқа әңгіме, психологизм, мистика, стиль, көркемдік ізденіс – дәстүрлі әдебиеттанулық аппарат.

Дереккөз жүйесі: DOI, орыс/ағылшын аннотациялары, халықаралық авторлар мен концепцияларға (Bakhtin, Bergson, Deleuze, т.б.) сілтеме.

Визуалды элементтер: жоқ (барлығы – үзінділер мен интерпретация).

Коммуникативтік-прагматикалық:

Адресат – әдебиеттанушылар мен заманауи қазақ прозасына қызығатын академиялық орта.

Стиль – ғылыми-сыни, бірақ кей жерлері публицистикалық реңкке жақын.

Қазақ мәтіні + ағылшын/орысша аңдатпа, авторлар туралы мәлімет үш тілде беріледі.

Цифрлық бейімделу: DOI, электронды журнал форматы; мәтін ішіндегі заманауи оқырманның ақпараттық әдеттері туралы репликалар – деңгейі 1-2.

Нәтижелер

Зерттеу материалы ретінде Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті тізіміне енгізілген үш журналдың 2025 жылғы №3 сандарынан алынған алты ғылыми мақала қарастырылды. Олардың ішінде цифрлық трансформация тақырыбына тікелей арналған екі мақала – қазақ фольклорлық мәтіндерінің корпусы туралы жұмыс және қоғамдық-гуманитарлық саладағы нормативтік терминдер корпусын сипаттайтын зерттеу. Бұл мақалаларда мәтінді цифрлық ортаға көшіру, корпус лингвистикасы, терминологиялық база және онлайн-порталдар (termincom.kz, халықаралық фольклор корпустары) сияқты ұғымдар жүйелі түрде қолданылады.

Қалған төрт мақалада (ономастика, паремиология, концептология, қазіргі проза талдауы) цифрлық кеңістік зерттеу нысаны емес, бірақ олардың барлығында мақаланың метадеректік деңгейінде цифрлық инфрақұрылым белгілері көрінеді: алты мақаланың бәрінде DOI, ISSN/eISSN көрсетілген, онлайн-қолжетімділік уақыты тіркелген және халықаралық электронды журналдарға, интернет-ресурстарға сілтемелер беріледі.

Мәтін құрылымы бойынша алты мақаланың бесеуінде аңдатпа, кілт сөздер, кіріспе, теориялық не әдебиеттерге шолу, әдіс/әдіснама және нәтиже-қорытынды блоктары айқын бөлінген, яғни IMRAD моделімен үйлесімі жоғары (3-4 балл). Әдеби талдауға арналған бір мақалада құрылым дәстүрлі әдеби-сыни композицияға негізделген (1-2 балл), дегенмен онда да кіріспе мен қорытынды, авторлар туралы цифрлық метадеректер беріледі.

Терминологиялық репертуар тұрғысынан алты мақаланың екеуінде («Қазақ фольклорлық мәтіндерінің корпусы», «Нормативтік терминдер») цифрлық орта мен корпус лингвистикасына тән «мәтіндік корпус», «конкорданс», «KWIC», «word cloud», «терминологиялық корпус», «портал», «глоссарий» сияқты ұғымдар белсенді қолданылады.

Қалған төрт мақаланың терминологиялық өрісі дәстүрлі (ономастика, паремиология, концепт, прозалық поэтика), цифрлық терминология тек журнал инфрақұрылымы деңгейінде (DOI, eISSN, онлайн платформа атаулары) көрінеді.

Визуалды элементтер тек бір мақаладан (фольклорлық корпус) кең көлемде байқалады: кестелер, бағандық диаграмма, сөздік бұлт және конкорданс скриндері мәтін талдаудың негізгі құралы ретінде пайдаланылған.

Ал қалған бес мақалада талдау негізінен үзінділер мен теориялық түсіндірме арқылы, вербалды түрде беріледі, кесте мен диаграмма сирек немесе мүлде қолданылмайды.

Коммуникативтік-прагматикалық тұрғыдан алғанда, барлық мақалалардың адресаты – академиялық қауым мен салалық зерттеушілер. Стильдің формалдылық деңгейі жоғары, ғылыми нормаларға сай. Барлық мәтіндер қазақ тілінде жазылғанымен, аңдатпа, түйін сөздер және авторлар туралы мәліметтер көбіне үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) беріледі; цифрлық платформаға бейімделген DOI, ORCID, e-mail, онлайн-қолжетімді күні сияқты метадеректер ғылыми дискурстың көптілді және цифрлық сипатын күшейтеді.

2-кесте – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті тізіміне енген журналдарындағы 6 мақаланың контент-талдауы

№	Мақала коды	Қысқаша тақырып (шартты)	Тақырыптық өріс (цифрлық / дәстүрлі)	IM-RAD (0–4)	Цифрлық / корпус терминдері	DOI / онлайн-сілтемелер	Визуалды элементтер (кесте, диаграмма, скрин)	Тілдік құрамы (мәтін / аннотация)
1	M1	Қазақ фольклорлық мәтіндерінің корпусы	Цифрлық трансформация, корпус, жаңа медиа	4	Бар (corpus, KWIC, word cloud, т.б.)	Бар (DOI, eISSN, онлайн қолжетімділік)	Бар (кесте, диаграмма, word cloud, конкорданс)	Негізгі мәтін – KZ; аннотация – KZ/RU/EN
2	M2	Қоғамдық-гуманитарлық нормативтік терминдер (termincom.kz)	Терминология, цифрлық терминологиялық корпус, онлайн-портал	3-4	Бар (корпус, портал, глоссарий, т.б.)	Бар (DOI, порталға сілтемелер)	Шектеулі (қажетіне қарай кестелер)	Мәтін – KZ; аннотация – KZ/RU/EN
3	M3	Түркі және қырғыз антропонимдері / есімдер	Дәстүрлі ономастика, этнолингвистика	3	Жоқ (цифрлық/корпус терминдері қолданылмайды)	Бар (DOI, онлайн журнал деректері)	Жоқ (негізінен мәтіндік талдау)	Мәтін – KZ; аннотация – KZ/RU/EN
4	M4	Шәкәрім өлеңдеріндегі мақал-мәтелдердің танымдық сипаты	Дәстүрлі паремиология, когнитивтік лингвистика	3	Жоқ	Бар	Жоқ	Мәтін – KZ; аннотация – KZ/RU/EN
5	M5	«Отбасы» концепті (ирланд және қазақ әлемінің тілдік бейнесі)	Концептология, лингвомәдениеттану	3	Жоқ	Бар	Жоқ	Мәтін – KZ; аннотация – KZ/RU/EN
6	M6	Алмаз Мырзахмет әңгімелеріндегі көркемдік-эстетикалық ізденістер	Қазіргі проза, әдеби-сыни талдау; цифрлық – жанама (оқырман уақыты, миниәңгіме форматы)	1-2	Тікелей жоқ (цифрлық тек контекст ретінде)	Бар	Жоқ	Мәтін – KZ; аннотация – KZ/RU/EN

1-кестеде Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті тізіміне енген журналдарының 2025 жылғы №3 сандарынан іріктелген алты мақаланың тақырыптық, құрылымдық және цифрлық-прагматикалық параметрлер бойынша жалпыланған сипаттамасы берілген.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу ғылыми дискурстың цифрлық трансформациясы қазақстандық филологиялық басылымдарда екі деңгейде жүзеге асып жатқанын көрсетті. Біріншіден, мазмұндық деңгейде цифрлық инфрақұрылым мен корпус лингвистикасына тікелей арналған мақалаларда (қазақ фольклорлық мәтіндерінің корпусы, нормативтік терминдер корпусы) ғылыми мәтіннің жаңа моделі қалыптасып келеді: деректерге негізделген талдау, визуалды және интерактивті элементтерді (кесте, диаграмма, word cloud, конкорданс) жүйелі пайдалану, платформалар мен репозиторийлерге сілтемелер ғылыми дәлелдеменің құрамдас бөлігіне айналуға. Екіншіден, инфрақұрылымдық деңгейде дәстүрлі тақырыптар (ономастика, паремиология, концептология, қазіргі проза) аясында жазылған мақалалардың өзінде DOI, eISSN, көптілді аңдатпа, халықаралық базаларға сілтеме, онлайн-қолжетімділік сияқты метадеректік элементтер арқылы цифрлық ортаға кірігу жүзеге асады. Осылайша, қазақ тіліндегі ғылыми мақала бір мезгілде классикалық жанрлық үлгіні сақтайтын және цифрлық медиамәтіннің талаптарына бейімделген гибриді құрылым ретінде көрінеді.

Мәтіннің құрылымдық ұйымдасуы тұрғысынан алғанда, талданған алты мақаланың басым бөлігінде IMRAD үлгісіне жақын макроқұрылым (кіріспе, теориялық/әдеби шолу, әдіс/материалдар, нәтижелер мен талқылау, қорытынды) қалыптасқаны байқалды. Бұл Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті тізіміндегі филологиялық журналдарда халықаралық ғылыми стандарттарға бағдар ұстанудың күшейіп келе жатқанын айқындайды. Алайда мультимодальды және визуалды құралдарды пайдалану деңгейі біркелкі емес: корпустық зерттеуде визуалды элементтер ғылыми дәлелдеу құрылымының маңызды арнаға айналса, қалған мақалаларда мәтін негізінен вербалды, сызықтық формада ұсынылады. Бұл цифрлық трансформацияның ең алдымен дерекқорлармен, платформалармен және сандық талдау құралдарымен тікелей жұмыс істейтін салаларда жедел жүріп жатқанын көрсетеді.

Коммуникативтік-прагматикалық тұрғыдан қазақ ғылыми дискурсының цифрлық кеңістікте көпдеңгейлі адресатқа бағытталғаны аңғарылады. Барлық талданған мәтіндерде адресат ретінде кәсіби академиялық орта айқындалғанымен, көптілді аңдатпалар мен ағылшын тіліндегі метадеректер (кілт сөздер, журнал деректері, DOI сипаттамасы) мақалаларды халықаралық ғылыми айналымға бейімдеуге бағытталған стратегияларды танытады. Қазақ тілі негізгі ақпараттық және дәлелдемелік арна ретінде сақталады, ал орыс және ағылшын тілдері ғылыми мәтіннің көрсетілуін, индекстелуін және қолжетімділігін қамтамасыз ететін қосымша қабат ретінде қызмет атқарады.

Жалпы алғанда, зерттеу қазақстандық филологиялық басылымдардағы қазақ тіліндегі ғылыми мәтіндердің цифрлық трансформациясы аяқталған, тұтас жүйе емес, дамып келе жатқан, өтпелі сипаттағы құбылыс екенін көрсетті. Бір жағынан, құрылымдық-жанрлық код (ғылыми стиль нормалары, дәлелдеу логикасы, терминологиялық аппарат) айтарлықтай тұрақты; екінші жағынан, цифрлық инфрақұрылым элементтері,

визуалды құралдар, көптілді метадискурс және онлайн-платформалармен байланыс ғылыми дискурстың жаңа модельдерін қалыптастыруда.

Зерттеудің шектеулері де бар: талдау тек бір жыл ішіндегі үш филологиялық журналдың 2025 жылғы №3 сандары мен алты мақала материалымен шектеледі, сондықтан нәтижелерді барлық гуманитарлық салаларға тікелей жалпылау мүмкін емес. Болашақта әртүрлі пәндік салалар (әлеуметтану, педагогика, тарих, медиазерттеулер), өзге мерзімдер мен журналдар материалында кеңейтілген корпус құру, сандық талдау әдістерін (автоматтандырылған мәтін талдауы, жиілік және коллокация анализі, метадеректерді салыстырмалы зерттеу) қолдану қажеттілігі туындайды. Соған қарамастан, осы зерттеу қазақ ғылыми дискурсын цифрлық ақпараттық-коммуникативтік кеңістікте қарастырудың бастапқы үлгісін ұсынып, ғылыми мақаланың жанрлық және коммуникативтік табиғатын түсіндіруде цифрлық трансформация факторын ескеру қажеттігін айқын көрсетеді.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала жазу бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты болып табылады, мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. **С.Д. Қосназарова** мақала материалдарын жинақтау, оның мазмұны мен құрылымын рәсімдеумен айналысты. **Б.Р. Құлжанова** мақаланың жазылу реті мен құрылысына талдау жасап, түзету жұмыстарына жетекшілік етті. **Н.А. Таирова** мақаланың талқылау жұмыстарына қатысты.

Әдебиеттер тізімі

Айдарбек, Қ.Ж., Жунусова, А.С., Бейсегұл, Д.Т. (2025). Қоғамдық-гуманитарлық саладағы нормативтік терминдер: құрылымдық-модельдік аспект. Вестник КазНУ. Серия филологическая, 199(3), 4–16. – DOI: 10.26577/EJPh202519931.

Аитова, Н.Н., Бақытқызы, М. (2025). Қазақ фольклорлық мәтіндерінің корпусы: ғылыми талдау және зерттеу мүмкіндіктері. Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. Серия Филология, 152(3), 11–27. DOI: 10.32523/2616-678X-2025-152-3-11-27.

Аманбекқызы, Ж., Сыздықова, Г.О., Хусаинова, Л.М. (2025). Шәкәрім өлеңдеріндегі өмір туралы мақал-мәтелдердің танымдық сипаты. Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. Серия Филология, 152(3), 28–40. DOI: 10.32523/2616-678X-2025-152-3-28-40.

Атаханова, Н., Абдрахманова, Ж.М., Дауткулова, А.Қ. (2025). Алмаз Мырзахмет әңгімелеріндегі көркемдік-эстетикалық ізденістер. Вестник КазНУ. Серия филологическая, 199(3), 144–152. DOI: 10.26577/EJPh2025199313.

Вахтерова, Е.В., Борискина, О.О., Стеблецова, А.О. (2020). Исследовательский дискурс: жанровые универсалии и дисциплинарная специфика научных статей. Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2020(3), 69–78. DOI: 10.17308/lic.2020.3/2935.

Миронова, М.Ю. (2023). Научный дискурс: эволюция теоретико-методологических подходов и концепций. Дискурс, 9(2), 137–155. DOI: 10.32603/2412-8562-2023-9-2-137-155.

Құрбанов, А.Г., Кажиякбарова, Р.Б., Арынбаева, Д.Ж. (2025). Түркі халықтары мен қырғыз есімдеріндегі өзара ұқсастықтар. Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы, 78(3), 216–232. DOI: 10.48371/PHILS.2025.3.78.013.

Тортай, Ш. А., Розиева, Д. С. (2025). Отбасы концепті ирланд және қазақ әлемінің тілдік бейнесінде. Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы, 78(3), 406–422. DOI: 10.48371/PHILS.2025.3.78.023.

-
- ALLEA – All European Academies. The European Code of Conduct for Research Integrity. (2023). Revised Edition. Berlin: ALLEA. DOI: 10.26356/ECOC.
- Bergstrom, T., Rieger, O. Y., Schonfeld, R. C. (2024). The Second Digital Transformation of Scholarly Publishing: Strategic Context and Shared Infrastructure. Ithaca S+R. DOI: 10.18665/sr.320210.
- Hyland, K. (2018). Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing. 2nd ed. London: Bloomsbury Academic. 296 p.
- Kankam, P. K., Acheampong, L. D., Dei, D. J. (2024). Dissemination of Scientific Information Through Open Access by Research Scientists in a Developing Country. Heliyon, 10(7), e28605. DOI: 10.1016/j.heliyon.2024.e28605.
- Malik, A., Mahmood, K., Islam, T. (2024). Open Access Publishing Behavior of University Faculty: A Study of Health Science Universities. Qualitative and Quantitative Methods in Libraries, 13(3), 369–398.
- Masson, A. M. (2025). The Agency of Digital Platforms in Open Science: Governance, Metrics and Ontological Implications. Infonomy, 5(3). DOI: 10.3145/infonomy.25.029.
- Mohanty, T. K., et al. (2025). Open Science Policy Guidelines Promoting Open Data Sharing in Low- and Middle-Income Countries for Respiratory Health Research under NIHR Global RESPIRE Project.
- Ng, J. Y., Judge, A., Cramer, H. (2025). An Altmetric Analysis of the Research Literature About Traditional, Complementary, and Integrative Medicine. Advances in Integrative Medicine, 12(4), e100506. DOI: 10.1016/j.aimed.2025.100506.
- Orzeatã, M. (2024). The Digital Transformation of Communication. International Journal of Communication Research, 14(4), 281–288.
- Salerno, E. (2024). Digital Humanities: Mission Accomplished? An Analysis of Scholarly Literature. Cultures of Science, 7(1), 34–48. DOI: 10.1177/20966083241234379.
- Setiawati, D., Nabilla, S. N., Suherdi, D., et al. (2021). A Move Analysis of Research Article Introduction Written by Indonesian Authors: The Case of Soft and Hard Sciences. Advances in Social Science, Education and Humanities Research, 546, 127–132. DOI: 10.2991/assehr.k.210427.020.
- Verhoef, P.C., Broekhuizen, T., Bart, Y., et al. (2021). Digital Transformation: A Multidisciplinary Reflection and Research Agenda. Journal of Business Research, 122, 889–901. DOI: 10.1016/j.jbusres.2019.09.022.
- Deng, Q. (2024). Who Are the Science Audiences? A Typology Study on Digital Scientific Audiences: Persona, Performance, and Public. Science Communication, 46(6), 687–724. – DOI: 10.1177/10755470241252160.

С.Д. Косназарова¹, Б.Р. Кулжанова², Н.А. Таирова³

^{1,2} *Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

³ *Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, Алматы, Казахстан*

Цифровая трансформация научного дискурса: новые модели в информационно-коммуникативном пространстве

Аннотация. В статье рассматривается цифровая трансформация научного дискурса с позиции новых моделей в информационно-коммуникационном пространстве. Цель исследования – выявление структурных, языковых и мультимодальных особенностей научных текстов в цифровом формате с использованием метода контент-анализа на основе научных статей, опубликованных на казахском языке в журналах, включенных в перечень Комитета по обеспечению качества в науке и высшем образовании Республики Казахстан. В качестве эмпирической базы были выбраны 10 научных статей в области гуманитарных и социальных наук, опубликованных в 2023-2025 годах, полные тексты которых доступны онлайн. В ходе исследования были закодированы такие параметры, как тематическая область, система аннотаций и ключевых слов, композиционная структура текста, терминологическая согласованность, география источников, частота использования визуальных элементов (таблица, диаграмма, иллюстрация) и гиперссылок; проведен количественный и качественный

анализ. В результате исследования установлено, что структура, основанная на традиционной модели IMRAD, сохраняется в цифровом научном дискурсе на казахском языке, однако текст начал приобретать сетевой и интерактивный характер благодаря открытому доступу, DOI, возможностям онлайн-платформ и мультимодальным компонентам. Вместе с тем, в ряде статей отмечено неполное использование гипертекстовых ссылок и визуальных инструментов цифрового формата, непоследовательность в представлении источников и нарушение языковых норм. Полученные результаты позволяют оценить уровень цифровой модернизации научного дискурса в национальном языковом пространстве и описать новые модели научной коммуникации в информационно-коммуникационном пространстве.

Ключевые слова: научный дискурс, цифровая трансформация, информационно-коммуникационное пространство, сетевой журнал, контент-анализ.

S.D. Kosnazarova*¹, B.R. Kulzhanova², N.A. Tairova³

^{1,2} *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

³ *Kazakh National Academy of Arts named after Temirbek Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan*

Digital transformation of scientific discourse: new models in the information and communication space

Abstract. This article examines digital transformation of scientific discourse from the perspective of new models in information and communication space. The study aims to identify structural, linguistic, and multimodal characteristics of scientific texts in digital format using content analysis of ten scientific articles published in Kazakh in humanities and social sciences, published in 2023-2025 online in journals listed by the Committee for Quality Assurance in Science and Higher Education of Kazakhstan. The study coded parameters such as thematic area, annotation and keyword system, compositional structure of the text, terminological consistency, geography of sources, frequency of use of visual elements (tables, diagrams, illustrations) and hyperlinks, and conducted a quantitative and qualitative analysis. The study found that the IMRAD-based model is preserved in digital scientific discourse in Kazakh, but the text acquired a networked and interactive character due to open access, DOIs, online platform capabilities, and multimodal components. A number of articles noted incomplete use of hypertext links and visual tools in the digital format, inconsistency in presentation of sources, and violations of linguistic norms. The results helped to assess the level of scientific discourse digital modernization in the national linguistic space and describe new models of scientific communication in information and communication space.

Keywords: scientific discourse; digital transformation; information and communication space; on-line journal; content analysis.

References

Aidarbek, K. Zh., Zhunusova, A. S., & Beisegul, D. T. (2025). Kogamdyk-gumanitarlyk saladagy normativtik terminder: Kurylymdyk-modeldik aspekt [Normative terms in the social and humanitarian sphere: Structural and model aspects]. *Eurasian Journal of Philology Science and Education*, 199(3), 4–16. <https://doi.org/10.26577/EJPh202519931>

Aitova, N. N., & Baktykyzy, M. (2025). Kazak folklorlyk matinlerinin korpusy: Gylymi taldaу zhane zertteu mumkindikteri [Corpus of Kazakh folklore texts: Scientific analysis and research possibilities]. *Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 152(3), 11–27. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-11-27>

Amanbekkyzy, Zh., Syzdykova, G. O., & Khusainova, L. M. (2025). Shakarim olenderindegi omir turaly makal-matelderдин tanymdyk sipaty [Cognitive features of proverbs about life in Shakarim's poetry]. *Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 152(3), 28–40. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-28-40>

Atakhanova, N., Abdrakhmanova, Zh. M., & Dautkulova, A. K. (2025). Almaz Myrzakhmet angimelerindegi korkemdik-estetikalyk izdenister [Artistic and aesthetic explorations in the short stories of Al-

maz Myrzakhmet]. Eurasian Journal of Philology: Science and Education, 199(3), 144–152. <https://doi.org/10.26577/EJPh2025199313>

Vakhterova, E. V., Boriskina, O. O., & Stebletsova, A. O. (2020). Issledovatel'skii diskurs: Zhanrovyie universalii i distsiplinarnaia spetsifika nauchnykh statei [Research discourse: Genre universals and disciplinary specifics of research articles]. Proceedings of Voronezh State University. Series: Linguistics and Intercultural Communication, 3, 69–78. <https://doi.org/10.17308/lic.2020.3/2935>

Mironova, M. Yu. (2023). Nauchnyi diskurs: Evolyutsiya teoretiko-metodologicheskikh podkhodov i kontseptsii [Scientific discourse: Evolution of theoretical and methodological approaches and concepts]. Discourse, 9(2), 137–155. <https://doi.org/10.32603/2412-8562-2023-9-2-137-155>

Kurbanov, A. G., Kazhiakbarova, R. B., & Arynbaeva, D. Zh. (2025). Turki halyktary men kyrgyz esimderindegi ozara uksastyktar [Mutual similarities in Turkic and Kyrgyz personal names]. Abylai Khan University Bulletin. Philological Sciences Series, 78(3), 216–232. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.013>

Tortai, Sh. A., & Rozieva, D. S. (2025). Otbasy kontsepti Irland zhane Kazak aleminin tildik beinesinde [The concept of family in the linguistic worldview of the Irish and Kazakh peoples]. Abylai Khan University Bulletin. Philological Sciences Series, 78(3), 406–422. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.3.78.023>

ALLEA – All European Academies. The European Code of Conduct for Research Integrity. (2023). Revised Edition. Berlin: ALLEA. DOI: 10.26356/ECOC.

Bergstrom, T., Rieger, O. Y., Schonfeld, R. C. (2024). The Second Digital Transformation of Scholarly Publishing: Strategic Context and Shared Infrastructure. Ithaca S+R. DOI: 10.18665/sr.320210.

Hyland, K. (2018). Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing. 2nd ed. London: Bloomsbury Academic. 296 p.

Kankam, P. K., Acheampong, L. D., Dei, D. J. (2024). Dissemination of Scientific Information Through Open Access by Research Scientists in a Developing Country. Heliyon, 10(7), e28605. DOI: 10.1016/j.heliyon.2024.e28605.

Malik, A., Mahmood, K., Islam, T. (2024). Open Access Publishing Behavior of University Faculty: A Study of Health Science Universities. Qualitative and Quantitative Methods in Libraries, 13(3), 369–398.

Masson, A. M. (2025). The Agency of Digital Platforms in Open Science: Governance, Metrics and Ontological Implications. Infonomy, 5(3). DOI: 10.3145/infonomy.25.029.

Mohanty, T. K., et al. (2025). Open Science Policy Guidelines Promoting Open Data Sharing in Low- and Middle-Income Countries for Respiratory Health Research under NIHR Global RESPIRE Project.

Ng, J. Y., Judge, A., Cramer, H. (2025). An Altmetric Analysis of the Research Literature About Traditional, Complementary, and Integrative Medicine. Advances in Integrative Medicine, 12(4), e100506. DOI: 10.1016/j.aimed.2025.100506.

Orzeatã, M. (2024). The Digital Transformation of Communication. International Journal of Communication Research, 14(4), 281–288.

Salerno, E. (2024). Digital Humanities: Mission Accomplished? An Analysis of Scholarly Literature. Cultures of Science, 7(1), 34–48. DOI: 10.1177/20966083241234379.

Setiawati, D., Nabilla, S. N., Suherdi, D., et al. (2021). A Move Analysis of Research Article Introduction Written by Indonesian Authors: The Case of Soft and Hard Sciences. Advances in Social Science, Education and Humanities Research, 546, 127–132. DOI: 10.2991/assehr.k.210427.020.

Verhoef, P. C., Broekhuizen, T., Bart, Y., et al. (2021). Digital Transformation: A Multidisciplinary Reflection and Research Agenda. Journal of Business Research, 122, 889–901. DOI: 10.1016/j.jbusres.2019.09.022.

Deng, Q. (2024). Who Are the Science Audiences? A Typology Study on Digital Scientific Audiences: Persona, Performance, and Public. Science Communication, 46(6), 687–724. – DOI: 10.1177/10755470241252160.

Авторлар туралы мәлімет:

Қосназарова Салтанат Досбергенқызы – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: saltanatkosnazarova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2162-5320>.

Кулжанова Бакытгул Райхановна – қауымдастырылған профессор, филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: bahit777@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2998-4723>.

Таирова Назгуль Абаевна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан. E-mail: nazgul_t@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4329-3750>.

Косназарова Салтанат Досбергенқызы – автор для корреспонденции, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: saltanat-kosnazarova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2162-5320>.

Кулжанова Бакытгул Райхановна – ассоциированный профессор, кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: bahit777@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2998-4723>.

Таирова Назгуль Абаевна – кандидат филологических наук, доцент, Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, Алматы, Казахстан. E-mail: nazgul_t@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4329-3750>.

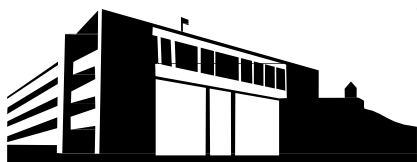
Kosnazarova Saltanat Dosbergenkyzy – corresponding author, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: saltanatkosnazarova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2162-5320>.

Kulzhanova Bakytgul Raihanovna – Associate Professor, Candidate of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: bahit777@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2998-4723>.

Tairova Nazgul Abaevna – Associate Professor, Candidate of Philology, Kazakh National Academy of Arts named after Temirbek Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan. E-mail: nazgul_t@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4329-3750>.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.43

Ғылыми мақала

Ж.А. Құсайынова^{1*}, Ә.Н. Насыритдинова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹zhaina-1972@mail.ru*; ²asemgul_kazatu@mail.ru)

ҚОСАРЛЫ АЙҚЫНДАУЫШТЫҢ КОНТЕКСТІК-МОДАЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Қазіргі заманауи тіл біліміндегі мәтін мен мәнмәтіннің грамматикалық белгілерін айқындауға бағытталған іргелі зерттеулер лингвистикалық бірліктердің функционалдық әлеуетін жаңа қырынан тануға кеңінен жол ашты. Мәтін кеңістігінде тілдің ең кіші фонетикалық бірліктерінен бастап, күрделі құрылымды лексика-грамматикалық тұлғаларына дейінгі элементтер өзара тығыз байланыста қарастырылып, біртұтас жүйенің ажырамас бөлшектері ретінде қызмет атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, ұсынылып отырған мақалада қосарлы айқындауыштың мәтін түзушілік қызметі мен оның өзге де іргелі лингвистикалық заңдылықтармен ішкі арақатынасы жан-жақты әрі терең талданады.

Зерттеу жұмысының барысында қосарлы айқындауыштың дербес сөйлемдер құрамындағы қолданыс белсенділігі сараланып, олардың мәтінге ерекше стильдік сипат беретін түрлендіруші рөлі ғылыми негізде айқындалады. Мәнмәтін аясында бұл синтаксистік құрылымдардың тек дәстүрлі анықтауыштық қызметпен шектелмейтіні, сонымен қатар, субъективтік модальдік мәндер мен авторлық ниетті өзектендірудегі айрықша маңызы нақты эмпирикалық тілдік деректермен дәйектеледі. Автор қосарлы айқындауыштардың прагматикалық қызметін модальділік, эмоционалды-экспрессивті реңктер, бағалау категориясы, сондай-ақ, интермәтіндік байланыстар мен прецеденттік қолданыстармен тығыз интеграцияда қарастырады.

Жүргізілген талдау нәтижелері субъективтік модальділіктің қосарлы айқындауыштар арқылы көрініс табуы бұл категорияның функционалдық, прагматикалық және когнитивтік деңгейлердегі күрделі табиғатын айқын аңғартады. Жұмыстың негізгі ғылыми құндылығы — қосарлы айқындауыштың жай ғана грамматикалық тұлға емес, мәтіннің семантикалық тұтастығын қамтамасыз ететін және авторлық позицияны жеткізетін маңызды коммуникативтік құрал екендігін толық дәлелдеуінде. Мақалада қол жеткізілген тұжырымдар синтаксис, стилистика және мәтін лингвистикасының байланысындағы өзекті мәселелерді шешуге бағытталған.

Түйін сөздер: қосарлы айқындауыш, стилистика, субъективтік модальділік, модальді мән, эмоция, прецеденттік қолданыстар.

Түсті: 26.12.2025; Жөнделді: 19.03.2026; Мақұлданды: 18.06.2026; Онлайн қолжетімді: 30.06.2026

Кіріспе

Дәстүрлі грамматикада синтаксис саласының нысаны ретінде қаралатын қосарлы айқындауыштың қызметін мәнмәтін деңгейінде талдау оның стилистикалық, функционалдық қызметін кеңіте қарауға мүмкіндік береді. Нақтырақ айтсақ, мәнмәтін аясында айқындауыштың басқа заңдылықтармен грамматикалық қарым-қатынасы нығайады. Сөйлем аясында қосарлы айқындауыштың категориялық қызметі дараланып, құрылымдық белгілеріне баса мән берілсе, мәнмәтін аясында басқа заңдылықтармен интеграциялануы, яғни функционалдық сипаты белсенеді. Себебі функционалды грамматиканың басты қағидаты – бірліктілік. Ойымызды қазіргі лингвистердің пікірі бекіте түседі: Функционалды грамматиканың дәстүрлі грамматикадан негізгі айырмашылықтарының бірі – грамматиканың біртұтастық принципіне негізделуі. Бұл принцип бойынша грамматикалық құбылыстар тілдің басқа да элементтерімен тығыз байланыста қарастырылады. Әртүрлі грамматикалық бірліктер өзара ықпалдаса отырып, тілдік жүйеде біртұтас парадигмалық құрылым қалыптастырады. Сонымен бірге олар қолданылатын тілдік ортаға тәуелді болып, сол ортаға сәйкес өз қызметін өзгертіп, түрлендіре алады. Яғни грамматикалық бірліктер тек жеке күйінде емес, олар қолданылатын мәнмәтінмен байланыста зерттеледі. Функционалды грамматиканың тағы бір ерекшелігі – оның жүйелік-интегративтік ұстанымы. Бұл бағытта тілдің әртүрлі деңгейлеріне жататын бірліктер белгілі бір ортақ қызмет тұрғысынан қарастырылып, өзара байланыста зерттеледі. Соның нәтижесінде тілдің тұтас жүйе ретіндегі табиғаты айқын көрінеді. Ал дәстүрлі грамматикада грамматикалық құбылыстар көбіне морфология мен синтаксис салаларына жеке-жеке бөлініп қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, функционалды грамматика дәстүрлі грамматиканы жоққа шығармайды, керісінше оны толықтырып, тілдік құбылыстардың өзара байланысын кеңірек түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл бағыт тілдік бірліктердің тек құрылымдық ерекшеліктерін ғана емес, олардың сөйлеу процесіндегі қызметін де жан-жақты ашуға жағдай жасайды (Әлімтаева, 2013).

Мақалада мәнмәтін аясындағы қосарлы айқындауыштар мысалында стилистикалық және субъективтік модальділіктің мүмкіндіктерін ажыратып, тілдік инсан (субъекті) көзқарасының астарына назар аударылып, функционалды бағытта салыстыруды мақсат еттік. Талдауға негіз болған қосарлы айқындауыштың мәнмәтіндегі көп функциялы қызметін негізге ала отырып, модальділік, эмоция құбылыстарымен, бағалау санатымен, прецеденттік қолданыстармен қарым-қатынасын, ішкі бірлігін талқылау, интертекстік байланыстың табиғатын дәйектеу ғылыми мақаланың міндеттері болып белгіленді.

Зерттеу деректері мен әдістері

Қазіргі зерттеулерде функционалды грамматиканың әдістеріне басымдық бере отырып, тілдік құрылымдар қолданылатын мәнмәтінді ескеру арқылы олардың белгілі бір семантикалық кеңістіктегі басқа заңдылықтармен бірліктегі қызметіне назар аударылады. Бұл тілдік құбылыстарды түсіндіруде маңызды рөл атқарады.

Осы тұрғыдан ғылыми мақаланы әзірлеу барысында бақылау, мәтіндік талдау, кеңейтілген мәнмәтіндік салыстыру, жүйелеу әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты. Бақылау әдісі айқындауыштардың функциясындағы өзгерістерді әртүрлі мәнмәтіндерге байланысты саралауға мүмкіндік берді. Мәтіндік талдау функционалды парадигма шеңберінде айқындауыштың коммуникативті байланыс орнату үшін қолданылатын құралдар ретіндегі қызметін талдауға негіз болды. Сонымен қатар, кеңейтілген мәнмәтіндік са-

лыстыру әдісі айқындауыштың құрылымдық грамматика аясындағы қызметінен прагматикалық, когнитивтік амалдар қатарындағы функциясын айқындауға ықпал етті.

Нәтижелері мен талқылау

Поэзияда қосарлы айқындауыш, ең алдымен, көркемдеу құралы ретінде эмоциялық сезімнің нәзік реңктерін жеткізеді. Бұл бағытта олар сөз зергерлерінің шеберлігімен мазмұндық, құрылымдық жақтан үнемі толығып отырады. Мысалы:

Кәрі таудың құшағында
Тұрақтамай бұлақ-қыздар.
Қарт жүрегін құса қылып,
Кетіп жатыр құлап құздан (Аймұханбет, 2013).

Өскемен – қайсар қалам, кенді қалам,
Не сырды келеді айтқың енді маған?!
Қолқаңды қорғасын-шер қапса дағы,
Кешеден кербезденіп келдің аман...(Әскербекқызы, 2014).

Сонымен қатар, поэзия мәтінінде қосарлы айқындауыштардың субъективтік модальділіктің жасалу жолдарын кеңітудегі үлесі үнемі көзге түседі. Аталған грамматикалық тәсілдер поэзия мәтіндерінде белсенді қолданылып, модальді мәннің жасалуына тірек болады. Бұл заңды да. Себебі «тілдің ең кіші бірлігі дыбыстан бастап мәтінге дейінгі тіл бірліктерінің барлығы адамның қандай да бір ішкі эмоциясы мен көңіл-күйін жеткізуге қызмет етеді» (Қоянбекова, 2008).

Айқындауыштар поэзия мәнмәтінінде көне құрылымдар ретінде көзге түседі. Мәселен, Абай поэзиясының мәтіндерінен де айқындауыштардың белсенді қызметін байқаймыз. Мысалы:

Бұрынғы екі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен, сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап (Абай, 2002).

Ақын поэзиясында айқындауыш стилистикалық амал ретінде қолданыс тапқан. Абай шығармасының көркемдік техникасының осындай қарапайымдылығы мен талғампаздығын атап, ғалымдар «The merit of Abai Qunanbaiuly is the introduction of new poetic forms previously unfamiliar to the literature of Kazakhstan. The author shows new methods of revealing the linguistic potential of the Kazakh language, especially in terms of genre. On the artistic side, one should note the simplicity and elegance of his artistic techniques» деп бағалап өтеді (Oralbekova, 2024).

Мәтін аясында талдасақ, қосарлы айқындауыштар модальді мәнді ажырататын тура мағынадағы лексикалық доминанттармен қабаттаса қолданылып, мәтіндегі субъективтік мәнге үстеме бояу қосады. Бұл жағдайда айқындауыштар көмекші амалдар ретінде қолданылады. Мәселен, талдауға негіз болған төмендегі мәтінде күдіктену реңкі «күдік» сөзінің тура мағынасымен көрініс тапса, «мыстан» қосарлы айқындауышының қатысымен мәтіннің экспрессивтік-модальдік бояуы еселене түскен. Мысалы:

Мыстан-күдік нені аңсады, күрсінді,
Тау түнерді паналатып бір сырды.

Жабырқайды жарқабаққа мұң шағып,
Жаным менің ай тұтылған түн сынды (Әскербекқызы, 2014).

Қосарлы айқындауыштардың қызметін функционалды грамматика заңдылықтары аясында салыстырсақ, көп жағдайда мәтіндегі грамматикалық амалдармен ішкі байланыста қозғалып, модальді мәнді саралауда жетекші қызмет атқаратынын аңғарамыз. Назар аударсақ, төмендегі мысалда автор-субъектінің келер күннен жақсылық күткен субъективті ойының астарын, үмітті көзқарасын келер шақтағы болжалды реңк үстейтін есімше тұлғасымен бірлікте қолданылған «қыдыр» айқындауышымен сабақтастырғанда ғана, толыққанды қабылдай аламыз. Мұнда тек болжалды реңк емес, жақсылықтан үміттенген субъектінің модальді көзқарасы дараланады. Мысалы:

Тірліктің боп қалған ба күні керең,
Тірелем көкжиектің түбіне мен.
Алты аққу бастап барар бір аралда,
Кезігер ақ боз атты Қыдыр-өлең... (Әскербекқызы, 2014).

Мәтін аясында тілдің әр түрлі деңгейіне тиесілі құралдар сөйлемдегі субъективтік модальділіктің ішкі мүмкіндіктерін қалыптастыруға ұйытқы болып, ортақ семантикалық тұтастықта, бір қызметтік бағытта біріге алады. Грамматикалық амалдардың субъективті қарым-қатынастың ішкі реңктерін түрлендірудегі осындай кешенді қызметіне назар аударған ғалым С. Қоянбекова тілдің адам өміріндегі маңызын ерекше атап көрсетеді. Ғалымның пікірінше, тіл тек адамдар арасындағы қарапайым қатынас құралы ғана емес. Оның ішкі құрылымы мен жүйесі өте күрделі болып келеді және өзара тығыз байланысқан бірнеше деңгейден тұратын тұтас жүйені құрайды. Адам тілдің көмегімен тек ақпарат алмасып қана қоймайды. Сонымен бірге ол қоршаған ортаға, түрлі құбылыстарға деген өз көзқарасын, эмоциясын және жеке қатынасын да білдіреді. Басқаша айтқанда, «тіл арқылы адам өзінің ішкі дүниесін, субъективті сезімдері мен ой-толғанысын жеткізе алады. Осы тұрғыдан алғанда, тіл тек хабар алмасудың құралы емес, сонымен қатар адамның рухани әлемін, көңіл күйін және сезімдік әсерін білдіретін маңызды құрал қызметін атқарады». (Қоянбекова, 2008).

Бұл жағдайда грамматикалық амалдардың мәтін аясындағы семантикалық кеңістікке тәуелді қозғалып, қызмет атқаратыны белгілі. Семантикалық тұтастық, ұйысым құрылымында негізгі субъективтік ойды актуальдандыратын бір грамматикалық тұлға болады да, басқа құрылымдар семантикалық ұйысым заңдылығына сәйкес оның айналасына топтасады. Осындай заңдылықты негізге ала отырып талдасақ, төмендегі мысалда қосарлы айқындауыштар модальді мәнді өзектендіретін негізгі тәсіл ретінде қызмет атқарып, мәтін аясында орныққан сенімсіздік модальді реңкін ажыратқан. Мысалы:

Пендеге айтпа өкпені,
Перінің қызы Бекторы.
Қайтесің мыстан-пиғылды,
Тәңіріңе сыйын көктегі... (Әскербекқызы, 2014).

Келесі мәтінде «қобыз» айқындауышының когнитивтік астармен қабылданатын семантикалық бояуы мәтіндегі автор күдігінің саяси астарын айқындаған. Айқындауыш қызметіндегі «қобыз» сөзі субъектінің өкінішті-күдікті ойынан алдын ала хабардар етіп,

оның модальді мәні мәтіндегі соңғы сөйлемдермен нақтылана түседі. Егер бұл мәтіннен «қобыз» айқындауышын алып тастасақ, автордың күдікті көзқарасының астары, салмағы дәл мәтіндегі экспрессивтік бояуда қабылданбас еді. Нақтылай айтсақ, ұлттық түсінігімізде қобыз сарыны – қасіреттің, қайғы-мұңның символы. Авторлық субъективті көзқарасты жеткізуде, тілдік амалдардың стилистикалық қызметіне тоқталған ғалымдар: «following the text of an article, are distinguished by a variety of the authors' communicative strategies and modalities, by a diversity of language expressive means» деп қорытады (Mukhtarullina, 2024).

Демек, бұл сөйлемде «қобыз» айқындауышы ұлттық болмысымыз бен дүниетанымымызды көрсететін когнитивтік тәсіл ретінде қолданылған. Сол арқылы автор халықтың өткен тарихы мен бүгінгі ұлттық болмысындағы алаңдатар мұңын, онымен астарласқан өкініш-күдігін жеткізеді. Ж.Өмірбекова тұжырымында, «Қобыз ұғымы тек қазақ музыкасының төл нышаны ретінде емес, тарихи жадымен сабақтасқан, эмоционалды-эстетикалық, дүниетанымдық категория ретінде орныққан» (Өмірбекова, 2025). Тілдік деректерге назар аударсақ:

Жал-құйрығын қыл қанат қыран кескен,
Күлдір-күлдір кісінеп сылаң бесті.
Мен де келем тау іші түнделетіп,
Қобыз-көңіл қозғайды бір әнді ескі...
Әнім мұңды...
Көңіл сынық...
Көкжал қарап ұлиды көкке неге?
Келер күнге жаратар неміз қалды?
Ел қайтеді
Ер жойса, ең ізгі Арды?
Тағы сауал:
Болғанымен кеңістік тең
Терістіктен соққан жел неге ызғарлы? (Ештанаев, 1999).

Функционалды грамматика тілдегі заңдылықтардың ішкі байланыстағы қозғалысына да мүмкіндік береді. Бұл бағытта қосарлы айқындауыштардың әрі модальділік, әрі интертекстік байланысты қалыптастыратын қызметі мәтін аясында анықталады. Мысалы:

Тәңірім жаратқан соң асыл қылып,
Ешкімге иілмеп ем, басымды ұрып.
Талайдың төбесінен жай түсірген,
Тірі екен Қасым-мінез, Қасым-қылық (Ерман, 2014).

Талданған мысалда автордың өзін-өзі бағалауының астарынан әділдікті, шыншылдықты құптаған субъективтік көзқарасын қабылдаймыз. Мәтіндегі автордың субъективтік ойы «Қасым-мінез», «Қасым-қылық» қосарлы айқындауыштары арқылы жеткізілген. Аталған айқындауыштар прецедентті қолданыстар деңгейіне көтеріліп (Қаппасова, Адилова 2024), астарлама ретінде стилистикалық өң беріп, бір жағынан оқырманның аялық білімінің астарымен қабылданатын Қасым ақынның бірбеткей, өр мінезін тіріл-

тіп, ақпараттық кеңістікте қайта белсендірсе, екінші жағынан суреттеуші-автордың өзіндік көзқарасын, модальді мәнді өзектендірген ұтымды, тың стилистикалық тәсілі ретінде көзге түскен. Бұл қолданыстағы айқындауыштар «мәтіннің оқырманға әсер ету функциясын арттырады, оқырманның мәдени, тарихи білімін кеңейтеді және ұлттық кодты дамытуға ықпал етеді» (Төкенқызы және т.б., 2025).

Ал төмендегі мәнамәтінде қосарлы айқындауыштар грамматикадағы окказионалды қолданыстардың көрінісін қалыптастырушы тың амал-тәсілдер, әрі автордың сенімсіздік көзқарасын жандандырған ерекше стилистикалық қолданысы болып табылады. Мұндағы «киік-көңіл» айқындауышының астарлама ретіндегі қызметі көңіл аудартады. Олар автордың субъективтік ойын имплицитті түрде әсерлі жеткізген. Бұл қолданыстар ақпарат мазмұнын декодтауды сыртқы бейлингвистикалық факторлармен ұштастырып, функционалды-когнитивтік бағыттың байланысын арттыра түскен. Әрі адресант пен адресаттың лингвомәдени кеңістіктегі орнын, олардың арасындағы ұлттық кодтың бірегей табиғатын астарлаған.

Талпынып шыға алмадым биікке бір,
Қарайды бәріне үрке киік-көңіл.
Жеткенде алып-ұшып, сағынысып,
Кеткендей сыртын беріп сүйікті өмір (Ерман, 2014).

Көптеген ғылыми зерттеулерде модальділік категориясы мен эмоциялық-экспрессивтік реңк бір-бірімен байланысы жоқ тілдік құбылыстар ретінде қарастырылып келеді. Дегенмен бұл мәселе жөнінде ғалым В.В. Виноградов арнайы пікір айтып, аталған ұғымдардың арақатынасын нақты ажыратудың маңызды екенін атап көрсетеді. Оның пікірінше, модальділік пен эмоциялық-экспрессивтік мағыналардың өзара ерекшеліктерін анықтап, олардың қызметтік шекарасын айқындау ғылыми тұрғыдан қажет. Талдай келе автор: «Эмоционалды-экспрессияның алуан түрлері мен типтері модальділік категориясымен жақындасады, тіпті көп орайда ұштасып жатады», – деп қорытады (Виноградов, 1975).

Қазақ тіл білімінде М. Оразов эмоция-экспрессия астарынан модальділік санатының белгілері ілесіп отырады деп қорыта келе: «Эмоция субъектив, индивидуалдық сипатқа ие. Тіпті, кейде сезімтал адам деген тіркесті белгілі бір адамдарға байланысты қолданып, оның айналадағы құбылыстарға тез бейімделетіндігін, жауап беретіндігін ерекшелеп көрсетеміз. Ал екінші бір адамдарға байланысты қара дүрсін, дөрекі сияқты сөздер қолданылып, олардың тез сезіне қоймайтындығын, бір мойындығын, олақтығын баса көрсетеміз. Бұлай екі түрлі сезім туғызу өмір тәжірибесі негізінде адамдар арасында белгіленген нормалармен байланысты баға беру түсінігімен байланысты. Жақсы мен жаман, қуаныш пен қайғы, күлкі мен жылау, қарғыс пен алғыс, рахат пен азап, ащы мен тұщы сияқты түсініктер объектив дүниедегі заттар мен құбылыстардың табиғатына салыстыра баға беруден туғандығы анық» деген ғылыми тұжырымдарымен кеңітеді (Оразов, 1991).

Тілдік материалдарға сүйене отырып қарастырғанда, модальділік категориясы даму барысында мәтін ішінде эмоциялық реңктермен тығыз байланыста қолданылатыны байқалады. Сөйлеуші белгілі бір іс-әрекетке қатысты өз пікірін білдіргенде немесе басқа біреудің әрекетіне баға бергенде оны әртүрлі көңіл күйде қабылдайды. Соның нәтижесінде қабылдау, құптау не құптамау, сену немесе сенбеу, болжау, күмәндану, жорамал жасау сияқты модальдік мағыналар эмоциялық реңктермен қатар көрініс табады.

Эмоциялық-экспрессивтік реңк бағалау барысында субъектінің көзқарасын айқындап, оның мәнін күшейте немесе түрлендіре түседі. Сондықтан эмоцияның астарында белгілі бір бағалау мәні жатады және ол көбіне модальдік мағыналармен астасып келеді. Осы тұрғыдан алғанда, төменде келтірілетін айқындауыштардың экспрессивтік бояуы басым болып келеді. Бірақ модальді көзқарастың эмоциямен астарласа дамидынын ескерсек, «құйын-тағдыр», «өмір-аяз» қолданыстарының астарынан автордың өкінген көзқарасын қабылдаймыз. Мысалы:

Құлпырғанда құмар бәрі,
Құмарлықтан жыр арнады.
Құйын-тағдыр үйіргенде,
Бірі қорғап тұра алмады... (Әскербекқызы, 2014).

Өмір-аяз арқамды қарып бүгін,
Тарықтым ғой!
Тарықты, тарықты ұлың... (Мырза Әли, 2003).

Мәтін аясында сөз үнемі бір ғана тұрақты денотативті мағынасында қолданылмайды, ол коннотативті мағынада түрленуімен де белсенді. Осындай тілдік кеңістікте айқындауыштар қызметінде тура мағыналы сөздер де, коннотациялық мағына деңгейіне өткен ауыспалы мағыналы сөздер де қатыса алады. Мысалдағы «түлкі» айқындауышы ең әуелі ауыспалы мағынаға өту сатысын өткеріп, қоғамдағы адамдардың жағымсыз мінезін сипаттауға тірек болған. Бұдан айқындауыштардың құрылымдық түрленуі жағынан тілдегі грамматикалық құбылыстармен байланыста дамидынын аңғарамыз. Ал модальділік мәнге қатысты сипаттасақ, «түлкі» айқындауышы ауыспалы бояу астарымен автордың күдіктенген көзқарасын айшықтаған.

Қызда – қауіп,
Бұл күнде ұлда алаң бар.
Түлкі-заман бүлкілін кім бағамдар?
Ішігінің астарын індетіп жүр,
Інісіне сақалын бұлдағандар (Ерман, 2014).

Мәтін аясында қосарлы айқындауыштардың мәнмәтіндік антонимдер ретінде жұптасып қолданылуына да мүмкіндік беріледі. Төмендегі мәнмәтінде «бұлбұл-бақыт», «құзғын-қайғы» қосарлы айқындауыштары мәтіндегі құрылымдық-семантикалық тұтастық заңдылығы негізінде салыстырыла айқындалып, мәнмәтіндік антонимдер деңгейіне көтеріліп, автордың эмоциялық күйі мен субъективтік көзқарасын қабаттастыра суреттеп, ақын басындағы халдің динамикасын әсерлі жеткізеді.

Көп жатпадың
Жүріп кеттің тезінен.
Мен сол күні келе алмадым өзіме,
Содан кейін
Бұлбұл-бақыт безініп,
Құзғын-қайғы ұя салды көзіме (Мырза Әли, 2003).

Қорытынды

Мақалада қазақ тіліндегі модальділік санатының теориялық мәселесін толықтыруға негіз болатын талдаулар жасалып, қосарлы айқындауыштар арқылы бұл заңдылықтың грамматикалық белгілерін кешенді талдауға қол жеткізілді.

Нәтижесінде:

- модальділік категориясы - бұл өзіндік құрылымы бар, бірнеше грамматикалық заңдылықтар арасындағы сабақтастық нәтижесінде сипатталуы қажет семантикалық категория деген тұжырымға ықпал ететін дәлелді қорытындылар жасалды;

- субъективтік модальділіктің бірнеше грамматикалық құбылыстармен байланыста (эмоция, бағалау, семантикалық ұйысым, интертекст) салыстырылып, дербес заңдылық қатарындағы орны айқындалды;

- субъективтік модальділіктің қосарлы айқындауыштар арқылы жасалу жолдары бұл заңдылықтың өзіндік құрылымы бар, күрделі, дербес заңдылықтардың қатарындағы тілдік табиғатын толықтыруға мүмкіндік туғызды;

- қосарлы айқындауыштардың қызметі арқылы модальді мәннің мәнмәтін кеңістігінде функционалды-когнитивтік амалдардың кешенді байланысынан талданатын семантикалық құрылымы айқындалды;

- қосарлы айқындауыштар мысалында мәнмәтінаралық деңгейде модальділікті сипаттаушы тілдік амалдардың семантикалық байланысы тарауаралық құрылымдарды тұтастыру қызметін атқаратыны дәлелді сипатталды.

Субъективті модальділіктің лингвистикалық сипатын анықтауға негізделген басты қағида - сөйлеушінің көзқарасы және оның ақпаратты қабылдауы. Әрбір жеке адамның көзқарасы нәтижесінде субъективті модальділік белсендірілсе, оның барлық белгісі сөйлеумен шектеседі, дамиды. Ал сөйлеуде субъект іс-әрекеттің шындыққа қатысын ажыратуға тырыспайды (ғылыми еңбектерде мұндай сипаттамалар әлі де басым). Бұл кезеңде субъект тілдік қарым-қатынас шеңберінде басқа субъектімен ақпарат алмасуға, яғни коммуникативті қажеттілікті қанағаттандыруға және өзінің ішкі көзқарасын жеткізуді мақсат етеді. Бұдан шығатыны, модальділік категориясы және оның ішкі мағыналарын қалыптастыратын тілдік тәсілдер сөйлеу әрекетінде түрленеді, дамиды.

Модальділікке қатысты сипаттасақ, басқа да грамматикалық амалдар тәрізді қосарлы айқындауыштар да субъективтік көзқарастың ішкі мәндерін түрлендіре жеткізуде белсенділігімен көзге түседі. Бұл қызметте олар кейде мәтіндегі басқа амалдармен бірлікте семантикалық ұйысым астарымен қосалқы қызметте, кейде модальді мәнді өзектендіруші басты амалдар ретінде қызмет атқарады. Енді бірде эмоциялық бояу үстейтін амалдармен біріге қозғалып, грамматикалық заңдылықтардың мәтін кеңістігіндегі интеграциялануына қатыса алады.

Субъективті модальділіктің реңктері кейде мәнмәтіндегі бірнеше сөйлемнің мағыналық бірлігінен, кейде көркем шығармада сөйлемдердің тарауаралық байланыстағы мағыналық қатынасынан ажыратылады.

Кейде бір тұлғаның бірнеше қызметті меңгеруі, оның қолданыстық функциясын анықтау да мәтін деңгейінде талдауды қажет етеді. Сондықтан ғылыми мақала аясында қосарлы айқындауыштардың мәнмәтіндік-модальдік қызметіне қатысты негізгі тұжырымдар қорытындысы үш деңгейде салыстырылды:

біріншіден, мәтін аясында қосарлы айқындауыштардың басқа заңдылықтармен құрылымдық-семантикалық ықпалдасуына, бірігуіне мән беру арқылы. Бұл сатыда талдауға негіз болған грамматикалық амалдардың мәтіндегі көп функциялы қызметі-

не лингвистикалық ықпалдар әсерінің маңыздылығы сарапталды. Соның нәтижесінде белгілі бір мәтіндегі модальдық мағынаны дараландыратын синтаксистік бірліктердің жетекші қызметі, ал қосарлы айқындауыштың көмекші қызметі ажыратылды;

екіншіден, модальділікке қатысты қосарлы айқындауыштардың қызметі мәтіндегі семантикалық ұйысым заңдылығының ықпалымен сипатталды. Уәжді мысалдарға сүйене отырып, мәтіннің семантикалық кеңістігінде айқындауыштардың модальды мағынаны өзектендіруші негізгі амалдар ретінде қызмет атқаратыны сараланды;

үшіншіден, субъективті модальді мағынаның ашық тірек құрылымдармен жүйелене бермейтіні сипатталды. Сондықтан қосарлы айқындауыштардың модальді мәнді айқындаудағы функциясын когнитивтік-лингвистикалық бағыттың ізімен талдауға көңіл аудардық. Бұл жағдайда субъективті модальді мағынаның астарлы реңкі экстралингвистикалық амалдардың ықпалымен сараланатыны ғылыми түрде дәлелденді. Аталған экстралингвистикалық факторларға тарихи жағдайлар, әлеуметтік ортаның қабылдауы, ұлттық таным жатады. Жинақталған мысалдар тілдік емес факторлардың ықпалы бір мәнмәтін аясында көрінбейтінін көрсетті; олардың астарлы реңкі тұтас мәтіннен анықталады. Осы орайда, астарлама функциясын атқаратын қосарлы айқындауыштардың танымдық-прагматикалық қызметі талдаудың негізі нысаны ретінде сипатталды. Демек, грамматикалық амалдардың когнитивтік-прагматикалық мүмкіндіктері модальды мағына жасау құралдарын кеңейтеді. Бұл талдаулар лингвистикалық және экстралингвистикалық аспектілердің түйіскен жерін анықтауға мүмкіндік берді.

Сонымен, кез келген грамматикалық құбылыстың екінші бір заңдылыққа әсер ете отырып дамитыны белгілі. Әрине, тілдік заңдылықтарды жалаң сипаттамай, ішкі байланыста, бірлікте қарастыру грамматикалық амалдардың теориялық сипаттамасын кеңіте қарауға мүмкіндік берері сөзсіз. Мақалада қосарлы айқындауыштың мәнмәтіндік-модальдік қызметі арқылы модальділік санатының басқа заңдылықтармен байланыста қозғалатынына, грамматикалық құбылыстардың бір-біріне әсері болатынына және мұндай кешенді талдаулар тек мәтін аясында мүмкін болатынына көз жеткіздік. Атап айтсақ, семантикалық ұйысым, интеграция, эмоция, бағалау, интертекст құбылыстары бірлікте талданып, аталған грамматикалық заңдылықтардың теориялық мәселелері салыстырыла сипатталды. Модальді мәнді түрлендіре жеткізуге тірек болатын қосарлы айқындауыштардың мәтін ықпалымен түрленуі, сөйлеу тілінің қажеттілігін өтей отырып, қатысымдық қызметте өңделетіні, мағыналық жақтан кеңейіп, жаңаратыны да дәлелденді.

Нәтижесінде субъективтік модальділіктің грамматикалық белгілерін мәтін деңгейінде салыстыру бұл санаттың күрделі семантикалық астармен талданатын құрылымын даралауға негіз болады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі.

Ж.А.Құсайынова мақаланы жазып, идеялық, мазмұндық жағынан орындады, хат-хабар үшін жауапты. **Ә.Н.Насыритдинова** зерттеу материалдарын жинақтауда, мақаланың рәсімделуіне елеулі үлес қосты. Авторлар тең құқылы және жауапты.

Әдебиеттер тізімі

- Абай, (2002). Қалың елім, қазағым. Алматы: Атамұра.
- Аймұхамбет, Ж., & Әлімұлы, А. (2013). Қазақтың 100 поэмасы (5-том). Алматы: Жазушы.
- Әскербекқызы, Ж. (2014). Ай-тамғы. Астана: Профи Медиа.
- Виноградов, В. (1975). Избранные труды. Москва: Наука.
- Ерман, Ж. (2014). Асыл ажар. Астана: Фолиант.
- Ештанаев, Ф. (1999). Дүние-дүрмек. Алматы: Қазақпарат.
- Жүнісова, А. (2013). Функционалды грамматикалық категория ұғымдары туралы кейбір мәселелер. *Eurasian Journal of Philology Science and Education*, 141(1-2). <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/74>
- Қаппасова, Ә., & Адилова, А. (2024). Прецедентті мәтін және мақала семантикасы. *Тілтаным*, 95(3). <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-224-233>
- Қоянбекова, С. (2008). Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының негіздері [Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті].
- Мырза Әли, Қ. (2003). Көкейкесті. Алматы: Атамұра.
- Оразов, М. (1991). Қазақ тілінің семантикасы. Алматы: Рауан.
- Өмірбекова, Ж. (2025). «Қобыз» сөзінің этномәдени болмысы. *Тілтаным*, 99 (3).
- Төкенқызы, Г., Қаирбаева, Қ., & Саликжанова, Ш. (2025). Абай мұрасы: Оралхан Бөкей проза-сындағы. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы, 151(2).
- Mukhtarullina, A., Issakova, S., Alimbek, G., & Issakova, A. (2024). The pragmatic aspect of modality in the English mass-media discourse. *World Journal of English Language*, 14(4). <https://www.sciedupress.com/journal/index.php/wjel>
- Oralbekova, K., Kapantaikyzy, Sh., Akhmetova, M., Orazbek, M., & Kenzhebayeva, G. (2024). Problems of reception, understanding, and interpretation of Abai's works. *Interdisciplinary Literary Studies*, 26(2), 162–178. <https://doi.org/10.5325/intelitestud.26.2.0162>

Zh.A. Kussaiynova*¹, A.N. Nassyritdinova²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Kazakh Agrotechnical Research University named after S. Seifullin, Astana, Kazakhstan*

Contextual-Modal Function of the Appositive Construction

Abstract. Fundamental research in modern linguistics aimed at identifying the grammatical features of text and context has opened up broad opportunities for understanding the functional potential of linguistic units. Within the textual space, all elements—from minimal phonetic units to complex lexico-grammatical forms—interconnect as components of a unified system. From this perspective, this article comprehensively analyzes the text-forming role of the apposition and its relationship with other fundamental linguistic patterns.

The study systematizes the use of appositions within independent sentences, scientifically determining their transforming stylistic role. It is argumentatively proven that within context, these syntactic constructions extend beyond their traditional qualifying function, playing an exceptional role in actualizing subjective-modal meanings and authorial intention based on empirical data. The author examines the pragmatic function of grammatical appositions in close integration with modality, emotional-expressive coloring, evaluation categories, intertextual links, and precedent uses.

The analysis demonstrates that subjective modality manifested through appositions reveals the complex nature of this category at functional, pragmatic, and cognitive levels. The work's main scientific value lies in substantiating that the apposition is a vital communicative tool ensuring textual semantic integrity and conveying the author's position, thereby solving urgent problems in syntax, stylistics, and text linguistics.

Keywords: apposition, stylistics, subjective modality, modal meaning, emotion, precedent-related usage.

Контекстно-модальная функция приложения

Аннотация. Фундаментальные исследования в современной лингвистике, направленные на выявление грамматических признаков текста и контекста, открыли широкие возможности для познания функционального потенциала лингвистических единиц в новом ракурсе. С этой точки зрения в представленной статье всесторонне и глубоко анализируется текстообразующая роль приложения, а также его внутренняя взаимосвязь с другими фундаментальными лингвистическими закономерностями. В ходе исследовательского процесса систематизируется активность использования приложений в составе самостоятельных предложений и на научной основе определяется их трансформирующая роль, придающая тексту особый стилистический характер. Аргументированно доказывается, что в рамках контекста данные синтаксические конструкции не ограничиваются лишь традиционной определительной функцией, но и играют исключительную роль в актуализации субъективно-модальных значений и авторской интенции на основе конкретных эмпирических языковых данных. Автор рассматривает прагматическую функцию грамматических приложений в тесной интеграции с модальностью, эмоционально-экспрессивной окраской, категорий оценки, а также интертекстуальными связями и прецедентными употреблением.

Результаты проведенного анализа наглядно демонстрируют, что проявление субъективной модальности через приложения раскрывает сложную природу данной категории на функциональном, прагматическом и когнитивном уровнях. Основная научная ценность работы заключается в полном обосновании того, что приложение является не просто формальной грамматической единицей, а важным коммуникативным инструментом, обеспечивающим семантическую целостность текста и транслирующим авторскую позицию. Выводы, полученные в статье, направлены на решение актуальных проблем, возникающих на стыке синтаксиса, стилистики и лингвистики текста.

Ключевые слова: приложение, стилистика, субъективная модальность, модальное значение, эмоция, прецедентные употребления.

References

- Abai. (2002). Kalyn elim, kazagym [My dense people, my Kazakhs]. Atamura.
- Aimuhambet, Zh., & Alimuly, A. (2013). Kazaktyn 100 poemasy [100 Kazakh poems] (Vol. 5). Almaty: Zhazushy.
- Askerbekkyzy, Zh. (2014). Ai-tamgy [The moon-stamp]. Astana: Profi Media.
- Vinogradov, V. (1975). Izbrannye trudy [Selected works]. Moscow: Nauka.
- Erman, Zh. (2014). Asyl azhar [Noble appearance]. Astana: Foliant.
- Eshtanaev, G. (1999). Dunie-durmek [The bustling world]. Almaty: Kazakparat.
- Zhunisova, A. (2013). Funktsionaldy grammatikalyk kategoriya ugymdary turaly keibir maseleler [Some issues on the concepts of functional grammatical categories]. Eurasian Journal of Philology Science and Education, 141(1-2).
- Kappasova, A., & Adilova, A. (2024). Pretsedentti matin zhane makala semantikasy [Precedent text and article semantics]. Tiltanym, 95(3). <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-224-233>
- Koianbekova, S. (2008). Kazak tili ekspressivtik stilistikasynyn negizderi [Foundations of Kazakh language expressive stylistics]. Doctoral dissertation abstract. Almaty: Al-Farabi Kazakh National University.
- Myrza Ali, K. (2003). Kokeikesiti [Crucial issue]. Almaty: Atamura.
- Orazov, M. (1991). Kazak tilinin semantikasy [Semantics of the Kazakh language]. Rauan.

Omirebekova, Zh. (2025). «Kobyz» sozinin etnomadeni bolmysy [The ethnocultural identity of the word “kobyz”]. Tiltanym [Linguistics], 2025(3), 151-162. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-151-162>

Tokenkyzy, G., Kairbaeva, K., & Salikzhanova, Sh. (2025). Abai muracy: Oralhan Bokei prozasyndagy intertekstualdylyk [Abai's heritage: Intertextuality in Oralkhan Bokei's prose]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, 151(2), 167-178. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-167-178>

Mukhtarullina, A., Issakova, S., Alimbek, G., & Issakova, A. (2024). The pragmatic aspect of modality in the English mass-media discourse. World Journal of English Language, 14(4). <https://www.sciedupress.com/zhjournal/index.php/wzhel>

Oralbekova, K., Kapantaiyzy, Sh., Akhmetova, M., Orazbek, M., & Kenzhebayeva, G. (2024). Problems of reception, understanding, and interpretation of Abai's works. Interdisciplinary Literary Studies, 26(2), 162–178. <https://doi.org/10.5325/intelitestud.26.2.0162>

Авторлар туралы мәлімет:

Құсайынова Жайнагүл Айтмағанбетқызы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: zhaina-1972@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6238-794X>.

Насыритдинова Әсемгүл Насыритдинқызы – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: asemgul_kazatu@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6701-5215>

Құсайынова Жайнагүл Айтмағанбетовна – автор для корреспонденции, доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: zhaina-1972@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6238-794X>.

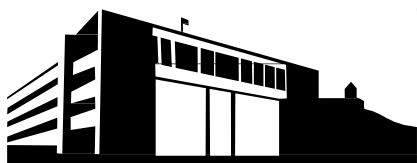
Насыритдинова Асемгуль Насыритдиновна – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина. Астана, Казахстан. E-mail: asemgul_kazatu@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6701-5215>

Kussaiynova Zhainagul – Doctor of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhaina-1972@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6238-794X>.

Nassyritdinova Assemgul – Candidate of Philology, Senior Lecturer, Kazakh Agrotechnical Research University named after S. Seifullin. Astana, Kazakhstan. E-mail: asemgul_kazatu@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6701-5215>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.21
Ғылыми мақала

П. Нұрдаулет¹, Г.Ә. Сәрсекес^{2*}, А. Маулет³

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: 1pnurdaulet1984@mail.ru, 2sarseke_ga@enu.kz, 3mr.ardabi@mail.ru)

КҮЙ АҢЫЗДАРЫНДАҒЫ МӘДЕНИ СИМВОЛДАР МЕН ТІЛДІК ТАҢБАЛАРДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақтың күй аңыздарындағы мәдени символдар мен тілдік таңбалардың табиғаты, қызметі және ұлттық санадағы рөлі лингвистика мен мәдениеттану ғылымдары даму бағыты перспективасынан талданады. Зерттеу бай фольклорлық мұра мен дәстүрлі баяндауды біріктіре отырып, күй аңыздары мен музыка арасындағы семиотикалық өзара қатынасқа назар аударады. Күй аңыздарындағы мәдени символдар мен тілдік таңбалар – ұлттың дүниетанымымен етене жақын ұғымдар. Тілдің қызметі тек коммуникативтік рөлмен шектелмейтіндігі сондықтан. Ол осы негізгі қызметі аясында этномәдени ақпаратты жинақтап, сақтап, үздіксіз жаңартып, кейінгі ұрпаққа жеткізіп отыратын басты құрал болып табылады. Лингвомәдениеттану тұрғысынан талдау күй аңыздарының семиотикалық құрылымын, когнитивтік тереңдігін және әлеуметтік қызметтерін ашуға мүмкіндік береді. Бұл зерттеудің мақсаты – күй аңыздарындағы мәдени символдар мен тілдік таңбалардың лингвомәдениеттанымдық сипатын анықтау, олардың ұлттық дүниетаным мен мәдени кодты танытудағы қызметін айқындау. Жұмыстың жаңалығы аталмыш тақырыптағы ғылыми мақала ретінде, күй аңыздарындағы мәдени символдар мен тілдік таңбаларды лингвомәдениеттану интердисциплинарлы сала аясында терең талдауымен құнды. Зерттеу тіл мен мәдениеттің фольклорлық мәтінді қалыптастырудағы өзара ықпалы туралы маңызды деректер мен пайымдаулар ұсынады. Тілдік талдаулар мен мәдени интерпретацияны интеграциялау арқылы күй аңыздары контекстіндегі тіл мен мәдениеттің қиылысу механизмдерін айқындайды. Алынған нәтижелер фольклор мен күй аңыздарын зерттеуде лингвомәдени әдістеменің маңызын ашып, тіл, мәдениет пен фольклор арасындағы көпөлшемді, көпқабатты және күрделі ұғымдарды жүйелі түрде түсінуге үлес қосады.

Түйін сөздер: символ, лингвомәдениеттану, лингвистика, күй аңыздары, фольклор, таңба.

Түсті: 25.12.2025; Жөнделді: 14.03.2026; Мақұлданды: 16.03.2026; Онлайн қолжетімді: 30.06.2026

Кіріспе

Күй аңыздары – ұлттық күй өнерімен тығыз байланысты, ауызша сақталып жеткен әңгімелер мен деректердің, фольклорлық баяндаулардың атауы. Халық арасында «күйдің шығуы», «күй хикаясы» секілді әртүрлі атауға ие. Олар күйдің жаратылу оқиғасын, тарихын суреттейтін, күй авторының өміріндегі немесе сол автор өмір сүрген қоғамдағы ерекше оқиғаларды, күйдегі маңызды музыкалық-символдық мәндерді түсіндіретін фольклорлық нарративтер болып табылады. Күй аңызының құрылымдық-мағыналық компоненттері алуан түрлі сипатқа ие: күйдің шығу тарихы, өнерпаз тағдыры, белгілі бір оқиға, махаббат, қасірет, батырлық, өлім немесе музыкалық бейнелер мен символдарға берілген интерпретациялар т.б. Бұлар символикалық тілмен, метафоралармен, эпикалық детальдармен ұштаса келе күйдің құдіретін ашуға бағытталады. Ондағы архетиптер мен мәдени кодтардың сақталып, жасырын жататындығы ғылыми лингвомәдени талдаулар негізінде дәлелдене түседі.

Қазақ фольклористика ғылымында болсын, ұлттық музыкатанудың әлеуметтік-мәдени бағыттарында болсын көлемді түрде, жүйелі негізде, ғылыми анықтамасы беріліп, жан-жақты зерттелмеген тақырыптардың бірі де осы – қазақтың күй аңыздары екенін айту міндетіміз. Ашылмаған қазынадай оқшау жатқан күй аңыздары, оның тарихы мен жиналуы, ондағы әдеби көркемдік пен тарихи негіздер, олардың тілі мен сюжеті – шындығында түбегейлі ақтарылмаған тақырып.

Күй – қазақ музыка өнерінің асқар шыңы, қадым замандардан бері ұлттың өзімен бірге туып, бірге жасап келе жатқан өнері мен өмірінің бір бөлшегі. Әрбір күйдің өзіндік тамаша бір тарихы, туу себебі, ішкі әуездік логикасы мен соған орай қалыптасқан дәстүрі болады.

Соңғы онжылдықтардағы ұлттық идентификацияға деген әлемдік жаңа көзқарас, әр халықтың әлемдік кеңістіктегі өз рөлін нақтылауға деген ұмтылысының күшеюі, ұлттық фольклор, тілтану, музыка, этнография секілді жекелеген ғылымдарды жаңа концептуалдық тәсілдер мен ғылыми модельдерді қолдана отырып кешенді түрде зерттеудің маңызын көрсетті (Тулькубаева, 2019). Міне, осы бағытта төл әдебиетіміз бен мәдениетімізді лингвомәдени бағытта қарастыру бүгінгі лингвистикада жаңа серпінді зерттеулерге жол ашуда. Ұлтқа тән қайталанбас бірегей элементтерді лингвомәдениеттану шеңберінде қарастыру – көпұлтты қоғамда толеранттылыққа жетелеп қана қоймай, мультимәдени кеңістікке жұтылып кетпедің алдын алудың да бірегей жолы болмақ (Ysmailova, 2024).

Қазақтың күй өнері синкретті өнер десек, оның өзіндік аңызының алдымен айтылуы бұл өнерге бұрыннан тән (Zhamenkeyev, 2018). Бұл орайда қазақ мәдениетінде атаусыз күйлердің болмайтынына екпін түсіре кеткен жөн. Бұл – ілкі дәуірлерден бүгінге созылған дәстүрлі халықтық және авторлық шығармалардың бәріне ортақ. Костомаров пен Верещагиннің тұжырымдарына сүйенсек: «Ұлттық мәдени компонент – атауларда айқын көрінетін құбылыс» (Allamuratov, 2021).

Қазақ күйлерінің атауларынан бастап, тарихи дамуында күй аңыздары ұлттың менталитеті мен жаратылысты қабылдау картинасы іспеттес әсер қалдырады. Күй аңыздары қазыналы зерттеу алаңы ретінде қазақтың әртарапты әмбебап мәдениетінің өзіндік сипатын терең ақтара түсуге мүмкіндік береді (Канатова, 2017). Қазақтың музыка өнерінде ертеден-ақ фольклорлық сюжеттерді кеңінен кездестіреміз. Мұның ішінде күй аңыздары ұлттық фольклорда ерекше орынға ие. Күй аңыздарының өміршеңдігі,

көпнұсқалылығы, күйдің музыкалық қуатына нарративті әр қосуы, жанраралық, өнераралық, салааралық сабақтастық тұрғысынан қызығушылық тудыруы (Казтуганова және б., 2023) ғылыми жұмысымыздың да мақсаты мен өзектілігін айқындаса керек.

Күй аңыздарында музыкалық әуен мен аңыздың тоғысы біртұтас символдық мазмұндытасымалдайды. Ондағы тілдік таңбалармен музыкалық элемент перформативті функцияны орындайды. Аңыздардағы нарратив тек сол оқиғаны баяндап қана қоймай, орындаушының әлеуметтік рөліне, топтық идентификацияға сілтеме жасайды. Яғни, аңыз – бір оқиғадан хабар жеткізетін сөздер жиынтығы, мағынаны білдіретін код қана емес, мәдени тәжірибені жаңғыртып отыратын фольклорлық механизм.

Осы уақытқа дейін мыңдаған күй туындылары, әсіресе ескі тарихи күйлердің аңыз-әңгімелері, шығуы мен орындалуының тарихы жазылып алынып, сол тиесілі күймен бірге орындалып, айтылып отырса ұлттық музыка өнерінің эстетикасы, перформанс деңгейі тіпті де қуатты, нақышты болар еді. Күй аңыздары, күй үстіне қаланған мифологиялық сарындар мен бітім, әдебиетіміз бен мәдениетіміздің көркемдік өресін сөзсіз биіктете түсер еді (Зарыққан, 2022). Күйдің де күй аңыздарының да маңыздылығы музыка болудан қайда жоғары, әлеуметтік-тарихи және мәдени жадты толықтыруымен ерекшеленеді. Күй аңыздары – күйдің шығу тарихын, орындаушы (өнерпаз) ұғымын әлеуметтік тұтастық ішінде сан түрлі символдар, құнды тілдік бірліктер мен этномәдени элементтер күшімен ауызша жеткізетін нарративтер. Лингвомәдениеттану осы аңыздарды тілдік таңбалар жүйесі ретінде қарастыра отырып, ондағы ұлттық концепттер мен ұғымдардың мәнін ашуға ұмтылады.

Қазіргі таңда социолингвистика, психолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика сияқты тіл білімінің жаңа салааралық бағыттары қарыштап дамып келеді. Бұл ғылыми процестер тіл мен ой, тіл мен сана, тіл мен мәдениет арасындағы табиғи тұтастықтар мен еріксіз байланыстарды тереңірек түсінуге бағытталған лингвистикалық зерттеулер жүйесінен тұрады. Соның бірі де – лингвомәдениеттаным.

Қазіргі лингвистикада (лингвофольклор, лингвомәдениеттану, лингвопоэтика, ономастика) тілді ең алдымен халықтың рухани-мәдени қазынасы ретінде қарастыру мүмкіндіктері артып келеді (Allamuratov, 2021).

Кез келген тарихи тіл – сол халықтың тарихы, мәдени тілі мен тілдік мәдениетін, дүниетанымы мен жаратылыс туралы көзқарастар жиынтығын, санасын, ата кәсібін, тұрмыс-тіршілігін, дәстүр-салты мен даналығын біріктіретін тұтас бір тірі комплекс. Тілдің қызметі тек коммуникативтік рөлмен шектелмейді, ол оның тек сырт келбеті. Шындығында ол осы негізгі қызметі аясында этномәдени ақпаратты жинақтап, сақтап, үздіксіз жаңартып, кейінгі ұрпаққа жеткізіп отыратын басты құрал болып табылады.

Тақырыбымыздың зерттеу нысаны күй аңыздары мен ондағы символдар, тілдік таңба-бірліктер болғанымен, осы мәдени объектіні зерттеудің заманауи әдісі, тақырыптың қолданбалы бағыты – лингвомәдениеттану.

Лингвомәдениеттанудың мақсаты – тіл бірліктері мен тілдік элементтер арқылы мәдениетті сақтау және жеткізу құбылысы мен механизмдерінің қалай іске асатынын айқындау, зерттеу. Бұл сала терминологиялық атауындағы құрылымы айқындап тұрғандай тіл мен мәдениеттің өзара байланысы мен әрекеттесуі тетіктерін зерттеп, ғылыми тұрғыдан түсіндіруді міндет етеді. В. Телияның тұжырым-пікіріне сүйенсек, лингвомәдениеттанудың негізгі мақсаты – тіл мен мәдениеттің, тіл мен этностың, тіл мен ұлттық менталитеттің арақатынасына жарық түсіру (Khayatova, 2022).

Лингвомәдениеттанымдық көзқарас тұрғысынан зерделегенде, тіл дыбыстар жүйесінен тұратын қарым-қатынас құралының атауы ғана емес, «ұғым – тіл – мәдениет» үштігінен құралған «мәдени код, мәдени қор, мәдени ақпарат көзі» (Жолекенова & Исына, 2023).

Жалпы лингвомәдениеттану – тіл мен мәдениеттің тарихи әрекет процесін, тілдік бірліктердің (сөз, образдар мен метафоралар, ұғым, мәтін, сөйлеу, риторикалық дәстүр, тілдік стереотип пен қалыптар) мәдени мағыналық жүгін және ұлттық дүниетанымды қалыптастырудағы рөлін ғылыми тұрғыда зерттейтін интердисциплинарлық бағыт. Бұл сала тілдік құбылыстарды тек бір форма ішіндегі қалыпты код ретінде емес, сол код арқылы берілетін мәдени-идеологиялық, когнитивтік және коммуникативтік мәндердің кешені ретінде қарастырады.

Сол себепті күй аңыздары мен ондағы символдарды, аңыз-әңгімелермен тығыз байланысты күй формасындағы ұлттық музыканың нарративті сипатын жаңа бір салааралық талдауларға салып, ұлттық мәдени интерпретация мен талдауларға жол ашу тақырыбымыздың негізгі лейтмотиві болып табылады.

Әдебиетке шолу

Күй мен күй аңыздарын фольклормен тығыз байланыста қарастырған Мұхтар Әуезов болды. Сейіт Асқарұлы алғаш рет күй аңыздарын, өзге де аңыздармен бір қатарда ғылыми талдау мен сараптаулар нысанына айналдырып, осы фольклор өнімін әдебиеттану тұрғысынан талдайды. Сейіт Асқарұлы қаузаған мәселелердің бірі аңыздардың өз алдына дербес бір фольклорлық жанр екенін есепке ала отырып, олардың да түрлі табиғаты, бөлінісі, тақырыптары болатынын құнттау және сол аңыздардың бір бөлек отау құрған түрі күй аңыздары екенін айту еді. А. Жұбановтың «Струны столетий» еңбегінде де әртүрлі күйлердің пайда болуына қатысты аңыз-әңгімелер, дәстүрлер мен тарихи деректер кеңінен жинақталды.

Бұлардан кейін «күй аңызы» атты тақырып төңірегіне тұрақтап, елеулі еңбек еткен ғылым докторы, жазушы Ақселеу Сейдімбек болды. «Қазақтың күй өнері» аталатын еңбекте күй өнерінің бүге-шүгесі, оның ішінде күй аңыздары тарихи және этнографиялық аяда кеңінен қарастырылады. Көптеген тарихи күйшілер, халық композиторлары, олар туралы тың деректер, халық арасында жосыған күй аңыздары жинақталып, түрлі нұсқаларымен бірге алғаш осы еңбекте жарыққа шықты. А. Сейдімбек, әртүрлі далалық фольклорлық еңбек пен пайымдауларына сүйене келе қазақтың бес мыңнан астам күйі бар екенін жазады. Ал күй де шабыт шақырған елеулі оқиғадан, ерек бір көңіл-күйден туатынын ескерсек, ескі дәстүрмен осы бес мыңнан астам күйдің де өз аңызы болғанын да топшылауға болады.

Этнограф-ғалым қазақ фольклорындағы күй жанрын, оның ішінде күй аңыздары фольклорын, ұлт мәдениетіндегі күйдің алатын орны мәдени-рухани дүние екендігін танытты (Азимова, 2024).

Бұл ретте осы тақырып аясында әртүрлі сала мен бағыт тұрғысынан елеулі үлес қосқан музыкатанушыларды да атап өтуіміз керек. Күйтанушы мамандардың әр жылдық көпқырлы еңбектерінде күй аңыздарының да тақырыптық, мазмұндық мәселелері, дәстүрлі музыка мәдениетіндегі орындаушылық және басқа да өзіндік ерекшеліктері әртүрлі деңгейде қозғалды. Мәселен, «Ақжелен» (А. Жұбанов, П.Аравин, А. Мұхамбетова, Д. Бахталиева, А. Райымбергенов), «Бұлбұл» (П. Шегебаев), «Балбырауын» (Г. Омарова),

«Аққу», «Ақсақ Құлан» (С. Райымбергенова), «Қоңыр» (Р. Несіпбай), «Қосбасар» (С. Қалиев), «Қамбархан» (Б. Мүптекеев), «Арнау» (А. Қазтуғанова) және басқалар (Қазтуғанова және б. 2023).

Күй мен оны сүйемелдеген фольклорлық мәтіндерге (аңыздар) Ernst Cassirer and Fabien Carpeillères (Cassirer және Carpeillères, 1991) секілді шетелдік авторлар да назар аударды.

Мәтін тұрғысынан күй аңыздарының мәтіндері кең көлемде «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 84-томында жарық көрді (Бабалар сөзі. Жүз томдық. 84-том. Күй аңыздар. Астана).

Көркем әдебиетте Ә. Кекілбаев («Күй»), Т. Ахтанов («Күй аңызы»), Т. Әлімқұлов (бірқатар шығармалары) секілді алып қаламгерлер күй аңызы мен оның сакралды-фольклорлық қуатын көркем әдебиетте қайта жаңғыртты. Кекілбаевтың «Күй» повесінде, жазушы көне аңызды қайта жаңғыртып, қайта суреттеп қана қоймай, аңыз табиғатына тән философиялық, психологиялық көркемдік бере отырып, аңыздың әлеуметтік сипатын көрсетеді (Таңжарықова, 2010).

Осы қатардағы тағы бір мысал ретінде Т. Ахтановтың аңыздық желіге құрылған «Күй аңызы» хикаясы 60 жылдары жария көрді (Сұлтанғалиева & Метенова, 2025).

Көркем әдебиеттегі күй аңыздарының әдеби-мәдени тұрғыда жандануында Т. Әлімқұловтың орны ерекше. Оның шығармалары – көбіне-көп аңыздық сарында өрілген қайталанбас туындылар. Жазушының қалам тартқан ірі бір арнасы – осы күй аңыздары. Ол күй тілін, күйшінің өмір ортасын, айнала тіршілікпен, әлеммен ортақ байланыста суреттейді (Сұлтанғалиева & Метенова, 2025; Демесинова, 2021; Елтаева және б. 2022).

Лингвомәдениеттану. Назарға алған зерттеу нысаны күй аңыздары болғанымен осы мәдени объектіні зерттеудің заманауи әдісі, тақырыптың қолданбалы бағыты – лингвомәдениеттану. Лингвомәдениеттану – салыстырмалы түрде лингвистиканың жаңа бір зерттеу саласы, алғаш 1970 жылдары өз алдына бөлек енші алып, бой көрсете бастады. Лингвистикада дербес ғылыми сала ретінде орныға бастаған алғашқы кезеңінен-ақ, тіл мен мәдениет және тұлға иденттілігінің өзара байланысын түсіндіретін теориялық қағидалардан негіз алды. Бұл мақсат-міндеттер мен идеяларды жүйелеу жолында салаға Эмиль Бенвенист алғашқылардың бірі болып үлес қосты. Лингвомәдениеттанудың негізгі міндеті — белгілі бір халықтың тілдік жүйесі мен мәдени кеңістігі арасындағы байланыстарды филологиялық талдау құралдары арқылы анықтау дейтін болсақ, осы әдістемелерді В.В. Воробьев, В.А. Маслова, В.Н. Телия және А.Т. Хроленко сияқты жетекші зерттеушілер дамытып, әрбірі осы пәнаралық лингвомәдениеттану саласына түрлі тұжырымдар мен көзқарастар енгізді (Maftuna, 2025).

Лингвомәдениеттануда белгілі бір теориялық ортақ бағдар, түсінік қалыптасып үлгергенімен, ғылыми бағдарын айқындауда пікір алуандығы жоқ десек жалған болар еді. Мәселен, Телия бұл саланың негізгі міндетін тіл мен мәдениеттің өзара синхронды байланысын талдау деп түсіндіреді. Ал, Маслова аталған зерттеу кеңістігі синхрония мен диахронияны қатар қамтуы тиіс деген тұжырымды ұсынады (Ergasheva, 2022).

Бұдан бөлек, Телия лингвомәдениеттанудың нысанын әмбебап деңгейдегі феномен ретінде қарастырса, Маслова керісінше, нақты тілдік негізге ғана тән лингвомәдени ерекшеліктерді зерттеу қажеттігіне назар аударады (Ergasheva, 2022).

Қалай дегенде де, соңғы онжылдықта тілтануда бұрын басым болған «тілді тек оның ішкі жүйесі» шеңберінде қарастыратын құрылымдық (антропоцентристік) парадигма

түзетулерге ұшырады. Қазіргі зерттеулер тіл мен оны тасымалдаушы адамды, тілдің функционалды тұрғыдан қолданыс алаңдарын (әлеуметтік орта, қоғам, халық) өзара байланыста қарастыратын бағытқа ауысты. Нәтижесінде тіл мен мәдениеттің өзара ықпалдасу тетіктерін, ұлттық дүниетанымның қалыптасу механизмдерін және ұлттық мәдениеттің тілдегі көрінісін жүйелі түрде зерттейтін лингвомәдениеттану (лингвистика және мәдениеттану) ғылымы қалыптасып үлгерді.

Лингвомәдениеттанудың ірі бір зерттеу ортасы – фольклор. Фольклор лингвомәдениеттану зерттеулерінің ең маңызды және орталық бағыты ретінде қарастырылады. Бұл бағытта да айтарлықтай ірі теориялық-әдіснамалық еңбектер жазылған. Тақырыбымызға сай біз бұл еңбектердің бірқатарына тоқталып өтеміз.

Мәселен, Аллан Мерриемнің Музыка антропологиясы (The anthropology of music) еңбегінде музыка мәдени және әлеуметтік құбылыс ретінде антропологиялық тұрғыдан жүйелі зерттеледі (Merriam, 1964). Автор теория мен әдістеме негізінде, музыканы тек дыбыс қана емес, әлеуметтік мінез-құлық пен мәдени концепция ретінде талдауды ұсынады. Ол үштағанды аналитикалық модель ұсынады. Яғни, 1) концепция (адамдардың музыка туралы әңгімелері, аңыздары, тарихы, терминологиясы, эстетикасы), 2) әрекет пен мінез-құлық (орындау, әлеуметтік контекст, ритуалдық функциялар), 3) дыбыс (акустика, музыкалық құрылым, әуен мен ритм, ырғақ т.б.). Бұл модель – этномузыкатануға ғана емес, лингвомәдени тұрғыдан қарастыруға да стандартты зерттеу шеңберін ұсынатын теориялық тұғыр. Аталмыш еңбектің салааралық ғылымдарға жасаған теориялық ықпалы сол, музыка мен мәдениеттің өзара тәуелділігін, музыка мен мәтін зерттеуін қоғамдық және символдық жүйелерге енгізуді стандартты көзқарас деңгейіне көтерді, антропология мен этномузыкатану арасындағы көпір болды.

Келесі бір теориялық еңбек Этномузыканы зерттеу: Жиырма тоғыз мәселе мен тұжырымдама (The study of ethnomusicology: Twenty-nine issues and concepts, Nettl, 1983) атты ғылыми монография. Ғылыми еңбек этномузыка саласын жан-жақты шолып, оның негізгі ұғымдары мен әдістемелік проблемаларын жүйелейтін монографиялық оқулық ретінде белгілі. Nettl, этномузыкатануды антропологиялық перспектива тұрғысынан зерттеуге назар аудара отырып, саланың ең маңызды дискуссиялық 29 мәселесін талдайды (Nettl, 1983).

Әдеби шолу барысында тоқтала кететін келесі бір еңбек Адамның сазгерлігі қандай? (How musical is man? Blacking, 1973) атты жұмыс, этномузыкатану мен музыкалық антропологиядағы іргелі еңбек. Зерттеу музыканы тек дыбыстық құбылыс емес, әлеуметтік, мәдени, когнитивтік және биологиялық өлшемдері бар әрекет ретінде қарастырады. Бұл еңбектің тақырып аясындағы маңыздылығы музыканы әлеуметтік-мәдени контекст тұрғысынан қарастыруы. Ол музыка белгілі бір қоғамның әлеуметтік құрылымын, құндылықтарын, эмоциялық тәжірибесін бейнелейтінін көрсетеді. Блэкинг тұжырымдары бойынша музыканы түсіну үшін оның мәдени ортасын, шығу тегін, жаратылу ортасы мен себептерін және соған байланысты барлық материалдарды (авт. ұлттық контексте бұны күй аңыздарына сілтеме ретінде қарастырсақ болады) зерттеу қажет.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Зерттеу жұмысы аясында салыстырмалы, сипаттамалық және құрылымдық талдау әдістері қолданылды. Күй аңыздарындағы тілдік құралдарға негізделген лингвомәдениеттанулық инвентария мен элементтер, символдар сараланды.

Зерттеу барысында түрлі тәсілдер пайдаланылды, дегенмен ең тиімділері ретінде концептуалдық, сипаттамалық, контекстік, аналитикалық және салыстырмалы әдістер қолданылды. Мәтін – мәдени кодтарды тасымалдаушы. Сондықтан тақырып аясында күй аңыздарын талдауда символдық деректерді интерпретациялық тұрғыдан сипаттауға әрекет жасалды.

Зерттеу жұмысында күй аңыздары үшін біртұтас концептуалды теориялық ұғым қолданылды. Ол мәдениет, сана және тілдің арақатынасын кешенді түрде зерделеуге мүмкіндік беретін менталды құрылым ретінде қарастырылады. Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы мен олардың тілдік қызметте символдар мен тілдік бірліктер ретінде көрінуі тұтастық ішінде (концепт) қарастырылды.

Лингвомәдениеттанудың басты категориясы – концепт. Ол зерттеу нысанын, біздің жағдайымызда күй аңыздарының тілдік сипаттары мен сол тілдегі мәдениетті интегративті түрде талдауға арналған менталдық бірлік ретінде түсіндіріледі. Күйдің шығу төркіні мен ондағы оқиғаларды, күйдің күмбіріне жасырылған сюжет пен сезімнің тілдік сипаттары ұлтқа тән бірегей мәдени құбылыс ретінде концептуалдық, сипаттамалық интерпретациялау әдісіне салынды.

Күй аңыздары – барлық фольклорлық жанрлармен терезесі тең мәдени капитал. Дегенмен аңыздардағы символдар мен тілдік бірліктерді лингвистикалық талдауға, оның ішінде лингвомәдени аспект тұрғысынан зерттеуге алынуы алғаш екенін айта кетуіміз керек.

Бұл орайда зерттеу жұмысы төменде аталған бірқатар теориялық негіздерге сүйенеді:

- Этномузыкология: музыкалық практиканың мәдени контекстін анықтайды;
- Семиотика: музыкалық және тілдік белгілердің жүйесін талдайды;
- Когнитивтік лингвистика: концепттік метафоралар мен теория арқылы мәдени мағыналарды моделдейді;
- Лингвомәдениеттану: тілдік бірліктер мен мәдени кодтардың өзара байланысын зерттейді.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеушілер Казыбекова мен Сеилхановтың (2024) жазуынша Б.Б.Байкадамова домбыра күйінің интонациялық өрісіне қатысты талдау әдісін қолдана отырып тақырып тудыру, қалыптастыру механизмдерін зерттеген ғалымдардың бірі. Оның ойынша, күйдің ішкі құрылымы оны қоршаған аңыздар мен мифологиялық кестелердің мазмұнына тәуелді болып келеді. Ол күй аңыздарында «тақырып–белгі» және «сөз–символ» дуализмі қағидаларына ұқсас конструкциялар бар екендігін жазады. Өйткені, күй атауларының өзінде программалық деңгейде автоматты ассоциациялар туындайды.

Күйлердің генезисі мен тууы проблематикасында іргелі жұмыстарымен танылған жетекші ғалым А.И. Мұхамбетова «сөз бен музыка бірлігі» тұжырымын алға тарта отырып, күйлердің шығу төркінінде тілдік-мәтіндік бірліктердің рөл ойнайтындығын салмақтай түседі.

Күй аңыздарын лингвомәдениеттану тұрғысынан терең талдамас бұрын, осы күй аңыздарының өзіндік табиғаты мен түрлерін тарихи-хронологиялық, мәдени, әдеби-фольклорлық контекстте бір жүйелеп алу артық етпес.

А. Сейдімбек «Қазақтың күй өнері» (2002) еңбегінде, күй аңыздарына толыққанды зерттеу жүргізу үшін алдымен күйді тудырған себептерді айқындап, одан кейін сол

себептердің туындының формасы мен мазмұнына қалай ықпал еткенін жүйелі түрде саралауды қажет деп есептейді. Автор, күй аңыздарын ерте дәуірден қалыптасып жеткен көпнұсқалы аңыздар, халық композиторларының шығармалары арқылы жасалған аңыздар және бүгінгі күйшілердің туындыларынан өрбіген әңгімелер деп жіктейді. Халықтық аңыздар көбіне көне, көп құрылымды болып, оларда көбіне тарихи оқиғалар, эпостық эпсаналар, жануарлар мен табиғат феномендерінің символикалық бейнелері айқын көрінеді (мысалы: «Саймақтың Сарыөзені», «Қара жорға», «Жорға аю», «Таукүдірет», «Ақсақ қаз»). Халық композиторларының аңыздары автордың жеке өмірі мен тәжірибесі, ел аралаған кезіндегі деректермен тікелей байланыста туындайды. Мысалы, Құрманғазы мен Тәттімбеттің белгілі күйлері, «Түрмеден қашқан», «Кісен ашқан», «Адай», «Аман бол, шешем, аман бол!», «Сарыжайлау», «Көкейкесті» секілді күй туындыларының өзіндік шығу себептері осының дәлелі. Ал қазіргі дәуір күйшілерінің аңыздары көбінесе жеке психологиялық мотивтерге, қазіргі әлеуметтік-хронологиялық контекст әсерінде, кейде тарихи тұлғаларға арнау арқылы жасалып, заманауи күй аңыздарының мазмұндық әртүрлілігін көрсетеді (мысалы, М. Хамзин, С. Құсайынов, Т. Момбеков шығармалары).

Күй аңыздарын тек музыкалық туындыға арналған әңгіме ретінде ғана емес, фольклорлық шығарманың кеңқұлаш мәдени-когнитивтік контекстінде қарастырғанда мәселенің терең әрі көпқабатты аспектілері айқындалады. Ақселеу Сейдімбек күй аңыздарының құрылымдық-тақырыптық ерекшеліктеріне сүйене отырып, алты негізгі топқа бөледі. Бұлар: 1) тарихи тақырыпқа арналған аңыздар; 2) күйші-композиторлардың өміріне қатысты аңыздар; 3) тұрмыс-салттық сипаттағы аңыздар; 4) арнау күйлері мен оларға байланысты әңгімелер; 5) қоршаған орта мен табиғат құбылыстарына қатысы бар аңыздар; 6) жан-жануарлар мен аң-құстар тақырыбына арналған аңыздар. Бұл құрылымдық-тақырыптық бөлінісіне қарай күй аңыздары арқалайтын символикалық бейнелер мен қатталған тілдік көрсеткіштер де әртүрлілік, әрсипаттылық танытатынын байқаймыз.

Тарихи оқиғаларға арналған күй аңыздарының құрылымы күрделілігімен ерекшеленеді. Олар типтік тарихи эпизодтардың мотивтерін негізге ала отырып, өзіндік ішкі сюжет желісі арқылы өріледі. Мұндай аңыздарда тарихи фактілер мен тұлғалардың тағдырлары күй ағысында қатар жүреді («Қазақ пен қалмақтың күйі», «Қос мүйізді Ескендір»).

Күйші-композиторларға тән аңыздар көбіне автордың өмірлік тәжірибесімен, ел аралап жүрген кезіндегі куә болған оқиғаларымен немесе жеке тағдыр-талайымен тығыз байланыста туындайды.

Әйгілі Қорқыттың «Қорқыт», Кетбұғаның «Ақсақ құлан», Байжігіттің «Қайың сауған», Тәттімбеттің «Бестөре» немесе «Сарыжайлау», Құрманғазының «Аман бол, шешем, аман бол!», Дәулеткерейдің «Көркем ханым», «Жігер» сияқты күйлерінің қай-қайсысын алсақ та, бұлардың әрқайсысының өзіне тән шығу тегі мен туу тарихы бар. Осы тұрғыдан алғанда қазақ күйлерінің аңыз-әңгімелері сол заманның оқиғалары мен тұлғалардың өмір деректерін келесі ұрпаққа жеткізуде шешуші рөл атқарғаны анық. Олар халықтың тарихи-жадтық функциясын орындаған дереккөздер болып табылады. Мәдени-тарихи тұрғыдан күй өнерін, оның жанындағы аңыз-әнгімесімен бірге дереккөз немесе «күй-шежіре» ұғымында қарастыру да ғылыми тұрғыдан әбестік етпес еді. Ал осы тарихи-хронологиялық тұрғыдан көнеден кейінге сабақтағанда әр хронологиялық кезеңнің күй аңыздарындағы тілдік мәдени кодтар мен штрихтар, ондағы символикалық бейнелер мен образдардың әралуан үлгілерін көруге болады.

Тұрмыс-салтқа байланысты туған күй аңыздары өнердің өмірмен етене жақын тұратын сырын көрсететін тақырыптық топтамаға жатқызылады. Халық тұрмысындағы толассыз ғұрыптар мен салт-жоралғылар (тұсау кесер, сүндет той, сыңсу, шілдеhana т.б.) ән-күйсіз, той-томалақ, өлең-жырсыз өтпейді. Осы себепті парасатты өнер күнделікті күйбең тіршіліктен де мән іздейді. Бұған бір мысал Есбайдың «Үш ананың айтысы» секілді кең белгілі күйлердің шығу тарихы мен аңыз-баяндарын жатқызсақ болады. Бұл күйдің шығу төркінін кестелейтін аңызды әңгімелесек, бір халықтың тұрмыс-тіршілігі мен өмір-салты, мәдениеті, тілі мен өнері секілді ұласпалы мәдени элементтердің жиынтығын құрап алуға болар еді. Бұл әрине, лингвомәдениеттану тұрғысынан құнды материал.

Ғасырлар бойы көшпелі салтты қазақ үшін табиғат ерекше мәнге ие. Табиғаттың әрбір көрінісі, оның сыры, тауы мен тасы күй өнеріне де арқау болды, сәйкесінше осымен байланысты аңыздар да айтылды. Табиғатқа тарту етілген күйлер көбіне халық күйшілерінің қоржынында молынан кездеседі (Боғданың «Бозтөбесі», Тәттімбеттің «Сарыжайлауы», Қайрақбайдың «Дайынкөлі», Т. Белгібайұлының «Ақаралы», Т. Момбековтың «Мыңжылқысы» т.б.).

Бұлармен бір қатарда жан-жануарларға арналған күйлердің аңыздары да бар. Қазақ күй өнерінің аңызбен әспеттелген көне үлгілеріне табиғатпен біте қайнасқан, әсіресе құстар мен жануарлар атауымен байланысты «Нар», «Аққу», «Ақсақ қыз», «Ақсақ құлан», «Қаз», «Жорға аю», «Жетім қыз», «Зарлау» секілді күй аңыздары жатқызылады (Мурзабаева және б., 2024) Мұндай күйлерде жүгірген аң, ұшқан құс, төрт түлік малға арналған аңыздар мен әпсаналық мотивтер, мифтік сарындар кеңінен көрініс табады. «Таукүдірет», «Шыңырау», «Ақсақ қаз», «Бөкенжарғақ», «Аңшының зары», «Жорға аю», «Салкүрең», «Желмая», «Бозінген», «Аққу» күйлері жан-жануарларға қатысты аңыздар мен мифтік сарындардың бай дәстүрімен сабақтасып, қазақ күй өнерінде табиғат пен жан-жануарлар тақырыбының қаншалықты терең және көпқабатты зерттелгенін, сипатталғанын, арқау етілгенін айғақтайды (Ақселеу, 2002).

Фольклор – қашанда мейлінше күрделі, сан-салалы арналарға бөлінетін этномәдени құбылыс (Зарыққан, 2022). Лингвомәдениеттанудың ірі бір зерттеу ортасы да осы – фольклор. Фольклор лингвомәдениеттану зерттеулерінің ең маңызды және орталық бағыты ретінде қарастырылады. Ал күй аңыздары болса – барлық осы фольклорлық жанрлармен терезесі тең мәдени капитал.

Мифологиялық және фольклорлық үлгілерді зерттеу (мәселен күй аңыздары) – лингвомәдениеттанудың жетекші зерттеу векторларының бірі. Бұл нысандағы зерттеулер тілдік бірліктердің мәдени семантикасын, олардың тарихи-әлеуметтік негіздемесін және ұлттық дүниетанымдағы рөлі мен қызметін кешенді түрде ашуға мүмкіндік береді (Maftuna, 2025).

Ең алдымен символ дегеніміз – белгілі бір әлеуметтік немесе мифологиялық контекстте жинақталған конденсацияланған мағына (мәдени код). Ол нақты нысан мен абстрактылы ұғым арасындағы байланысты бейнелейді.

Жалпы фольклорлық қолданыстағы символдардың типологиялық бөлінісін былайша бөліп көрсетсек болар еді: Тотемдік белгілер (бүркіт, жылқы), географиялық / пейзаждық белгілер (дала, тау, өзен), артефактілік белгілер (киіз үй, киелі домбыра, жамбы, қобыз), түс символдары (ақ, қара). Шындығында символдардың абстрактілі мән-мағынасы әркез тұрақты бола бермейді. Олар уақытпен, дәуірмен, түсінікпен бірге өзгеріп отыруы да мүмкін. Фольклорлық қолданыстағы символдардың типологиялық

бөлінісін айқындайтын күй аңыздары қытайдағы қазақтарда сақталған байырғы аңыз күйлерде анық көрініс тапқан (Maulet et al., 2025).

Күй аңыздарындағы символдар – ауызша мәтіндер арқылы берілетін мәдени-мағыналық бейнелер, кодтар, белгілер. Нақтырақ айтқанда, тілдік бейнелер (атаулар, жаратылыстар, эпизодтық сюжеттер, метафоралар) және әлеуметтік көрсеткіштер (тарихи тұлғалар). Бұларды бірнеше типтерге бөлсек болады:

Табиғатқа тән символдар. Мысалы: дала, тас, тау, өзен, жел, жылқы, қоян т.б.

Символикалық үлгіде былай сипаттасақ болады: дала – еркіндік, кеңдік көшпелілік;

Әлеуметтік-мәдени символдар. Мысалы: үй, табалдырық, қонақжайлылық, абырой, намыс (қазақ) кодтары.

Лексикалық және ономастикалық символдар. Мысалы: күй атаулары, жеке тұлға аттары, географиялық атаулар, эпитеттер.

Сандық немесе түс-реңк символдары. Мысалы: қасиетті сандар (3,7,40); ақ түс (тазалық), қызыл (махаббат), қара (қайғы) т.б.

Перформативтік символдар. Мысалы: киім-кешек, орындаушы келбет-сипаты, орындау мәнері, интонация т.б.

Лингвистикалық көзқарас тұрғысынан бірқатар символдық құрылымдағы механизмдерді бөліп көрсетсек болады. Мәселен, метафора мен метонимия, конденсация (бір белгі бірнеше мағынаны біріктіруі), полисемия (бір белгі көптеген мағыналарға ие болу). Символдар көбінесе мифологиялық логиканың (символдардың ассоциациясы) арқасында мағына арқалайды. Лексикалық таңбаларды мәдени концепттерді білдіретін семантикалық доминанттар ретінде сипаттасақ болады.

Лингвомәдениеттану тұрғысынан күй аңыздарындағы немесе жалпы аңыздардағы символдар бірқатар маңызды функцияларды атқарады. Олар:

Кодтау қызметі: музыкалық және тілдік белгілер арқылы оқиға мен сезім кодталады. Мнемоникалық қызмет: аңыздар, символдар тарихи және әлеуметтік ақпаратты сақтауға көмектеседі. Идентификациялық қызмет: ұлттық және аймақтық мәдени идентификацияны анықтауда шешуші рөл атқарады.

1-кесте. Символдардың семантикалық өрісінің үш деңгейлі құрылымы

Негізгі денотативтік қабат	Метафоралық-ассоциациялық қабат	Мифопоэтикалық қабат
Тура бейнесі (жылқы – жануар, көлік)	Ұлттық санада орныққан қасиеттер мен функциялар (жылқы – еркіндік, пырақ жылдамдық)	Космологиялық немесе ритуалдық мәндер (жылқы – әлемдер арасын байланыстырушы медиатор)

Күй аңыздарындағы немесе жалпы фольклордағы тілдік бірліктер тақырыбы да – лингвистиканың қызықты бір зерттеу алаңы. Тілдік бірліктер (формулар, рефрендер) ауыз әдебиеті дәстүрінің туу және орындалу тұрақтылығын қамтамасыз ететін, мәтіннің адаптациясы мен репродукциясын жеңілдететін арнайы көркем формулалар жиынтығы, құрал ретінде бой көрсетеді.

Жалпы фольклорлық тіл бірліктері фонетикалық, морфологиялық, лексикалық және синтаксистік деңгейлерде әртүрлі қарастыруға болатын материалдар. Ырғақ, аллитерация, ассонанс, шаблондық тіркестер мен эпитеттер, рецептивті бірліктер, дискурстық бірліктер, параллелизм фонетикадан бастап, синтаксиске дейінгі фольклордағы бай қолданыс тапқан лингвистикалық ұғымдар болып табылады.

Бұл тілдік бірліктер фольклор бөлінісіндегі әртүрлі жанрларға (эпос, аңыз, ертегі, мақал-мәтел т.б.) байланысты әртүрлі функциялар атқарады. Олар ритуалдық, тәрбиелік, ақпараттық, когнитивтік немесе эстетикалық функциялар болуы мүмкін.

Күй аңыздарында ұлттың тұтас келбеті, танымы мен көзқарас жүйесі ашық көрінеді. Батырлардың, рудың, туған жердің ар-намысын қорғау, нақты адамдардың ерлігі мен мәртебесі, батырлардың қуаты мен айбаты, қыздардың рухы, түрлі оқиғалар, сезім дүниесі, махаббат пен сағыныш, қайғы мен қасірет, өлім мен өмір т.б. (Курманғалиева, 2021).

Қазақ фольклорында «Ақсақ құлан — Жошы хан» аталатын аңыз кең таралған мәтіндер қатарына жатады. Бұл аңыздың нұсқалары негізінен жыр және күй аңыздарының формаларында, сондай-ақ топонимикалық әпсана ретінде де кездеседі. Жыр аңыздарында бастапқыда тарихи оқиғалардың жаңғырығы ретінде пайда болған элементтер сақталып, уақыт өте келе ғұрыптық фольклор шеңберінде қалыптасқан көркемдік белгілермен және көне мифологиялық тұжырымдармен байытылған аңыз ретінде топшылауға болады (Absadyk & Muratkyzy, 2024). Тақырып аясында осы бір танымал күй аңызындағы символдар мен тілдік бірліктерді семиотикалық классификация, лингвомәдени интерпретациялық талдауымызға негіз етелік.

2-кесте. «Ақсақ құлан — Жошы хан» күй аңыздағы негізгі символдар және олардың мәдени семантикасы

Символ	Типі	Мәдени мағынаны интерпретациялау	Мәтіндегі қызметін интерпретациялау
Ақсақ құлан	Табиғи-мифологиялық символ	Еркін дала рухы, дала заңы (аңшыны «жазалау») Киелілік (аң тұрғысынан адамға жауап қайтару идеясы) Халықтың коллективтік жадында орныққан «күшті табиғат – әлсіз адам» концептісі.	Жошының өлімінің себепкері ғана емес, бүкіл аңыздың кульминациялық символы. «Ақсақтық» деталы– алдаусыратып қашудың айласы, табиғаттың стратегиялық әрекетін көрсететін символикалық шешім.
Жошы хан	Тарихи-әлеуметтік символ	Мұрагер, билік пен шаңырақтың, тектің жалғастырушысы, әке–бала қатынасының киесі.	Оның өлімі бүкіл орда өмірінің бұзылуын, хандықтың ішкі күйреу қаупін символикалық тұрғыда бейнелейді.
Алаша хан	Билік символы	Тотемдік-магиялық тыйымның бастауы («Кім жаман хабар жеткізсе, сол ауызға қорғасын құю», архаикалық сенім)	Әкелік архетип
Кетбұға күйші	Дәнекер символ	Шындықты музыкамен жеткізетін медиатор. Күйді сөйлететін перформативтік мәдени код.	Рухани билік иесі.
Домбыра	Сакралды музыкалық символ	Үн мен күй арқылы шындықты жеткізетін құрал. Халық жадын сақтаушы, Қазақтың этномузыкалық кодының басты символы.	Домбыраға қорғасын құю әрекеті, аспаптағы ойықтың пайда болуының этимологиялық түсіндірмесі. Бұл материалдық мәдениет пен мифтің түйісуі.

Қорғасын	Жазалау мен ескі табу символы	Ауыр хабардан қорғану материалы. Сөздің киесі мен жауапкершілігін жеткізуші. Қатал биліктің символикалық құралы.	Домбыраның ойығы – материалдық артефактіге айналған символдық белгі.

Фольклор тілінің құрылымын қалыптастыратын тілдік бірліктер – формулалық тіркестер, тұрақты эпитеттер, синтаксистік қайталамалар және ритмикалық құрылымдар. Бұлар ауыз әдебиеті дәстүрінің репродуктивтік механизмін қамтамасыз ететін кішкентай, алайда аса маңызды бірліктер екені айқын. «Ақсақ құлан — Жошы хан» аңызындағы тілдік бірліктердің лингвомәдени сипатын төмендегідей негізде, кестелі үлгіде сұрыптасақ болады:

3-кесте. «Ақсақ құлан — Жошы хан» күй аңыздағы тілдік бірліктердің лингвомәдени сипаты

Ономастика	Эпитеттер	Диалогтық құрылым	Перформативтік тілдік актілер
<i>Жошы, Алаша, Кетбұға, Бетпақдала</i> (тарихи-мифологиялық есімдер, кеңістік семиотикасы)	<i>Ақсақ құлан, зарлы күй, жалғыз шынашақ т.б.</i> (оқиғаның эмоционалдық-көркемдік деңгейі, бейнелеуіштер)	<i>Хан мен Кетбұға диалогтары</i> (қазақ қоғамындағы әлеуметтік дистанция, құрмет формулаларын көрсетеді)	<i>Естірту</i> (мәдени ритуал) Күй арқылы жеткізу (вербалды актіні алмастыратын орындаушылық код)

Қорытынды

Күй аңыздары ұлттың мәдени кодын, танымдық құрылымын және әлеуметтік тәжірибесін жеткізетін семиотикалық жүйе екеніне көз жеткіздік. Осы жүйені құрайтын негізгі элементтердің қатарында символдар мен тілдік бірліктер ерекше орын алады. Олар тек коммуникациялық құрал ғана емес, сонымен қатар тарихи жадтың, таным мен білімнің және ұжымдық дүниетанымның тасымалдаушысы. Фольклордың тілдік құрылымын ғылыми тұрғыдан зерттеу ең алдымен символдардың семантикалық табиғатын, фольклорға тән тілдік формулалардың қызметін және мәтін құрылымы мен жасалуының механизмдерін түсінуге мүмкіндік ашады. Күйлердің генезисі мен тууы проблематикасында іргелі жұмыстарымен танылған жетекші ғалым А.И. Мұхамбетова «сөз бен музыка бірлігі» тұжырымын алға тарта отырып, күйлердің шығу төркінінде тілдік-мәтіндік бірліктердің рөл ойнайтындығын салмақтай түседі.

Күй аңыздарындағы символдар – белгілі бір мәдени-философиялық мағына мен жинақталған мазмұнды қамти отырып, нақты бейне арқылы абстрактілі мағыналарды беретін тілдік таңбалық құбылыс. Символдың басты ерекшелігі – оның мағынасының көпқабаттылығы және тарихи-мәдени контексте тікелей тәуелділігі. Олар – бір әлеуметтік немесе мифологиялық контекстте жинақталған конденсацияланған мағына (мәдени код). Ол нақты нысан мен абстрактылы ұғым арасындағы байланысты бейнелейді.

Фольклор тілінің құрылымын қалыптастыратын тілдік бірліктер – формулалық тіркестер, тұрақты эпитеттер, синтаксистік қайталамалар және ритмикалық құрылымдар. Бұлар ауыз әдебиеті дәстүрінің репродуктивтік механизмін қамтамасыз ететін кішкентай, алайда аса маңызды бірліктер екені айқын.

Күй аңыздарындағы мәдени символдар мен тілдік таңбалар ұлттың дүниетанымымен тонның ішкі бауындай жақын ұғымдар. Лингвомәдениеттану тұрғысынан талдау аңыздардың семиотикалық құрылымын, когнитивтік тереңдігін және әлеуметтік функцияларын ашуға мүмкіндік береді. Осы бағыттағы кешенді зерттеулер музыкалық, лингвистикалық және этнографиялық деректерді біріктіре отырып, фольклорлық мұраны сақтап, оны білім беру мен мәдени-тәрбиелік саясатымызда еркін, ашық, түсінікті түрде қолдануға мүмкіндік беретін іргелі зерттеулерді құрайды.

Тек қана күй аңыздарындағы ғана емес, жалпы фольклорлық мәтіндердегі символдар мен тілдік таңбалар – бір-бірін толықтырып, күрделі мағыналық құрылым жасайтын ұғымдар. Символдар мағынаның терең қабатын ұйымдастырып, мәтінге сакралды, абстрактілі дәм қатса, тілдік бірліктер сол мағынаны тұрақты тілдік қалыптарға түсіруге ат салысады, композициялық тәсілдер болса, мәтінді қабылдауға қолайлы тұтас бір құрылымға айналдырады.

Лингвомәдениеттанудың мақсаты – тілдік таңбалар мен тілдік элементтер арқылы мәдениетті сақтау және жеткізу құбылысы мен механизмдерінің қалай іске асатынын айқындау, зерттеу. Бұл сала терминологиялық атауындағы құрылымы айқындап тұрғандай тіл мен мәдениеттің өзара байланысы мен әрекеттесуінің тетіктерін зерттеп, ғылыми тұрғыдан түсіндіруді міндет етеді. В. Телияның тұжырым-пікіріне сүйенсек, лингвомәдениеттанудың негізгі мақсаты – тіл мен мәдениеттің, тіл мен этностың, тіл мен ұлттық менталитеттің арақатынасына жарық түсіру (Khayatova, 2022).

Лингвомәдениеттанымдық көзқарас тұрғысынан зерделегенде, тіл дыбыстар жүйесінен тұратын қарым-қатынас құралының атауы ғана емес, «ұғым – тіл – мәдениет» үштігінен құралған «мәдени код, мәдени қор, мәдени ақпарат көзі» (Жолекенова & Исина, 2023).

Жалпы лингвомәдениеттану – тіл мен мәдениеттің тарихи әрекет процесін, тілдік бірліктердің (сөз, образдар мен метафоралар, ұғым, мәтін, сөйлеу, риторикалық дәстүр, тілдік стереотип пен қалыптар) мәдени мағыналық жүгін және ұлттық дүниетанымды қалыптастырудағы рөлін ғылыми тұрғыда зерттейтін интердисциплинарлық бағыт. Бұл сала тілдік құбылыстарды тек бір форма ішіндегі қалыпты код ретінде емес, сол код арқылы берілетін мәдени-идеологиялық, когнитивтік және коммуникативтік мәндердің кешені ретінде қарастырады.

Сол себепті күй аңыздары мен ондағы символдарды, аңыз-әңгімелермен тығыз байланысты күй формасындағы ұлттық музыканың наративті сипатын жаңа бір салааралық талдауларға салып, ұлттық мәдени интерпретация мен талдауларға жол ашу маңызды болып қала бермек.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Авторлар мүдделер қақтығысы жоқ екенін хабарлайды.

Авторлардың қосқан үлесі. П. Нұрдаулет – мақала материалдарын жинақтау, зерттеу жұмысының жалпы құрылымын, күй аңыздарын саралап негіздеді. Г.Ә. Сәрсек – мақаланың әдіснамасы мен теориясын, зерттеудің орындалуы мен мақаланың жазылуын сыни тұрғыдан қайта қарады, тексерді, өңдеді, бағыт-бағдар берді. А. Маулет – зерттеу материалдарына талдау жүргізді, қорытындысы мен мақаланың рәсімделуіне үлес қосты.

Әдебиеттер тізімі

- Азимова, Н. Т. (2024). Жұбановтар еңбектеріндегі мифтік әдебиет мәселесі (Қ.Жұбанов және Е.Жұбанов еңбектері негізінде). «Жұбанов тағылымы» атты дәстүрлі ХІ халықаралық конференция материалдары. Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті.
- Ақселеу, С. (2002). Қазақтың күй өнері. Монография. Астана: Күлтегін.
- Әбсадық А.А., Мұратқызы, М. (2024). «Ақсақ құлан–Жошы хан» аңызы: тарихилығы, көркемдігі және дәстүр сабақтастығы. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Филология сериясы, 147(2), 167–178. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-167-178>
- Әуезов, М. (1962). Уақыт және әдебиет. Алматы: Қазмемкөркемәдеббас.
- Бабалар сөзі. (Жүз томдық) (84-том). Күй аңыздар. Астана.
- Демесинова, Л.М. (2021). Әсемқұловтың «Талтүс» романындағы «күй» архетипі. «Заманауи ғылым парадигмасы жастар» ХV халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. (2021, 12 сәуір).
- Жаменкеев, Е.Е. Қазақтың домбыра дәстүріндегі әзіл күйлер аңыздарының әдебі. ҚазҰУ Хабаршысы. Филологиялық серия, 170(2), 246–251. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2252>
- Жолеkenова, Д.Б., & Исина, Ж.А. (2023). Мақал-мәтелдерді лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеудің теориялық негіздері. Байшев Университетінің хабаршысы, 1, 69–74.
- Жубанов, А. (2001). Струны столетий. Алматы: Дайк-Пресс.
- Зарыққан, Ұ. (2022, 31 наурыз). Қазақ күй аңыздары туралы біреп сөз. Әдебиет порталы. https://adebiportal.kz/kz/news/view/qazaq-kui-anyzdary-turaly-birer-soz_23814
- Казыбекова, Ж.А., & Сеилханов, Р. М. (2024). Атлас күйлерді «этимология» ұғымының мазмұны аясында зерттеу (жеткізу). Еуразиялық ғылым және өнер, 26.
- Канатова, А.Р. (2017). Кюевые онимы как знаки культуры (на примере казахской инструментальной традиции шертпе). Культура и искусство, (6), 88–95. <https://doi.org/10.7256/2454-0625.2017.6.23251>
- Казтуганова, А.Ж., Омарова, А. К., & Турмагамбетова, Б. Т. (2023). Folklore plot in the genres of traditional and academic Kazakh music. Keruen, 80(3), 266–275. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-23>
- Курманғалиева, М.С. (2021). Легенда и музыка казахского кюя — мир и духовность, выстроенные в логической цепи мироздания. Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность: Материалы VIII-й Международной научно-практической конференции. Домбай: Международный фонд исследования Тенгри
- Мурзабаева, М.А., Арипбаева, Л. Ш., Серікбаева, Қ. Қ., & Джамашова, Г. А. (2024). Музыка мәдениетінің даму заңдылықтары мен критерийлері. Nordic_Press, 5(0005). DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14384295>
- Раимкулова, А.Р., & Сахарбаева, К. (2013). Эволюция синкретического жанра. Science and World, 2(6), Vol. III, 172–173.
- Сұлтанғалиева, Р.Б., & Метенова, З.Р. (2025). Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасындағы этиологиялық мифтердің интерпретациясы. Вестник Западно-Казахстанского университета имени М.Утемисова, 98(2), 120.
- Таңжарықова, А. (2010). Қазіргі қазақ прозасындағы фольклорлық сарындар. Вестник КазНУ. Серия филологическая, 6(130), 230–232.
- Турумбаева, М. (2024). The notion of linguoculturology. Совместные конференции, 1(7), 190–194.
- Тулькубаева, Ж.Ж., Оспанова, Т.У., & Махаматдинова, Т.Б. (2019). Творчество кюйши Кожеке Назарулы в контексте истории и культуры региона Жетысу Казахстана. Евразийский союз ученых, 2(59), 10–14.
- Уәли, Н. (2015). Ұлттық мәдениеттің мәдени кодтарын ашу мәселелері. TILTANYM, (3), 40–52.
- Allamuratov, A. M. (2021). Linguocultural study. Theoretical and Applied Science, 10(102), 272–275. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.10.102.18>
- Blacking, J. (1973). How musical is man? Washington: University of Washington Press.

Cassirer, E., & Capeillères, F. (1991). Le judaïsme et les mythes politiques modernes. *Revue de Métaphysique et de Morale*, 96(3), 291–303.

Ergasheva, M.K. (2022). The term linguoculturology and its introduction into science. *European Scholar Journal*, 3(2), 56.

Khayatova, D.Z. (2022). Study of Linguoculturology in Linguistics. *Miasto Przyszłości*, 30, 292–294.

Maftuna, N. (2025). Linguoculturological features of folklore text (on the example of English tales). *Web of Medicine: Journal of Medicine, Practice and Nursing*, 3(3), 605–610.

Maulet, A., Koblandin, K., & Tlegova, K. (2025). Instrumental Music Heritage of the Kazakhs of East Turkestan. *Milli Folklor*, 19(145), 114–29. DOI: <https://doi.org/10.58242/millifolklor.1385194>

Merriam, A. P. (1964). *The anthropology of music*. Evanston: Northwestern University Press.

Nettl, B. (1983). *The study of ethnomusicology: Twenty-nine issues and concepts*. Champaign: University of Illinois Press.

Ysmailova, R., Akmatova, A., Ysmayilova, B., Arzymatova, Z., & Turgunbaeva, Z. (2024). Exploring the dynamic interplay of national identity and linguoculture in Kyrgyzstan. *Traduction et Langues*, 23(03), 135–160. <https://doi.org/10.52919/translang.v23i03.1017>

П. Нурдаулет¹, Г.А. Сарсеке^{2*}, А. Маулет³

^{1,2} *Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

³ *Международный университет Астана, Астана, Казахстан*

Лингвокультурная природа культурных символов и языковых знаков в легендах кюев

Аннотация. В статье анализируется природа, функция и роль культурных символов и языковых знаков в национальном сознании в рамках междисциплинарной лингвокультурологической перспективы на материалах казахских легенд кюев. Исследование, объединяя богатое фольклорное наследие и нарративный материал, сосредоточивает внимание на семиотических взаимоотношениях между легендами о кюях и музыкальными текстами. Культурные символы и языковые знаки в легендах кюев представляют собой взаимосвязанные понятия — близкие по своему значению с мировоззрением нации, подобные сплетённым внутренним струнам тона. Лингвокультурологический анализ позволяет выявить семиотическую структуру легенд, их когнитивную глубину и социальные функции. Не только в легендах кюев, но и в фольклорных текстах в целом символы и языковые единицы дополняют друг друга, формируя сложные смысловые структуры. Новизна работы заключается в том, что она представляет собой одну из первых научных статей, глубоко анализирующих культурные символы и языковые знаки в легендах кюев в рамках интердисциплинарной лингвокультурологии. Исследование предлагает значимые данные и рассуждения о взаимовлиянии языка и культуры при формировании фольклорного текста. Интегрируя языковой анализ и культурную интерпретацию, работа выявляет механизмы пересечения языка и культуры в контексте легенд кюев. Полученные результаты подчёркивают важность лингвокультурологической методологии в исследовании фольклора и легенд кюев и способствуют системному пониманию многомерных, многоуровневых и сложных взаимосвязей между языком, культурой и фольклором.

Ключевые слова: символ, лингвокультурология, лингвистика, легенды кюев, фольклор, семиотика.

P. Nurdaulet¹, G.A. Sarseke^{2*}, A. Maulet³

^{1,2} *L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

³ *Astana International University, Astana, Kazakhstan*

The linguocultural nature of cultural symbols and linguistic signs in Kuy legends

Abstract. This article examines the nature, functions, and role of cultural symbols and linguistic signs in the national consciousness within an interdisciplinary linguocultural perspective, based on Ka-

zakh kuy legends. Combining a rich folkloric heritage with narrative material, the study focuses on the semiotic interrelations between kuy legends and musical texts. Cultural symbols and linguistic signs in Kuy legends are mutually related concepts closely connected to the nation's worldview, akin to twin strands within the inner fibre of tone. A linguocultural analysis makes it possible to reveal the semiotic structure of the legends, their cognitive depth, and their social functions. Not only within kuy legends but across folkloric texts in general, symbols and linguistic units complement one another to form complex semantic structures. The novelty of this work lies in its status as one of the first scholarly articles to provide an in-depth analysis of cultural symbols and linguistic signs in kuy legends within the interdisciplinary field of linguocultural studies. The research offers important data and reflections on the mutual influence of language and culture in the formation of folkloric text. By integrating linguistic analyses with cultural interpretation, it delineates the mechanisms through which language and culture intersect in the context of kuy legends. The findings underscore the significance of a linguocultural methodology for research on folklore and kuy legends and contribute to a systematic understanding of the multidimensional, multilayered, and complex relationships among language, culture, and folklore.

Keywords: symbol, linguocultural studies, linguistics, kuy legends, folklore, semiotics.

References

- Azimova, N. T. (2024). Zhubanovtar enbekterindegi miftik adebiet maselesi (K. Zhubanov zhane E. Zhubanov enbekteri negizinde) [The issue of mythological literature in the works of the Zhubanovs (based on the works of K. Zhubanov and E. Zhubanov)]. In Zhubanov tagylymy atty dasturli XI khalykaralyk konferentsiya materialdary [Proceedings of the XI International Conference "Zhubanov Heritage"]. Aktobe: K. Zhubanov Aktobe Regional University.
- Akseleu, S. (2002). Kazaktyn kui oneri [Kazakh kui art]. Monograph. Astana: Kultegin.
- Absadyk, A. A., & Muratkyzy, M. (2024). "Aksak kulan-Zhoshy khan" anyzy: tarikhilygy, korkemdigi zhane dastur sabaktastygy [The legend "Aksak Kulan-Jochi Khan": historicity, artistry and continuity of tradition]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 147(2), 167–178. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-167-178>
- Auezov, M. (1962). Uakyt zhane adebiet [Time and literature]. Almaty: Kazmemkorkemadabbas.
- Babalar sozi [Words of the Ancestors]. (Vol. 84). Kui anyzdar [Legends of kuis]. Astana.
- Demesinova, L. M. (2021). Asemkulovtyn "Taltus" romanindagy "kui" arkhetipi [The archetype of the "kui" in Asemkulov's novel Taltus]. In Zamanauy gylm paradigmasy zhastar XV khalykaralyk gylmi-tazhiribelik konferentsiya materialdary [Proceedings of the XV International Scientific and Practical Conference "Modern Science Paradigm and Youth"].
- Zhamenkeev, E. E. (n.d.). Kazaktyn dombira dasturindegi azil kui anyzdarynyn adebi [The poetics of humorous kui legends in the Kazakh dombra tradition]. Bulletin of KazNU. Philology Series, 170(2), 246–251. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2252>
- Zholekenova, D. B., & Isina, Zh. A. (2023). Makal-matelderdi lingvomadeniettany turghysynan zertteudin teoriyalyk negizderi [Theoretical foundations for the linguocultural study of proverbs]. Baishev University Bulletin, 1, 69–74.
- Zhubanov, A. (2001). Struny stoletii [Strings of the centuries]. Almaty: Daik-Press.
- Zarykkan, U. (2022, March 31). Kazak kui anyzdary turaly birer soz [A few words about Kazakh kui legends]. Adebiet Portal. https://adebiportal.kz/kz/news/view/kazak-kui-anyzdary-turaly-birer-soz_23814
- Kazybekova, Zh. A., & Seilkhanov, R. M. (2024). Attas kuilerdi "etimologiya" ugymynyn mazmuny ayasynda zertteu [Studying homonymous kuis within the framework of the concept of "etymology"]. Eurasian Science and Art, 26.
- Kanatova, A. R. (2017). Kyuievye onimy kak znaki kultury (na primere kazakhskoi instrumentalnoi traditsii shertpe) [Kui onyms as cultural signs (based on the Kazakh instrumental tradition of shertpe)]. Kultura i iskusstvo, (6), 88–95. <https://doi.org/10.7256/2454-0625.2017.6.23251>
- Kaztuganova, A. Zh., Omarova, A. K., & Turmagambetova, B. T. (2023). Folklore plot in the genres of traditional and academic Kazakh music. Keruen, 80(3), 266–275. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-23>

Kurmangalieva, M. S. (2021). *Legenda i muzyka kazakhskogo kuya — mir i dukhovnost, vystroennyye v logicheskoi tsepi mirozdaniya* [Legend and music of the Kazakh kui — the world and spirituality built in the logical chain of the universe]. In *Tengrianstvo i epicheskoe nasledie narodov Evrazii: istoki i sovremennost* [Tengrism and the Epic Heritage of the Peoples of Eurasia: Origins and Modernity]. Dombai: International Foundation for the Study of Tengri.

Murzabaeva, M. A., Aripbaeva, L. Sh., Serikbaeva, K. K., & Dzhamashova, G. A. (2024). *Muzyka madenietinin damu zandylyktary men kriteriileri* [Patterns and criteria of the development of musical culture]. *Nordic Press*, 5(0005). <https://doi.org/10.5281/zenodo.14384295>

Raimkulova, A. R., & Sakharbaeva, K. (2013). *Evolutsiya sinkreticheskogo zhanra* [Evolution of the syncretic genre]. *Science and World*, 2(6), Vol. III, 172–173.

Sultangalieva, R. B., & Metenova, Z. R. (2025). *Tauelsizdik kezenindegi kazak prozasindagy etiologiyalyk mifтерdin interpretatsiyasy* [Interpretation of etiological myths in Kazakh prose of the independence period]. *Vestnik West Kazakhstan University named after M. Utemisov*, 98(2), 120.

Tanzharykova, A. (2010). *Kazirgi kazak prozasindagy folklorlyk saryndar* [Folkloric motifs in modern Kazakh prose]. *Bulletin of KazNU. Philology Series*, 6(130), 230–232.

Turumbaeva, M. (2024). *The notion of linguoculturology*. *Sovmestnye konferentsii*, 1(7), 190–194.

Tulkubaeva, Zh. Zh., Ospanova, T. U., & Makhamatdinova, T. B. (2019). *Tvorchestvo kyushi Kozheke Nazaruly v kontekste istorii i kultury regiona Zhetysu Kazakhstana* [The creativity of kuishi Kozheke Nazaruly in the context of the history and culture of the Zhetysu region of Kazakhstan]. *Eurasian Union of Scientists*, 2(59), 10–14.

Uali, N. (2015). *Ulttyk madeniettin maden kodtaryn ashu maseleleri* [Issues of revealing the cultural codes of national culture]. *TILTANYM*, (3), 40–52.

Allamuratov, A. M. (2021). *Linguocultural study*. *Theoretical and Applied Science*, 10(102), 272–275. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.10.102.18>

Blacking, J. (1973). *How musical is man?* Washington: University of Washington Press.

Cassirer, E., & Capeillères, F. (1991). *Le judaïsme et les mythes politiques modernes*. *Revue de Métaphysique et de Morale*, 96(3), 291–303.

Ergasheva, M.K. (2022). *The term linguoculturology and its introduction into science*. *European Scholar Journal*, 3(2), 56.

Khayatova, D.Z. (2022). *Study of Linguoculturology in Linguistics*. *Miasto Przyszłości*, 30, 292–294.

Maftuna, N. (2025). *Linguoculturological features of folklore text (on the example of English tales)*. *Web of Medicine: Journal of Medicine, Practice and Nursing*, 3(3), 605–610.

Maulet, A., Koblandin, K., & Tlegova, K. (2025). *Instrumental Music Heritage of the Kazakhs of East Turkestan*. *Milli Folklor*, 19(145), 114–29. DOI: <https://doi.org/10.58242/millifolklor.1385194>

Merriam, A. P. (1964). *The anthropology of music*. Evanston: Northwestern University Press.

Nettl, B. (1983). *The study of ethnomusicology: Twenty-nine issues and concepts*. Champaign: University of Illinois Press.

Ysmailova, R., Akmatova, A., Ysmayilova, B., Arzymatova, Z., & Turgunbaeva, Z. (2024). *Exploring the dynamic interplay of national identity and linguoculture in Kyrgyzstan*. *Traduction et Langues*, 23(03), 135–160. <https://doi.org/10.52919/translang.v23i03.1017>

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрдаулет Пәкизат – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: pnurdaulet1984@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2950-7926>

Сәрсекке Гүлнәр Әдебиетқызы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: sarseke_ga@enu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1670-5131>.

Маулет Ардаби – PhD, аға оқытушы, Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: mr.ardabi@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7625-0407>

Нурдаулет Пакизат – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, Астана. E-mail: pnurdaulet1984@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2950-7926>

Сарсеке Гулнар Адебиеткызы – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: sarseke_ga@enu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1670-5131>

Маулет Ардаби – PhD, старший преподаватель, Международный университет Астана, Казахстан, Астана. E-mail: mr.ardabi@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7625-0407>

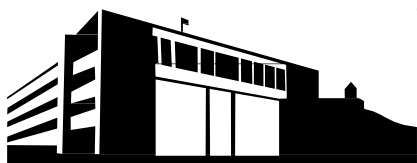
Nurdaulet Pakizat – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, Astana. E-mail: pnurdaulet1984@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2950-7926>

Sarseke Gulnar Adebietkyzy – corresponding author, Candidate of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: sarseke_ga@enu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1670-5131>

Maulet Ardabi – PhD, Senior Lecturer, Astana International University, Astana, Kazakhstan. E-mail: mr.ardabi@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7625-0407>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.31.21

Review article

A.N. Oraz^{1*}, K.T. Malikov², N.S.Khalikova³

^{1,3} O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: ^{1*}Aydana.oraz.1997@mail.ru, ¹k.malikov@mail.ru, ³khalikova_nurila1978@mail.ru)

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF SCIENTIFIC PUBLICATIONS ON THE KEYWORD “CORPUS LINGUISTICS”: BASED ON SCOPUS DATA (2015-2025)

Abstract. This study aims to identify development trends, structural characteristics, and major research directions in scientific publications in the field of corpus linguistics. The purpose of the research is to determine the scientific productivity of the field, publication dynamics, leading authors and countries, patterns of international scientific collaboration, as well as dominant thematic trends by conducting a bibliometric analysis of publications on corpus linguistics published between 2015 and 2025 based on the Scopus database. Bibliometric analysis was used as the main research method. Data were retrieved from the Scopus database using the keyword “corpus linguistics,” resulting in 23,073 documents; after applying a time filter (2015–2025), 16,475 documents were downloaded, and following data cleaning with the Bibliometrix software, 16,402 scientific documents were included in the analysis. Bibliographic data were processed in the RStudio programming environment using the Bibliometrix package and the Biblioshiny interface. The analysis examined the annual dynamics of publications, author and country-level collaboration, the most frequently used keywords, and thematic networks. The results indicate rapid growth in corpus linguistics publications, expanding international collaboration, and a shift toward computational approaches. The study systematizes current trends and provides a foundation for future research.

Keywords: corpus linguistics; bibliometric analysis; scientific publications; Scopus database; research trends; thematic evolution; international scientific collaboration.

Received: 08.02.2025; **Revised:** 23.05.2026; **Accepted:** 15.06.2026; **Available online:** 30.06.2026

Introduction

Corpus linguistics is one of the fields in linguistics whose foundations were laid in the mid-twentieth century and which has developed rapidly in recent decades as a result of advances in computer technologies. The term linguistic corpus emerged in the 1960s and was subsequently used to denote the compilation of large electronic language databases based on the machine processing of textual data. This approach opened up new possibilities for analyzing the structural and functional characteristics of language, as linguistic corpora enable precise, context-rich, and statistically grounded analyses of linguistic units. Corpus-based methods allow researchers to identify language structures in real contexts, patterns of lexical and grammatical usage, and discourse features through statistical and computational techniques. Therefore, this approach differs fundamentally from traditional intuitive analysis. The development of corpus methods, which began in the mid-twentieth century, evolved into a new linguistic paradigm often referred to as the “corpus revolution,” introducing empirically based research as a core methodology in linguistic studies (Plungian, 2024).

Corpus linguistics contributes not only to the theoretical foundations of linguistic data analysis but also significantly advances applied aspects of linguistics. In particular, it plays an important role in language teaching and the development of instructional materials by emphasizing frequency, context, and structural patterns based on authentic empirical data. This enables learners to work with language materials that reflect real communicative situations (Crosthwaite, Ningrum, & Schweinberger, 2023). Studies focusing on the application of corpus methods in linguistics include, for example, research on corpus-based approaches to grammar instruction, which examines the relationship between corpora and language teaching, pedagogical applications, and improvements in learning outcomes (Alamri, 2022). A notable example is Alamri’s (2022) work titled *The Role of Corpus Linguistics in Grammar Instruction*, which demonstrates the effectiveness of corpus-based methods in grammar teaching through an extensive literature review. Alamri shows that corpus data allow instructors to present materials grounded in authentic language use, facilitating the acquisition of language forms based on actual communicative practice rather than purely intuitive approaches. The study highlights three main advantages of corpus-based approaches. First, corpus data reveal the actual frequency of grammatical structures, enabling instructors to prioritize forms that are most commonly used in context, thereby making language learning more natural and effective. Second, corpus analyses demonstrate the contextual use of grammatical structures, helping learners not only memorize rules but also apply them in real communicative situations. Third, corpus methods reveal the variability and complexity of grammatical features, allowing learners to flexibly use language across different patterns of speech. In addition, corpus analysis extends beyond grammar to examine word meanings in context and collocational patterns, identifying frequency-based regularities and supporting evidence-based approaches to language teaching. An important contribution in this area is the study by Gapporov Baxriddin Baxtiyor Ugli titled *The Role of Corpus Linguistics in the Study of Collocations* (Gapporov, 2025), which systematically analyzes the structure, distribution, and contextual usage of lexical units. The author argues that corpus-based approaches enable researchers to identify collocations based on frequency, distribution, and context using empirical evidence rather than intuition. The use of corpus platforms and analytical tools makes it possible to determine word frequency and opens pathways for functional and discourse analyses. In particular, the study focuses on verb-based collocations and examines their significance in discourse texts.

In recent years, research directions in corpus linguistics have expanded considerably, and large-scale bibliometric analyses have become increasingly common across linguistics and the humanities. For instance, Crosthwaite, Ningrum, and Schweinberger (2022) analyzed publications indexed in the Scopus database over the past 20 years to identify key trends and developments in corpus linguistics (Crosthwaite et al., 2023). Other studies have conducted comparative analyses of recent trends in corpus research based on Scopus data, describing indicators such as publication volume, major research areas, popular topics, and the geographical distribution of research output. Based on data from 5,829 scientific articles, Crosthwaite, Ningrum, and Schweinberger (2022) demonstrate the multilingual scope, diverse research directions, and wide geographical coverage of corpus linguistics, noting in particular the growth of studies in Chinese, Russian, and Italian. Their work shows that corpus research extends beyond the analysis of linguistic structures within the Arts and Humanities to include applied aspects such as lexical bundles, academic writing, and multilingualism, highlighting the applied and transdisciplinary nature of corpus linguistics. This field is therefore not limited to theoretical linguistics but also addresses practical issues in language teaching, text analysis, and the comparison of linguistic materials. As is well known, corpus linguistics provides a strong statistical foundation for the application of research methods across various domains, distinguishing it from traditional descriptive approaches to language. Such analyses reveal an increasing methodological diversification and a deliberate expansion of research objects in contemporary corpus studies.

Today, corpus linguistics has become one of the leading directions of empirical and data-driven research in linguistics, enabling statistically robust analyses of morphological, lexical, syntactic, and discourse patterns through computational corpus data. The significant increase in scientific publications in recent years indicates the rapid development of corpus linguistics within the international academic community. Previous studies in this area have generally examined development trends, author distributions, and research directions through broad bibliometric reviews. The distinctive contribution of the present study lies in its comprehensive analysis of publications indexed in the Scopus database under the keyword “corpus linguistics” between 2015 and 2025. Specifically, the study examines annual publication dynamics, the most productive sources, the top ten most prolific authors during this period, changes in author productivity over time, the level of international collaboration, the identification of the most influential publications based on citation metrics, the visualization of dominant terms, the evolution of thematic trends, keyword co-occurrence networks and thematic clusters generated using Bibliometrix, thematic maps of corpus linguistics research, and international collaboration maps between countries. The results of this analysis provide an empirically grounded understanding of current research trends and future development trajectories in corpus linguistics. Accordingly, the aim of this study is to conduct a bibliometric analysis of scientific publications in the field of corpus linguistics published between 2015 and 2025 based on the Scopus database, in order to identify the field’s scientific productivity, publication dynamics, leading authors and sources, patterns of international scientific collaboration, and the evolution of key themes and research directions.

Materials and methods

This study is based on a bibliometric analysis aimed at identifying the development trends, structure, and main research directions of scientific publications in the field of corpus linguistics. Bibliometric analysis is a method that allows the quantitative study of scientific literature and

is widely used to determine the productivity, impact, collaboration patterns, and thematic evolution of a given scientific field. It is currently recognized as a standard tool for systematically evaluating scientific literature, enabling the quantitative description of publication flows, interconnections, and trends within a discipline (Roslim et al., 2023; Crosthwaite et al., 2022).

The data for this study were retrieved from the Scopus database. Scopus is a reliable source frequently used in bibliometric studies due to its broad multidisciplinary coverage and indexing of high-quality peer-reviewed journals and conference proceedings. Scopus serves as a tool for monitoring high-level publications and assessing research quality and scientific development trends, as its indexed materials undergo strict selection and peer review according to international standards. The significance of the Scopus database lies in its comprehensive bibliometric information: it provides detailed metadata on articles, authors, institutions, and journals, as well as indicators for analyzing citations and publication dynamics. Such a broad and high-quality dataset allows researchers to quantitatively evaluate scientific trends, changes in trends, and international activity of authors and publications, ensuring the objectivity and reliability of bibliometric analysis (Baas et al., 2020).

The data collection and retrieval process was carried out in January 2026. Thus, the dataset includes publications indexed in Scopus up to the end of 2025. Searches were conducted using the keyword “corpus linguistics.” The initial search identified 23,073 documents. To align with the study’s objectives and to accurately reflect current research trends, publications were filtered to the period 2015–2025. After applying this temporal filter, 16,475 documents were selected, and following data cleaning with the Bibliometrix software, 16,402 scientific documents were included in the analysis.

No prior restrictions were imposed on the types of publications (e.g., journal articles, conference papers), as conference publications also contain significant scientific contributions in the field of corpus linguistics. All data were downloaded in BibTeX format for analysis. The bibliographic data were processed using the R programming environment within the RStudio interface. Bibliometric analysis was conducted using the Bibliometrix package and its graphical interface, Biblioshiny. Bibliometrix is a powerful R-based tool for comprehensive analysis of scientific publications, enabling the identification of scientific productivity, citation structures, author and institutional collaboration, thematic networks, and research trends.

The Biblioshiny platform provides an interactive environment for analysis, visualization, and systematic description of bibliometric indicators, ensuring the accuracy and reproducibility of the study results. During the analysis, Google Translate, an AI-based platform, was used solely as an auxiliary tool to maintain grammatical accuracy in English texts and assist with partial content translation. This tool did not directly influence the interpretation or analysis of the scientific content. The study is entirely based on openly accessible secondary data. No human participants, experimental interventions, or collection of personal data were involved; therefore, ethical committee approval was not required..

Results and Discussion

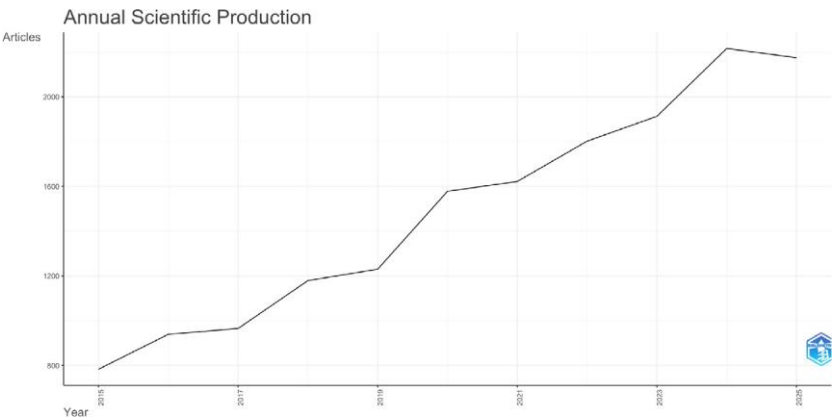
A total of 16,402 documents indexed in the Scopus database under the keyword “corpus linguistics” between 2015 and 2025 were included in the analysis. These publications appeared across 2,667 sources, with a total of 25,788 authors registered in the dataset. The covered period spans the last decade, with an average document age of 4.99 years. The average annual growth rate of publications was 10.76%.

By document type, the dataset included 10,063 articles, 3,784 conference papers, 1,326 book chapters, and 615 review articles. The average number of authors per document was 2.47,

with 6,096 single-author publications. Publications resulting from international collaboration accounted for 16.36% of the total. The average number of citations per document was 7.709.

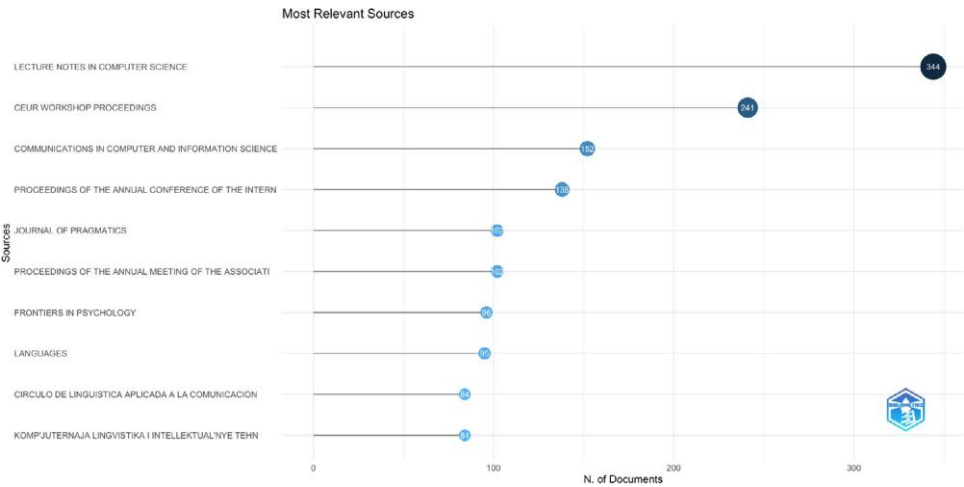
The annual publication dynamics between 2015 and 2024 are summarized in Table 1. In 2015, there were 783 publications, which increased to 939 in 2016. In 2017, the number of publications reached 965, followed by 1,179 in 2018, and 1,230 in 2019. A noticeable growth occurred in 2020, with 1,578 publications, followed by 1,622 in 2021, 1,802 in 2022, and 1,913 in 2023. The highest number of publications was recorded in 2024, totaling 2,216 articles. Overall, the results indicate a consistent year-on-year increase in the number of publications during the studied period (Figure 1).

Figure 1. Annual Publication Dynamics in Corpus Linguistics Based on Scopus Data (2015–2025)

In the research corpus, Figure 2 shows the number of publications by the most productive sources. The source with the highest number of documents is Lecture Notes in Computer Science (344 documents). This is followed by CEUR Workshop Proceedings (241) and Communications in Computer and Information Science (152). Proceedings of the Annual Conference of the Intern... contains 138 publications. Journal of Pragmatics and Proceedings of the Annual Meeting of the Association... recorded 102 documents each. Frontiers in Psychology (98), Languages (95), Círculo de Lingüística Aplicada a la Comunicación (84), and Komp'yuternaâ Lingvistika i Intellektual'nye Tehn... (84) are also among the leading sources (Figure 2).

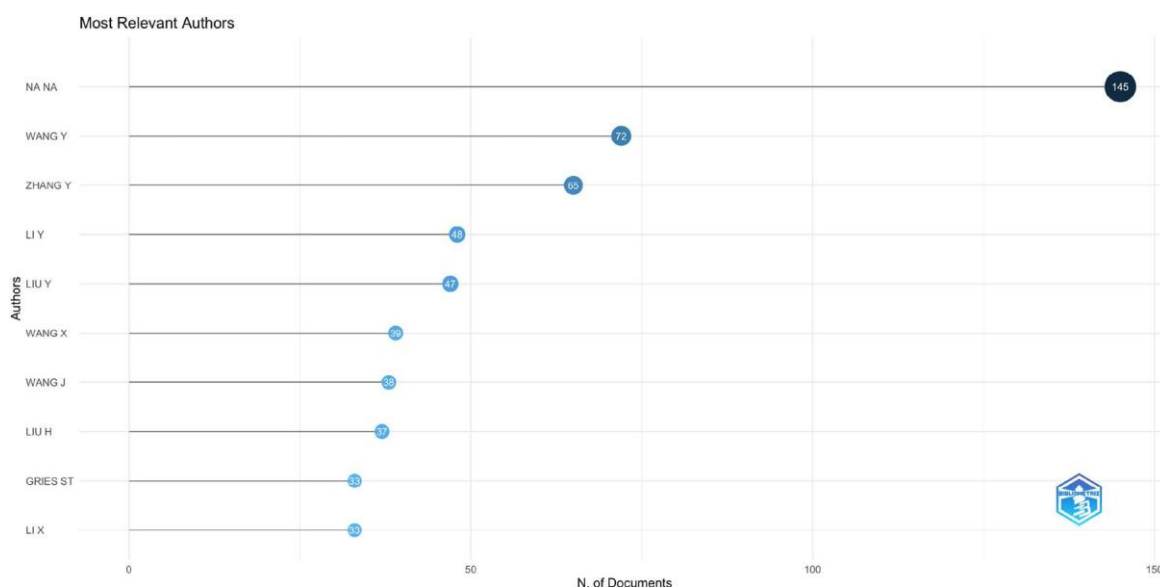
Figure 2. Most Productive Sources Based on the Keyword “Corpus Linguistics”

In Figure 3, the authors with the highest number of publications on the topic of corpus linguistics between 2015 and 2025 are shown. The diagram presents the most frequently occurring author names in the database and the number of documents attributed to them. The highest count is associated with entries labeled as Na Na (145 documents). However, this figure represents bibliographic records where the author name was incomplete or inconsistent. Therefore, this data does not accurately reflect the scientific productivity of an individual author and indicates the need for data cleaning.

Among the clearly identified authors, Wang Y has the highest number of publications (72 documents). This is followed by Zhang Y (65 documents), Li Y (48 documents), and Liu Y (47 documents). Additionally, Wang X (39), Wang J (38), Liu H (37), Gries St (33), and Li X (33) are included in the top ten authors by publication count. Overall, the figure shows that authorship productivity is unevenly distributed, with a limited group of authors contributing a high number of publications. Furthermore, the use of abbreviated or inconsistent author names highlights the issue of author identification in bibliometric datasets (Figure 3).

Figure 3. Top 10 Most Productive Authors in the Field of Corpus Linguistics (2015–2025)

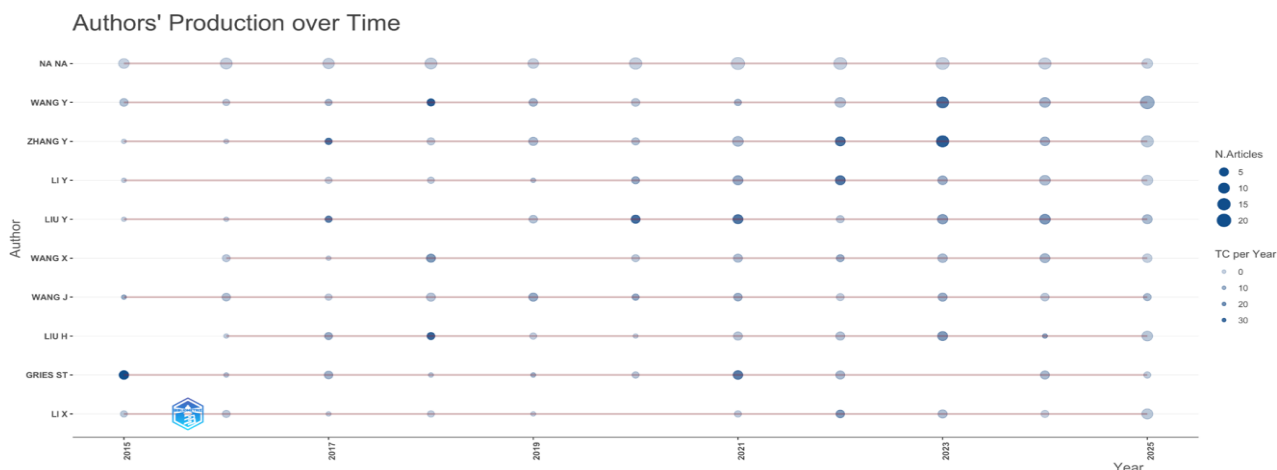

The figure below shows the publication activity and citation indicators of the most productive authors based on the keyword “corpus linguistics” between 2015 and 2025. The dotted points along the straight line in the diagram represent the number of publications in a given year, while the color intensity indicates the number of citations in that year (TC/year). The red lines indicate the period of active publication for each author.

The graph shows that the publications of Gries St, Liu H, Wang J, Wang X, Liu Y, Li Y, Zhang Y, Wang Y, and Li X are unevenly distributed over the years. Some authors had high publication counts and citation indicators in certain years, while in other years these metrics were low. A number of authors show more pronounced activity after 2020.

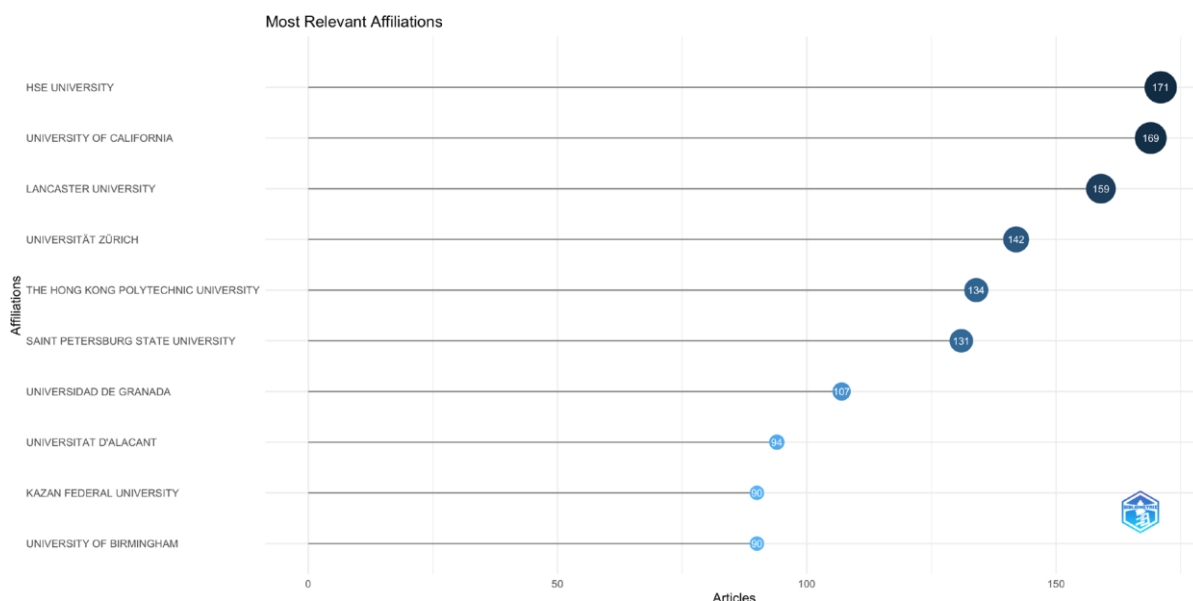
Additionally, entries labeled as “Na Na” appear across all years, but their citation indicators are very low or zero. This data represents bibliographic records where author information was incomplete or not disambiguated, rather than reflecting the productivity of an individual author. Overall, the graph illustrates the temporal dynamics of publication activity and citation counts for leading authors during the studied period (Figure 4).

Figure 4. Author Productivity Over Time

The diagram below shows that the highest number of publications in the studied dataset belongs to HSE University (171). This is followed by the University of California (169) and Lancaster University (159). Universität Zürich (142), The Hong Kong Polytechnic University (134), and Saint Petersburg State University (131) also stand out with high publication counts. Among other institutions, Universidad de Granada (107), Universitat d'Alacant (94), Kazan Federal University (90), and University of Birmingham (90) are shown (Figure 5).

Figure 5. Top 10 Universities Based on the Keyword “Corpus Linguistics” (2015–2025)

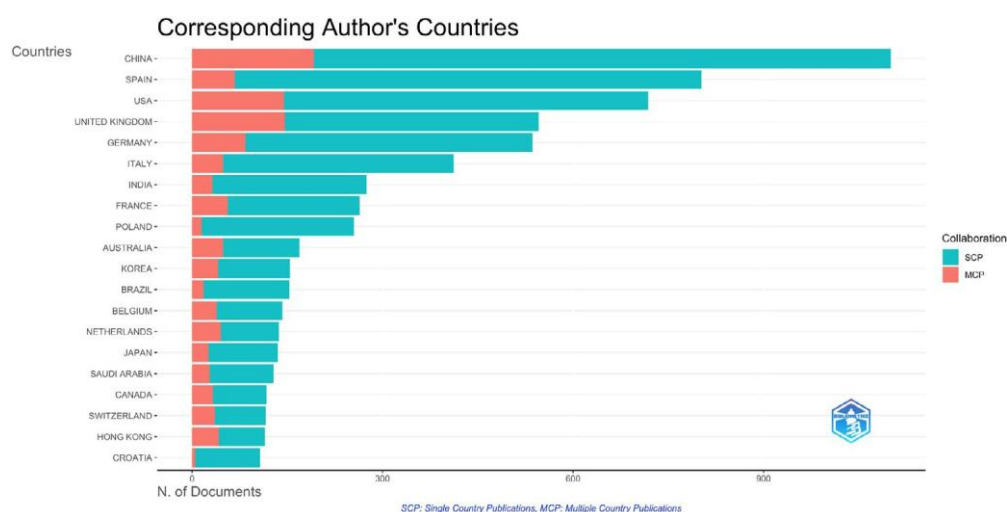
The data shown in the figure are based on the SCOPUS database. Here, the productivity of publications and the level of international collaboration are presented according to the country affiliation of corresponding authors. According to the analysis, the highest number of publications belongs to China (1,100 articles), followed by Spain (802) and the USA (718). The top five are completed by the United Kingdom (546) and Germany (536).

The level of international collaboration is measured using the Multiple Country Publication (MCP) indicator. The highest MCP shares are observed in Hong Kong (36.5%), the Netherlands

(32.8%), Switzerland (31%), Australia (29%), Canada (28.2%), and Belgium (27.5%). Among high-productivity countries, the United Kingdom (26.7%) and the USA (20.2%) show relatively high levels of international collaboration.

In some countries, publications conducted within a single country (Single Country Publications, SCP) dominate. For example, Croatia (4.7%), Poland (5.9%), and Spain (8.4%) are characterized by a low proportion of internationally co-authored publications. This indicates that scientific leadership in these countries is primarily national. Overall, the diagram illustrates differences in scientific productivity and international collaboration between countries, as well as the relationship between national and global scientific interactions (Figure 6).

Figure 6. Level of International Collaboration Based on the Keyword “Corpus Linguistics” (2015–2025)

The Most Global Cited Documents analysis in the Bibliometrix software allows identifying the most influential scientific works in the research corpus based on citation metrics. This serves to show the scientific evolution of the research direction, its theoretical foundations, and the vector of technological development. Each column presented in the table describes a specific bibliometric measure. The “Paper” column provides the full bibliographic description of the publication, clarifying the scientific context of the work through the list of authors, publication year, and the name of the conference or journal. DOI (Digital Object Identifier) ensures direct access to the original publication as a permanent digital identifier. The Total Citations (TC) metric indicates how many times the work has been cited in databases, quantitatively reflecting its scientific impact. TC per Year shows the average number of citations per year, allowing assessment of whether the work has maintained its relevance over time or received particular attention during a certain period. The Normalized TC metric adjusts the citation count relative to the publication year, allowing a fair comparison of the scientific impact of works published in different years.

Content and quantitative analysis of the results showed that the highest citation metrics belong to works in natural language processing (NLP), neural language models, deep learning, semantic representation, and automatic processing of linguistic resources. In particular, the work by Peters et al. (2018), “Deep Contextualized Word Representations (ELMo)”, leads in all metrics, demonstrating the formation of a new NLP paradigm through contextual word vectors. This work is subsequently considered one of the theoretical foundations for large language

models such as BERT and GPT. Additionally, Petroni et al. (2019) showed that language models can retain hidden semantic knowledge, while the works of Warstadt et al. (2019) address the issue of evaluating grammatical knowledge through language models. Talat & Hovy (2016) examine the societal and ethical aspects, investigating the influence of NLP on society.

Applied research directions also show high citation metrics. Cheng & Lapata (2016) achieved significant results in neural text summarization; Clark et al. (2020) in multilingual question-answering systems (TyDi QA); Nguyen & Grishman (2015) in automatic relation extraction; Habibi et al. (2017) in biomedical named entity recognition. These works demonstrate the effective application of NLP technologies in various practical areas. Furthermore, studies such as Straka et al. (2016) introducing the UDPipe tool, Zeldes (2017) describing the GUM corpus, Pechenick et al. (2015) analyzing the Google Books corpus, and Kulkarni et al. (2015) on statistical detection of language change, illustrate the scientific significance of corpus linguistics and language resources. Atkins & Rundell (2008), as a fundamental work in lexicography, also shows high Normalized TC values, demonstrating that traditional linguistics remains influential.

In addition, works covering education, social media, genre classification, language change, and dependency length minimization are also represented in the table. This indicates that linguistics develops not only theoretically but also in close connection with social, educational, cognitive, and technological aspects. In particular, the study by Mizumoto & Eguchi (2023) on the use of artificial intelligence for automatic essay scoring highlights the recent integration of AI technologies into the education sector.

Overall, the Most Global Cited Documents results show that interdisciplinary works at the intersection of artificial intelligence, deep learning, NLP, corpus resources, and applied linguistics have particularly high scientific impact. The dynamics of citation metrics clearly illustrate the evolutionary development of research in linguistics, from classical lexicography and corpus studies to neural language models, and further to large language models and multilingual systems. These data indicate that the research direction is fully consistent with current scientific trends and that these technological directions will continue to play a leading role in the future (Table 1).

Table 1. Most Cited Research Publications

Paper	DOI	Total Citations	TC per Year	Normalized TC
Peters, Neumann, Iyyer, Gardner, Clark, Lee, & Zettlemoyer (2018).	https://doi.org/10.18653/v1/n18-1202	7299	811,00	400,91
Petroni, Rocktäschel, Riedel, Lewis, Bakhtin, Wu and Miller (2019)	https://doi.org/10.18653/v1/D19-1250	1678	209,75	151,73
Talat and Hovy . (2016)	https://doi.org/10.18653/v1/n16-2013	1490	135,45	92,15
Warstadt, Singh and Bowman (2019).	https://doi.org/10.1162/tac1_a_00290	819	102,38	74,05
Su (2020).	NA	514	73,43	52,89
Cheng & Lapata (2016).	https://doi.org/10.18653/v1/P16-1046	500	45,45	30,92
Clark, Choi, Collins, Garrette, Kwiatkowski, Nikolaev, & Palomäki (2020).	https://doi.org/10.1162/tac1_a_00317	461	65,86	47,44

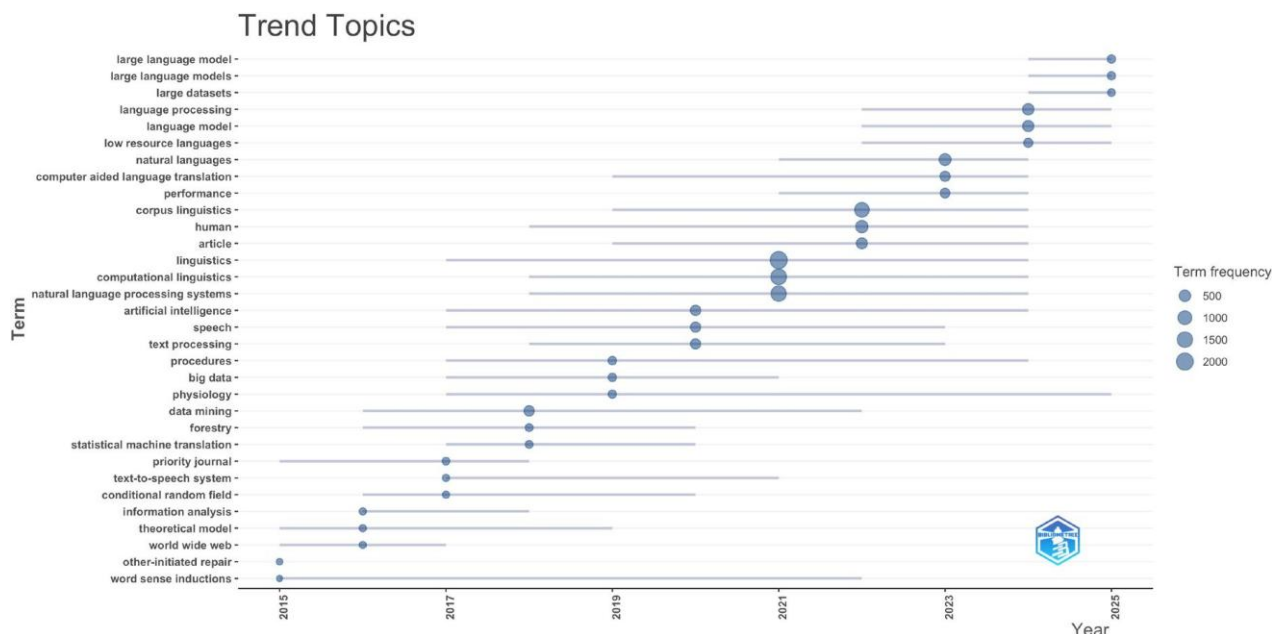
Nguyen, & Grishman (2015, June).	https://doi.org/10.3115/v1/w15-1506	461	38,42	24,49
Habibi, Weber, Neves, Wiegandt, & Leser (2017).	https://doi.org/10.1093/bioinformatics/btx228	457	45,70	32,63
Li, Zhao, Hu, Li, Liu, & Du (2018).	https://doi.org/10.18653/v1/p18-2023	429	47,67	23,56
Rohrbach, Rohrbach, Tandon & Schiele (2015).	https://doi.org/10.1109/CVPR.2015.7298940	408	34,00	21,67
Atkins, & Rundell (2008).	https://doi.org/10.1093/oso/9780199277704.001.0001	400	100,00	106,59
Mizumoto, & Eguchi, (2023).	https://doi.org/10.1016/j.rmal.2023.100050	395	98,75	105,26
Straka, Hajič, & Straková (2016).	NA	373	33,91	23,07
Khashabi, Khot, Sabharwal, & Roth (2018).	NA	363	40,33	19,94
Zappavigna (2015).	https://doi.org/10.1080/10350330.2014.996948	355	29,58	18,86
Fischer, Pardos, Baker, Williams, Smyth, Yu & Warschauer (2020).	https://doi.org/10.3102/0091732X20903304	345	49,29	35,50
Kulkarni, Al-Rfou, Perozzi & Skiena (2015, May).	https://doi.org/10.1145/2736277.2741627	323	26,92	17,16
Feng, Xiang, Glass, Wang & Zhou (2015, December).	https://doi.org/10.1109/ASRU.2015.7404872	306	27,82	18,92
Hovy & Spruit (2016).	https://doi.org/10.18653/v1/p16-2096	304	27,64	18,80
Zeldes (2017).	https://doi.org/10.1007/s10579-016-9343-x	291	29,10	20,78
Futrell, Mahowald & Gibson (2015).	https://doi.org/10.1073/pnas.1502134112	290	24,17	15,41
Onan (2018).	https://doi.org/10.1177/0165551516677911	284	31,56	15,60
Pechenick, Danforth & Dodds (2015).	https://doi.org/10.1371/journal.pone.0137041	281	23,42	14,93

The Tree Map visualization created in the Bibliometrix software clearly demonstrates the thematic priorities within the research corpus. The most frequent term is “linguistics” (2046), indicating that the studies are generally considered within the broader field of linguistics. Additionally, the high frequency of terms such as “computational linguistics” (1572), “natural language processing systems” (1440), “semantics” (1280), and “corpus linguistics” (1231) shows that corpus linguistics at the current stage is developing in close integration with computational linguistics and natural language processing (NLP).

Among the medium-frequency terms are “natural language processing” (770), “corpus” (617), “classification (of information)” (573), “natural languages” (557), “language processing” (464), “syntactics” (461), and “language model” (436), which indicates that issues such as automated text processing, language modeling, and structural analysis occupy an important place in these studies. Additionally, the occurrence of terms like “deep learning” (351), “machine learning” (349), “artificial intelligence” (308), “sentiment analysis” (311), and “speech recognition” (414) highlights the connection of corpus linguistics with modern artificial intelligence technologies.

Overall, the Trend Topics graph depicts a clear evolution from traditional corpus and computational linguistics toward research grounded in big data, artificial intelligence, and large language models.

Figure 8. Evolution of Thematic Trends in Corpus Linguistics Research (2015–2025) Based on Scopus Data and Bibliometrix Analysis

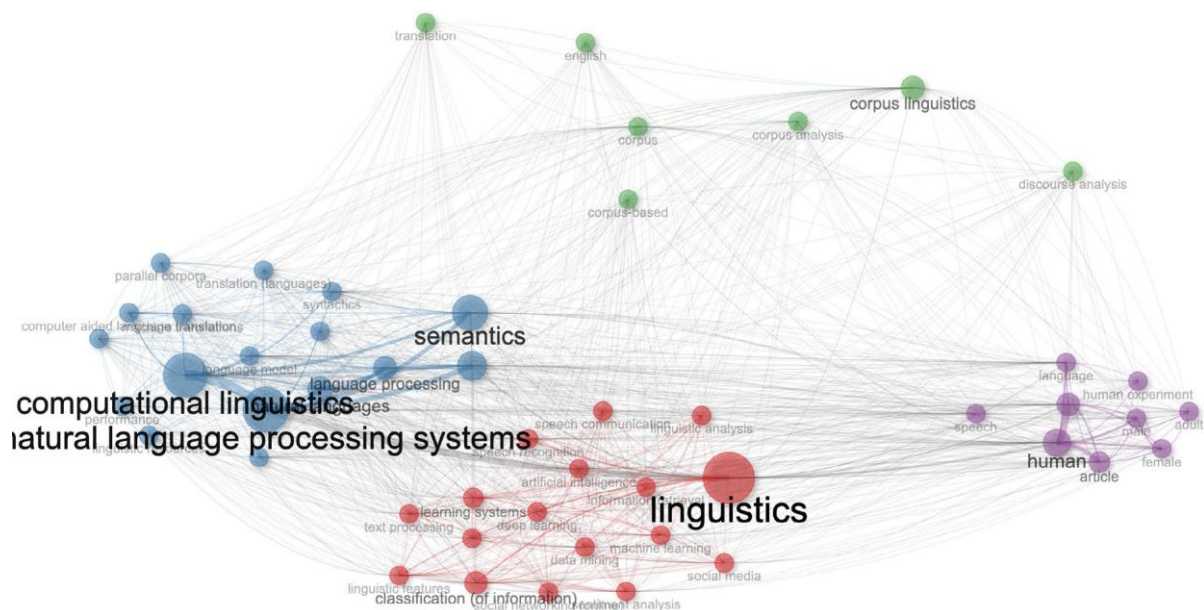
Co-occurrence Network analysis clearly illustrates the interrelationships between keywords and the internal thematic structure of the research field. Two main clusters are evident in the network structure. The first cluster (Cluster 1) is centered around the term linguistics and is closely connected with concepts such as machine learning, deep learning, artificial intelligence, data mining, sentiment analysis, social media, speech recognition, classification (of information), and text processing. This cluster describes the modern direction of corpus linguistics, which is data-driven, algorithmic, and integrated with artificial intelligence technologies.

The second cluster (Cluster 2) is represented by the terms computational linguistics, natural language processing systems, semantics, natural language processing, language processing, language model, and syntactics, reflecting the theoretical and applied foundations of computational linguistics and NLP systems.

According to network centrality metrics, the linguistics node has the highest betweenness centrality value (64.835) and a high PageRank score (0.067), indicating that it serves as the main bridge connecting all thematic directions. Additionally, the terms semantics (22.906), computational linguistics (14.194), and natural language processing systems (11.370) also exhibit high betweenness centrality, demonstrating their important role in the network structure.

The closeness centrality values are roughly similar (≈ 0.02), indicating that the keywords are densely interconnected, and the research topics are highly integrated. Overall, this network structure highlights that corpus linguistics research has shifted from traditional linguistic analysis toward a comprehensive scientific paradigm based on computational methods, NLP technologies, and artificial intelligence (Figure 9).

Figure 9. Co-occurrence Network of Keywords and Thematic Clusters in Corpus Linguistics Publications (2015–2025) Constructed Using Bibliometrix Based on Scopus Data

The Thematic Map analysis constructed in Bibliometrix identifies the development level (density) and relevance (centrality) of research topics based on keywords, dividing the thematic structure of the corpus linguistics field into four regions. In the upper-right quadrant, the Motor themes area, terms such as computational linguistics, natural language processing systems, and semantics are concentrated. These topics have high centrality and high development levels, indicating that they are the main driving directions of the current research field. Their high frequency (1572; 1440; 1280) and PageRank scores further confirm their leading role in the scientific discourse.

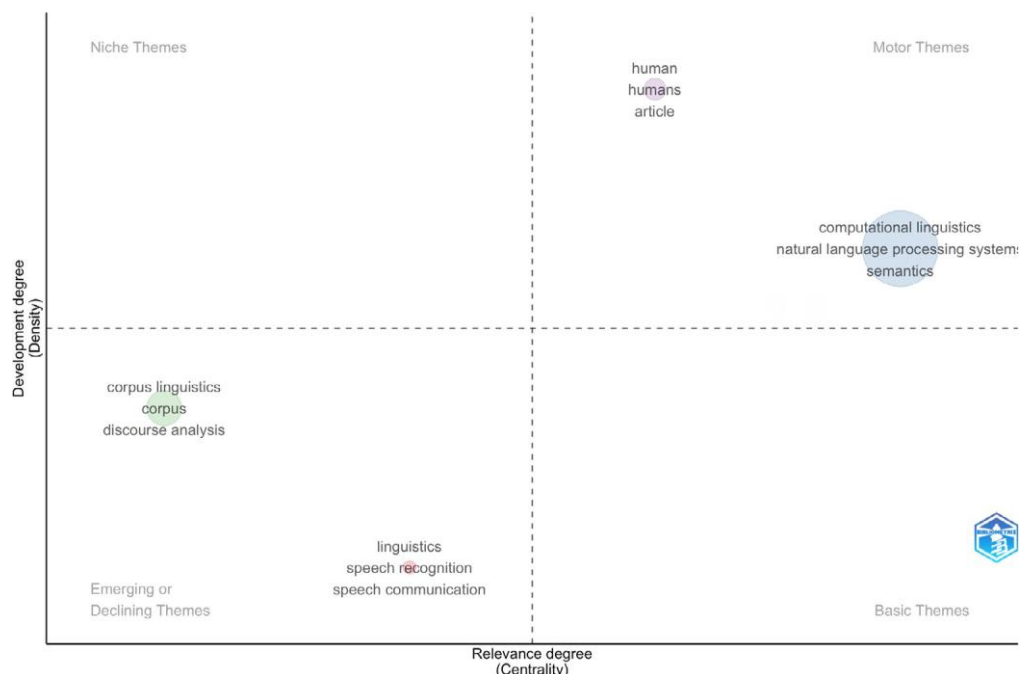
In the lower-left quadrant, the Emerging or Declining themes area, terms like linguistics, speech recognition, and speech communication are presented. These topics have low centrality and weak development levels, representing either emerging directions or areas whose relevance is gradually declining. Nevertheless, terms such as speech recognition (betweenness = 56.476), speech communication (131.616), and code-switching (168.639) have high betweenness centrality, indicating their role as connectors within the network. In the upper-left quadrant, Niche themes, terms such as corpus linguistics, corpus, and discourse analysis are located, showing that while these topics have high internal development, their overall centrality within the network is relatively low. This indicates that these topics are deeply studied within a narrow scope but have limited connections with other directions.

Overall, the Thematic Map results demonstrate that the main driving force of corpus linguistics research is concentrated in computational linguistics, NLP systems, and semantic analysis, while speech technologies and traditional linguistic issues remain relatively peripheral or transitional (Figure 10).

The Countries' Collaboration World Map visualization, created using Bibliometrix, clearly illustrates the broad international scientific collaboration in the field of corpus linguistics. On the map, joint publications between countries are represented by arcs, with the thickness of each connection reflecting its frequency. The results indicate that the geography of scientific

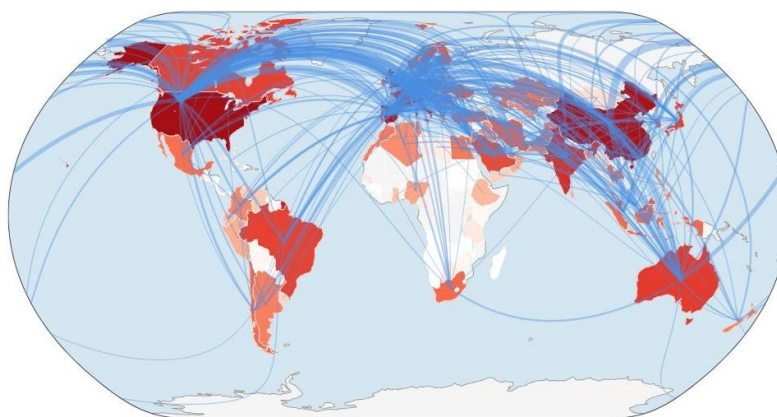
collaboration extensively covers Europe, North America, Asia, and Australia. In particular, the USA, the United Kingdom, China, Australia, Canada, and Western European countries appear as major hubs in the international research network.

Figure 10. Thematic Map of Corpus Linguistics Publications (2015–2025)

Tabular data show the specific frequency of collaborations between countries. For example, Australia has active scientific collaborations with Canada (9), Hong Kong (9), Indonesia (8), Malaysia (5), and Ireland (3). This indicates that Australia acts as a scientific bridge between the Asia-Pacific region and Western countries. Additionally, regional collaborations such as Argentina–Colombia (3), Algeria–Qatar (3), and Albania–North Macedonia (2) are also observed, demonstrating that corpus linguistics research is conducted not only in developed countries but across diverse regions. Overall, this visualization shows that corpus linguistics research has a clear international character, a multi-centric scientific exchange network, and well-established academic connections between countries (Figure 11).

Figure 11. Countries' International Scientific Collaboration Map in Corpus Linguistics Research Based on Bibliometrix Analysis (2015–2025, Scopus)

Conclusion

In conclusion, the bibliometric analysis of 16,402 documents on the keyword “corpus linguistics” from 2015 to 2025, based on the SCOPUS database, demonstrates that the research objectives have been fully achieved. The annual average growth rate of publications at 10.76%, the dissemination of documents across 2,667 sources, registration of 25,788 authors, and an average of 7.709 citations per document quantitatively confirm the field’s stable and intensive development in the international scientific landscape. Analysis of annual publication dynamics from 2015 to 2024 showed a continuous increase in output, highlighting the growing relevance of corpus linguistics. Identification of the most productive sources and universities, leading authors, and their publication activity over time made it possible to describe the institutional and authorship structure of the research field, while also revealing the need for author name standardization and data cleaning.

Analysis of international collaboration results indicated that corpus linguistics research has a clear global character, and the MCP and SCP indicators specifically reflect the level of scientific interaction between countries. The Most Global Cited Documents analysis showed that the scientific evolution of the field has shifted from traditional corpus studies to neural language models, artificial intelligence, and NLP technologies. Tree Map, Trend Topics, Co-occurrence Network, and Thematic Map visualizations demonstrated that research topics are developing in close integration with computational linguistics, semantics, NLP systems, artificial intelligence, deep learning, and language models, while traditional areas such as corpus linguistics and discourse analysis have taken on a relatively niche character. The Countries’ Collaboration World Map results confirmed the multi-centric structure of scientific cooperation and the establishment of stable international academic networks. Thus, the obtained results made it possible to comprehensively describe, based on empirical data, the structure of scientific productivity in the field of corpus linguistics, its thematic evolution, institutional and geographic distribution, as well as the technological vector of future research directions.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

Published within the framework of the Project AP25794379 “The study of the formation of lexical skills using corpus linguistics in teaching the Kazakh language and the development of its methodology”.

The article contains no conflict of interests.

Contributions of the authors. A.N. Oraz compiled the materials and wrote the main content of the article. K.T. Malikov defined the core idea and conceptual framework of the study, conducted the analysis of the research materials, and critically reviewed and revised the manuscript. N.S. Khalikova was responsible for data collection and formal analysis.

References

- Alamri, B. (2022). The Role of Corpus Linguistics in Grammar Instruction: A Review of Literature. *International Journal of Linguistics*, 14(6), pp. 158–167. <https://doi.org/10.5296/ijl.v14i6.20500>
- Atkins, B. S., & Rundell, M. (2008). *The Oxford guide to practical lexicography*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199277704.001.0001>
- Baas, J., Schotten, M., Plume, A., Côté, G., & Karimi, R. (2020). Scopus as a curated, high-quality bibliometric data source for academic research in quantitative science studies. *Quantitative science studies*, 1(1), 377–386. https://doi.org/10.1162/qss_a_00019

- Cheng, J., & Lapata, M. (2016). Neural summarization by extracting sentences and words. In K. Erk & N. A. Smith (Eds.), *Proceedings of the 54th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (Volume 1: Long Papers)* (pp. 484–494). Association for Computational Linguistics. <https://doi.org/10.18653/v1/P16-1046>
- Clark, J. H., Choi, E., Collins, M., Garrette, D., Kwiatkowski, T., Nikolaev, V., & Palomäki, J. (2020). TyDi QA: A benchmark for information-seeking question answering in typologically diverse languages. *Transactions of the Association for Computational Linguistics*, 8, 454–470. https://doi.org/10.1162/tacl_a_00317
- Crosthwaite, P., Ningrum, S., & Schweinberger, M. (2023). Research trends in corpus linguistics: A bibliometric analysis of two decades of Scopus-indexed corpus linguistics research in arts and humanities. *International Journal of Corpus Linguistics*, 28(3), 344–377. <https://doi.org/10.1075/ijcl.21072.cro>
- Gapporov Baxriddin Baxtiyor ugli. (2025). The Role Of Corpus Linguistics In The Study Of Collocations. *International Journal Of Literature And Languages*, 5(12), 261–263. <https://doi.org/10.37547/ijll/Volume05Issue12-70>
- Habibi, M., Weber, L., Neves, M., Wiegandt, D. L., & Leser, U. (2017). Deep learning with word embeddings improves biomedical named entity recognition. *Bioinformatics*, 33(14), i37–i48. <https://doi.org/10.1093/bioinformatics/btx228>
- Haeruddin, H., Fitriani, F., & Zuhriah, Z. (2025). Modern Linguistics: Bibliometric Analysis based on Scopus and Google Scholar (2019-2023) using VosViewer. *Jurnal Sastra Indonesia*, 14(2), 206–220 <https://orcid.org/0000-0001-6790-0706>
- Li, S., Zhao, Z., Hu, R., Li, W., Liu, T., & Du, X. (2018). Analogical reasoning on chinese morphological and semantic relations. *arXiv preprint arXiv:1805.06504*. <https://doi.org/10.18653/v1/p18-2023>
- Mizumoto, A., & Eguchi, M. (2023). Exploring the potential of using an AI language model for automated essay scoring. *Research Methods in Applied Linguistics*, 2(2), 100050. <https://doi.org/10.1016/j.rmal.2023.100050>
- Nguyen, T. H., & Grishman, R. (2015, June). Relation extraction: Perspective from convolutional neural networks. In *Proceedings of the 1st workshop on vector space modeling for natural language processing* (pp. 39–48). <https://doi.org/10.3115/v1/w15-1506>
- Peters, M. E., Neumann, M., Iyyer, M., Gardner, M., Clark, C., Lee, K., & Zettlemoyer, L. (2018). Deep contextualized word representations. In M. A. Walker, H. Ji, & A. Stent (Eds.), *Proceedings of the 2018 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies, NAACL-HLT 2018 (Vol. 1, pp. 2227–2237)*. Association for Computational Linguistics. <https://doi.org/10.18653/v1/n18-1202>
- Petroni, F., Rocktäschel, T., Riedel, S., Lewis, P., Bakhtin, A., Wu, Y., & Miller, A. (2019, November). Language models as knowledge bases?. In *Proceedings of the 2019 conference on empirical methods in natural language processing and the 9th international joint conference on natural language processing (EMNLP-IJCNLP)* (pp. 2463–2473). <https://doi.org/10.18653/v1/D19-1250>
- Plungian, V. A. (2024). Corpus linguistics nowadays. *Herald of the Russian Academy of Sciences*, 94(9), 787–794. <https://doi.org/10.31857/S0869587324090018>
- Rohrbach, A., Rohrbach, M., Tandon, N., & Schiele, B. (2015). A dataset for movie description. In *Proceedings of the IEEE conference on computer vision and pattern recognition* (pp. 3202–3212). <https://doi.org/10.1109/CVPR.2015.7298940>
- Roslim, N., Hakimi Tew Abdullah, M., Faathinah Mohammad Roshdan, N., Jin Ng, Y., & Ali Resvani Kalajahi, S. (2023). Learner Corpus Research: A Bibliometric Analysis. *International Research in Education*, 11(2), pp. 76–93. <https://doi.org/10.5296/ire.v11i2.21396>
- Su, W. (2020). [мақала атауы]. In *Proceedings of the 8th International Conference on Learning Representations (ICLR 2020)*. International Conference on Learning Representations.
- Talat, Z., & Hovy, D. (2016, June). Hateful symbols or hateful people? predictive features for hate speech detection on twitter. In *Proceedings of the NAACL student research workshop* (pp. 88–93). <https://doi.org/10.18653/v1/n16-2013>
- Warstadt, A., Singh, A., & Bowman, S. R. (2019). Neural network acceptability judgments. *Transactions of the Association for Computational Linguistics*, 7, 625–641. https://doi.org/10.1162/tacl_a_00290

CORPUS LINGUISTICS КІЛТ СӨЗІ БОЙЫНША ҒЫЛЫМИ ЖАРИЯЛАНЫМДАРДЫҢ БИБЛИОМЕТРИЯЛЫҚ ТАЛДАУЫ: SCOPUS ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ (2015–2025)

Аңдатпа. Бұл зерттеу corpus linguistics саласындағы ғылыми жарияланымдардың даму үрдістерін, құрылымдық ерекшеліктерін және негізгі зерттеу бағыттарын анықтауға бағытталған. Зерттеудің мақсаты – SCOPUS деректер қоры негізінде 2015–2025 жылдар аралығында жарияланған corpus linguistics тақырыбындағы еңбектерге библиометриялық талдау жүргізу арқылы аталмыш саланың ғылыми өнімділігін, жарияланымдар динамикасын, жетекші авторлар мен елдерді, халықаралық ғылыми ынтымақтастық үлгілерін, сондай-ақ басым тақырыптық трендтерді айқындау. Зерттеуде библиометриялық талдау негізгі әдіс ретінде қолданылды. Деректер SCOPUS деректер қорынан “corpus linguistics” кілт сөзі арқылы 23 073 құжат табылып, уақыттық сүзгі нәтижесінде (2015–2025) 16 475 құжат жүктеліп алынып, Bibliometrix бағдарламасының нәтижесінде 16 402 ғылыми құжат талдауға енгізілді. Библиографиялық деректер RStudio бағдарламалау ортасында Bibliometrix пакеті мен Biblioshiny интерфейсі арқылы өңделді. Талдау барысында жарияланымдардың жылдық динамикасы, авторлық және елдер арасындағы ынтымақтастық, ең жиі қолданылатын кілт сөздер мен тақырыптық желілер қарастырылды. Зерттеу нәтижелері corpus linguistics саласында соңғы жылдары ғылыми жарияланымдар санының жоғары екенін, халықаралық ынтымақтастықтың біртіндеп кеңейіп келе жатқанын және зерттеу фокусының есептеу лингвистикасы мен тілдік модельдерге қарай бағытталғанын көрсетеді. Бұл зерттеу corpus linguistics саласындағы қазіргі ғылыми үрдістерді жүйелі түрде түсінуге мүмкіндік беріп, болашақ зерттеулер үшін әдіснамалық және мазмұндық негіз қалыптастырады.

Түйін сөздер: corpus linguistics; библиометриялық талдау; ғылыми жарияланымдар; SCOPUS деректер қоры; зерттеу үрдістері; тақырыптық эволюция; халықаралық ғылыми ынтымақтастық.

БИБЛИОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ ПО КЛЮЧЕВОМУ СЛОВУ CORPUS LINGUISTICS НА ОСНОВЕ ДАННЫХ SCOPUS (2015–2025)

Аннотация. Данное исследование направлено на выявление тенденций развития, структурных особенностей и основных направлений научных исследований в области corpus linguistics. Цель исследования заключается в проведении библиометрического анализа публикаций по теме corpus linguistics, опубликованных в период 2015–2025 гг. на основе данных базы SCOPUS, с целью определения научной продуктивности данной области, динамики публикаций, ведущих авторов и стран, моделей международного научного сотрудничества, а также доминирующих тематических трендов. В исследовании библиометрический анализ использовался в качестве основного метода. По ключевому слову “corpus linguistics” в базе SCOPUS было выявлено 23 073 документа, после применения временного фильтра (2015–2025) было выгружено 16 475 документов, из которых в результате очистки в программе Bibliometrix к анализу было допущено 16 402 научных документа. Библиографические данные обрабатывались в среде программирования RStudio с использованием пакета Bibliometrix и интерфейса Biblioshiny.

В ходе анализа были рассмотрены годовая динамика публикаций, авторское и междустрановое сотрудничество, наиболее часто используемые ключевые слова и тематические сети. Результаты исследования показывают, что в последние годы в области corpus linguistics наблюдается высокий рост количества научных публикаций, международное сотрудничество постепенно расширяется, а фокус исследований смещается в сторону вычислительной лингвистики и языковых моделей. Данное исследование позволяет системно понять современные научные тенденции в области corpus linguistics и формирует методологическую и содержательную основу для будущих исследований.

Ключевые слова: corpus linguistics; библиометрический анализ; научные публикации; база данных SCOPUS; исследовательские тенденции; тематическая эволюция; международное научное сотрудничество.

Information about the authors:

Oraz Aidana Nurmakhankyzy – corresponding author, PhD, Senior Lecturer, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: Aydana.oral.1997@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4283-9483>

Malikov Kuanishbek Turarbekuly – Candidate of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: k.malikov@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1563-1927>

Khalikova Nurila Satybaldykyzy – Candidate of Philology, Senior Lecturer, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: khalikova_nurila1978@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1360-0131>

Ораз Айдана Нурмаханқызы – хат-хабар үшін автор, PhD, аға оқытушы, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: Aydana.oral.1997@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4283-9483>

Маликов Қуанышбек Тұрарбекұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: k.malikov@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1563-1927>

Халикова Нурила Сатыбалдықызы – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: khalikova_nurila1978@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1360-0131>

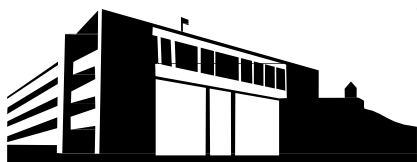
Ораз Айдана Нурмаханқызы – автор для корреспонденции, PhD, старший преподаватель, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан. E-mail: Aydana.oral.1997@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4283-9483>

Маликов Куанышбек Турарбекович – кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: k.malikov@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1563-1927>

Халикова Нурила Сатыбалдиевна – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан. E-mail: khalikova_nurila1978@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1360-0131>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.41.21
Research article

R.Zh. Saurbayev¹, A.K. Zhetpisbay^{2*}, A.K. Suleimenova³

¹ Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

^{2,3} Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Marghulan, Pavlodar, Kazakhstan
(E-mail: ¹ rishat_1062@mail.ru, ² a_kanzhygaly@mail.ru, ³ kazaksha_audarma@inbox.ru)

WITH REGARD TO THE FUNDAMENTAL ROLES OF ARTICLES IN THE ENGLISH LANGUAGE

Аңдатпа. In the research paper, a comprehensive investigation was undertaken to delve into the multifaceted functions of articles in Modern English. Through a meticulous analysis, the interpretive roles of articles were explored from three distinct perspectives. Firstly, the research study has found that articles have a very important role in disambiguating the syntactical meaning of nouns. Secondly, it is clear from the study that articles have a very important role in the coherent construction of messages, which helps in the clarity and coherence of communication. Moreover, the study has also shown that articles have an important role in articulating and signifying the connection between linguistic constructs and the external world. These very interesting findings have provided a lot of support to the initial hypothesis proposed at the beginning of the study. This hypothesis states that articles have a very important role in defining the content of communication and cannot be studied independently in the context of syntactical and semantic relationships. The present study proceeds from the assumption that the English article constitutes a meaningful and functionally independent grammatical element whose role cannot be reduced to a purely formal marker of the noun.

Keywords: article, function, semantic connotation, communicative situation, article usage, referential meaning, pragmatic context.

Received: 21.03.2026; **Revised:** 12.06.2026; **Accepted:** 20.06.2026; **Available online:** 30.06.2026

Introduction

There is no unified view regarding the interpretation of articles in the English language. Thus, it is necessary to define our position on some of the most debatable issues. Firstly, we think that there is no fixed form of articles, i.e., the absence of a particular article does not mean the absence of any article at all.

Secondly, we fully concur with the view of G.K. Vorontsova (1964) that articles function not concerning individual words, but rather about the overall structure and content of a message. The issue of the meaning and function of articles remains at the heart of this discussion.

The theory of certainty and uncertainty enjoys widespread acceptance and use. Various researchers offer different interpretations of the role of articles, seeing them as means of expressing certainty or uncertainty in communication. Some associate articles with the degree of familiarity or unfamiliarity of the subject being referred to, while others view them in terms of marking new or given information in a given context. Others detect individualization and generalization, concretization, and abstraction in the use of articles. Many scholars also maintain that the article serves to convey the general and specific meanings of a noun. These meanings are inherent in the word itself, based on the principle of distinguishing between the main and essential features of objects in our world. A single word can represent a specific image of a single object as well as the features of an unlimited number of other objects. It can refer to either one or both of these subjects or all of them collectively. Articles based on these general and specific aspects of noun meaning provide a solid theoretical foundation for the study of articles, although they may not answer all questions regarding how articles function within a particular language.

Regarding the question of the significance and purpose of this article, it is important to note that the potential of the text is often overstated. The article communicates what it can express on its own, which is conveyed through a range of means within a specific context.

The use of a definite or indefinite article before a noun may be dependent on various factors, including the structural and semantic nature of the sentence, the presence of qualifying words, the form and type of verb, and other grammatical elements.

Let us consider the example sentence «A horse is eating oats.» If we change the verb to «The horse was eating oats,» the character and meaning of the statement change, as does the degree of specificity of the subject, based on the nature of the construction. Additionally, other structural and semantic considerations influence the selection of an article. For example, in sentences like «The book is interesting» and «A book is interesting», the choice of the article depends on whether the book is being considered as a specific entity or a general category. For example:

1. It is an honour to be thought of by such colleagues as you. I'm deeply touched.
2. I've got as great a respect for him as anyone in the college.

The systematization of the conditions for the use of a noun in combination with a particular article is a complex and specialized area. We are actually waiting for a decision on this question, which is beyond the scope of our current assignment. However, we would like to draw attention to the need for further consideration of this question and fall back on a general understanding of context in our discussion.

Context is a representation of the relationship between a noun and a situation, helping to explain the meaning of the noun and its semantic properties. It also shows the character of the relationship between the signifier (word) and the signified (object or idea denoted by a word). This research aims to explore the effect of contextual consistency on article use.

Materials and Methods

Research design

In this research, we conducted a comprehensive study to explore the various functions of articles in modern English.

Research methods

The following methods of scientific linguistic research were used in the study:

- A contextual analysis method, which identifies the communicative parameters of a speaker's use of language units and the specific characteristics of the context that contribute to the realization of meaning within a text as a communicative unit.
- Linguistic stylistic analysis method, focusing on linguistic and visual techniques to examine the details of how individual words are used for communicative and aesthetic purposes in a text.
- Distributive analysis method (used to examine the environment of individual language units in a text, mainly at the syntactic level).
- Direct component analysis method (used to analyze and describe syntactic structures, including identifying dependency relationships between all words in a sentence).

Materials and samples

The study used a corpus of materials obtained from modern literary works written in English, using a sequential sampling method. The study analyzed a total of 568 pages of literary materials.

The usage of articles in the English language has been a subject of discussion among linguists and educators for centuries. The understanding of articles and their functions in modern English has been furthered through theoretical studies since the late 18th and early 19th centuries. Notable grammarians such as J. Ward (1758), W.W. Skeat and F. Madden (1868), and H. Sweet (1900) have contributed to our knowledge of articles as a distinct category. In the 20th century, renowned linguists Searle (1914) and Greene (1971) continued the study of the articles. In the 1980s and 1990s, studies on the "article" as a concept were conducted by authors such as Blokh (2000) through multidimensional research on its functions, semantics, cognitive aspects, discourse, expression, and style. Russian researchers have also made their contributions to the subject matter. Zhavaronkova (2003), Dolgina (2010), Litvin (2014), Egorova (2018), Timoshenko (2021), Astapenko (2021), and Katkova (2022) have all made their contributions to the understanding of articles in English. However, new approaches are still being developed by researchers to better comprehend this complex linguistic phenomenon.

Regarding the functions of articles and their role in various aspects of language, Chernyshov M.Y. (2008) notes that their multifaceted nature, in conjunction with contextual factors, determines how they are used in speech. Articles are among the most commonly used words in modern English and play a significant role in shaping different types of discourse. A vast majority of errors and inaccuracies in spoken English still originate from the incorrect use of articles. Understanding texts in English depends on their grammatical accuracy, which is influenced by the use of articles. Tymchuk's study (2018) on the artistic system of English examines translations of texts concerning article usage and concludes that they are service words with significant semantic and stylistic potential, which is the cause of great difficulties. This is the source of many errors that make the content difficult to comprehend. The role of articles is unique and cannot be imitated, especially when their function of influencing the reader prevails over the purpose of communication.

The standard and normative usage of indefinite, definite, and null articles in fiction, nonfiction, and scientific literature has a significant impact on the correct understanding of

texts. Deviations from these rules can lead to incorrect interpretations of the author's intended meaning.

An analysis of modern English literature shows that there is a debate among linguists about whether the article should be recognized as an independent grammatical category. Some linguists consider it to be part of other grammatical categories:

- Some consider it as part of the noun category, classifying it as a determinant of a noun phrase (Tymchuk, 2005). In the pronoun system, the definite article is seen as part of the category of demonstrative pronouns, while the indefinite article is classified as an indefinite pronoun (Master 1997). According to O. Jespersen (1933), the article can be characterized as "deterministic" because it helps identify a specific referent and convey the specific or general semantic meaning of a noun. On the other hand, an indefinite article can be considered "non-deterministic" because its use implies that there is no need to specify a referent.

Russian researchers generally agree that the article should be recognized as an independent part of speech, although some may prefer not to include it in their classification of parts of speech. Whether it is classified or not, the article is considered a service word with specific morphological, syntactic, and semantic characteristics (Mizuno 1999, Master 2002, Murphy 2003, etc.). Some scientists, such as Budovskaya (2009) and Gorbunova (2017), view the article as a specialized auxiliary grammatical element that, in combination with the noun, creates a unique analytical structure occupying a middle position between a free syntactic phrase and the fusion of a grammatical prefix with a significant root. However, given its morphological, syntactic, and semantic properties, textual function, and various roles in coherent discourse, it is difficult to agree with such a characteristic of the grammatical nature of the article.

The historical background of the article in English grammar is detailed in the publication by Yu. A. Mironets, «The evolution of the use of the article in the grammatical structure of the English language» (1999). As for the classification of words into official and unofficial, the traditional distinction between significant and non-essential parts of speech is considered unjustified. It would be more appropriate to consider the service or non-service characteristics of specific classes of words.

In recent years, there has been growing interest in the use of articles and their role in coherent texts (Halliday & Hassan, 2014). The use of articles in English is a complex issue that is acknowledged by linguists, including those who are not native speakers (Kassamany, 2006; Hamza, 2011; Al-Qadi, 2017). Although it is difficult to formulate precise rules for the use of articles and only generalizations can be made, practical grammar textbooks for authors often contain exceptions.

Discussion

Regarding whether English articles have a meaning of their own, we can respond in the affirmative. Despite their high degree of desemanticization, they still retain some semantic connotation due to modifications to the pronouns and numerical values that underlie them. Their various usages are based on this connotation.

The pronoun "one", which, like the indefinite article, originates from numerical origins, is not employed about concrete or abstract nouns, as is well known. Its meaning may be interpreted as "one", but it is unclear which "one". The indefinite article is also not utilized with concrete or abstract nouns when they are used in their generic sense. When employed, it alters the syntagmatic significance of the word.

Let us compare some instances to illustrate this:

1. It gives me great pleasure. It was a real pleasure for him to give pleasure to others.

2. By the end, it was reduced to almost speechless anger. It was a great anger as it rose within him.

3. May felt it was false kindness to keep the truth from him. His voice was conciliatory, almost caressing, and there was a loving kindness in his eyes.

4. Mrs Elliot watched over him with ceaseless tenderness. She looked at me with a cool tenderness.

We observe that when there is no specific designation for a particular type or manifestation of emotion, the indefinite article should not be used. Henry Sweet states that «the indefinite article always indicates one thing». Paul Kristoffersen (1939) describes it as a symbol of unity - a symbol of unity. To express this idea in Russian as abstractly and generically as possible (which, according to our opinion, reflects the semantics of the indefinite article), we refer to the concept of «indefiniteness».

Some scholars suggest that the indefinite article carries an «older numeric significance», as in phrases such as «a star» or «two days» work». In such cases, it may be assumed that there is no actual numeric value, and «a» and «an» function as the number «one» in reduced form, as a vestige of this earlier usage. G.N. Vorontsova (1964) considers it to be a synonym of the indefinite article.

In terms of the meaning of the article, it carries a certain semantic shade that is opposed to the ambiguity of the individual, indefinite article. This semantic opposition is manifested in the use of articles and serves as the basis for their functional differences. The function of an article in grammar is mainly to express the semantic relationship of a noun, whether it is a particular thing or a more general idea. The expression «semantic relationship» is used to describe the connection between words and actual things or ideas. This connection can be employed to particularize or generalize the meaning of words, and the particularity of this connection is often established by context, as well as by linguistic tools such as articles.

It is important to note that researchers also use indicators to determine the ability of words to express specific and general meanings within lexical analysis. According to an M.D. Stepanova's study (1968), the syntagmatic meaning of a word can be classified depending on whether it is a whole class of objects or examples of a whole class of objects, which is a general or specific aspect of its meaning.

We will not begin our discussion on the lexical meaning of a word, but rather on the function of articles in the English language. It is essential to understand that the meaning conveyed by a noun and an article is specific and not general.

The articles have a role in determining the syntagmatic meaning of a noun, but they do this in a specific way. A noun that follows a definite article is likely to refer to a specific thing, while a noun that follows an indefinite article is likely to refer to a thing that belongs to a group, but the relationship between the group and the noun is not specified.

The general meaning of «all members of a category of objects» that can be associated with a noun and an article is not the general meaning but rather secondary.

In this respect, it should be noted that in English, to indicate a general or scientific term, a noun is used without the article. A noun does not require an article before it when it is used to indicate a general term that lacks any specific semantic implication. The degree of specificity or generality can be varied, and the implication of a noun can be further specified by using an article.

Let us consider an example of the use of an article with nouns that refer to homogeneous objects. When discussing the function of articles as a way to specify the «specific» meaning

of a noun, there are three main types of clarification: anaphoric, situational, and contextual. An anaphoric reference may be made to a previously mentioned noun by using an indefinite article, another determiner, a proper noun, or a prior situation. This reference can also be made to an event or phenomenon, such as that indicated by a verb.

In this context, it is important to note that when expressing a general or scientific idea, a noun may be used without an article in English. A noun does not require an article before it when it represents a general idea without any specific semantic meaning. The level of specificity or generality can vary, and the meaning of a noun may be further clarified by using an article.

Let us consider an example of how an article functions with nouns that refer to homogeneous objects. When discussing the function of articles as a way to specify the «specific» meaning of a noun, there are three main types of clarification: anaphoric, situational, and contextual. An anaphoric reference may be made to a previously mentioned noun by using an indefinite article, another determiner, a proper noun, or a prior situation. This reference can also be made to an event or phenomenon, such as that indicated by a verb.

1. They found a tea shop. The tea shop was nearly empty.

2. ... have your children been playing with my stick? ... Now, who's had it? There's no time to lose. Look sharp. The stick's got to be found.

3. Harry Kember was like a man walking in his sleep. Men couldn't stand him, they couldn't get a word out of the chap;...

4. Now and again his keys clinked, and the clink reached as after the sound of his footsteps had been lost in the snow.

In the previous example, in addition to anaphoric reference, there is also contextual reference (illustrated) and explained within the context of the sentence (the sound of his footsteps).

The role of articles in anaphoric references is the most significant, which gives reason to consider them as a specific type of anaphoric function. The other two types have a clarifying function.

There is a term in English called «identification» that refers to this function; however, it is not practical when referring to articles with abstract nouns or phrases. Therefore, we propose using the term «clarifying function» instead, to differentiate it from anaphoric functions, although both types are essentially clarifying.

The clarifying function can be applied universally, regardless of a particular subject. This often occurs in descriptive sentences, such as:

1. The rogue, like the artist and perhaps the gentleman, belongs to no class.

2. The birch tree has come to be a symbol of the Russian countryside.

5. The lion is the king of beasts.

In this instance, the specified entity is a particular type or category of object. The descriptive quality of the sentence relates to a noun that represents a type or collective concept, combined with the specific article. According to G. Sweet's analysis, when comparing analogous examples using an indefinite article, he notes that the use of the definite article imparts more emphasis. He states (see the third illustration) that this application of the noun evokes a mental image of a singular lion, even though the statement is intended to refer to lions in a general sense. This interpretation by linguists of their native tongue regarding this phenomenon appears convincing to us. We deem the significance of the collective concept to be predominant, whereas the meaning associated with the «class of entities» is secondary.

We addressed this aspect because it frequently elicits interest, although there is nothing peculiar about the utilization of the article per se. It is not an individual entity or set of entities

that is distinctive, but rather an idea, similar to a picture of the group as a whole or a symbol of the class. The degree of expressiveness in a sentence may differ depending on its lexical makeup. The use of definite articles indicates highlighting, limiting, or clarification in the content of the message. Although the definite article itself cannot express these concepts, it can serve as a special indicator that confirms their presence, thus participating in the expression of thought. In anaphoric use, the definite article always functions as a marker of the existence of a specific situation, clarifying the reference to a previous mention.

1. About a week later, a letter from Hugo was forwarded to me in which he inquired what had happened to me and asked me to get in touch with him. I left the letter unanswered.

2. I brought a bottle of whisky, a syphon and a jug of water. The jug felt as though the water within had been iced. I poured out the whisky.

3. They had been great friends once, five years ago-almost inseparable, indeed. Then the intimacy had come to an end.

In the previous example, the anaphoric reference is based on the context. In this presentation and the following ones, we will use examples with nouns from various semantic categories.

For the second use of the definite article, namely, to clarify, situational connectedness is not essential. It may exist, it may be less significant, or it may not exist at all. Recall that we refer to situational connectedness as a contextual factor that contributes to the understanding of the semantic role of a noun.

As previously mentioned, the context itself can function as a clarifier, for instance,

1. The flowers at dinner were pale, and Fleur was struck by the pale aspect of everything ... the pale panelled walls, the pale grey velvety carpet, the lampshade, even the soup.

2. Everything was so deliciously flavoured: the salad of ripe, juicy tomatoes, the ham omelette, the stewed fruit.

3. The daylight was a comfort, but a danger too, for they might be seen by a German mother boat and then it was all up with them.

The relevance of a particular context may not be crucial if the message contains clear explanations of the noun in question. That is, definitions may help to explain the meaning of a noun.

1. He looked at the book under Donald's arm.

2. I was eating the bread that Rosanna had brought up to my room.

3. As he entered Mor blinked at the bright light within.

4. The death of his mother was a great blow to him.

5. A gleam of the sun had come, sharpening to his hurrying senses all the beauty of the afternoon.

6. There was in the firmness of her chin, in the decision of her mouth, something that suggested a strong will.

In the last three examples, the combinations with a definition linked by the preposition «of» form a tight semantic unit, representing a single act of thinking. This indication of contextual cohesion is provided by a specific article that refers not to a singular noun but to the entire combination as the designated entity is no longer represented by a single word but by the complete combination.

The semantic connection in this type of construction can be even stronger if an indefinite article is employed in the prepositional phrase that introduces the definition, or if, in the case of abstract nouns, the article is omitted. For example: the face of an old man, the fall of an apple, the habit of wealth, the verge of war, the desperation of a perishing man, the life of a spoiled child, the birth of a boy, the death of a man, the sourness of envy, etc.

-
1. Was the death of a man so terrible after all?
 2. The dearest wish of his father was to behold the birth of a boy who could inherit the land his forbears had owned so long.
 3. Of course, the fall of an apple is a very common thing.
 4. Only so could he win what he wanted with the desperation of a perishing man.
 5. Soames leaned back, the image of pale patience as if resolved on the betrayal of no emotion.

For example,

1. He did not look quite like an Englishman.
2. Marshington was an old village with a fine broad main street.
3. Miss Handforth was Mr. Demoyte's housekeeper, an old enemy of Nan.
5. Nan was pulling her gloves in a very slow way.
6. She told May that she had always loved her as a daughter.
7. She listened like a child and, like a child asked questions.

The existence or non-existence of a contextual link, as well as the conditions of the context, are not significant in this function of the article. This is because, in this particular case, the noun lacks a situational link with the thing it refers to.

Descriptive prepositional phrases can contain both real and abstract nouns.

1. The marble floor glistened like water.
2. He spoke with bitterness.
3. He woke on the following morning in despair.

We also observe the descriptive function of the indefinite article in cases where, for example, the entity denoted by the noun can be understood as representative of a particular class.

1. A dog is a common domestic animal, a friend of man.
2. Milk comes from a cow.

The indefinite article is used in conjunction with both real and abstract nouns, often in the descriptive role. In the case of abstract nouns, the indefinite article indicates a particular phenomenon, event, feeling, or property, which is a qualitative difference of the noun. Thus, «light» may be different kinds of light, for example, natural light, artificial light, or the light of a lamp.

1. Again, the trees loomed overhead, and there was a diffused green light.
2. He sat up in bed and saw it was just daylight. A cold white light filled the room.
3. It was quite dark outside by now and the candles gave a bright but soft light to the room.
4. She was holding a match in her hand and it gave a surprisingly bright light.

Such combinations are quite frequent, and there are many examples of them in reality: a happy life, a long and terrible war, a hot unpleasant melancholy, a despairing beauty, a peculiar charm, a great tenderness, a towering rage, etc.

Abstract nouns are a wide range of words that refer to non-material concepts, such as ideas, events, emotions, and feelings. These words are hard to define, as they are often complex and may vary in meaning depending on the context.

Abstract nouns may be employed in different ways, such as describing individual examples of a phenomenon or an event, as well as describing general ideas. For example, the use of the definite article «the» together with the abstract noun may indicate that the particular idea being portrayed is exclusive, while the use of the indefinite article «a» may indicate that the idea is general. In other cases, the article used may influence the meaning of the noun, and this is done through emphasis.

It is worth noting that abstract nouns can have different meanings, and the meaning depends on the context of the message being conveyed. It is, therefore, important to consider the context within which the meaning of abstract nouns is being interpreted.

1. It was a relief to receive no reply.
3. I would be a fool if I didn't know that I had been a disappointment to them.
4. If you will permit me to finish what I have to say, you will do me a kindness, sir.
5. Isn't she a beauty, John?
6. He was glad to crush them at once; we hasten a funeral after a death.
7. «If there is a war», said George, «it will be a sort of natural calamity».
8. Suddenly, a light appeared on Winslow's window.

Abstract nouns that refer to specific events or concepts, such as «death», «war», and «life», are known to exist in plural forms.

Results

In summary, an indefinite article has a specific role in addition to its primary use. For instance, It can also be used with singular nouns that are unique objects, such as a large red sun or a large yellow moon that looks like a Chinese lantern. It can also be used in some instances to highlight a particular feature or attribute or to indicate a particular example.

It is pertinent to note that the article is just one of the features of language and should not be given too much significance. The article is a crucial component of the whole context and features of language, and its significance should be assessed in the context of the whole meaning of the phrase or text.

Additionally, articles can convey the speaker's perspective on reality and their view of the world.

Articles are closely linked to the context of a sentence. Context serves as the foundation for both comprehending and selecting articles. For the proper functioning of a particular item, a contextual condition, such as situational consistency, is especially significant. This condition indicates the relationship of the text to reality and clarifies the concrete nature of the semantic designation of the noun.

Situational consistency is the most important condition for the use of a definite article. However, it is not the only one. The use of the article extends beyond its strict definition. It is also important to note that there is a relationship between the structure and meaning of the sentence, the use of various syntactic structures, and the selection of the article, particularly the indefinite article.

Therefore, studying the semantic and syntactic contexts that influence the use of articles and organizing this knowledge is theoretically and practically significant. The significant impact of the surrounding context on the usage of articles frequently results in subjective interpretations of their significance and function, highlighting the influence of context. The definitions and purposes of articles are complex concepts that may be challenging to accurately convey using words, without oversimplifying. It is possible that we have not fully addressed this issue in our discussion.

Conclusion

The following theoretical and methodological principles form the basis of the research:

The article is treated as a functional unit operating within the structure of the utterance rather than as a mere adjunct to an individual word. The absence of an overt article form does

not imply the absence of article meaning. The study supports the view that articles participate in shaping the semantic and communicative structure of the message and reflect the relationship between language and extralinguistic reality.

The research is grounded in the theory of definiteness and indefiniteness while critically reassessing its explanatory scope. Articles are viewed as markers of semantic relations between the noun and the situation, contributing to clarification, specification, generalization, and contextual anchoring. The definite article performs primarily anaphoric and clarifying functions, whereas the indefinite article signals classification, representation of a member of a class, or qualitative specification. The so-called «zero article» is interpreted as meaningful within generic or terminological usage.

A central principle of the study is the decisive role of context in article selection. Context is understood as the system of semantic, syntactic, and situational conditions that determine the relationship between the signifier and the signified. Situational consistency, structural organization of the sentence, and lexical environment are identified as key factors influencing article use.

The study applies contextual analysis, distributive analysis, direct component analysis, and linguistic stylistic analysis to examine article usage in modern English literary texts. The material corpus comprises 568 pages of contemporary English prose selected through sequential sampling.

Articles are analyzed from three interrelated perspectives:

- a) their role in specifying the syntagmatic meaning of the noun;
- b) their contribution to the construction and coherence of the message;
- c) their function in expressing the relationship between language, cognition, and reality.

The research demonstrates that articles do not operate in isolation but function as integral components of the semantic and communicative structure of discourse. Their meaning emerges through interaction with contextual, syntactic, and lexical factors, confirming their essential role in shaping the overall content of the utterance.

In our comprehensive study, we endeavoured to demonstrate how the function of English articles may be understood from three distinct perspectives: firstly, their role in elucidating the syntactical significance of a noun; secondly, their contribution to the construction of a message; and thirdly, their function in articulating or signifying the relationship between language and reality.

These findings further bolster our initial hypothesis, which was proposed at the onset of our research, that articles significantly contribute to shaping the content of a message rather than existing separately from individual words within the context of syntactical and semantic connections.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The authors declare no conflict of interests.

Contribution of the authors.

During the preparation of this research, R.Zh. Saurbayev conceptualized the study, conducted the analysis of research materials, and wrote the main body of the article.

A.K. Zhetpisbay collected, organized, and analyzed the research materials and prepared the manuscript for publication. A.K. Suleimenova contributed to the discussion sections of the article. All authors share equal responsibility for all aspects of the work, and the accuracy and integrity of the research data were mutually reviewed.

References

- Астапенко, Е. В. (2021). Тенденции употребления артикля в современном английском языке. Вестник Марийского государственного университета. Т. 15, № 2. С. 208–215. DOI: 10.30914/2072-6783-2021-15-2-208-215
- Будовская, Н. Е. (2009). К вопросу о когнитивном исследовании артикля в британском и американском вариантах английского языка. Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. № 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-kognitivnom-issledovanii-artiklya-v-britanskom-i-amerikanskom-variantah-angliyskogo-yazyka>
- Горбунова, Е. В. (2017). Артикль в коммуникативных ситуациях. Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика. № 4. 50–57. DOI: 10.18384/2310-712X-4-50-57
- Долгина, Е.А. (2010). Артиклевые формы существительного в когнитивной грамматической категоризации современного английского языка: автореферат диссертации на соискание ученой степени д. ф. наук. Москва.
- Егорова, О.С. (2019). Артикль как средство актуализации коммуникативной структуры предложения. Верхневолжский филологический вестник. № 1 (16). 131–137.
- Жаворонкова, Р.Н. (2003). Текстобразующие функции артикля в английском языке. Лесной вестник. Филология. 32–35.
- Жигадло, В.Н., Иванова, И.П., Иофик, Л.Л. (1956). Современный английский язык: Теоретический курс грамматики: учеб. для спец. язык. вузов. Москва, Высшая школа.
- Каткова, Н. В. (2022). Грамматический статус и функционирование артикля в английском художественном тексте. Вестник ТГПИ. Специальный выпуск № 2. Гуманитарные науки. 91–96.
- Литвин, Ф.А. (2014). Общее и национально-специфическое в семантике артикля в разных языках. Социум и человек. № 2 (8). С. 89–99.
- Магидова, И. М., Тимчук, Е. В. (2004). Английский артикль как дейктическое слово. Москва: MAX Press.
- Миронец, Ю. А. (1999). История учений об артикле в английской грамматике. Москва.
- Степанова, М. Л. (1968). Методы синхронного анализа словаря. Москва: Издательство.
- Тимошенко, И.В. (2021). Функционирование артикля в английском и французском художественном дискурсе сквозь призму русского языка (на материале переводов романа Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание»). Филология. Теория и практика. Т. 14. № 7. 2221–2226.
- Тимчук, Е. В. (2018). Дейксис артикля и его роль в выражении концептуальной категории общего и единственного. Litera. № 1. 10–19. DOI: 10.25136/2409-8698.2018.2.25783
- Тимчук, Е. В. (2005). Артикль и межкультурная коммуникация. Москва: MAX Press.
- Чернышов, В.Ю. (2008). О функциях артиклей в английском языке как операторов семантизации и семантической интерпретации простых речевых конструкций. Вестник Бурятского государственного университета. № 11. 107–119.
- Al-Qadi, M. M. (2017). English article system errors among Saudi Arab EFL learners: A case of the preparatory year English program learners of King Saud University. International Journal of English Language & Translation Studie, 5(1), 69–77.
- Christophersen, P. (1939). A Study on their Theory and Use in English, Copenhagen.
- Espersen, O. (1933). Essentials of English Grammar, London, 161–179.
- Greene O. (1971). The Problem of the Article. English Teaching Forum,. -Vol. 1, N 1-3
- Halliday, M.A.K., & Hassan, R. (2014). Cohesion in English. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315836010>
- Hamza, A. (2011). Errors Made by Iraqi EFL Non-Departmental Undergraduates in Using Definite & Indefinite Articles. [Online]. Available at: http://www.uobabylon.edu.iq/uobCollege/filesshare/articles/research_4.pdf
- Kassamany, D. (2006). Arab Learners' Mastery of the English Article System: a descriptive study of article uses by students in a university preparatory program. European Journal of Social Sciences. [Online]. Available at: <https://scholarworks.aub.edu.lb/bitstream/handle/10938/7304/t-4749.pdf>
- Master, Peter. (1997). The English Article System: Acquisition, Function, and Pedagogy. System. 25(2):215–232. DOI:10.1016/S0346-251X(97)00010-9

- Mizuno, M. (1999). Interlanguage analysis of the English article system: some cognitive constraints facing the Japanese adult learn-ers. IRAL, 37(2), P. 127-152. <https://doi.org/10.1515/iral.1999.37.2.127>
- Murphy, S. (2003). Second language transfer during third language acquisition. Studies in Applied Linguistics and TESOL, 3(2), 1-21. <https://doi.org/10.7916/salt.v3i2.1625>
- Omar, L and Saeed, K. (2024). Errors in the English Article System Among EFL Learners: Evidence from the Kurdistan Region-Iraq. TESOL Today. 2024, 1(1), 16-30. <https://doi.org/10.53898/tesol2024113>
- Searle, John R. (2014). The Structure and Functions of Language. Studies in Logic Grammar and Rhetoric 36(1) DOI:10.2478/slgr-2014-0001
- Skeat, W.W, Madden, F. (1868). The lay of Havelock the Dane. London: Trübner for the Early English Text Society.
- Sweet, H. (1900). A New English Grammar: Logical and Historical. Vol. I. Oxford: Oxford Clarendon Press.
- Sweet, N. (1955). New English Grammar. Vol. II. Oxford.
- Vorontsova, G.N. (1946). On the Article in the English Language, Vol. III.
- Ward, J. (1758). Four Essays upon the English Language. London, J. Nourse.

Р.Ж. Саурбаев¹, Ә.Қ. Жетпісбай^{2*}, А.К. Сулейменова³

¹ Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

^{2,3} Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар, Қазақстан

Ағылшын тіліндегі артикльдердің негізгі қызметтері туралы

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада қазіргі ағылшын тіліндегі артикльдердің негізгі қызметтері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты артикльдердің мағына қалыптастырудағы және коммуникацияны ұйымдастырудағы рөлін анықтау болып табылады. Ғылыми талдау барысында артикльдердің интерпретациялық қызметтері бірнеше теориялық тұрғыдан қарастырылды. Біріншіден, артикльдер зат есімдердің синтаксистік мағынасын нақтылауда және сөйлемдегі мүмкін болатын көпмәнділікті жоюда маңызды рөл атқаратыны анықталды. Екіншіден, артикльдердің байланысты әрі логикалық тұрғыдан жүйеленген хабарламаны құрастыруға қатысатыны, соның нәтижесінде сөйлеудің айқындығы мен бірізділігі қамтамасыз етілетіні көрсетілді. Сонымен қатар зерттеу артикльдердің тілдік бірліктер мен сыртқы әлемдегі нысандар арасындағы байланысты білдіру қызметін де атқаратынын дәлелдейді. Алынған нәтижелер зерттеудің бастапқы гипотезасын растайтындығына көз жеткіземіз. Аталған гипотезаға сәйкес, артикльдер коммуникация мазмұнын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады және оларды синтаксистік, семантикалық әрі прагматикалық қатынастардан бөлек қарастыру мүмкін емес. Осылайша, артикльдер тіл жүйесінің маңызды элементі болып табылады және сөйлеу үдерісінде елеулі қызмет атқарады. Ағымдағы зерттеу ағылшын тіліндегі анықтауыштың мағыналы және функционалды тәуелсіз грамматикалық элемент екенін, оның рөлі тек қана зат есімнің формалды белгісімен шектелмейтінін болжайды.

Түйін сөздер: артикль, қызмет, семантикалық коннотация, коммуникативтік жағдаят, артикльдердің қолданылуы, референттік мағына, прагматикалық контекст.

Р.Ж. Саурбаев¹, А.К. Жетпісбай^{2*}, А.К. Сулейменова³

¹ Торайғыров университет, Павлодар, Казахстан

^{2,3} Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, Павлодар, Казахстан

О фундаментальных ролях артиклей в английском языке

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются основные функции артиклей в современном английском языке. Цель исследования заключается в выявлении их роли в формировании значения и организации коммуникации. В ходе анализа интерпретационные функции артиклей были рассмотрены с нескольких теоретических позиций. Во-первых, установлено, что артикли играют важную роль в уточнении синтаксического значения существительных и помогают устранить возможную неоднозначность высказывания. Во-вторых, показано, что артикли участвуют в построении связного и логически организованного

сообщения, способствуя ясности и последовательности речевого взаимодействия. Кроме того, исследование демонстрирует, что артикли выполняют функцию обозначения связи между языковыми единицами и объектами внешнего мира, обеспечивая соотнесённость высказывания с реальной действительностью. Полученные результаты подтверждают исходную гипотезу исследования о том, что артикли играют значимую роль в формировании содержания коммуникации и не могут рассматриваться изолированно от синтаксических, семантических и прагматических отношений. Таким образом, артикли выступают важным элементом языковой системы и выполняют значимые функции в процессе речевого общения. Настоящее исследование исходит из предположения, что английский артикль представляет собой значимый и функционально независимый грамматический элемент, чья роль не может сводиться к простому формальному маркеру существительного.

Ключевые слова: артикль, функция, семантическая коннотация, коммуникативная ситуация, употребление артиклей, референтное значение, прагматический контекст.

References

- Astapenko, E. V. (2021). Tendentsii upotrebleniya artiklya v sovremennom angliyskom yazyke [Trends in article usage in modern English]. *Vestnik Mariyskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 15(2), 208–215. <https://doi.org/10.30914/2072-6783-2021-15-2-208-215> [in Russian]
- Budovskaya, N. E. (2009). K voprosu o kognitivnom issledovanii artiklya v britanskom i amerikanskom variantakh angliyskogo yazyka [On cognitive studies of the article in British and American English]. *Vestnik Adygeyskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriya 2: Filologiya i Iskusstvovedenie*, 3. <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-kognitivnom-issledovanii-artiklya-v-britanskom-i-amerikanskom-variantah-angliyskogo-yazyka> [in Russian]
- Gorbunova, E. V. (2017). Artikl' v kommunikativnykh situatsiyakh [The article in communicative situations]. *Vestnik Moskovskogo Gosudarstvennogo Oblastnogo Universiteta. Seriya: Lingvistika*, 4, 50–57. <https://doi.org/10.18384/2310-712X-4-50-57> [in Russian]
- Dolgina, E. A. (2010). *Artikle nye formy sushchestvitel'nogo v kognitivnoy grammaticheskoy kategorii sovremennogo angliyskogo yazyka: Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye stepeni d.f.n.* [Article forms of nouns in the cognitive grammatical categorization of modern English: Abstract of doctoral dissertation]. Moscow, Russia. [in Russian]
- Egorova, O. S. (2019). Artikl' kak sredstvo aktualizatsii kommunikativnoy struktury predlozheniya [The article as a means of actualizing the communicative structure of a sentence]. *Verkhnevolzhsky Philological Bulletin*, 1(16), 131–137. [in Russian]
- Zavoronkova, R. N. (2003). Tekstobrazuyushchie funktsii artiklya v angliyskom yazyke [Text-forming functions of the article in English]. *Lesnoy Vestnik. Filologiya*, 32–35. [in Russian]
- Zhigadlo, V.N., Ivanova, I.P., Iofik, L.L. (1956). *Sovremennyy angliyskiy yazik: teoreticheskiy kurs grammatiki* [Modern English: A Theoretical Course in Grammar]. Textbook for language departments at universities. Moscow: Higher School
- Katkova, N.V. (2022). Grammaticheskiy status i funktsionirovanie artiklya v angliyskom khudozhestvennom tekste [Grammatical status and functioning of the article in English literary text]. *Vestnik TGPI. Special Issue No. 2. Humanities*, 91–96. [in Russian]
- Litvin, F. A. (2014). Obshchee i natsional'no-spetsificheskoe v semantike artiklya v raznykh yazykakh [General and language-specific aspects in article semantics in different languages]. *Socium i Chelovek*, 2(8), 89–99. [in Russian]
- Magidova, I. M., & Timchuk, E. V. (2004). *Angliyskiy artikl' kak deikticheskoe slovo* [The English article as a deictic word]. Moscow, Russia: MAX Press. [in Russian]
- Mironets, Yu. A. (1999). *Istoriya ucheniy ob artikle v angliyskoy grammatike* [History of studies on the article in English grammar]. Moscow, Russia. [in Russian]
- Stepanova, M.L. (1968). *Metody sinkhronnogo analiza slovarya* [Methods of synchronic dictionary analysis]. Moscow, Russia: Izdatel'stvo. [in Russian]
- Timoshenko, I. V. (2021). Funktsionirovanie artiklya v angliyskom i frantsuzskom khudozhestvennom diskurse skvoz' prizmu russkogo yazyka (na materiale perevodov romana F. M. Dostoevskogo "Prestupleniye i nakazaniye") [Functioning of the article in English and French literary discourse through the prism of Russian: Based on translations of F. M. Dostoevsky's Crime and Punishment]. *Filologiya. Teoriya i praktika*, 14(7), 2221–2226. [in Russian]

Timchuk, E. V. (2018). Deyksis artiklya i ego rol' v vyrazhenii kontseptual'noy kategorii obshchego i edinstvennogo [Deixis of the article and its role in expressing the conceptual category of general and singular]. *Litera*, 1, 10–19. <https://doi.org/10.25136/2409-8698.2018.2.25783> [in Russian]

Timchuk, E. V. (2005). *Artikl' i mezhhkul'turnaya kommunikatsiya* [The article and intercultural communication]. Moscow, Russia: MAX Press. [in Russian]

Chernyshov, V. Yu. (2008). O funktsiyakh artikley v angliyskom yazyke kak operatorov semantizatsii i semanticheskoy interpretatsii prostykh rechevykh konstruktsiy [On functions of articles in English as operators of semantic interpretation of simple speech constructions]. *Vestnik Buryatskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 11, 107–119. [in Russian]

Al-Qadi, M. M. (2017). English article system errors among Saudi Arab EFL learners: A case of the preparatory year English program learners of King Saud University. *International Journal of English Language & Translation Studie*, 5(1), 69-77.

Christophersen, P. (1939). *A Study on their Theory and Use in English*, Copenhagen.

Espersen, O. (1933). *Essentials of English Grammar*, London, 161-179.

Greene O. (1971). The Problem of the Article. *English Teaching Forum*, Vol. 1, N 1-3

Halliday, M.A.K., & Hassan, R. (2014). *Cohesion in English*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315836010>

Hamza, A. (2011). Errors Made by Iraqi EFL Non-Departmental Undergraduates in Using Definite & Indefinite Articles. [Online]. Available at: http://www.uobabylon.edu.iq/uobCole ges/filesare/articles/research_4.pdf

Kassamany, D. (2006). Arab Learners' Mastery of the English Article System: a descriptive study of article uses by students in a university preparatory program. *European Journal of Social Sciences*. [Online]. Available at: <https://scholarworks.aub.edu.lb/bitstream/handle/10938/7304/t-4749.pdf>

Master, Peter. (1997). The English Article System: Acquisition, Function, and Pedagogy.

System 25(2), P. 215-232. DOI:10.1016/S0346-251X(97)00010-9

Mizuno, M. (1999). Interlanguage analysis of the English article system: some cognitive constraints facing the Japanese adult learners. *IRAL*, 37(2), 127-152. <https://doi.org/10.1515/iral.1999.37.2.127>

Murphy, S. (2003). Second language transfer during third language acquisition. *Studies in Applied Linguistics and TESOL*, 3(2), P. 1-21. <https://doi.org/10.7916/salt.v3i2.1625>

Omar, L and Saeed, K. (2024). Errors in the English Article System Among EFL Learners: Evidence from the Kurdistan Region-Iraq. *TESOL Today*. 2024, 1(1), 16-30. <https://doi.org/10.53898/tesol2024113>

Searle, John R. (2014). The Structure and Functions of Language. *Studies in Logic Grammar and Rhetoric* 36(1) DOI:10.2478/slgr-2014-0001

Skeat, W.W, Madden, F. (1868). *The lay of Havelock the Dane*. London: Trübner for the Early English Text Society.

Sweet, H. (1900). *A New English Grammar: Logical and Historical*. Vol. I. Oxford: Oxford Clarendon Press.

Sweet, N. (1955). *New English Grammar*. Vol. II. Oxford.

Vorontsova, G.N. (1946). *On the Article in the English Language*, Vol. III.

Ward, J. (1758). *Four Essays upon the English Language*. London, J. Nourse.

Information about the authors:

Saurbayev Rishat Zhurkenovich – Candidate of Philology, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: rishat_1062@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1419-7361>.

Zhetpisbay Aliya Kozhamuratkyzy – corresponding author, Candidate of Philology, Associate Professor, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Marghulan, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: a_kanzhygaly@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3126-5242>.

Suleimenova Assem – PhD, Pavlodar Pedagogical University after Alkey Margulan, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: kazaksha_audarma@inbox.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1216-7863>

Саурбаев Ришат Журкенович – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан. E-mail: rishat_1062@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1419-7361>.

Жетпісбай Әлия Қожамұратқызы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан. E-mail: a_kanzhygaly@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3126-5242>.

Сулейменова Асем Кималиденовна – PhD докторы, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан. E-mail: kazaksha_audarma@inbox.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1216-7863>.

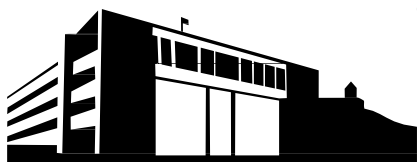
Саурбаев Ришат Журкенович – кандидат филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан. E-mail: rishat_1062@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1419-7361>.

Жетписбай Алия Кожамуратқызы – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, Павлодар, Казахстан. E-mail: a_kanzhygaly@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3126-5242>.

Сулейменова Асем Кималиденовна – доктор PhD, Павлодарский педагогический университет им. Ә. Марғұлан, Павлодар, Казахстан. E-mail: kazaksha_audarma@inbox.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1216-7863>.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.21.07
Research article

B.M. Tleuberdiev¹, O.M. Agabekov^{2*}, R.E. Ermetova³

M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

(E-mail: ¹ tleuberdiev_bolatbek@mail.ru, ² agabekov.oljas@mail.ru, ³ rahnama71@mail.ru)

THE STRUCTURAL SYSTEM AND LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF OIKONYMS OF THE KARATAU REGION

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the structural characteristics and semantic content of oikonyms in the Qaratau region. The study aims to identify the structural system and lexical-semantic features of Qaratau oikonyms by examining their formation methods and semantic properties to reveal patterns in regional toponym development. Oikonyms are linguistic units used to name geographical objects, reflecting local worldview, historical events, attitudes toward nature, and cultural experience. The study identifies synthetic (affixal), analytical (compounding and word combinations), and lexical-semantic word-formation methods in the creation of oikonyms. Semantic analysis further classifies them into names with physical-geographical, historical-ethnographic, historical-cultural, and socio-social significance. A combination of research methods was employed, including systematization and classification, structural-semantic analysis, descriptive, and statistical approaches. The research analyzed 188 oikonyms in the region, divided into the following categories: anthroponyms (based on personal names) – 26; color-based oikonyms – 49; hydrographic – 21; phytonymic – 27; orographic (mountains, hills, ridges, etc.) – 23; and names with socio-economic and social significance – 42. The findings provide a theoretical basis for Kazakh onomastic studies, enrich regional linguistic cartography and linguocultural analysis, and reveal the historical, cultural, and social value of Qaratau oikonyms.

Keywords: Karatau region, onomastics, oikonym, structural analysis, semantic content, lexical feature, linguoculture.

Received: 04.02.2026; **Revised:** 21.05.2026; **Accepted:** 16.06.2026; **Available online:** 30.06.2026

Introduction

Geographical names are one of the most important linguistic units that reflect the worldview, spiritual essence, and historical and cultural experience of the nation. They not only describe a certain area, but also provide valuable information about the way of life, the system of values, and the national identity of the people living in this region. The formation of toponyms is based on certain features. In the geographical naming of each people, it is important to observe certain linguistic patterns that correspond to the language system. The naming nation convey their view of the world through its toponymic names. The content of toponyms arises in close connection with historical, social, geographical, and other extralinguistic factors. Toponyms, as units that define the national symbolic character of a language, include geographical and spiritual-cultural names that have long been fixed in the linguistic consciousness of the population and keep with them both geographical objects and historical and spiritual-cultural information related to these places.

Toponyms of the South Kazakhstan region are formed with the preservation of historical, cultural and geographical features. They can serve as the basis for an important information source in the study of centuries-old history, culture, ethnography and worldview of the Kazakh people, as well as traditions and customs. The part of the South Kazakhstan region that is ethnographically rich with toponymic names is the Karatau region. The names of this region are inextricably linked with the historical memory of the people, their way of life, and cultural and religious traditions. The toponyms found here reflect the ethnographic features of the Kazakh people, their connection with nature and historical events.

Karatau region is one of the most unique landscape regions in terms of nature and history, located in the southern part of Kazakhstan. The geographical names of this region form an important object of study as linguistic units that reflect the historical experience and cultural values of the people, their social structure, life and ritual characteristics, as well as their attitude to nature. Oikonyms of the Karatau region were chosen as the object of study. Oikonym is a type of toponym, that is, a proper name characteristic of a particular settlement. In the course of the study, the names of settlements were grouped according to natural-geographical, historical-ethnographic, cultural-historical and socio-social motives.

- The names of settlements, depending on the physical and geographical features, are formed depending on the terrain, natural objects, water sources, climatic conditions, flora and fauna.

- The names of settlements, depending on historical and ethnographic factors, are formed based on the names of tribes, population migration, traditional economic and ethnic characteristics.

- The names of settlements, depending on cultural and historical conditions, are formed in connection with historical figures, religious and spiritual values, sacred places and cultural monuments.

- The names of settlements formed in accordance with socio-economic conditions are formed in connection with historical-social and administrative-political changes, as well as important social events in the life of society.

Oikonyms in the Karatau region are structurally and semantically different in nature. In the course of the study, they are divided into such main groups as anthropooikonyms (based on human names), oikonyms based on species and color names, hydrographic and orographic names, phytonymic oikonyms, as well as names that have social and household and social significance. The structure and semantics of each group reflect regional characteristics, the traditional worldview of the people, historical memory, and social relations. In addition, the

morphemic composition of oikonyms, the relationship of roots and suffixes, and phonetic and spelling features determine their linguistic stability and variability.

The study of oikonyms of the Karatau region is important not only in the field of onomastics, but also for ethnolinguistics, cultural studies, language history and linguocultural studies. The geographical names of this region are of particular importance as a linguistic phenomenon, reflecting the connection of the population with nature, society, and history; therefore, their structural and semantic analysis allows us to deeply understand the onomastic system of the Kazakh language, identify regional features and fully study the linguocultural context.

In contemporary linguistics, onomastic research is widely developed within the framework of the anthropocentric and cognitive paradigm. From this point of view, the consideration of oikonyms not only as a linguistic unit, but also as an important linguocultural phenomenon that preserves the historical memory, national worldview and cultural code of the people is an urgent scientific problem.

Despite the fact that the Karatau region is one of the most important historically and culturally significant regions of Kazakhstan, the structural nature and semantic content of the oikonyms in this region have not been sufficiently studied as an object of special comprehensive research. Therefore, the systematic analysis of regional oikonyms, the determination of the ways of their creation, semantic groups and ethno-cultural content is important from the point of view of complementing onomastic studies in the Kazakh language. In addition, the structural and semantic study of regional oikonyms provides valuable information about the relationship of the population with nature, social life and historical experience. The results of this study contribute to the description of the regional onomastic system of the Kazakh language, the development of national linguistic cartography and the improvement of the methodology of linguocultural analysis. For this reason, the study of oikonyms of the Karatau region is one of the most relevant and important scientific directions in modern Kazakh linguistics.

Research Methods

As the research material, we used the names of common oikonyms of the Karatau region. The theoretical and methodological basis of this study has been formed by the works of leading domestic and foreign scientists. In particular, the studies of scholars such as T. Zhanuzak, E. Kerimbayev, and B. Tleuberdiev were used as the main theoretical basis for defining the scientific approaches in the fields of onomastics, linguoconceptology, and cognitive linguistics. In addition, in defining the cognitive and conceptual orientation of the research and in studying the interrelationship between language and national culture, the theoretical conclusions and scientific viewpoints proposed in the works of Zh. Mankeyeva, K. Rysbergen, and B. Tleuberdiev served as an important methodological foundation. From an ethnolinguistic perspective, A. Kaidar's ethnolinguistic dictionary titled *Kazakhs in the World of the Mother Tongue* [Kazaktar ana tili aleminde], was used to reveal the ethnocultural nature of certain toponyms during the research. The aforementioned scientific works made it possible to systematize the research direction and to conduct a comprehensive analysis of the toponyms of the Karatau region from a linguocultural and cognitive perspective. The names of the vast Kazakh land, in their centuries-long formation, alongside the people's past historical and cultural life, also reflect their natural environment and unique regional characteristics. The study of regional toponyms is of great importance for examining and understanding the data necessary to recognize the unique characteristics specific to each region. Overall, the specific characteristics of individual regional toponym studies have many advantages and are more precise than general toponym research. These primarily include natural, historical, and social features» (Kaidar, 2013).

The study of toponyms in the Kazakh language has always been a pressing issue that attracts the attention of scholars. The main reason is that geographical names serve as an important cultural and linguistic source preserving a people's historical memory, ethnic identity, worldview, and linguistic consciousness. Through toponyms, the natural features of a particular region, traces of ancient settlements, kinship and tribal structures, historical events, and socio-cultural processes are revealed. Moreover, Kazakh toponymy reflects the various stages of language development, interactions with other languages, and the formation of lexical layers. From this perspective, the study of toponyms is considered an interdisciplinary issue with not only linguistic but also historical, ethnographic, and cultural significance. The study of regional toponyms is an important scientific field that allows for a comprehensive understanding of a specific region's historical, linguistic, and cultural development. Regional geographical names reveal ethnic processes, interlingual connections, migration movements, and social changes. Zh.K. Adilova & Sh.B. Seytova examine the role of interlingual connections in the formation of the East Kazakhstan toponymic system in the article titled *The History and Linguistic Interaction of East Kazakhstan Toponyms* (Adilova & Seytova, 2024). The development of the region's toponymy is shown to have historically formed through the interplay of the main Turkic (Kazakh) and Slavic strata. In addition, the influence of Old Turkic, Mongolian, and later Russian linguistic elements on the toponymic system is analyzed. The authors attribute the formation of the region's toponymy as a multifaceted yet unified system to extensive interlingual contacts.

G. Akhetova, in her article, *The Etymological Features of Toponyms in the Abai Region* (Akhetova, 2022), studies the origin of the toponyms in the Abai region from an etymological perspective. In the article, the author examines the Abai region's toponyms from a morphemic, typological structures, lexical-semantic features, and development dynamics. The toponymic system of the Abai region is characterized by a high frequency of ethnonyms, clan and tribe names, names of historical figures, and names of legendary characters, and the region's toponymy is studied from a historical perspective.

During the research, a comprehensive set of methods was applied to oikonyms: systematization, classification, structural-semantic analysis, descriptive, and statistical methods. These methodological approaches made it possible to determine the structural features of the oikonyms of the Karatau region, to reveal their semantic basis, and to scientifically study the laws of their formation.

As research material, 188 oikonyms used in the Karatau region were analyzed, including anthropoyikonyms (based on personal names), oikonyms based on color and form names, hydrographic toponyms, phytonymic toponyms, orographic toponyms (mountain, hill, ridge, etc.), and names of public-domestic and social significance were grouped.

The research findings provide a comprehensive description of the oikonyms of the Karatau region and make it possible to systematize their structural and semantic characteristics. The findings contribute to a deeper theoretical and practical understanding and systematization of key issues in toponymy, cognitive linguistics, onomastic semiotics, ethnolinguistics, and linguoculturology. Determining the structural characteristics and lexical-semantic features of the oikonyms of the Karatau region serves to systematize the region's toponymic system and to analyze the meanings and usage patterns of the oikonyms.

Results and Discussion

The Karatau Range is a mountain system located in the south of Kazakhstan and is considered a region that has played an important role in Kazakh history. Its historical, cultural,

and economic significance has been clearly reflected in the lives of the people. In the Karatau region, a historically rich system of names for mountains, ridges, plateaus, hills, passes, and watersheds, as well as for rivers, springs, and fountains, has been preserved. In addition, place names—oikonyms—occupy a significant place in the region's toponymic space. The etymology and semantic meaning of this wealth of place names reveal which clans and tribes inhabited this territory from ancient times, as well as serving as a valuable linguistic-historical source for determining when and from which period Kazakh clans and tribes inhabited this region. Therefore, the study of the toponymy in the Karatau region is relevant not only for the science of onomastics but also for examining the region's history, ethnic composition, and cultural continuity. "The cumulative function of any onomastic name and onomastic concept ultimately contributes to the worldview and values of the Kazakh people, ensuring the continuity of tradition" (Tleuberdiev, 2012). The toponymic system of each region has been formed over centuries and vividly reflects the natural features of that area. Moreover, it embodies the ancient and modern history of the people who inhabited the land, forming a complex of geographical names that reflects the nation's culture and its material and spiritual essence.

The regional (provincial) toponymic system is considered an integral part of the national toponymic system. Moreover, provincial place names constitute a systematic toponymic structure with its own regional distinctiveness. Looking at the toponymy of Karatau, the physical-geographical features, climatic conditions, and natural resources of the region play an important role as prerequisites that shape the distinctive character of the regional toponymic system. Moreover, the influence and place of the country's history and the history of the land in this region are also considered immense and significant. Scholar K. Rysbergen notes that toponymic names contain not only locational (address) information, but also linguistic, ethnocultural, scientific, historical-documentary, and sociolinguistic information. "We classify the types of toponymic information as linguistic, objective scientific information, ethnocultural information, social information, and historical-documentary information" (Rysbergen, 2011).

By conducting a comprehensive study of the toponymic system of geographical names, it is possible to identify the distinctive features characteristic of a particular people's historical memory, worldview, cultural values, and national identity. Toponyms serve as an important source of information, providing abundant data on a people's way of life, economic activities, migration processes, and relationship with the natural environment, and they function as a significant linguistic means of conveying a nation's spiritual and cultural experience. The Karatau region has been inhabited since ancient times. Archaeological excavations reveal that numerous historical monuments and ancient settlements have been preserved in the Karatau region. Moreover, the Karatau region served as a hub for trade and cultural connections as an important part of the Great Silk Road. "The origin, emergence, and development of the thousands of names on our land are not unique to a single era; they are a testament to many centuries and turbulent periods, a rich treasure and precious heritage that has come down to our time" (Zhanuzak, 2011). According to the scholar, the origins of toponyms in the Kazakh language date back to the eras of the Saka, Huns, Uyğur, and Kangly. Many Kazakh toponyms belong to the Ural-Altaic language family, another group to the Old Turkic language, and some have been borrowed from other languages, including Arabic, Persian, and Russian (Zhanuzhak, 2011). In the formation of place names, each nation's worldview, cognition, and unique way of perceiving the world play a decisive role. Therefore, the origin and naming motivations of geographical names (toponyms) are considered one of the most pressing issues that have consistently been the focus of researchers in the field.

The origin and history of toponyms are primarily determined by the richness of the people's language, the changes taking place in public life during each historical era, the people's socio-economic situation, and their professional occupations, cultural and spiritual values, the development of the state, and the gradual increase in the number of settlements over time.

In onomastics, there are many names that clearly depict the connection between ethnicity and nature. The main reason for this is that toponyms are closely tied to the Kazakhs' way of life, ethnocultural traditions, lifestyle, and the distinctive features of their economic activities. Summarizing his conclusions in the field of onomastics, scholar T. Zhanuzakov notes about toponyms: «In the millions of place names across our vast, boundless land, one finds the imprint of the nation's history, its worldview, its way of life, the reflections of the people's history, culture, worldview, way of life, and customs are clearly reflected» (Zhanuzhak, 2007). According to scholar T. Zhanuzak, toponyms are not only geographical names but also an important source of information reflecting a people's history, culture, worldview, and social life. In other words, through place names, the people's way of life, customs, economic activities, and historical experience are clearly reflected. The study of these toponyms allows for a comprehensive understanding of their semantic, historical, and cultural significance.

Table 1. Lexical-semantic groups and specific names of oikonyms in the Karatau region

№	Group of Oikonyms	Names
1	Anthropological oikonyms (26)	Нысанбек (Nyssanbek), Сеңгірбай (Sengirbay), Айдана (Aidana), Мырзатай (Myrzatai), Базарбай (Bazarbai), Амангелді (Amangeldi), Абай (Abai), Жамбыл (Zhambyl), Қашарбай (Kasharbai), Атабек (Atabek), М. Горький (M. Gorky), Карл Маркс (Karl Marx), Киров (Kirov), Сыпатай (Sypatai), Сауранбай (Sauranbai), Әл-Фараби (Al-Farabi), Темір (Temir), Мырзахмет (Myrzakhmet), Ағыбет (Agybet), Қойлыбай (Koilybai), Бектай (Bektai), Амансай (Amansai), Жүніс (Zhunis), Көшербай (Kosherbai), Бекбау (Bekbau), Абайбұлақ (Abaibulak) (26)
2	Oikonyms based on color names (49)	Аққолтық (Akkoltyk), Қарақұм (Karakum), Қаратау (Karatau), Ақсүмбе (Aksumbe), Сарыжаз (Saryzhaz), Қызылкөл (Kyzylkol), Қызылқант (Kyzylkant), Қарабастау (Karabastau), Қызылбастау (Kyzylbastau), Қызылқыстақ (Kyzyltastak), Аққала (Akkala), Қарасу (Karasu), Ақсу (Aksu), Қызылсу (Kyzylsu), Тайқоңыр (Taikonyr), Көктөбе (Koktobe), Ақкөл (Akkol), Қызыләуіт (Kyzylduit), Қызылту (Kyzyltu), Көкмардан (Kokmardan), Қарақұдық (Karakudyk), Қызылжар (Kyzylzhar), Ақтас (Aktas), Ақтоғай (Aktogai), Қызыларық (Kyzylaryk), Қаратас (Karatas), Ақшағала (Akshagala), Қарабұлақ (Karabulak), Ақтоған (Aktogan), Қызылқайың (Kyzylkayin), Ақбұлақ (Akbulak), Ақтөбе (Aktobe), Қызылдала (Kyzylkala), Көкбұлақ (Kokbulak), Қарашық (Karashyk), Қызыләскер (Kyzylasker), Қызылмол (Kyzymol), Қызылқайнар (Kyzylkainar), Баласары (Balasary), Қараарша (Karaarsha), Көкбастау (Kokbastau), Қызылтаракты (Kyzyltarakty), Қызылжұлдыз (Kyzylzhuldyz), Көксәйек (Koksaiek), Қызылжалау (Kyzylzhalau), Қасқасу (Kaskasu), Қаракөмер (Karakemer), Шұбарсу (Shubarsu), Қоңыратарық (Kongyrataryk)
3	Hydrographic oikonyms (21)	Шу (Shu), Қайнар (Kainar), Сарқырама (Sarkyrama), Балдысу (Baldysu), Кемербұлақ (Kemberbulak), Қайнарбұлақ (Kainarbulak), Мыңбұлақ (Myngbulak), Босбұлақ (Bosbulak), Арал (Aral), Балықшы (Balykshy), Көлтоған (Koltagan), Шұқырбұлақ (Shukyrbulak), Кемербастау (Kemberbastau), Диханкөл (Dikhankol), Кеңесарық (Kenesaryk), Майбұлақ (Maibulak), Терісбұлақ (Terisbulak), Қосбұлақ (Kosbulak), Атбұлақ (Atbulak), Тоғанбұлақ (Toganbulak), Шұқыркөл (Shukyrkol)

4	Phytonymic oikonyms (27)	Бүрген (Burgen), Шиелі (Shieli), Жиделі (Zhidel), Жүзімдік (Zhuzimdik), Мақталы (Maqtaly), Жусансай (Zhusanai), Раң (Ran), Доланалы (Dolanaly), Ырғайлы (Yrgaily), Бесағаш (Besagash), Бүлдірген (Buldirgen), Жыңғылсай (Zhynilsai), Шеңгелді (Shengeldy), Құмшағал (Kumsaghal), Мойынтоғай (Moyontogay), Тортоғай (Tortogay), Қостоғай (Kostogay), Қостерек (Kosterek), Бестоғай (Bestogay), Жыңғылдыөзек (Zhingyldyozek), Сексеуілтөбе (Sekseuiltobe), Жантақсор (Zhantaksor), Алмалы (Almaly), Шиөзек (Shiozek), Күйгенқопа (Kuygenkopa), Тобылғы (Tobylgy), Арпаөзен (Arpaozhen)
5	Orographic oikonyms (23)	Қаратау (Karatau), Таукент (Taukent), Хантағы (Khantagy), Жаңатас (Zhanatas), Шаштөбе (Shashtobe), Сұлутөбе (Sulutobe), Жалпақтөбе (Zhalpaktobe), Кеңестөбе (Kenestobe), Боралдай (Boralday), Алтынтөбе (Altyntobe), Үсіктас (Usiktas), Суындыктөбе (Suindyktobe), Жартытөбе (Zhartytobe), Жуантөбе (Zhuantobe), Ақжал (Akzhal), Көксарай (Koksaray), Мұзбел (Muzbel), Жамантас (Zhamantas), Жіңішкежал (Zhingishkezhhal), Артықтыжон (Artyktyzhon), Айыртас (Ayirtas), Кеperетас (Keregetas), Шаңырақтас (Shanyraktas)
6	Socio-domestic, socially significant oikonyms (42)	Шолаққорған (Sholakkorgan), Созақ (Sozak), Құмкент (Kumkent), Бабата (Babata), Жыныс (Zhynys), Ақсүмбе (Aksumbe), Шаға (Shaga), Сызған (Syzgan), Қарабұлақ (Karabulak), Тама асуы (Тама Asuy), Бадам (Badam), Бейнеткеш (Beinetkesh), Жаңаталап (Zhanatalap), Ұялыжар (Uyalyzhar), Ықыластемір (Ykylastemir), Ордабасы (Ordabassy), Түйетас (Tuyetas), Оймауыт (Oimauyt), Теспе (Tespe), Қақпансор (Kakransor), Қызмолдақ (Kyzmoldak), Тасты (Tasty), Таскешу (Taskeshu), Жайлма (Zhailma), Жыланды (Zhylandy), Боралдай (Boralday), Желтимес (Zhelimes), Жеткіншек (Zhetkinshek), Теріскей (Teriskei), Сұлу маймақ (Sulu (Maimak), Талас (Talas), Құлан (Kulan), Ұранғай (Urangai), Бабайқорған (Babaiqorgan), Құмайлықос (Kumailykos), Жұбанак (Zhubanak), Шорнақ (Shornak), Қосқорған (Koskorgan), Маяқұм (Mayakum), Тоғыскен (Togysken), Үйік (Uik), Ташанақ (Tashanak)

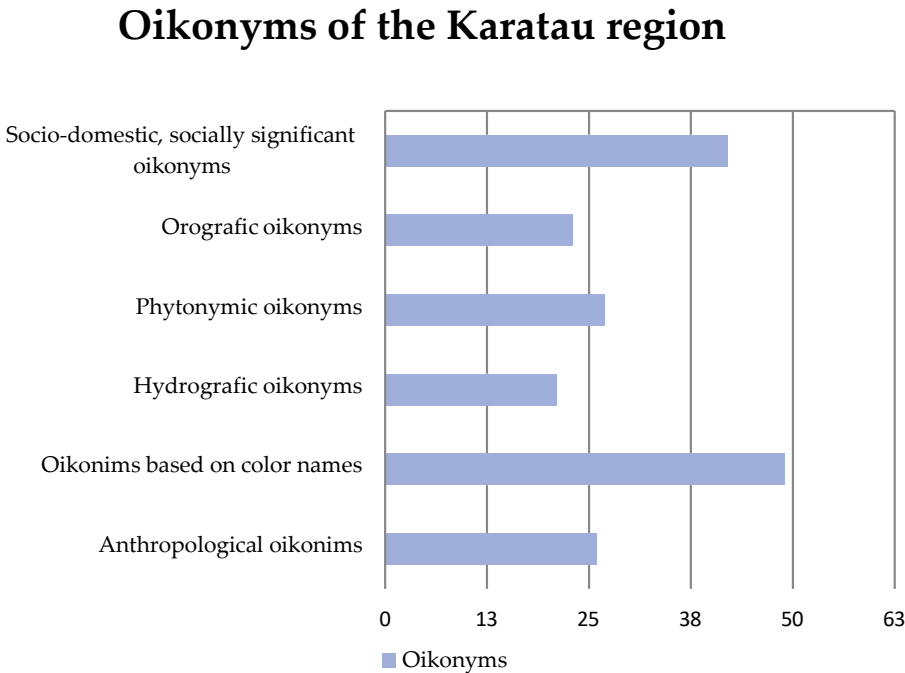
As part of the study, 188 oikonyms used in the Karatau region were systematically collected. The collected materials were divided into six main groups according to their structural and semantic characteristics. They are: anthroponyms, oikonyms based on color and type designations, hydrographic oikonyms, phytonymic oikonyms, orographic oikonyms, as well as names of public-domestic and social significance. This classification made it possible to accurately reflect the cognitive-semantic and structural characteristics of the Karatau region's oikonyms.

The Karatau region is a place that also holds a special place in Kazakh culture. Legends, fairy tales, folklore, and traditions have developed and taken shape here. The rich culture and traditions of the mountain region have been preserved to this day. Thus, Karatau is considered an integral part of the history, culture, and economy of the Kazakh people.

During the study of the oikonyms of the Karatau region, a total of 188 names were collected. Based on the collected data, we classified the oikonyms into six lexical-semantic groups. Anthroponyms in the Karatau region clearly reflect the area's historical, social, and cultural identity. Such toponyms include Nyssanbek, Sengirbai, Aidana, Bazarbai, Amangeldy, Myrzatai, Abai, Zhambyl, Kasharbai, Atabek, M. Gorky, Karl Marx, Kirov, Sypatai, Sauranbai, Al-Farabi, Temir, Myrzakhmet, Agybet, Koilybai, Bektai, Amansai, Abaibulak, Zhunis, Kosherbai, and Bekbau. As morphological analysis shows, most anthroponyms and oikonyms are formed with suffixes such as «-bai/-bay», «-bek», «-tai/-tay». Among Turkic-speaking peoples, personal names formed with the “-bay” and “-bek” components are widespread. The origin of these anthroponymic elements is linked to the Turkic words бай [bai] (“wealthy, prosperous”) and

бек [bek] (“ruler, commander, powerful, respected person”). These components in personal names convey notions of social status and public prestige. Meanwhile, proper names such as Abai, Zhambyl, and Temir in oikonyms reinforce the historical significance of the figure. Names that emerged during the Soviet era, such as M. Gorky, Karl Marx, and Kirov, reflect the results of political and ideological influence. Anthropopoi-oikonyms of this nature began to appear in large numbers on the territory of Kazakhstan after the October Revolution. It is well known that during the Soviet era, geographical names unfamiliar to the local population frequently appeared in Kazakhstan. “Colonial toponyms are a manifestation of political-social, invasive, and violent life, emerging as the antithesis to the people’s own place names” (Tleuberdiev, 2024).

Diagram 1. Classification of the oikonyms of the Karatau region

During the study of oikonyms in the Karatau region, 26 anthroponyms were identified, which constitute approximately 13.8% of the total oikonyms. Anthropological oikonyms in place names are formed on the basis of personal names, well-known historical figures, and anthroponyms, reflecting the region’s historical and ethnic development and social memory. They demonstrate the significant role of local clans, historical figures, and personal names in the toponymic tradition.

Analysis of the oikonyms of the Karatau region revealed that the most common oikonyms are based on color names. The authors have identified 49 oikonyms associated with color names, which accounted for approximately 25.9% of the total oikonyms. In general, Turkic languages place names formed by combining adjectives denoting color are common. For example, Ak-Sumbe, Karatau, Saryzhas, Kyzlkol, Taikonyr, Kok-Tobe, Balasary, Shubarsu, Konyrataryk, etc. Toponyms associated with color names in the Kazakh language can be viewed as manifestations of the ancient, pan-Turkic cosmogonic and geo-symbolic tradition. This tradition serves to symbolically depict the significance of natural phenomena, the topography of the land, and water features through place names, and to shape cultural perception. In Kazakh toponymy, place names—such as those for land, water, mountains, cities, settlements, steppes,

and others—containing color components like “ak” [white], “kara” [black], “kok” [blue], “sary” [yellow] “konyr” [brown] and “kyzyl” [red] are widespread. However, these color names not only denote the actual color of an object but also convey symbolic or other semantic meanings in the people’s perception.

Hydrographic oikonyms make up 21 names, accounting for approximately 11.1% of the total oikonyms. This group includes names related to water bodies such as rivers, springs, lakes, canals, and ponds. For example, Kainar, Sarkyrama, Baldysu, Kemberbulak, Kainarbulak, Mynbulak, Bosbulak, Aral, Balykshy, Koltogan, Shukyrbulak, Kemberbastau, Dikhankol, Kenesaryk, Maibulak, Terisbulak, Kosbulak, Atbulak, Toganbulak, Shukyrkol. In this group, morphemes such as “bulak” [spring], “kol” [lake] “su” [water] and “bastau” [source/beginning] are frequently encountered. The semantic analysis conducted during the study reveals the historical, economic, and cultural significance of these names in relation to water resources.

During the study of oikonyms in the Karatau region, 27 phytonymic oikonyms were identified, which constitutes approximately 14.3% of the oikonyms found in this region. The main characteristic of phytonymic oikonyms is their close connection to plant names prevalent in a particular region. Such names arose from the local population’s distinctive way of recognizing the natural environment. The phytonymic oikonyms in the Karatau region originated from the region’s flora. During the study, oikonyms such as Burgen, Shieli, Zhideli, Zhuzimdik, Maktaly, Zhussansai, Rang, Shaga, Dolanaly, Yrgaily, Besagash, Buldirgen, Zhyngylsai, Shengeldy, Kumshagal, Moiyntogai, Tortogai, Kostogai, Kosterek, Bestogai, Zhyngyldyozek, Sekseuiltobe, Zhantaksor, Almaly, Shiozek, Kuigenkopa, Tobylgy, and Arpaozhen were identified. Phytonymic oikonyms reflect the connection to nature and cultural traditions by illustrating the local ecosystem and agricultural practices.

In the Karatau region, toponyms make up 23 units, accounting for approximately 12.2% of the total number of oikonyms. The orographic oikonyms in the Karatau region provide information about mountains, mounds, ridges, and plateaus. The orographic oikonyms include Karatau, Taukent, Khantagy, Zhanatas, Shashtobe, Sulutobe, Zhalpaktobe, Kenestobe, Boraldai, Altyntobe, Ussiktas, Suindyktobe, Zhartytobe, Zhuantobe, Akzhal, Koksarai, Muzbel, Zhamantas, Zhinishkezh, Artyktyzhon, Ayirtas, Keregetas, Shanyraktas. Such names depict the distinct characteristics of the terrain and prove the important role of the natural environment in the oikonymic system.

The 42 socio-domestic and socially significant oikonyms in the Karatau region (22.2%) demonstrate the influence of the population’s way of life, agricultural sectors, and historical-social phenomena on the region’s place names. The socio-domestic and socially significant oikonyms of the Karatau region include Akkoltyk, Sholakkorgan, Sozak, Kumkent, Babata, Zhynys, Aksumbe, Shaga, Syzgan, Karabulak, Baldysu, Tama Asu, Badam, Beynetkesh, Zhanatalap, Ulyzhar, Ykylastemir, Ordabasy, Tuyetas, Oimaulyt, Tespe, Kakpansor, Kyzmoldak, Tasty, Taskeshu, Zhaylma, Zhylandy, Boraldy, Zhelimes, Zhetkinshek, Teriskei, Sulu Maimaq, Talas, Kulan, Urangai, Babaikorgan, Kumailykos, Zhubanak, Shornak, Koskorgan, Mayakum, Togysken, Uik, Tashanak, Kyzylzhar. This group reflects the people’s lifestyle, social structure, and historical events. Semantic analysis proves that they reflect the regional cultural context and the social aspects of people’s lives.

The toponyms of the Karatau region are divided into various groups from a structural and semantic standpoint. Anthroponyms reflect historical figures and social prestige, while color-based and phytonymic toponyms convey the image of nature. Hydrographic and orographic names describe the region’s geographical features, while socio-domestic oikonyms depict the

social and cultural aspects of people's lives. This analysis makes it possible to create an onomastic map of the Karatau region, study its sociocultural context, and provide a comprehensive description of the system of regional names in the Kazakh language. The research results are suitable for use as scientific data in the fields of onomastics, ethnolinguistics, and cultural studies.

As the described data show, the distribution of place names in the Karatau region reflects the combined influence of natural, ethnographic, and socio-cultural factors. Color and variety names and socio-domestic place names are the most widespread groups, accurately reflecting the region's cultural and social characteristics, while hydrographic and/or orographic names based on natural factors, though relatively few in number, have significant geographical importance.

For centuries, the Kazakh people have lived in harmony with nature, carefully observing and studying its multifaceted signs. Toponymic names demonstrate the richness of the Kazakh language, as they contain historical, cultural, social, and natural information. Each name not only denotes a place or body of water but also provides information about the region's natural landscape, the people's traditions, historical events, and the histories of individuals and clans. Toponymic names vary in their structure, lexical-semantic content, and morphological formation. They are formed through roots, affixes, phrases, or compound words, reflecting the region's linguistic features, historical development stages, and cultural context. In Kazakh onomastics, these features clearly demonstrate the laws governing the formation of toponyms and their functional and semantic roles. «The structure of general toponymic categories, its lexical stock, and its morphological makeup are themselves diverse within the Kazakh language. Even the materials of Kazakh onomastics and their structures are diverse in terms of their distribution across the region» (Tleuberdiev, 2024). From this perspective, the oikonyms of the Karatau region exhibit diverse lexical and morphological structures, and it can be observed that their formation was influenced by natural-geographic conditions, historical figures, cultural-social factors, and the traditions of the local population. This demonstrates the value of these toponyms not only as linguistic objects but also as cultural and historical records.

It is known that toponyms are formed through various morphological methods. In the course of studying the toponyms of the Karatau region, we classified the morphologically formed oikonyms as follows:

- Oikonims derived from root words. For example, Sozak, Abai, Zhambyl, Shaga, Rang, Badam, Temir, etc.
- Oikonims are formed from word combinations. For example, Tama Asuy, Sulu Maymak.
- Oikonims formed from the merger of roots. For example, Akkoltyk, Abaibulak, Arpaozen, Karakum, Karatau, Aksumbe, Saryzhaz, Kyzylkol, Altyntobe, Ussiktas, Suindyktobe, Zhartytobe, Zhuantobe, etc.
- Oronyms formed with suffixes. For example, Shieli, Zhideli, Zhuzimdik, Maktaly, Tespe, Tasty, Zhaylma, Almaly, etc.

During the study, it was determined that the majority of the oikonyms of the Karatau region are compound names consisting of multiple words. For example, Nyssanbek, Sengirbai, Abaibulak, Karasu, Kokbastau, Baldysu, Kemberbulak, Karatau, Sholakkorgan, Tuyetas, Kyzylzhar, etc.

In the Karatau region, place names with obscured meanings are common. The main reason for this is the region's deep-rooted history. For example, oikonyms such as Shornak and Tashanak were formed using the “-nak” suffix. In the Turkestan region, there are settlement

names such as Karnak, Sunak (Syganak), Tashnak, Shobanak, Shornak, and Zhuinak, which were formed with the “-nak” suffix. To look into the history of the formation of this suffix, we can see that it originated much earlier. If we trace the root of this word, we find that it connects to the word “нақ” (nak) in the Aryan-Turkic vocabulary of the third to second millennia BC. In Turkic languages, this ancient word is preserved in the Kazakh concepts of нақ (nak), нақты (nakty) with the meaning “exact,” and in the Khwarezmi Turks in a political sense under the title “inak.” The word inaq means “close,” that is, “the khan’s close associate, confidant, or advisor” (Artykbaeva, 2018), thereby linking the ancient meaning of the word ‘нақ’ (nak) to the notion of proximity. For example, Ташнақ (Tashnak) means “close to stone,” etc. N. Garcia-Quera (2025), a scholar who studies the etymology of opaque toponyms, proposes a methodology for researching opaque toponyms in the work titled *The Etymology of Opaque Place Names Based on a Cognitive and Interdisciplinary Method*. As N. Garcia-Quera’s research shows, a cognitive and interdisciplinary approach is considered effective for studying opaque toponyms. As Garcia-Cuera’s research shows, a cognitive and interdisciplinary approach is considered effective for studying toponyms whose meanings have become obscure. In the historically rich Karatau region, obscure place names are common. One of these is the village of Шаға (Shaga). A folk legend about the village of Shaga in the Turkestan region tells of a khan who had several wives. He raised his children by his chief wife – Baibishe – in the palace, while the children of his concubines, Tokal – were brought up in the village of Shaga. From this, the words “bala” and ‘shaga’ originated, later forming the phrase “bala-shaga.” This name indicated that the children were from the same father and that everyone knew their lineage (Shalkar, 2019).

The place names and toponyms of the Karatau region reflect the people’s centuries-old history, their relationship with nature, and their social life. They not only denote geographical features but also serve as repositories of historical and cultural information. In contemporary linguistics, examining units of the toponymic system in close connection with human cognition and socio-spiritual activity is one of the key areas of research. In this context, the anthropocentric approach enables the study of toponymic vocabulary from a cognitive perspective. When viewed as a product of human consciousness and cognitive activity, the system of toponyms – intertwined with national history, culture, and spiritual heritage – offers valuable insights into the worldview of an ethnic group» (Smotova, Tleuberdiev & Omarov, 2025). Toponyms are not just geographical names; they are considered a manifestation of human cognitive activity and cultural-spiritual experience. The place names and toponyms of the Karatau region preserve and reflect national history, cultural heritage, and the worldview of an ethnic group.

Regional toponymy is the branch of science that studies place names (toponyms) characteristic of a specific geographical region. The scholar B. Taspolatov, who studied regional toponymy, in his monograph titled *The Toponyms of Kazygurt* (Taspolatov, 2016), identifies the physical, geographical, ethnocultural, historical and chronological, as well as extralinguistic factors that form the basis of the regional toponymic system, offering a new, innovative direction for the study of Kazakh toponymy. The physical-geographical, historical-chronological, and ethnocultural conditions are identified as the factors that form the basis of and constitute the regional toponymy as a linguistic (toponymic) system. As the scholar notes, regional toponyms and microtoponyms that reflect local natural features, as well as geographical names that emerged as a result of ethnogenetic, historical, social, and economic processes taking place in the region, form several ethnocultural stratigraphic layers. The factors that constitute regional toponymy as a linguistic (toponymic) system and form its foundation are cited as physico-geographic, historical-chronological, and ethnocultural conditions. As the

scholar points out, regional toponyms and microtoponyms that reflect local natural features, as well as geographical names that emerged as a result of ethnogenetic, historical, social, and economic processes taking place in the region, form several ethnocultural stratigraphic layers. According to scholar A. Zhartybaev: «...an ethnic toponymic region is one that has its own physical-geographic territory (boundaries), its own economic, political, ethnological, ethnogenetic, linguistic, etc. characteristics. A regional toponymic system is an integral part of the national toponymic system, as well as a systemic toponymic structure with its own regional peculiarities» (Zhartybaev, 2006). An ethnic toponymic region is one with a specific physical-geographic framework and economic, political, ethnological, a regional toponymic system with a specific physico-geographic framework and characterized by economic, political, ethnological, and ethnogenetic, and linguistic features, which retains its own distinctiveness and systemic structure as a component of the national toponymic system.

Based on the collected data and the analyses conducted, the following significant results were obtained.

- Based on the research results, 188 oikonyms used in the Karatau region were collected and divided into six main groups according to their lexical-semantic characteristics. These are: anthroponyms, oikonyms based on color-form terms, hydronymic, phytonymic, orographic, and socio-domestic names.

- Quantitative analysis shows that the most productive group is oikonyms based on color names (49 names, 29.5%), which play a leading role in describing natural imagery, landforms, and water bodies. Oikonyms with socio-cultural and social significance (42 names, 22.2%) stand out as linguistic units that preserve the people's historical, social, and cultural experience. Phytonymic oikonyms make up 27 names (14.3%), reflecting the region's vegetation and ecological features.

- Anthroponyms were represented by 26 names (13.8%), indicating the preservation of the tradition of naming local settlements after historical figures and individuals. Orographic (23 names, 12.2%) and hydrographic (21 names, 11.1%) toponyms demonstrated the importance of the region's relief and water bodies in spatial naming.

During the study, the structural characteristics of the oikonyms in the Karatau region were determined. It was observed that many toponyms are formed from root words, word combinations, the fusion of roots, or through suffixes. It was determined that the majority of toponyms in the Karatau region consist of compound words. As the study shows, place names with obscured meanings are common in the Karatau region, indicating that they were formed in close connection with the region's deep history.

Overall, the structural and semantic diversity of oikonyms in the Karatau region highlights the primary role of natural environment and ethnocultural factors. The abundance of color, topographical, hydronymic, and domestic names indicates that the region's toponymy was formed in close connection with the lives of the people and the national worldview.

Conclusion

During the study of the oikonyms of the Karatau region, their structural and semantic characteristics were thoroughly analyzed, and 189 names were divided into six main groups: anthroponyms, oikonyms based on color names, hydronymic, phytonymic, orographic, and socio-domestic names. Each of these groups reveals the structural and semantic characteristics specific to the regional onomastic system.

The results of the analysis showed that the oikonymy of the Karatau region is dominated by the combined influence of natural and ethnocultural factors. Color and shade names, as

well as orographic and hydrographic oikonyms, depict the natural landscape, water sources, and topographical features, while phytonyms describe the local flora, reflecting the ecological conditions and humanity's relationship with nature. Additionally, the groups of socio-domestic and anthroponymic toponyms preserve the region's historical and social development and the cultural traditions of its people, conveying information about the social structure and historical figures. These names are an important source of data that reflects the ethnocultural and social characteristics of the Karatau region at the linguistic level.

The oikonyms of the Karatau region are closely connected with the people's way of life, traditions, and worldview. The results of quantitative and semantic analysis demonstrate that these names were formed under the influence of historical, social, and natural factors, and that they are also consistent with the current cultural and geographical context. The data obtained during the study have provided a scientific basis for creating an onomastics map of the Karatau region, systematizing the system of geographical names, and deepening regional cultural-historical research.

In conclusion, the oikonyms of the Karatau region reflect a holistic harmony of the natural and social environment, ethnocultural practices, and historical and cultural values. This study lays a solid foundation for the scientific analysis of regional onomastics, the system of geographical names in the Kazakh language, and national cultural traditions.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

There is no conflict of interest regarding the article.

Contribution of the authors. Agabekov Olzhas Musabekuly – collected the data needed for the article, conducted analyses, developed the study's main concept, and wrote the main part of the article.

Tleuberdiev Bolatbek Makulbekuly – established the theoretical foundation of the research topic, verified the data, contributed to the analysis of issues related to the research object, and edited the article.

Ermetova Rakhnama Erkenovna – performed statistical analysis of the data in the article, drafted the research results, and verified the originality and authenticity of the study's conclusions.

Әдебиеттер тізімі

Адилова, Ж.К. & Сеитова, Ш.Б. (2024). Шығыс Қазақстан топонимдерінің тарихы мен тілдік ықпалдастығы. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 146(1), 8–21. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-8-21>

Артықбаева, Ж. (2018, наурыз 26). Қарнақ құпиясы: тарих және сабақтастық. Егемен Қазақстан. <https://egemen.kz/article/166506-qarnaq-qupiyasy-tarikh-dgane-sabaqtastyq>

Ахметова, Г. (2022). Абай өңірі топонимдерінің этимологиялық ерекшеліктері. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 138(1), 71-78. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-138-1-71-78>

Жанұзақ, Т. (2007). Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры. Алматы: Дайк-Пресс.

Жанұзақ, Т. (2011). Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). Алматы: Өнер.

Жартыбаев, А.Е. (2006). Орталық Қазақстан топонимиясының тарихилингвистикалық, этимологиялық және этномәдени негіздері. Филология ғылым докторы диссертациясының авторефераты: 10.02.06. Алматы.

Қайдар, Ә. (2013). Қазақтар ана тілі әлемінде: Этимологиялық сөздік. Т.3: Табиғат. Алматы: «Сардар» баспа үйі.

Рысберген, Қ.К. (2011). Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. Алматы: Дайк-Пресс.

Сматова, А.Е., Тлеубердиев, Б.М. & Омаров, Н.Қ. (2025). Қазақ және ағылшын топонимдерінің лингвомәдени және когнитивтік ерекшеліктері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы, Филология сериясы, №3 (152), 114–133. DOI: <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/1121>

Тасполатов, Б.Т. (2016). Қазығұрт топонимдері. Монография. Шымкент: «Әлем» баспаханасы.

Тлеубердиев, Б.М. (2012). Ономастикалық концептілердің көркем мәтінде вербалдануы. Оқу-әдістемелік құрал. Шымкент: М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.

Тлеубердиев, Б.М. (2024). Ономастика: Ұлттық-мәдени ерекшеліктері. Оқу құралы. Алматы: Alash Book.

Шалқар, Ж. (2019, 28 қаңтар). Бала – түсінікті, шаға – кім? <https://ortalyq.kz/bala-t-sinikti-sha-a-kim>

GarciaQuera, N. (2025). The etymology of opaque place names based on a cognitive and interdisciplinary method. Language Sciences, 107, 101688. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2024.101688>

Б.М. Тлеубердиев, О.М. Ағабеков*, Р.Е. Ерметова

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Қаратау өңірі ойконимдерінің құрылымдық жүйесі мен лексика-семантикалық ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақалада Қаратау өңірінің ойконимдерінің құрылымдық сипаты мен семантикалық мазмұны жан-жақты зерттеледі. Зерттеудің негізгі мақсаты – Қаратау өңірі ойконимдерінің құрылымдық жүйесі мен лексика-семантикалық ерекшеліктерін айқындау, олардың жасалу жолдары мен мағыналық сипатын талдау арқылы өңір топонимдерінің қалыптасу ерекшеліктерін көрсету. Ойконимдер – бұл географиялық нысандарды атауға арналған тілдік бірліктер, олар халықтың дүниетанымы, тарихи оқиғалары, табиғатқа көзқарасы мен мәдени тәжірибесін бейнелейді. Зерттеу барысында Қаратау өңірі ойконимдерінің жасалу тәсілдері анықталып, олардың синтетикалық (жұрнақ арқылы), аналитикалық (біріктіру, тіркестіру) және лексика-семантикалық тәсілдер негізінде қалыптасқаны айқындалды. Зерттеу барысында жүйелеу және классификациялау, құрылымдық-семантикалық талдау, сипаттау (дескриптивтік) әдісі және статистикалық әдістер кешенді түрде қолданылды. Аталған әдістер Қаратау өңірі ойконимдерінің құрылымдық ерекшеліктерін айқындауға, мағыналық уәждерін ашуға, сондай-ақ олардың қалыптасу заңдылықтарын ғылыми тұрғыдан саралауға мүмкіндік берді.

Зерттеу материалдары ретінде Қаратау өңірінде қолданылатын 188 ойконим талданып, олар келесі топтарға бөлінді: антропоойконимдер (кісі есімдері негізінде) – 26 атау, түр-түс атауларына негізделген ойконимдер – 49, гидрографиялық ойконимдер – 21, фитонимдік ойконимдер – 27, орографиялық ойконимдер (тау, төбе, жота және т.б.) – 23, сондай-ақ қоғамдық-тұрмыстық және әлеуметтік мәнге ие атаулар – 42.

Зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі ономастикалық зерттеулерге теориялық негіз береді. Қаратау өңірінің ойконимдеріне жүргізілген құрылымдық және семантикалық талдау олардың тарихи, мәдени және әлеуметтік мәнін аша отырып, қазақ тілінің ономастикалық жүйесінің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Қаратау өңірі, ономастика, ойконим, құрылымдық талдау, семантикалық мазмұн, лексикалық ерекшелік, лингвомәдениет.

**Структурная система и лексико-семантические особенности
ойконимов Каратауского региона**

Аннотация. В статье всесторонне исследуются структурные характеристики и семантическое содержание ойконимов Каратауского региона. Основной целью исследования является выявление структурной системы и лексико-семантических особенностей ойконимов Каратауского региона, анализ способов их образования и смысловой природы с целью определения закономерностей формирования региональных топонимов. Ойконимы представляют собой языковые единицы, предназначенные для наименования географических объектов, отражающие мировоззрение народа, исторические события, отношение к природе и культурный опыт. В ходе исследования были определены способы образования ойконимов Каратауского региона и установлено, что они сформированы на основе синтетического (аффиксального), аналитического (сложение, словосочетание) и лексико-семантического способов словообразования. В исследовании комплексно применялись методы систематизации и классификации, структурно-семантического анализа, описательный (дескриптивный) и статистический методы.

В качестве исследовательского материала проанализированы 188 ойконимов, функционирующих в Каратауском регионе, которые были распределены по следующим группам: антропоойконимы (образованные от личных имён) – 26 наименований, ойконимы, основанные на названиях цветов – 49, гидрографические ойконимы – 21, фитонимические ойконимы – 27, орографические ойконимы (горы, холмы, хребты и др.) – 23, а также названия с общественно-бытовым и социальным значением – 42.

Результаты исследования создают теоретическую основу для ономастических исследований в казахском языке, дополняют методологию региональной языковой картографии и лингвокультурного анализа. Структурно-семантический анализ ойконимов Каратауского региона раскрывает их историческое, культурное и социальное значение и позволяет определить особенности ономастической системы казахского языка.

Ключевые слова: Каратауский регион, ономастика, ойконим, структурный анализ, семантическое содержание, лексическая особенность, лингвокультура.

References

- Adilova, Zh.K. & Seitova, Sh.B. (2024). Shygys Kazakstan toponimderinin tarihy men tildik ykpaldastygy [History and linguistic integration of East Kazakhstan toponyms]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 146(1), 8–21. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-8-21>
- Akhmetova, G. (2022). Abai oniri toponimderinin etimologiyalyk erekshelekteri [Etymological features of the toponyms of the Abay region]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 138(1), 71–78. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-138-1-71-78>
- Artykbaeva, Zh. (2018, March 26). Karnak kypiyasy: tarih zhane sabaktastyk [The secret of Karnak: history and continuity]. Egemen Qazaqstan. URL: <https://egemen.kz/article/166506-qarnaq-qupiyasy-tarikh-dgane-sabaqtastyq>
- Kaidar, A. (2013). Kazaktar ana tili aleminde: Jetimologijalyk sozdik [Kazakhs in the world of their native language: Etymological Dictionary]. Vol.3: Tabigat. Almaty: Sardar.
- Rysbergen, K.K. (2011). Ylttyk onomastikanyn lingvokognitivtik negizderi [Linguocognitive foundations of national onomastics]. Almaty: Daik-Press.
- Shalkar, Zh. (2019, January 28). Bala – tysinikti, shaga – kim? [The child-understood, Sha – who?] URL: <https://ortalyq.kz/bala-t-sinikti-sha-a-kim>
- Smatova, A.E., Tleuberdiev, B.M. & Omarov, N.K. (2025). Kazak zhane agylshyn toponimderinin lingvomadeni zhane kognitivtik erekshelekteri [Linguocultural and cognitive features of Kazakh and English toponyms]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 152(3), 114–133. DOI: <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/1121>
- Taspolatov, B.T. (2016). Kazygyrt toponimderi. Monografija [Toponyms of Kazygurt. Monograph]. Shymkent: Alem.

Tleuberdiev, B.M. (2012). Onomastikalyk konceptilerdin korkem matinde verbaldanuy. Oku-adistemelik kyral [Verbalization of onomastic concepts in a literary text. Educational and methodical manual]. Shymkent: M. Auezov atyndagy Ontystik Kazakstan memlekettik universiteti.

Tleuberdiev, B.M. (2024). Onomastika: Yltyk-madeni erekshelekteri. Oku kyraly [Onomastics: national-cultural features. Training manual]. Almaty: Alash Book.

Zhanyzak, T. (2007). Kazak onomastikasy. Ataular syry [Kazakh onomastics. The secret of names]. Almaty: Dajk-Press.

Zhanyzak, T. (2011). Zher-su ataulary (jetimologijalyk anyktamalyk) [Place and water names (etymological reference)]. Almaty: Oner.

Zhartybaev, A.E. (2006). Ortalyk Kazakstan toponimijasynyn tarihilingvistikalyk, jetimologijalyk zhane jetnomadeni negizderi [Historylinguistic, etymological and ethnocultural foundations of toponymy of central Kazakhstan]. Filologiya gylm doktory dissertacijasyyn avtoreferaty: 10.02.06. Almaty.

Garcia Quera, N. (2025). The etymology of opaque place names based on a cognitive and interdisciplinary method. Language Sciences, 107, 101688. DOI: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0388000124000779?via%3Dihub>

Information about the authors:

Tleuberdiev Bolatbek Makulbekuly – Doctor of Philology, Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6285-5579>

Agabekov Olzhas Musabekuly – corresponding author, PhD student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: agabekov.oljas@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2222-1736>

Ermetova Rakhnama Erkenovna – Master, Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: rahnama71@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5923-7186>

Тлеубердиев Болатбек Мақұлбекұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6285-5579>

Ағабеков Олжас Мұсабекұлы – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: agabekov.oljas@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2222-1736>

Ерметова Рахнама Еркеновна – магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: rahnama71@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5923-7186>

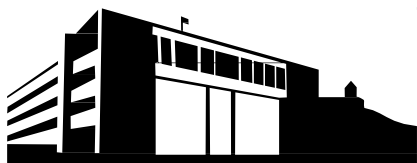
Тлеубердиев Болатбек Макулбекулы – доктор филологических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан. E-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6285-5579>

Агабеков Олжас Мусабекулы – автор для корреспонденции, PhD докторант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан. E-mail: agabekov.oljas@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2222-1736>

Ерметова Рахнама Еркеновна – магистр, старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан. E-mail: rahnama71@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5923-7186>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.07

Ғылыми мақала

К.Н. Шохаева^{1*}, М.О. Мирон², Н.Ә. Садуақас³

¹ Халықаралық инженерлік-технологиялық университет, Алматы, Қазақстан

^{2,3} Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

(E-mail: ¹shohaeva1976@mail.ru *, ²mirov-agu@bk.ru)

ЭРГОНИМДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ МЕН ЖІКТЕЛУІ

Аңдатпа. Мақалада ономастика ғылымының маңызды саласы – эргонимдер және олардың қалалық тілдік кеңістіктегі қызметі қарастырылады. Жалқы есімдер халықтың ұлттық дүниетанымын, мәдениеті мен тілдік ерекшелігін танытатын маңызды тілдік бірліктер ретінде сипатталады. Осы тұрғыдан антропонимдер, топонимдер, этнонимдер, прагматонимдер, ктематонимдер және басқа да онимдер жүйесіндегі эргонимдердің орны айқындалады. Эргонимдер мекемелердің, ұйымдардың, кәсіпорындардың, сауда және қызмет көрсету орындарының атаулары ретінде қазіргі қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуымен тығыз байланыста қарастырылады. Зерттеуде қала кеңістігіндегі атаулардың қалыптасуына экономикалық, мәдени, тарихи, әлеуметтік және жаһандану үдерістерінің ықпалы талданады. Сондай-ақ эргонимдердің экспрессивтік, ақпараттық және реттеушілік қызметтері ашылып, олардың тұтынушылардың назарын аударудағы және қалалық ортаның тілдік бейнесін қалыптастырудағы рөлі көрсетіледі. Эргонимдерді жіктеу мәселесінің ономастикадағы өзекті бағыттардың бірі екендігі атап өтіліп, бұл саланың әлі де терең зерттеуді қажет ететіні негізделеді. Мақалада қалаішілік нысандарға атау беруде ұлттық-мәдени құндылықтарды сақтау, қазақ тілінің табиғатына сай атауларды қолдану және шеттілдік атаулардың ықпалын ғылыми тұрғыдан бағалау қажеттілігі қорытындыланады. Зерттеу нәтижелері эргонимдерді жүйелеуге, олардың тілдік ерекшеліктерін айқындауға және қазақ ономастикасының теориялық әрі практикалық мәселелерін дамытуға үлес қосады. Сонымен қатар, қалалық номинативтік кеңістікті ұлттық құндылықтар негізінде дамытуға ғылыми ұсыныстар береді.

Түйін сөздер: эргоним, ономастика, жалқы есімдер, нысан атаулары, семантикалық жіктелім, құрылымдық талдау, тілдік бейне.

Түсті: 26.03.2026; Жөнделді: 23.05.2026; Мақұлданды: 18.06.2026; Онлайн қолжетімді: 30.06.2026

Кіріспе

Адамзат баласының ертеден бері таным-түсінігін, мәдениет деңгейін көрсететін тіл біліміндегі ерекше топ – жалқы есімдер немесе онимдер кез келген ұлттың тілдік, сөздік қорында маңызды орын алады. Онимдер деп белгілі бір объектіні өзіне ұқсас басқа бір объектіден даралап, ерекшелеу міндетін атқаратын сөздер немесе сөз тіркестерін айтсақ, жалқы есімдердің табиғатын зерттейтін ғылым саласын ономастика деп атайды (Til bilimi sozdigi, 1998). Халықтың ұлттық, тілдік ерекшеліктері есім категориясынан айқын көрінгендіктен, жалқы есімдердің болмысын зерделеп, жан-жақты қарастыру аса маңызды. Жалқы есімдер табиғаты, түрлері мен жіктелуіне зер салар болсақ, оның ерекшеліктері өте күрделі екеніне көз жеткіземіз. Мектеп оқулықтарынан жалқы есімдердің түрлерінен кісі аттарын білдіретін – антропонимдер мен жер-су атауларын білдіретін – топонимдер белгілі болса, ономастиологиялық зерттеу еңбектерінен бұл қатардың әлдеқайда көп екендігін аңғарамыз: этнонимдер (ұлт, этнос атаулары), фитонимдер (өсімдік атаулары), зоонимдер (жануарлар атаулары), менсонимдер (тағам атаулары), прагматонимдер (тауар белгісінің атауы), астронимдер (аспан денелерінің атаулары), космонимдер (ғарыш кеңістігіндегі аймақтар мен шоқжұлдыздардың атаулары), теонимдер (құдайлардың атаулары), дримонимдер (орман, тоғай атаулары), катойконимдер (жергілікті тұрғындардың тұрғылықты қаласына байланысты атауы), ктематонимдер (ұйымдар, объектілер, мерекелер, тұтыну заттары, баспа, қызмет көрсету орындары, т. б. атаулары) және т.б. Ктематонимдерге қатысты атауларды қамтитын объектілердің қатары бойынша көп болуына байланысты олардың ішінен онимдердің әртүрлі топтары ерекшеленеді: прагматонимдер (тауар атаулары), чоконимдер (шоколад атаулары) карабонимдер (кемелер, қайықтар атаулары), аэронавтонимдер (әуе кемелерінің атаулары), эмпоронимдер (кемелер, қайықтар атаулары), парфюмериялар (парфюмерия, парфюмерия атаулары), порейонимдер (көлік атаулары) және эргонимдер – ауқымы кең, қамтитын нысандары көп жалқы есімдер тобы. Қазіргі уақытта адамзаттың қажеттіліктерін қанағаттандыратын әртүрлі мекемелер, қызмет көрсету орындары құрылуда. Сондықтан олардың ғылыми атаулары да болуы керек.

Заманауи лингвистикалық зерттеулерде этномәдени атаулардың жастар санасындағы көрінісі ерекше назар аударады. Ахметова және т.б. ғалымдар (2025) қазақ жастарының тілдік санасында этномәдени атаулардың сақталуы мен қабылдануы ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың маңызды факторы екендігін атап көрсетеді. Зерттеу нәтижелері этнонимдер, тарихи тұлға атаулары және мәдени-символдық бірліктердің жастардың когнитивтік кеңістігінде тек тілдік бірлік ретінде емес, ұлттық құндылықтарды жеткізуші таңба ретінде қабылданатынын дәлелдейді. Бұл жағдай эргонимдер мен жалпы ономастикалық кеңістіктегі ұлттық атаулардың қоғамдағы рөлін күшейтіп, олардың экспрессивтік және идеологиялық қызметін арттыра түседі.

Сонымен қатар, филологиялық білім беруде тілдік тұлғаны қалыптастыру мәселесі де өзекті болып отыр. Кылышпаева және т.б. ғалымдар (2026) тіл үйрену үдерісінде коммуникативтік дағдыларды жетілдіру арқылы болашақ филологтың тілдік тұлғасын дамыту құрылымы ұсынылады. Бұл тәсіл студенттердің тек грамматикалық білімін емес, сонымен қатар мәдени-танымдық және прагматикалық құзыреттерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, ономастикалық бірліктерді оқыту мен талдау тілдік тұлғаның ұлттық-мәдени негізде дамуына ықпал етіп, қазіргі лингвистикалық білім берудің маңызды бағытына айналады.

Біздің дәуіріміз, XXI ғасыр, жоғары экономикалық, ғылыми-техникалық, технологиялық прогресс, жан-жақты қарым-қатынас дамыған кезең болып табылады. Біз күн сайын әртүрлі мекемелермен, сауда нүктелерімен, қауымдастықтармен, компаниялармен, фирмалармен және т.б. нысандармен бетпе-бет келеміз. Белгілі бір затты, тағамды немесе қызметті ұсына отырып, осы мекемелердің кез келгені біздің өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды. Әртүрлі қызмет атқаратын сан-алуан мекемелердің ішінен бізге қажет нысанды таңдау үшін біз тиісті объектінің қызмет түрін, басқа тұтынушылардың пікірлерін, әлеуметтік желілердегі парақшаларын зерттейміз. Сонымен қатар, біздің назарымызды аударатын бірінші нәрсе – бұл объектінің атауы. Біздің тұтынушылық қажеттілігімізді қанағаттандыратын мұндай объектілердің атаулары лексикологияда эргонимдер деп аталады.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде нысан атаулар мен ономастика мәселелерін біртұтас жүйе ретінде қарастырған, әрі олардың әртүрлі тілдердегі ерекшеліктерімен салғастыра қарастырған зерттеулерге назар аударылды. Қалаішілік нысан атауларын көрсетіп, оларды өзіндік ерекшеліктеріне қарай жіктеу мәселесі бойынша жазылған алғашқы зерттеулерге, ғалымдар пікірлеріне талдау жүргізілді. Орыс тіл білімінде эргонимдерді классификациялаудың түрлі жолдарын ұсынған Н.В.Шимкевич, Т.П.Романова, И.В.Крюкова, М.Е.Новичихина, Г.М.Курбанова т.б. ғалымдардың еңбектерінде көрсетілген ғылыми ойларға сілтеме жасалды. Қалаішілік эргонимдерді қызметіне қарай, уәждеу дәрежесіне, прагматикалық, номенклатуралы терминді қажетсіну деңгейіне, эргонимдерді коммерциялық және коммерциялық емес, т.б. топқа жіктелгендігі көрсетілді. Зерттеуде эргонимдер тақырыбына қатысты дереккөздерді жинау, сұрыптау, құрылымдық-семантикалық талдау әдісі, зерттеу әдісі қолданылды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Қазақ тіліндегі жалқы есімдер жүйесіндегі атауларды зерттеген ғалым С.Қ.Иманбердиева (2004) ономастикалық кеңістікті шартты түрде идеонимдер мен прагматонимдер деп үлкен екі топқа бөліп, оларды өз ішінде артионим, документоним, библионим, хрононим, поэтоним, теоним, т.б. деп топтап, ал прагматонимдер қатарында порейоним, эргоним, хрематоним, фалероним, т.б. деп жіктеп көрсеткен. Ономастика саласында ерекше мән беретін ұғымдардың бірі – эргоним. Эргонимия (эргоним грек тілі. *Ērgo* - іс, қызмет, еңбек+ *опута*, *опота* есім, ат, атау) – онимнің бір түрі, адамдардың біріккен ісінің, соның ішінде кеңестің, ұйымның, мекеменің, қоғамның, үйірменің жалқы есімі (Иманбердиева, 2001). Осы анықтамалар негізіне қарай, қазіргі тілдік қолданыста эргоним - қалаішілік нысана атаулары деген мағынада жұмсалады. Эргоним оним түрі ретінде түрлі мекеме, ұйым, одақ, қауымдастық, үйірме, кәсіпорын, оқу орны, кітапхана, сауда орны, т.б. нысандар атауларын қамтиды. Жүйелеп, мағыналық жағынан топтап айтқанда, белсенді адамдарды қамтитын ұжымдық мекемелер (оқу, білім, ғылым, өндіріс орындары), мәдени нысандар (кино, театр, филармония, ойын-сауық ошақтары, т.б.), түрлі коммерциялық мекемелер (банк, сауда үйі, дүкен, базар, агенттік, фирма, т.б.), спорттық нысандар (спорт алаңы, спорт кешені, стадион, бассейн,) т.б. нысандар эргонимдік қатардың бірліктерін құрайды. Жалпы алғанда олар қаланың ономастикалық кеңістігін танытады, қалада жүріп-тұруға бағыт береді, себебі олар атау қызметінен

басқа, бұл объектілерді қолдану мүмкіндігіне қарай идентификациялау, жекелеу, адрестік, ақпарат беру, т.б. қызметтерін атқарады. Сонымен қатар атаулар танымдық қызметін де атқарады. Олар қаланың ақпарат кеңістігінде бір ерекше белгі, бағыт болып табылады. Осы атаулардың ерекшеліктері жөнінде хабардар болуымыз керек, сондықтан оларды тіл мамандары тілдік тұрғыдан зерттеуге алады. Айналамыздағы түрлі мекеме, кәсіпорын, бизнес орталықтар, шағын жұмыс орындары, бәрін бір сөзбен, бір атаумен тіл білімінде эргоним қарастырады.

Эргонимдердің семантикасы, басқа жалқы есімдердің семантикасы сияқты, тек номинативті ғана емес, сонымен бірге осы іскерлік бірлестіктің барлық белгілерін қабылдайды және тұтынушының санасында жеке ұғым ретінде қалыптасады. Демек, апелляция семантикасы оним семантикасына ауысып, біртұтас жүйеге айналуы мүмкін. Эргонимдердің атқаратын қызметтерінің сан алуан болуы номинатор деп аталатын күрделі сөйлеу және ойлау әрекеттерінің жүйесін таныта алады. Демек, эргонимдерді тек атаулар немесе онимдердің бір тобы ретінде қарастырып қана қоймай, оларды адамның ойлау-сөйлеу жүйесін риторикалық басқарудың теориясы екендігіне негіздеу керек. Өйткені, эргонимдердің пайда болуы мен зерттелуі – бұл субъектінің ойлау әрекеттерінің нәтижесі. Ұзақ уақыт бойы әртүрлі саладағы мекемелердің атаулары үшін жалпы ортақ термин болған жоқ. Тек 70-ші жылдардан бастап ономастикалық зерттеулер қарқынды түрде жүргізіліп, қалалық нысан атаулары мен шаһардың тілдік бейнесіне қатысты ғылыми талдаулар жасала бастады. Осылайша, «эргоним» термині алғаш рет пайда болып, оған Н.В. Подольская «эргоним – онимнің бір түрі, мекеме, нысан, корпорация, кәсіпорын, қоғам, зауыт, үйірме сияқты адамдардың іскерлік объектісінің өз атауы» деп анықтама береді (Подольская, 1978). Іскер адамдар топтарының, ұйымдардың, бірлестіктердің, компаниялардың, мекемелердің, үйірмелердің атауларына қарап, эргонимдердің қаншалықты үлкен сала екендігін аңғаруға болады. Бір ғалымдар тобы «эргоним» терминіне балама ретінде әртүрлі басқа терминдерді ұсынғанымен, енді бір алуаны эргонимдерді үлкен топтың атауы ретінде қалдырып, нысан түрлеріне қарай өзге терминдерді эргонимдердің түрлері ретінде қарастыруды жөн көреді де, асхана, кинотеатр, үйірме сияқты шағын топтардың әрқайсысын бөлек терминдермен белгілеуді жөн көреді.

Шаһардағы әртүрлі нысандардың атаулары тіл білімінде әртүрлі терминдермен белгіленіп жүр. Ғалымдар «урбаноним» терминін бастапқы түсініктеме ретінде жиі қолданып жатады. Себебі, бұл терминнің «урбо» түбірі белгілі бір объектінің қала ішіндегі кеңістікке жататындығын білдіреді. Осыған байланысты ұзақ уақыт бойы зерттеушілер қала ішіндегі нысандарға қатысты кез келген атауды осы «урбаноним» терминімен атап келді. Бірақ кейбір ғалымдар бұл пікірмен келіспейді. Солардың ішінде Р. В. Разумов анықтамалық сөздіктердегі «урбаноним» терминінің түсіндірмелері дүкендер мен мекемелердің атаулары бола алмайды деп көрсетеді (Разумов, 2006). Сол себепті ономастикада мұндай нысандардың заңды атаулары болуы үшін «эргоним» термині қолданыла бастады. Мұнда эргонимдер бірлестіктер, іскер адамдар тобының одағы ретінде белгіленді, яғни әр түрлі ұжымдарға, мекемелерге, фирмаларға, үйірмелерге және т.б. тән атаулар сипатында нақтыланды. Ономастика саласында зерттеулер жүргізіп жүрген ғалымдардың пікірінше, «эргонимдер нақты бір ғана объектінің атауы бола алмайды, өйткені урбанонимдерден айырмашылығы, эргонимдер тек қалалық кеңістіктің бір бөлігін ғана қамтумен шектелмейді, оның айналасындағы

барлық атауларды қамтиды және бір жерге байланбайды, тез өзгереді, тез жойылып, бір объектіден екіншісіне оңайлықпен ауыса алады» (Разумов, 2006).

Ал Т.В.Шмелева болса, эмпороним терминін енгізіп, оларды эргонимдердің бір түрі ретінде қарастырып, тек дүкен атауларын білдіретін ұғым ретінде сипаттайды (Шмелева, 1988). Терминологиялық көптүрліліктің арқасында эргонимдердің өзге де түрлерін қамтитын объектілерінің ауқымына қарай терминдермен белгілеуге болады. Мәселен, фирмонимдер (фирмалардың атаулары), трапезонимдер (тамақтану орындарының атаулары), емдеу және оқу орындарының, бос уақытты тиімді өткізу орындары, сұлулық салондары, өндіріс орындарының атаулары, т.б. әрқайсысының терминологиялық сөздікте терминдік атаулары белгіленген.

А.В.Суперанская «Топонимика дегеніміз не?» атты еңбегінде қалаішілік объект атауларының тек кешенді нысандарға ғана қатысты дейді. Зерттеушінің пікірінше, эргонимдерге белгілі бір көлемді нысан ішіндегі адамдар да, олардың арасындағы өндірістік қатынастар да, еңбек ету құрылғылары да жатады екен (Суперанская, 1973).

Ономастика кеңістігіндегі терминдердің шығу тегін, сипатын, құрылымын зерттеу үшін әртүрлі тәсілдерді қолдану керек. Кей зерттеушілер эргонимдерді топоним, антропоним, фитонимдермен қатар тұратын согипоним (бір түрге жататын тілдік бірліктер) ретінде қарастырса, келесі бір зерттеушілер оларды урбанонимдердің (қалалық объектілер атауы) бір түрі деп есептейді. Ал енді бір топ ғалымдар эргонимдерді жер су атаулары мен коммерциялық атаулардың аралығындағы оним ретінде есептейді (Романова, 2008).

Ғалым И.В.Крюкова болса, нысан атауларын «жарнамалық атау» депкөрсетіп, олардың негізгі әрі жалғыз ғана қызметі жарнамалық қызмет екенін айтады (Крюкова, 2004). Ал жалпы алғанда, эргонимдер ономастикалық жүйеде ең тез әрі қарқынды дамушы лексикалық қатарды құрайды. Өйткені, бұл атаулардың пайда болуы мен қалалық кеңістіктен жойылып кетуі әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-мәдени факторлардың әсері болып табылады.

Ономастика саласында онимдер қатарындағы түрлі адамға қызмет көрсету объектілерінің атауларына қатысты нөлдік фирмоним, эргоним, прагматоним, прагмоним, ойкодомоним, эргоурбоним, бренд эргоним, эмпороним, копоним, логооним терминдері қолданылып жүр. Мұндай терминдер эргонимдермен қатар аталып жүргендіктен, тіл білімінде ғылыми шатастыруларға әкеліп, қалаішілік нысан атаулары жөніндегі зерттеулердің тереңдей түсуін талап етеді. Ономастика саласы үнемі дамып, өзгеріске ұшырап отыратын тіл білімінің салаларының бірі болып келеді. Жалқы есімдердің барлығы да ұлттың, қоғамның тілдік айнасы. Солардың қатарында, әсіресе эргонимдер қоғамның тілдік бейнесін, талғам-таным деңгейін айқын көрсетеді. Ономастикалық функциялармен қатар өзіндік ерекшеліктері мен атқаратын қызметтері бар эргонимдер қатарындағы кей атауларды өзге терминдерге телу мәселесі бір жолға қойылып, нақты эргономия саласы ономастиканың үлкен бір саласы ретінде өз алдына дербес өмір сүруі тиіс. Осы бағыттағы зерттеулер мен талдаулар зерттеушілер тарапынан жүйеленіп келеді. Ономастикалық жүйені екі топқа бөліп қарастыруға болады: семантикалық жағынан өз алдына дербес онимдер мен семантикалық дербестігі жоқ жалқы есімдер (Новичихина, 2004). Бірінші топтағы семантикалық дербес онимдерге антропонимдер, космонимдер, астронимдер, теонимдер, мифонимдер, топонимдердің көпшілік бөлігі жатады. Бұл топтағы жалқы есімдердің негізгі белгісі - мұндай онимдердің бір ғана лексикалық

мағынасы болады және ол мағына белгілі бір объектінің атауымен тығыз байланыста болады. Ал екінші топтағы онимдерді, жалпы алғанда, апеллятивтерден немесе өзге де жалқы есімдерден туындаған, семантикалық жағынан дербестік деңгейі өте төмен онимдер құрайды. Олардың қатарына әдеби шығармалардың, фильмдердің, баспасөз беттерінің және т.б. атаулары жатады. Эргонимдер де осы екінші топқа кіреді. Олар апеллятивтерден де, өзге де жалқы есімдерден де, мысалы антропонимдер, топонимдер, мифонимдерден, т.б. туындай алады. Семантикалық дербестігі болмағанмен, эргонимдер жергілікті тұрғындар арасында танымал болып, оның семантикалық мағынасы сол сөздің бұрынғы бастапқы мағыналарын көмескілендірген кезде ғана дербестікке ие бола алады. Мұндай дербестік мекеменің болашақтағы ісінің жүруіне, кәсіптің алға басуына себепкер бола алады.

Эргонимдер ономастиканың үлкен бір тобы ретінде ономастикалық кеңістіктегі өзге де топтармен байланысқа түсе алады. Өзінің қысқа мерзімдік эволюция кезеңінде эргонимдік лексика сипаттаушы формадан шартты формаға ауысты. Шартты атаулар эргонимдерді ономастиканың негізгі топтары – антропонимдер мен топонимдермен жақындата түседі. Өйткені, аталмыш онимдердің түрлеріне де шарттылық пен уәжділіктің жоқтығы тән болып саналады. Эргонимдер мен антропонимдердің жақындығы оларға ортақ қызметтен көрінеді. Олар: номинативті, яғни сипаттаушы және әлеуметтік – идеологиялық қызметтер (Романова, 2008).

Антропонимдер эргонимдер қатарына көшіп, мекемеге қатыстылықты білдіреді. Кісі есімдерін нысан атауы ретінде таңдау мекеме иелерінің қандай да бір есімді (өз есімі немесе жақын туысының есімі) брендке айналдыру немесе сол антропонимді қызмет бағытымен байланыстыру мақсатымен жүзеге асады: «Аида» сауда үйі, «Меруерт» сән салоны, «Айболат» дүкені, т.б. Эргонимдер тығыз байланыста жүретін тағы бір онимдер түрі – топонимдер. Әр халықтың болмысы мен жер бетіндегі өмір тіршілігін сөзбен таңбалайтын, деректі атаулардың күрделі бір саласы – топонимдер, ономастика тұрғысынан алғанда, эргонимдер секілді тілдің номинация қызметін атқарып, атауыштық және белгілеу қызметін атқарады.

Демек, топонимдер де антропонимдер секілді оңай эргонимдерге өте алады. Өйткені, аталмыш онимдер қатарына кіретін әлемге әйгілі елдер, қалалар, өзен-көлдер, аралдар болсын – барлығы да қандай да бір қалаішілік объектілерге атау бола алады. Топонимдердің эргонимдерге айналуы оның түрлеріне қарай мынадай деңгейлерде жүзеге асады:

-Хоронимдердің эргонимдерге айналуы. Хоронимдер облыс, байланысты аудан, мемлекет атауларын білдіреді. Мысалы: «Тайвань» азық-түлік дүкені, «Мұғалжар Нефтестрой» компаниясы, т.б.

-Астионимдердің эргонимдерге айналуы. Астионим – эргонимдер ең жиі кездесетін топонимдік эргонимдер болып табылады. Әлемге әйгілі қалалар, мемлекет астаналары қалаішілік нысандардың (дүкен, мейрамхана, қонақ үйлер, сән салондары, т.б.) атаулары ретінде де өмір сүреді: «Амстердам» қонақ үйі, «Ақтөбе» сауда үйі, «Астана» сауда үйі, «Вавилон» мейрамханасы, т.б.

- Комонимдердің эргонимдерге айналуы. Комонимдер ауылдардың атаулары болғандықтан, эргонимдер ретінде тек сол аумақтарды қамтитын қала деңгейінде ғана кездеседі. Мысалы: «Орқаш» сауда үйі, «Құмсай» азық-түлік дүкені, «Заречный» ТҚС, т.б.

-Лимнонимдер (көлдер), Потамонимдер (өзендер): «Ақ Жайық» жарнамалық агенттігі, «Елек» қонақ үйі, т.б.

Эргонимдер үшін маңызды аспект – жергілікті тұрғындар үшін жағымды ассоциация қалдыру болғандықтан, номинаторлар кісі есімдерін, елді мекен атауларын, сонымен қатар ұлтымыз үшін маңызды – ру атауларын қолданып жатады. Номинатор өзінің руын брендке айналдыру мақсатымен немесе жай ғана мекеме иелерінің қай рудан екендігін білдіру мақсатымен этнонимді эргонимге айналдыруда. Бұл жерде ескере кетерлік жағдай – эргонимдерге айналған этнонимдер көбіне сол ру қоныстанған географиялық аумақ шеңберінде ғана кездеседі. Мәселен, «Жағалбайлы», «Тама», «Адай», т.б. Онимдердің бұдан бөлек топтарының атауы да (фитонимдер, мифонимдер, теонимдер, соционимдер) эргонимге айналу құбылысы кездескенімен, қазақ тілінде мұндай мысалдар жоқтың қасы. Мәселен, қаланың тілдік бейнесін зерттеп жүрген орыс зерттеушісі Н.В.Носенко эргонимдер мен соционимдердің (әлеуметтік топ атаулары) байланысы туралы айтады. Орыс эргонимиясында бұған көптеп мысалдар келтіруге болады: «Барин», «Мадам», «Буржуй», т.б. Ал қазақтілді эргонимдерде мұндай атаулар кездеспейді. Теонимдер де шет тіліндегі эргонимдерге тән болып келеді. Өйткені, қазақ тарихында Құдайлар кездеспегендіктен, «Афродита», «Зевс » секілді теонимдердің эргонимдерге айналуын тек өзге тілді эргонимиядан жолықтыра аламыз (Шимкевич, 2002).

Онимдердің көпшілік түрлері бірінен- біріне оңай өте алады. Мәселен, фитоним антропонимге, одан эргонимге айналып, онимнің үш түрінде де сол сөз еркін «өмір сүре алады». Бұдан онимдердің атауыштық, ерекшелеуші, даралаушы қызметтері жойылмайды. Онимдердің

эргонимдермен әрекеттесуін төмендегідей тізбекпен көрсетуге болады:

«Қызғалдақ», « Раушан» : Фитоним - Антропоним-Эргоним;

«Зевс», «Афродита»: Антропоним- Теоним -Эргоним;

Ономастика саласының бір ерекшелігі – бір жалқы есімнің екінші бір түрлі жалқы есімге айнала алу құбылысы болып табылады. Яғни, бір сөз мәселен антропоним, фитоним, эргоним түрінде кездесе алады. Мұндай

байланыстан онимдердің жалпылама ортақ қызметтері өзгермейді. Мұндай ауысулар эргонимдерде жиі кездесіп жатады. Бұл үрдіс жалқы есімнің сан қырлы болуына жол ашады.

Эргонимдермен қатар жүрген терминдердің көптігі мәселесінен кейін бұл оним түрінің классификациялану мәселесі аса маңызды болып табылады. Бұл тұста қалайшылық нысан атауларын ең алғаш классификациялау мәселесін көтерген орыс зерттеушісі А.В. Суперанская болды. Зерттеуші өзінің «Общая теория имени собственного» атты монографиялық еңбегінде эргонимдерді тура –нысанның орналасқан жері мен қызмет ету бағытын тікелей атап тұратын эргонимдер және символикалық-мекеменің қызмет ету бағытын тікелей атамай, тек символдық түрде білдіріп тұратын эргонимдер деп бөледі (Superanskaya, 1973). Бұл екеуіне мысалға Ақтөбе ферроқорытпа зауыты, «Изюм» тағамханасы деген атауларды жатқызуға болады. Т.П.Романова болса, эргонимдерді классификациялау мәселесіне оның атқаратын қызметі тұрғысынан келеді. Яғни, нысан дүкені атауларының номинативті, ақпараттық және жарнамалық үш негізгі қызметіне қарай жіктейді (Романова, 2008). Сәйкесінше, эргонимдер, Романованың жіктеліміне сәйкес ақпараттық, жарнамалық -ақпараттық, жарнамалық болып бөлінеді. Жарнамалық-ақпараттық эргонимдер эргонимиялық жүйенің негізі, басты бөлігі екені белгілі. Ал номинативті, яғни атауыштық эргонимдерде нысан объектісі туралы ақпарат

жасырын тұрады, сонымен қатар ғалым бұл топқа ребустық атауларды да жатқызады. Ребустық атаулар дегеніміз мекеме иесінің есімдерін қысқарған не жасырын түрде беретін атаулар, мысалы «MaGau» әйелдер киімі дүкені. Дүкен атауындағы қысқарған сөздердің толық нұсқасы - «Мадам Гауһар», яғни меншік иесінің есімі эргоним түзуге қатысып тұр. Ал «Маталар әлемі», «Сұлулық салоны» секілді атауларды ғалым ақпараттық эргонимдерге жатқызады. Жарнамалық атаулар болса, өзі атап тұрған объектінің сипатты белгісін көрсетіп, сол нысанның өзгелерден ерекшелігін, айрықша белгісін, сипатын атап тұрады: «Супер арзан» отбасылық тауарлар дүкені, «Дәмді» асханасы, т.б.

Н.В. Шимкевич эргонимдерді классификациялау мәселесіне қалайшылық нысан атауларының негізінде прагматиканың болуы болмау сипаттамасы деңгейі тұрғысынан келеді (Шимкевич, 2002). Зерттеуші атауларды прагматикалық және прагматикалық емес эргонимдер деп бөліп, олардың адресатқа ауызша тілдік сөйлесім ықпалы жөнінде сөз қозғайды. Прагматикалық емес эргонимдердің өзін ақпарат беретіндер, яғни нысанның қызмет ету бағыты туралы ақпаратты тікелей көрсетіп тұратын («Ақтөбе ферроқорытпа зауыты») және ақпарат бермейтіндер – аты атап тұрғандай, нысан туралы ешқандай мәліметті Синема Парк бере алмайтын эргонимдер («Гермес» сауда үйі) деп бөлген. Ал прагматикалық эргонимдер де прагматикалық емес атаулар секілді екі топқа бөлінеді: Ақпараттық прагматикалық эргонимдер мекеменің орналасқан жері, қызмет ету бағыты жайлы тікелей әрі нақты мәліметті бермей, тек қосымша ақпарат түрінде көрсетеді. Мәселен, «Юго Запад» атты көлік жөндеу орны Ақтөбе қаласындағы оңтүстік – батыс аумақта орналасып, сол жердің атын алған. Ал ассоциативті прагматикалық эргонимдер тікелей де, жанама түрде де нысан жөнінде ешқандай ақпарат бермей, керісінше тұтынушылар санасында халықтың тұрмысы, мәдениеті, дәстүрі, тарихына қатысты ұғымдар жағымды ассоциациялар тудыруды мақсат етеді. Мысалы, «Сандық» ұлттық тағамдар мейрамханасы, «Топатай» ет дүкені, «Құлыншақ» балалар дүкені, т.б.

Т.А.Новожилова (2005) аталып тұрған объектіні тура, нақты түрде атай алуы және номенклатуралы терминді (мейрамхана, дүкен, бар, салон секілді жетекші сөздер) қажетсіну деңгейіне орай эргонимдерді үш топқа бөледі:

1. Номенклатуралы терминді қажетсіну деңгейі төмен атаулар. Бұл атауларға ешқандай жетекші сөздік керек етпейтін, атаудың өзі мекеменің қызмет көрсету бағытынан нақты хабар беріп тұратын эргонимдер жатады: «Азық -түлік», «Телефон жөндеу», «Шаштараз», т.б.

2. Орташа деңгейлі сөздер. Бұл топтағы атауларға мағыналары объектідегі сатылатын заттар тізімі мен онда көрсетілетін қызметтер түрі жайында мейлінше нақты әрі дәл жорамал жасауға болатын эргонимдер жатады. Мекеменің қызмет ету бағыты бірінші топтағы эргонимдердегідей тура айтылмағанымен, тұтынушы санасында байланыстыруға мүмкіндік беретіндей деңгейде болады. Мысалы: «Айболит» дәріханасы, «Тағам» асханасы, «Сұлу» сұлулық салоны, т.б.

3. Жоғары деңгейлі сөздер. Мұндай эргонимдер семантикасында аталып трендтерді тұрған объекті туралы ақпаратты өте әлсіз деңгейде көрсетеді немесе мүлдем таныта алмайды. Басқаша айтқанда, аталмыш болса эргонимдердің мағынасы да, тұлғасы да нысан туралы қандай да бір ақпаратты бере алмайды, тұтынушы тек номенклатуралы термин, яғни мейрамхана, тіс емханасы, дүкен, балабақша деген секілді жетекші сөзге қарап қана мекеме туралы мәлімет ала алады. Мысалы, «Евразия» тіс емханасы, «Дина» супермаркеті, «Дильназ» сұлулық салоны, т.б.

М.Е.Новичихина (2004) коммерциялық атауларды жіктеудің үш түрлі жолын ұсынады:

1) уәжделу деңгейіне қарай барлық коммерциялық атаулар көрсеткен уәжді және уәжсіз болып бөлінеді;

2) мәдени атаудың құрылымына қарай эргонимдер атауы бірқұрамды тәсілдермен және көпқұрамды болады;

3) коммерциялық номинацияның объектіні тура атау /атамауына қарай тікелей және жанама деп бөлінеді. Тікелей атайтын атаулар (сатылатын затты не көрсетілетін қызметті тура атап көрсетеді): «Жеміс -жидектер» дүкені, «Тағам» асханасы, т.б.; Жанама атаулар (атау мен объект

арасында мағыналық байланыс болмайды немесе ассоциациялар деңгейінде жүзеге асады): «Темір тұлпар» көлік жөндеу станциясы, «Аспан» туристік агенттігі, т.б.

И.В.Крюкова өзіне дейін жасалған зерттеу жұмыстарынан сәл өзгеше пікірін ұсынады. Зерттеуші ғалым эргонимдерді маңызды және маңызды емес уәждік белгілеріне орай бөлуді ұсынады (Крюкова, 2004). Уәждік белгі дегеніміз бұл жерде объективті мазмұнның оның басқа ұғымға қатынасы белгіленетін бөлігі болып табылады. Сонымен, Крюкова маңызды уәждік белгілерге жарнамалық атаулардың нысанның әртүрлі сипатты ерекшеліктерін, айналысатын сала түрі мен басқа да айрықша символикалық белгілерін көрсетіп тұратын түрлерін жатқызады.

И.В.Крюкованың жарнамалық атауларының маңызды мотивациялық белгілеріне қызмет саласын тікелей белгілеуден бастап әртүрлі символдық сипаттамаларға дейін аталған объектінің әртүрлі сипаттамалары кіреді. Нысанның айрықша қасиеттерінің сипаттамасын қамтымайтын атаулар маңызды емес мотивациялық белгілермен ынталандырылады: жағымды ассоциацияларды шақыра алатын апелляциялар («Алтын адам» қонақ үйі, «Қонақ» кафесі, т.б.) немесе әртүрлі онимдар («Көкжар» сауда үйі, «Аяулым» мейрамханасы, т.б.) атаулар ретінде таңдалады. Осы сипаттамаларға сәйкес, коммерциялық номинацияны зерттеуші келесідей семантикалық топтарға бөледі:

1. Жергілікті халықтың табиғи тілінен алынған сөздерден (оним немесе апелляциялық) алынған атаулар, атауды таңдау ерікті сипатқа ие («Береке» базары, «Отырар» сауда үйі, т.б.).

2. Нысанды басқа сөздің мазмұны арқылы белгілейтін атаулар, белгіленетін объектінің қасиеттері мен атауының арасында ұқсастығы немесе көршілестігі бойынша жалпы семантикалық компонент бар («Топатай» ет дүкені, «Меруерт» тіс емханасы, т.б.).

3. Денотаттың маңызды белгілерін білдіретін, оның қасиеттерін немесе қызмет сипатын тікелей көрсететін атаулар («Қалам» канцелярлық тауарлар дүкені, «Жүзім» жеміс-жидек дүкені, т.б.).

4. Толығымен апелляциялық элементтерден тұратын атаулар, бұл жағдайда белгіленген объектінің қасиеттері мен бастапқы сөз тіркесіндегі сөздердің мағыналары арасында толық сәйкестік байқалады (Ақтөбе тігін фабрикасы).

Эргонимдерді зерттеу барысында Е.Н.Сидоренко олардың төрт тобын бөліп шығарады: өндіріс объектілері – фирмонимдер, сауда және ойын- сауық объектілерінің атаулары–клубонимдер, қызмет көрсету объектілері– сервисонимдер. Е.Н.Сидоренконың бұл жіктелімі эргонимдер қамтитын барлық саланы қамтамасыз етпейді (Сидоренко, 2013). Подольскаяның анықтамасында көрсетілгендей, эргонимдерге үйірмелер,

ұйымдар атауы да жататын болса, жоғарыдағы төрт топтың ешқайсысына да бұл атауларды жатқыза алмаймыз.

Ал С.Қ.Иманбердиева азық-түлік дүкендері, тағамхана, мейрамхана атауларына латынның «mensa – тамақ» деген сөзінен алып, менсонимдер деген терминді енгізеді (Иманбердиева, 2001). Қазіргі таңда мейрамхана, болмыс дәмханалардың көбеюіне байланысты менсонимдер қатары да толығыпотыр. Бұл менсонимдерді дезргонимдердің бір үлкен тобы ретінде қарастыру қажеттілігін тудырады.

Көптеген зерттеушілер эргонимдердің өздері атап тұрған объектіні тікелей көрсету/көрсетпеу деңгейіне орай үш түрлі тобын атап өтеді:

1) Номенклатуралы түсініктемені қажет етпейтін эргонимдер: «Дәріхана», «Гүлдер», «Овощи», т.б.;

2) Мән-мағынасы нысан ішінде сатылатын заттар немесе көрсетілетін қызмет түрі туралы дәл жорамал жасауға көмектесетін эргонимдер: «Балақай», «Coffee kz», «Шашлыкофф», т.б.;

3) Объектінің қызмет көрсету түрі мен ерекшелігін семантикасында мүлдем көрсетпейтін немесе аз деңгейде көрсететін, жетектеуші сөзді талап ететін эргонимдер: «Тәмі» дәмханасы, «Айару» дүкені, «Миллениум» дәріханасы, т.б.

Ал Г.М. Курбанова (2014) болса, эргонимдерді нысанның сипатына қарай коммерциялық және коммерциялық емес деп бөліп қарастырады. Коммерциялық та, коммерциялық емес те эргонимдерді екі топқа жіктейді: бірі – мекеме, нысан атаулары, екіншісі – ұйым, үйірме атаулары. Коммерциялық мекеме, нысан атауларына кафе, мейрамхана, дүкен, кинотеатр, т.б. атаулары жатса, коммерциялық емесіне жоғары оқу орындарының, емхана, аурухана, мектеп атауларын жатқызған. Ал коммерциялық ұйым, үйірме атауларына музыкалық топтардың аттары, коммерциялық емесіне партияларды кіргізген (Новичихина, 2004). Бұл жерде Курбанова эргонимдердің тек лингвистикалық жағын ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық жағын да қарастырған. Эргонимдер дегеніміз қалаішілік түрлі нысан, ұйым атаулары болғандықтан, эргонимдерді оны тіл мамандарынан гөрі сол объектінің иесі, қалыптастырушысы жасайды. Аталмыш оним түрінің жан-жақты «портретін» жасау үшін мұны да ескерусіз қалдыра алмаймыз. Сол үшін де ғалымның жіктеуін негізге алып, эргонимдердің онимдер құрамындағы ерекшеліктерін көрсетуге болады:

-Эргоним коммерциялық та, коммерциялық емес те ұйымдарға теліне алады;

-Эргоним міндетті түрде заңнамалық тұрғыда бекітілмеуі мүмкін белгілі бір іскерлік ұйымның атауы бола алады;

-Эргонимдер нысан, объектінің де, ұйым, ұжымның да атауы бола алады.

Қаланың тілдік кеңістігін құрайтын нысандардың атаулары лингвистердің ерекше назарын аударады. Бұл эргонимдердің адами құндылықтар мен халықтың санасы, белгілі бір уақыт кезеңіндегі әлеуметтік болмыстың бейнесі болуына байланысты. Қалалық тіл сөзбе-сөз және ауыспалы мағынасында да қаланың қоғамдық өмірінің үнемі құбылып, өзгеріп отыратын көрінісін көрсетеді. Демек, қалаішілік нысан атаулары әр шаһардың бейнесін сипаттау үшін қолданылатын замануи ақпараттық-коммуникациялық ресурс қызметін атқара алады.

Көшеде көзімізге ұшырасатын афишалар, плакаттар, жарнамалық жазулар – бұл қала тілі, яғни эргонимдердің жазбаша мәтіні болып табылады. Олардың аудитория үшін жұмыс істеуінің маңызды аспектісі – қалалық кеңістіктегі әрекеттері лингвомәдени

аспект болып табылады. Бұл аспект қаланың ішкі тілдік көрінісінің қала кеңістігіндегі өзара байланысын және оның қоғамдағы түрлі жағдайларға (әлеуметтік – мәдени) тәуелділік дәрежесін көрсетеді. Жоғарыда аталған эргонимдердің жазба мәтіндері арқылы біз тұрғылықты халықтың әлеуметтік және саяси, мәдени танымының деңгейін бағалай аламыз және құндылықтар жүйесіне көз жүгірте аламыз.

Эргонимдер, ономастика саласындағы өзге де жалқы есімдер секілді, онимге тән жалпы белгілердің баршасына ие болып табылады. Бұл қалаішілік нысан атауларының кез-келген басқа оним секілді өмір сүріп, қызмет атқаратындығын көрсетеді:

1. Мекеме атаулары жекелеген объектілердің әрқайсысының өзіне ғана тән атауы болып есептеледі және ұқсас объектілер ішінде бірін екіншісінен ерекшелеп көрсетеді. Мәселен, «Темірлан» дүкені, «Отырар» қонақ үйі, «Қонақ» тағамханасы, т.б. Бұл тұста жалқы есімдердің қай-қайсысының да, соның ішінде эргонимдердің де өзі атап отырған объектінің сын-сипатын таныта алмайтындығын ескеру керек.

2. Нысан атауларында семантикалық мағына мен эргоним беретін ұғым арасында тікелей байланыс жоқ. Эргоним тек аталған объект үшін «белгі» болып табылады және негізгі ұғымға қатысты әртүрлі ассоциацияларды тудыруы мүмкін. Реципиент эргонимді ұғымға байланысты бейсаналық білім негізінде қабылдай алады.

3. Онимдердің өзге түрлері сияқты эргонимдер де кез келген сөз табынан жасала алады. Сын есім, сан есім, есімдік, етістік, одағай, т.б. сөз таптары субстантивтеніп, зат есімнің грамматикалық белгілеріне ие болады. Мәселен, «Дәмді» (сын есім) асханасы, «Алақай» (одағай) балабақшасы, «Сұлу» (сын есім) сән салоны, т.б.

Бұл белгілерден эргонимдер атқаратын қызметтерді де тізбектуге болады. Олар:

-Номинативті-даралаушы қызмет – барлық жалқы есімдерге тән белгі;

-Ақпараттық қызмет – әр сөйлеушінің тілінде, ойлауында және ой-өрісінде жалқы есімдер ең ақпараттық қасиеті жоғары тілдік бірліктер болып табылады;

-Жарнамалық қызмет – кез келген жергілікті тұрғынды тәуелсіз тұтынушыға айналдыру үшін оның санасына әсер ету, тарту, қызығушылығын ояту мақсатында атқарылатын қызмет;

-Эстетикалық. Номинант атау беру кезінде тұтынушы үшін жағымды ассоциация тудыруды көздейді. Демек, эстетикалық қызметі арқылы эргонимдер әдемілікті, сұлулықты насихаттайды.

-Мемориалдық. Нысан атаулары арасында әйгілі тарихи тұлғалардың, қоғам қайраткерлерінің, әншілер мен актерлердің немесе әйгілі фильмдердің, музыкалық топтардың атаулары бар;

-Жекеменшікті қорғау қызметі. Кез келген нысан атауы белгілі бір құзіретті ұйымның заңды қорғауында болады.

Онимдердің білдіретін лексикалық мағыналары өзі атау болып тұрған нысанның түрімен, қызмет ету бағытымен байланысты болуы да, байланыссыз болуы да мүмкін. Жалқы есімдердің негізгі функциясы сәйкестендіру – саралау функциясы екені белгілі, яғни ол бір объектіні екіншісінен ажырату, даралау, анықтау қызметін атқарады. Дегенмен, эргонимнің түпкі лексикалық мағынасы объектімен қандай да бір байланыста болмаса, ол жай ғана сөз немесе ұғым ретінде дербес өмір сүруі мүмкін.

Ал таза тілдік тұрғыда эргонимдер былайша ерекшеленеді:

-Құрылымдық-семантикалық жағынан эргонимдер кез келген тілде, кез келген тыныс белгісімен, қандай да бір үлгіде құрыла береді. Бұл ұйым не нысан басшысының

тікелей қалауына байланысты. Мәселен, екі тілдегі сөзді не грамматикалық жағынан алғанда қате болып танылатын сөздерді тіркестіру, байланыстыру: «MaGau» киім дүкені (франц. «мадам» сөзінің «ма» буыны мен «Гауһар» есімінің алғашқы буынының бірігуі);

-Эргонимдердің құрылу жолдарының қай-қайсысының да ескерілмеуі эргонимнің қызметі мен міндетін жоймайды;

-Эргонимдер ұзақ уақыт өмір сүрмейді, өзгермелі;

Эргонимдік атаулардың тіліне келер болсақ, компания атауын қай тілде, қандай құрылыммен, тіпті қандай қаріппен беру керектігін кәсіпкер шешетіндіктен, сол елдің ана тіліндегі атаулар ғана кездеспейді. Атаулар таза ана тілімізде («Сұлу», «Жұпар», «Жағалбайлы», «Тері сарай», т.б.) берілуі де, атаулардың бір бөлігінде ұлттық тілдің сөздері мүлдем кездеспеуі де («Ajwa», «Kannam chicken», «Defile», «Giydim Gidiyor»), ал енді біреулерінде әртүрлі тілдердің араласып келуі де мүмкін («Super арзан» - ағылшын + қазақ сөзі, «Ary Dent» - қазақ + ағылшын сөзі, «Гүлдер маркет» қазақ + ағылшын сөзі). Коммерциялық атауды интерпретациялау, оны түсіну және жалпы көрінісін талдау тілді таңдауға және коммерциялық атаудың немесе сөздің компоненттері қай тілде болатынына байланысты. Ана тіліндегі атаулар ағылшын тіліндегі сөздерді немесе басқа тілдердегі сөздерді қамтитындармен салыстырғанда айқынырақ. Шет тіліндегі сөздерді қамтитын коммерциялық атауларды ана тілінде сөйлейтіндер әртүрлі түсіндіре алады. Бұл, ең алдымен, адамдардың шет тілдерін меңгеру деңгейлеріне және әлемдік трендтің әсеріне байланысты болады. Атауды құру кезінде номинатор түрлі мотивтерді басшылыққа ала алады: мекеменің жіктейді атауы иесінің атымен немесе оған жақын адамдардың аттарымен, орналасқан жерін көрсетумен, сәулет ескерткіштерін немесе жердің табиғи ерекшеліктерін көрсетумен, мекеменің ашылу күнімен, сондай-ақ ұсынылған тауарлар мен қызметтер туралы тікелей ақпарат беруімен байланысты бола алады.

Өзіндік табиғатына қарай эргонимдер қоғамдық мекемелер атауларын қоспағанда жарнамалық есімдер болып табылады. Қалайшылық нысан атауын білдіретін жарнамалық есім қай жағынан алғанда да сауатты болуы тиіс және сол арқылы тұтынушының назарын аударып, тауарға не қызмет көрсету түріне қызықтыра білуі керек. Демек, атаулар жарнамалық және рационалды ақпаратты тасымалдауы мүмкін. Көпшілік жағдайда рационалды ақпарат тұтынушылар үшін актуалды болып келеді. Өйткені, мұндай атаулар сату немесе объектілері туралы тікелей хабарлап тұрады. Мысалы, «Жеміс-жидек», «Тері сарай», «Ет павильоны», т.б. Сонымен қатар мұндай тікелей ақпаратты субъект не адресаттың өзін атау арқылы да беруге болады. Ал жарнамалық атаудың мақсаты сол атауды басқалардың қатарынан ерекшелеп, оған бағалаушы сипаттама беруге талпынады. Мәселен, «Лидер», «Супер арзан», «Алтын тас», т.б. Объектіге атау беру үшін сол объектіде көрсетілетін қызмет түрінің не болмаса ұсынылатын тауардың атауы да эргоним ретінде қолданылуы мүмкін.

Кез келген ономазиологиялық кеңістікте жүрген атау өзінің атқарып тұрған қызметіне қарай белгілі бір топтарға топтасып, біріге алады. Сол сияқты эргонимдерді де эргоним ретінде таныта алатын бірнеше қызметтері бар. Олардың ең негізгілері мыналар:

1. номинативті (атауыштық) – бұл барлық жалқы есімдерге тән қызмет. Бұл қызмет эргонимдер үшін де ең маңызды болып есептеледі. Өйткені, жергілікті мекен тұрғыны бір объектіні екіншісінен сол атауы арқылы ажыратып, ерекшелеп ала алады;

2. ақпараттық – мекеменің қызмет көрсету бағытынан ақпарат беріп тұрады. Атаулар мекемелердің ерекшеліктері мен қай салада жұмыс атқаратындығы жайында аз көлемде болса да ақпарат береді;

3. прагматикалық – мекемеге шақыру, назар аударту мақсатын негізге ала отырып, адамды тұтынушыға айналдыруға талпынады. Бұл жерде жарнамалық сипат негізгі орынға шығады.

Сонымен қатар, эргонимдердің қосымша тағы мынадай қызметтерін атап көрсетуге болады:

1. жарнамалық қызмет – мекеменің ерекшеліктерін, өзіне ғана тән белгілерін көрсету үшін қолданылады;

2. эстетикалық қызмет – сән салондары, мейрамхана, қонақүйлерге сәйкес атауларға тән;

3. жекешелендіру қызметі, яғни атауды сол мекемеге заңдастыру, бекіту қызметі.

Эргонимдердің бұл қызметтерінен кәсіпкерді жетістікке жетелейтін ең басты мақсат – нарықтағы коммерциялық жетістік туындайды. Қазіргі таңда қазақ тілі грамматикасының ішкі теориялық мәселелерімен қатар, белгілі адамдардың сөз саптау, тілді қолдану шеберлігі, олардың еңбектері арқылы көрінетін стильдік танымдары да жан-жақты зерттеліп келеді. Осы орайда, мемлекеттік тілдің қызметі мен оның қолданысы, адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынастарды зерттеу ісінде ономастикалық атауларға, соның ішінде қалаішілік эргонимдердің тілдік қызметі де ерекше маңызға ие болып, оны зерттеуге ғылыми қауым ерекше назар аударып отыр.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қаланың тілдік болмысын танытатын түрлі мәтіндер экономикалық, шекаралық, әлеуметтік-мәдени, саяси және т.б. факторлардың өзара байланысып, қатысуы нәтижесінде жүзеге асады. Сондықтан да қалалық номинативтік кеңістік әлеуметтік-лингвистикалық, лингвомәдени, тарихи тәсілдерден тұратын көп аспектілі пайымдауды қажет етеді. Бұл тұрғыда қалалық кеңістіктегі атаулар жүйесінің әр кезеңде өзгеріп, түрлі бағытта дамып отыруының себебі сән, әлемдік тренд екендігін айта кеткен жөн. Эргонимдердің экспрессивтілігі реципиентке әсер етіп, реттеуші функцияның жүйелі жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Атаулар, өзінің құрылымына, мағынасына, жұмсалып мақсатына қарай тұрғындардың қалалық объектілерді қабылдау қабілетінің өзгеруіне сәйкес келеді. Ал атауларды қайта ойластыру, пайымдау, түсіну, ономотологтардың пікірінше, қалалық өмірдің әлеуметтік-мәдени үдерістерін белсендендіреді де, сол арқылы лингвистикалық мағынаның графемаларды түрлендіру, кірме сөздерді қолдану, инвективизация, тілдік үнемдеу заңдылықтарының әрекет ету салдарлары секілді белгілі бір мәселелерімен байланысқа түседі. Эргонимдерді классификациялау ономастиканың өзге салаларын топтастыру секілді аса маңызды болып саналады. Жоғарыда ғалымдардың ұсынған түрлі жіктелімдерінің қай-қайсысының да ғылыми негізі бар. Алайда эргономия саласы зерттелуі жағынан жас салалардың дискурстың бірі болғандықтан, оны топтастыру әлі де нақты бір жолға қойылмаған. Эргонимдердің түрлерін айқындау арқылы бұл терминді өзге ономазиологиялық терминдермен шатастыру мәселесін шешіп қана қоймай, қалаішілік объект атауларын дұрыс жіктеуге жол ашады. Қазақ тілінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін сақтау мәселесі жаһандану заманында аса маңызды болып

табылады. Шеттілдік атаулардың еліміздің эргонимикалық кеңістігіне белсенді түрде енуі ұлттық құндылығымызды ығыстырғанымен, әлемдік трендке сәйкес өмір сүруін тоқтатпайды. Сондықтан қалаішілік түрлі нысандарға қазақи болмысымызға сәйкес келетін атаулардың қойылуына ерекше назар аударған жөн.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі.

К.Н. Шохаева мақаланың ғылыми тұжырымдамасын әзірлеуге, зерттеу дизайнын қалыптастыруға, зерттеу нысаны мен пәнін айқындауға елеулі үлес қосты. Негізгі теориялық негіздеме жасады, ономастикалық және семантикалық талдау жүргізді, алынған нәтижелерді интерпретациялады, мақаланың негізгі мәтінін жазды және жариялауға ұсынылатын соңғы нұсқасын бекітті. Жұмыстың барлық аспектілері үшін жауапкершілікті өз мойнына алды. **М.О. Мирон** зерттеу материалдарын жинауға, қалаішілік эргонимдер корпусын қалыптастыруға, эмпирикалық деректерді жүйелеуге және құрылымдық талдау жүргізуге қатысты. Мақаланың жекелеген бөлімдерін жазуға, алынған нәтижелерді талқылауға және мәтінді ғылыми талаптарға сәйкес редакциялауға үлес қосты. **Н.Ә. Садуакас** зерттеу нәтижелерін салыстырмалы талдауға, ғылыми дереккөздерді іріктеуге және әдеби шолу бөлімін дайындауға қатысты. Мақаланың мазмұнын сыни тұрғыдан қайта қарап, ғылыми тұжырымдардың нақтылануына және тілдік рәсімделуіне үлес қосты.

Барлық авторлар мақаланың соңғы нұсқасын оқып, жариялауға мақұлдады және жұмыстың барлық бөліктерінің дұрыстығы мен тұтастығына жауап беруге келісім берді.

Әдебиеттер тізімі

Иманбердиева, С. Қ. (2001). Қаладағы тағамхана атаулары. Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.

Иманбердиева, С. (2004). Қала ономастикасының кейбір мәселелері. Алматы: Арқас.

Крюкова, И. В. (2004). Рекламное имя: от изобретения до прецедентности. Волгоград.

Курбанова, М. Г. (2014). Эргонимы современного русского языка: семантика и прагматика (Кандидатская диссертация). Астрахань.

Мирон, М. О., Садуакас, Н. Ә., Сайылов, Г. А., & Шохаева, К. Н. (2025). Қ. Жұбановтың стильдік танымы. Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы, 79(4), 247–261.

Новожилова, Т. А. (2005). Номинация современных коммерческих предприятий. Ростов-на-Дону.

Новичихина, М. Е. (2004). Теоретические проблемы исследования эффективности коммерческой номинации. Воронеж.

Носенко, Н. В. (2007). Названия городских объектов Новосибирска: структурно-семантический и коммуникативно-прагматический аспекты (Автореферат кандидатской диссертации). Новосибирск.

Подольская, Н. В. (1978). Словарь русской ономастической терминологии. Москва: Наука.

Разумов, Р. В. (2006). Названия жилых комплексов — новая разновидность урбанонимов. Ономастика Поволжья, 160–163.

Романова, Т. П. (2008). Проблемы современной эргонимии. Вестник Самарского государственного университета. Серия «Филология», 1, 82–90.

- Сидоренко, Е. Н. (2013). Номинационные процессы в полилингвальной эргонимии Донетчины. Донецк.
- Суперанская, А. В. (1985). Что такое топонимика. Москва: Наука.
- Суперанская, А. В. (1973). Общая теория имени собственного. Москва: Наука.
- Тіл білімі сөздігі. (1998). Алматы: Ғылым.
- Шимкевич, Н. В. (2002). Русская коммерческая эргонимия: прагматический и лингвокультурологический аспекты (Автореферат кандидатской диссертации). Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та.
- Шмелева, Т. В. (1988). Семантический синтаксис. Красноярск: Красноярский государственный университет.
- Akhmetova, M K., Zhanzhigitov, S Kh., Alpysbayeva, A Y., Sarekenova, K K., Bibekov, K and Abitzhanova, Z. (2025). The Representation of Ethnocultural Names in the Linguistic Consciousness of Kazakh Youth. In: International Journal of Society, Culture & Language, 13(2), 75-87. doi: 10.22034/ijsc.2025.2056961.3990
- Kylyshpayeva S, Kylyshpayeva M, Akizhanova D and Onalbayeva A (2026) The structure for cultivating a philologist's linguistic identity via improvement of communicative abilities in language classes. Front. Educ. 11:1749296. doi: 10.3389/feduc.2026.1749296

К.Н. Шохаева^{1*}, М.О. Миров², Н.А. Садуакас³

¹Международный инженерно-технологический университет, Алматы, Казахстан

^{2,3}Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Семантическая характеристика и классификация эргонимов

Аннотация. В статье рассматриваются эргонимы как важная отрасль ономастики и их функции в городском языковом пространстве. Имена собственные характеризуются как значимые языковые единицы, отражающие национальное мировоззрение, культуру и языковую специфику народа. В этом контексте определяется место эргонимов в системе ономастических единиц, включающей антропонимы, топонимы, этнонимы, прагматонимы, хрематонимы и другие виды собственных имен. Эргонимы рассматриваются как наименования учреждений, организаций, предприятий, объектов торговли и сферы услуг, тесно связанные с социально-экономическим развитием современного общества. В исследовании анализируется влияние экономических, культурных, исторических, социальных факторов и процессов глобализации на формирование городской номинативной системы. Также раскрываются экспрессивная, информационная и регулятивная функции эргонимов, их роль в привлечении внимания потребителей и формировании языкового облика городской среды. Подчеркивается, что классификация эргонимов является одним из актуальных направлений ономастических исследований и требует дальнейшего углубленного изучения. В статье обосновывается необходимость сохранения национально-культурных ценностей при наименовании городских объектов, использования названий, соответствующих природе казахского языка, а также научной оценки влияния иноязычных наименований. Результаты исследования способствуют систематизации эргонимов, выявлению их языковых особенностей и развитию теоретических и практических аспектов казахской ономастики. Кроме того, предлагаются научные рекомендации по развитию городской номинативной системы на основе национальных ценностей.

Ключевые слова: эргоним, ономастика, собственные имена, названия объектов, семантическая классификация, структурный анализ, языковой облик.

K.N. Shokhayeva^{1*}, M.O. Mirov², N.A. Saduakas³

¹International Engineering and Technological University, Almaty, Kazakhstan

^{2,3}K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Semantic Characteristics and Classification of Ergonyms

Abstract. The article examines ergonyms as an important field of onomastics and their role in the urban linguistic landscape. Proper names are considered key linguistic units that reflect the national

worldview, culture, and language of a people. The study defines the place of ergonyms within the system of proper names, including anthroponyms, toponyms, ethnonyms, pragmatonyms, and chrematonyms. Ergonyms, as the names of institutions, organizations, businesses, and service establishments, are closely connected with the socio-economic development of modern society. The paper analyzes the influence of economic, historical, cultural, social, and globalization processes on urban naming practices. It also highlights the informative, expressive, and persuasive functions of ergonyms in attracting consumers and shaping the linguistic image of the city. Particular attention is paid to the classification of ergonyms, which remains an important and insufficiently explored area of onomastic research. The study emphasizes the need to preserve national and cultural values in naming urban objects, promote names consistent with the norms of the Kazakh language, and critically assess the influence of foreign-language names. The findings contribute to the systematization of ergonyms and to the further development of the theoretical and practical foundations of Kazakh onomastics.

Keywords: ergonym, onomastics, proper names, object names, semantic classification, structural analysis, linguistic image.

References

- Imanberdiyeva, S. (2004). Kala onomastikasynyn keybir maseleleri [Some issues of urban onomastics]. Almaty: Arkas.
- Imanberdiyeva, S. K. (2001). Kaladagy tagamkhana ataulary [Names of catering establishments in the city]. Almaty: Al-Farabi Kazakh National University.
- Kryukova, I. V. (2004). Reklamnoye imya: ot izobreteniya do pretsedentnosti [Advertising name: from invention to precedent]. Volgograd: Peremena.
- Kurbanova, M. G. (2014). Ergonimy sovremennogo russkogo yazyka: semantika i pragmatika [Ergonyms of the Modern Russian Language: Semantics and Pragmatics] Candidate thesis. Astrakhan.
- Mirov, M. O., Saduakas, N.A., Saiylov, G. A., & Shokhaeva, K. N. (2025). Q. Zhubanovtyn styldik tanymy [K. Zhubanov's Stylistic Concept]. Bulletin of Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages. Philological Sciences Series, 79(4), 247–261.
- Nosenko, N.V. (2007). Nazvaniya gorodskikh ob'yektov Novosibirska: strukturno- semanticheskii i kommunikativno-pragmaticheskii aspekty (Extended abstract of PhD dissertation). Novosibirsk.
- Novichikhina, M. E. (2004). Teoreticheskiye problemy issledovaniya effektivnosti kommercheskoy nominatsii. Voronezh.
- Novozhilova, T. A. (2005). Nominatsiya sovremennykh kommercheskikh predpriyatiy. Rostov-on-Don.
- Podolskaya, N. V. (1978). Slovar russkoy onomasticheskoy terminologii. Moscow: Nauka.
- Razumov, R. V. (2006). Nazvaniya zhilykh kompleksov — novaya raznovidnost urbanonimov. Onomastika Povolzhya, 160–163.
- Romanova, T. P. (2008). Problemy sovremennoy ergonimii. Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya "Filologiya", 1, 82–90.
- Sidorenko, E. N. (2013). Nominatsionnye protsessy v polilingvalnoy ergonimii Donetchiny. Donetsk.
- Superanskaya, A. V. (1973). Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. Moscow: Nauka.
- Superanskaya, A. V. (1985). Chto takoe toponimika. Moscow: Nauka.
- Til bilimi sozdigi. (1998). Til bilimi sozdigi [Dictionary of Linguistics]. Almaty: Gylym.
- Shimkevich, N. V. (2002). Russkaya kommercheskaya ergonimiya: pragmaticheskii i lingvokulturologicheskii aspekty (PhD thesis). Yekaterinburg: Ural University Press.
- Shmeleva, T. V. (1988). Semanticheskii sintaksis. Krasnoyarsk: Krasnoyarsk State University.
- Akhmetova, M K., Zhanzhigitov, S Kh., Alpysbayeva, A Y., Sarekenova, K K., Bibekov, K and Abitzhanova, Z . (2025). The Representation of Ethnocultural Names in the Linguistic Consciousness of Kazakh Youth. International Journal of Society, Culture & Language, 13(2), 75-87. doi: 10.22034/ijsc.2025.2056961.3990
- Kylyshpayeva S, Kylyshpayeva M, Akizhanova D and Onalbayeva A (2026) The structure for cultivating a philologist's linguistic identity via improvement of communicative abilities in language classes. Front. Educ. 11:1749296. doi: 10.3389/educ.2026.1749296

Авторлар туралы мәлімет:

Шохаева Карлыгаиш Нурлановна – хат-хабар үшін автор, PhD доктор, қауымдастырылған профессор, Халықаралық инженерлік-технологиялық университет, Алматы, Қазақстан. E-mail: shohaeva1976@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5493-2239>

Миров Мұхтар Орынбасарұлы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан. E-mail: mirov-agu@bk.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2269-7692>

Сәдуақас Нұрбол Абдуллаұлы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан. E-mail: sadu_ngd@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3961-3683>

Шохаева Карлыгаиш Нурлановна – автор для корреспонденции, PhD доктор, ассоциированный профессор, Международный инженерно-технологический университет, Алматы, Казахстан. E-mail: shohaeva1976@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5493-2239>

Миров Мұхтар Орынбасарұлы – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Актыубинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан. E-mail: mirov-agu@bk.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2269-7692>

Сәдуақас Нұрбол Абдуллаұлы – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Актыубинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан. E-mail: sadu_ngd@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3961-3683>

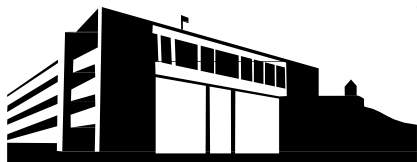
Shokhayeva Karlygash Nurlanovna – corresponding author, PhD, Associate Professor, International Engineering and Technological University, Kazakhstan, E-mail: shohaeva1976@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5493-2239>

Mirov Mukhtar Orynbasaruly – Candidate of Philology, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, E-mail: mirov-agu@bk.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5493-2239>

Saduakas Nurbol Abdullayuly – Candidate of Philology, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: sadu_ngd@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3961-3683>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2026-155-2-185-199>

ХҒТАР 17.07.31
Ғылыми мақала

С. Айтуғанова¹●, С. Сарсембаева^{2*}●

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: ¹s-aituganova@mail.ru, ²ssarsembayeva.kz@gmail.com*)

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДА СИМУЛЯКР КЕЙІПКЕРЛЕРДІҢ БЕРІЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы кейіпкер трансформациясы және симулякр-кейіпкерлердің көркемдік табиғаты жан-жақты қарастырылады. Зерттеу барысында дәстүрлі реалистік кейіпкер моделінен постмодернистік күрделі, көпқабатты, фрагменттік бейнелерге өту үдерісі талданып, оның тарихи-мәдени алғышарттары айқындалады. Авторлар симулякр-кейіпкер ұғымының теориялық негіздерін ашып, оны структуралистік, постструктуралистік және постмодернистік әдіснамалар тұрғысынан саралайды. Қазақ жазушылары А. Алтай, А. Кемелбаева, Д. Жылқыбай шығармаларындағы Қоңырқаз, Бесарыс (Кентавр), Абыл робот бейнелері негізінде магиялық реализм, мифологиялық және техногендік кейіпкерлердің көркемдік ерекшеліктері мен семантикалық жүктемесі талданады.

Мақалада симулякр-кейіпкерлердің қазақ қоғамының рухани ахуалын, отарсыздану кезеңіндегі ұлттық өзіндік сананың дағдарысы мен жаңғыру үдерістерін бейнелейтін маңызды мәдени-танымдық феномен екендігі көрсетіледі. Мұндай кейіпкерлер арқылы әдебиеттегі шынайылық ұғымының өзгеруі, автор мен кейіпкер арасындағы қатынастың жаңаша сипат алуы және көркем мәтіндегі интермәтіндік байланыстардың күшеюі айқындалады. Симулякр дәстүрлі қаһармандық модельдің трансформацияланған жалғасы ретінде емес, қазіргі қоғамдағы құндылықтар алмасуының, тұлғалық сәйкестіктің өзгеруі мен рухани бағдарлардың қайта қаралуының көркем көрінісі ретінде түсіндіріледі. Симулякр-кейіпкерлерге тән тұрақсыздық, көпмәнділік және шынайылық пен қиял арасындағы шекараның алшақтауы - қазіргі қазақ прозасының эстетикалық ізденістерін айқындайтын маңызды белгілердің бірі.

Зерттеу нәтижесінде симулякр-кейіпкерлер қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік-идеялық дамуына ықпал ететін, ұлттық әдебиетті әлемдік әдеби үдерістермен сабақтастыратын маңызды құбылыс екендігі тұжырымдалады.

Түйін сөздер: көркем шығарма, симулякр кейіпкерлер, кейіпкер бейнесі, магиялық реализм, мифологиялық образ, техногендік кейіпкер, әдеби талдау.

Түсті: 02.04.2026; **Жөнделді:** 31.05.2026; **Мақұлданды:** 15.06.2026; **Онлайн қолжетімді:** 30.06.2026

Кіріспе

Қазіргі қазақ әдебиетінде кейіпкер трансформациясы айқын байқалатын құбылысқа айналды. Дәстүрлі реалистік сипаттағы тұтас, айқын мінезді кейіпкерлердің орнына күрделі, көпқабатты, кейде тіпті шартты сипаттағы бейнелер келді. Бұл өзгеріс әдебиеттің жаңа мазмұн мен пішін іздеуінен, сондай-ақ жаһандану мен техногендік дәуір ықпалынан туындап отыр. Бүгінгі прозада кейіпкер тек әлеуметтік ортаның өкілі ғана емес, ол – сананың дағдарысын, болмыстың бөлшектенуін, рухани тұрақсыздықты бейнелейтін күрделі құрылымға айналды. Осы үдеріс нәтижесінде симулякр сипатындағы кейіпкерлер көбейіп, олардың көркемдік табиғаты мен әдебиеттегі орны туралы түрлі пікірлер қалыптасуда.

Зерттеу деректері мен әдістері

Қазіргі қазақ прозасындағы кейіпкер трансформациясы мен симулякр-кейіпкерлердің көркемдік табиғатын талдау барысында кейіпкер теориясына қатысты антикалық поэтикадан бастап структуралистік, постструктуралистік және постмодернистік бағыттағы ғылыми тұжырымдар негізге алынды. Зерттеу нысаны ретінде XX ғасырдың соңы мен XXI ғасыр басындағы қазақ прозасының көрнекті өкілдері – А. Алтай, А. Кемелбаева және Д. Жылқыбай шығармаларындағы симулякр сипатындағы кейіпкерлер қарастырылды. Кейіпкердің көркемдік трансформациясын, оның мәтін ішіндегі қызметі мен семантикалық жүктемесін айқындауда Аристотель, В. Белинский, Ю. Лотман, А.-Ж. Греймас, Ж. Деррида, Р. Барт, Ж. Делез, Ж. Бодрийяр және Л.В. Сафронова еңбектеріндегі теориялық пайымдар басшылыққа алынды.

Симулякр-кейіпкерлердің көркемдік құрылымын, олардың мифологиялық, мәдени жәнотехногендіккодтарменбайланысынанықтаудаструктуралистікжәнесемиотикалық талдау тәсілдері пайдаланылды. Ал мәтіндегі астарлы мағына, интермәтіндік байланыс пен кейіпкердің көпқабатты болмысын саралауда герменевтикалық және интерпретациялық әдістер қолданылды. Сонымен қатар, кейіпкерлердің көркемдік қызметін жинақтап бағамдау мақсатында талдау, синтездеу және жүйелеу әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Антикалық дәстүрден бастау алатын әдеби пайымдауда кейіпкер сюжетті дамытып, шығарманың оқиғалық арқауын құрайтын тұлғалар жүйесі ретінде сипатталады. Ежелгі заманның ұлы ойшылы Аристотель «Поэтика» еңбегінде кейіпкерді этикалық-моральдық сапалар иесі деп анықтап, трагедиялық шығарма құрылымында оқиға мен әрекетті басты орынға қояды. Аристотель бойынша, трагедияда сюжет «жан дүниенің мәні» болса, ал кейіпкер сюжетті жүзеге асырушы екінші элемент қана: «Трагедия – адамдардың емес, ең алдымен әрекеттің мимесисі; ... трагедияда оқиға бірінші орында, мінез (характер) екінші орында» деп жазады (Аристотель, 1927). Демек, классикалық поэтикада кейіпкердің өзі емес, оның іс-әрекеті маңыздырақ.

Реалистік әдебиетте, әсіресе XIX ғасырдағы жазушылар еңбектерінде кейіпкер шындықты айна-қатесіз бейнелеудің құралына айналды. Орыстың ұлы сыншысы В.Г. Белинский көркем туындыда қоғам өмірін көрсету үшін типтік кейіпкерлер жасауға ерекше мән берген. Белинскийдің пайымдауынша, шынайы әдебиет «өмірдің шындығын дәл беріп, белгілі бір дәуірдің әлеуметтік келбетін тұтас жинақтайтын типтік образдар» жасауға тиісті (Белинский, 1953). В.Белинскийдің «Евгений Онегин» романы туралы

әйгілі пікірінде ол Пушкин суреттеген Онегин сынды кейіпкердің бүкіл бір ұлттың тағдырына, санасына әсер ететінін атап, «Евгений Онегиндер бізді қайда апара жатыр?» деген сұраққа «Революцияға» деп жауап берген екен. Бұл – әдеби кейіпкердің қоғамдық өмірге ықпалын меңзеген пікір. Себебі, реалистік дәуірде кейіпкер уақыт пен әлеуметтік ортаның төл перзенті, типтік бейне саналды. Типтік бейне дегеніміз – жазушы белгілі бір дәуірдегі көптеген адамдарға ортақ мінез-құлық, тағдыр белгілерін бір тұлға бойына жинақтап берген көркем образ. Мысалы, классикалық реализмде Онегин, Печорин, Базаров, т.б. кейіпкерлер өз заманының «жиынтық бейнесі» ретінде қабылданады. Қазақ әдебиеттануында да бұл ұғым орныққан: «Типтік бейне – көркем әдебиеттегі жинақталған адам образы. Жазушы бір адамның ғана сипатын көрсетіп қоймай, оны қоршаған әлеуметтік ортасына тән сипаттармен толықтырып, жинақтап береді» деп түсіндіріледі.

Социалистік реализм кезеңінде кейіпкер ұғымы идеологиялық мәнге ие болды. А.М. Горький бастаған кеңестік әдебиет теоретиктері әдеби кейіпкерді жаңарған қоғамды алға сүйрейтін «жаңа адам», оң образды қаһарман түрінде қалыптастыруды мақсат етті (Горький, 1984). Әдебиет қоғам санасын тәрбиелеудің құралы деп танылып, кейіпкерге «көпшілікке үлгі болу, мінсіз болу міндеті» жүктелді. Социалистік реализм теориясы бойынша әр шығармада «барлық қиындықты жеңе отырып, социализмді құру жолында табандылық танытатын позитивті қаһарман» болуы тиіс еді. Мұндай кейіпкер қарапайым халық өкілі, жұмысшы, шаруа не жауынгер болып, өз бойында ең озық адамгершілік қасиеттерді, ерлік пен еңбекқорлықты, болашаққа сенімділікті біріктіреді. Әрине, өмір шындығында мұншалық мінсіз қаһармандар сирек кездесетіндіктен, социалистік реализм үлгісі көптеген жасанды, схематизмге ұрынған образдар тудырды деп сыналады. Дегенмен бұл әдіснамада да кейіпкер типтік деген ұғыммен астасып, өз дәуірінің көрнекті өкілі, алдыңғы қатарлы идеал тұлғасы ретінде зерделенді.

Қазақ әдебиеттану ғылымында да дәстүрлі реалистік ұстанымдағы кейіпкер тұжырымдамасы берік қалыптасты. Мысалы, академик З. Қабдоловтың еңбектерінде кейіпкер шығарманың идеялық-эстетикалық өзегін құрайтын образ, ол өмір шындығын жазушының субъективті ой елегінен өткізіп, көркем типтендіруі нәтижесінде жасалады деп қарастырылған (Қабдолов, 2002). Профессор З. Ахметов қазақ әдебиет теориясында кейіпкердің мінезі мен әрекеті шығарманың сюжеттік желісінде ашылатындығын көрсетіп, «мінез – кейіпкердің болмысын айқындайтын сипаттардың жиынтығы, оны оқиғалар желісінде таныту – жазушы шеберлігі» деген мазмұнда тұжырымдағаны белгілі (Ахметов, 1996).

Дәстүрлі көзқарас кейіпкерді көбіне тұрақты, қалыптасқан характер иесі ретінде бағалады – яғни, кейіпкердің болмысы мәтін ішінде айтарлықтай өзгеріске ұшырамайтын, алдын ала автор идеясына сай анықталған тұрпат. Алайда XX ғасыр әдебиеті дамыған сайын бұл көзқарас өзгеріске түсті. Жазушылар кейіпкер психологиясын тереңдетіп, оқиғалар барысында мінез-құлқы өзгертін, динамикалық кейіпкерлер жасай бастады. Әдеби теория да мұны негіздеп, ағылшын сыншысы Э.М. Форстердің терминологиясымен айтсақ, «жұп-жұқа, статикалық типтерден» гөрі «жан-жақты, дамидың характерлер» үстемдік алды (Forster, 1927). Басқаша айтқанда, шынайы көркем шығармада кейіпкер өмірдегідей өзгеруге қабілетті, құбылмалы тұлға ретінде қабылдана бастады. Бұл тенденция реалистік түрден бір қадам алшақтап, модернистік және кейінгі постмодернистік әдебиетте айқын көрініс тапты.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап құрылымдық және постқұрылымдық әдіснамалар әдебиеттегі кейіпкер концепциясын мүлде жаңа қырынан қарастырды. Структурализм өкілдері әдеби шығарманы құрылым деп қарап, ондағы кейіпкерді де шындықтағы адамнан гөрі мәтіндік құрылымның элементі ретінде түсінді. Мәселен, структуралистер кейіпкерді оқырман санасындағы реал адам образы ретінде талдауға қарсы шықты. 1940-1950 жылдардағы теорияшылар «көркем шығармадағы кейіпкерді өмірдегі адаммен тең санап, оның психологиясын шын адамның психологиясындай талдау – қате» екендігін ескертті. Олар А.С. Брэдлидің сынды ескі көзқарасты сынап, «кез келген әдеби қаһарман – тірі адам емес, мәтіннің бір бөлігі» деген тезис ұстанды (Р. Уэллек, О. Уоррен, 1978).

Ю.М. Лотман структуралистік талдауларында кейіпкерді «код пен хабардың қиылысу нүктесі» деп қарастырған (Лотман, 1970).

А.Ж. Греймас 1973 жылы шыққан «Актант.Кейіпкер.Бейне» (Actants.Actors.Figures) еңбегінде «кейіпкер» ұғымын жүйелі түрде «актант» түсінігімен алмастырды. Олактантты «әрекеттің изотопы» ретінде сипаттап кейіпкердің мазмұндық (Греймас, 1973) сипаты емес, оның құрылым ішіндегі қызметі маңызды деген ұстаным ұсынды. Бұл көзқарас Владимир Пропптың (1928) орыс халық ертегілеріне жасаған құрылымдық талдауынан бастау алып, кейіпкерлерді жекелей сипаттамалары немесе бейнелеу тәсілдері арқылы емес, олардың сюжеттегі функциялық рөлі арқылы қарастыру қажеттігін көрсетті. Актанттық модельге сәйкес көркем шығармадағы кейіпкер субъект, объект, көмекші, қарсылас, жолдаушы, қабылдаушы деп 6 түрге жіктелді.

Структуралистік және одан өрбіген нарратологиялық зерттеулерде кейіпкердің сөйлеуі, баяндалуы сияқты формалық қырлары да басты назарға алынды. Әйтсе де, осы кезеңнің өзінде кейбір ғалымдар кейіпкердің толықтай «өліп кетуіне» күмәнмен қарады. Мысалы, ғалым У. Уэйншимэр Джейн Остиннің «Эмма» романына жасаған талдауында: Мысалы, ол: «Кейіпкерлер адамның бейнесі емес екенін мойындаған сәтте, олар мәтінге сіңіп кетеді... Семиотикалық сын тұрғысынан кейіпкерлер жойылып, тек мәтін ғана қалады» дейді (Weinsheimer, 1979).

Постструктуралистік және деконструктивистік теориялар структуралистер бастаған бағытты одан ары шиырлатып, әдеби кейіпкер түгіл, жалпы адам-субъектінің өзін тұрақты емес, толықтай тіл мен мәтін өндірген феномен деп жариялады. Француз философы Жак Деррида бастаған постструктуралистер классикалық «автор – шығарма – кейіпкер» арасындағы иерархияны күйретіп, «деконструкция» әдісі бойынша, кез келген мәтіндегі мағына тұрақсыз, белгісіздікке толы, сондықтан кейіпкердің де белгілі бір түбегейлі анықталған болмысы жоқ, ол өзге мәтіндермен өзара байланыста туындайтын және үнемі қайта өзгеріп отыратын белгі ғана деп тұжырымдады (Деррида, 2000). Бірақ, Р. Барттың «Автордың өлімі» туралы идеясы кейіпкерді туындының дербес сөйлеушісі дәрежесіне дейін көтерді деуге болады (Barthes, 1967).

Постмодернист сыншы Д. Миллер «роман және оның кейіпкерлері – таңбалар мен интерпретациялар жиынтығынан басқа ештеңе емес» деп мәлімдеген. Яғни кейіпкер – текстуалдық эффект қана, оның субъектілік болмысы иллюзорлы (Miller, 1980).

Постмодернистік эстетикада дәстүрлі сипаттағы тұтас кейіпкер мүлдем күйрейді. Постмодернизм мәтіндерінде қаһарманның дәстүрлі ұғымы жоққа шығарылады. Шығармада орталықтандырылған бір бас кейіпкер де болмауы мүмкін, немесе анти-қаһарман бейнесі алға шығады.

XX ғасырдың соңындағы батыстық әдебиетте «character's death» феномені туралы айтылды. Зерттеуші Кристин Брук-Роуз постмодернизмде «кейіпкердің романда сіңіп кетуі (dissolution)» құбылысы жүргенін атап, бұл жағдайды «кейіпкердің әлеуметтік және психологиялық тұрғыдан күйреуі, дүниетанымның бытыраңқылығы (хаостық сипат алуы) нәтижесінде оның мәтінде фокусының жойылуы» деп түсіндіреді (Делез и др., 2007). Бұл құбылыстар – постмодернизмге тән субъектінің өлімі, орталықсыздану (децентрлеу) және дербестіктен айыру (деперсонализация) үдерісінің көріністері. Әдеби мәтінде бұл үрдістер гибриді, аллюзиялық кейіпкерлердің пайда болуынан, кейіпкер бейнесінің мәтін ішінде «еріп», сіңісіп кетуінен айқын байқалады. Кейіпкер енді тұтас, дербес тұлға емес, интертекстуалдық сілтемелер мен мәдени кодтардан құралған құрылым ретінде көрініс табады. Аталған өзгерістерді И.С. Скоропанова орыс постмодернистік әдебиетін мысалға ала отырып сипаттайды. Зерттеушінің айтуынша: «Мұндай кейіпкерлердің симулякрлық сипаты басым. Ол тұтас емес, бөлшектенген, үнемі өзгеріп, «жылт-жылт» етіп құбылады. Мәдениеттің үлкен мәтінінен алынған дайын үлгілерге сілтеме жасайды, ал бұл үлгілер өз кезегінде бұрынғы басқа дереккөздерге тіреледі. Бұл үдеріс шексіз жалғаса береді» (Скоропанова, 2002).

Әдебиетте симулякр кейіпкер деп – ешбір шынайы прототипі жоқ, таза мәтіндік ойын үшін құрылып, басқа мәтіндердегі кейіпкерлерді қайталайтын бейнені айтуға болады. Демек постмодернизмде кейіпкердің классикалық бүтін болмысы үзіліп, орнына үздік-үздік фрагменттерден құралатын, бір мәтіннен бір мәтінге көшіп жүре беретін «елес-кейіпкер» келеді. Мұндай кейіпкердің құндылықтық тұрақтылығы жоқ: ол бір контексте мейірімді боп көрінсе, екінші бір шығармада сол кейіпкер атымен қатыгез бейнеде көрінуі мүмкін.

Ж. Делез бен Ф. Гваттари модернизмдегідей ішкі әлемі қобалжуға толы кейіпкерден де ары кетіп, шизофреник (schizophrenic) кейіпкер моделін ұсынды (Делез и др., 2007). Сондай-ақ, ғалымдардың «Кафка: кіші әдебиет үшін» еңбегінде дәстүрлі субъектіге балама ретінде «көптік тұлға», «өзара өтпеліліктегі субъект» туралы айтылады (Делез и др., 2015). Олардың ұғымында кейіпкер жеке-дара субъект емес, желілік, көпқырлы процесс қатысушысы. Кейіпкер тұрақты «мен» емес, үнемі «болмыстан-болмысқа өтіп», қалыптасатын құбылыс. Яғни кейіпкер бастан-аяқ бір бейне болудан қалып, мәтіннің әр бөлігіне әртүрлі кейіпте «бұлдырап» көрінеді.

Қазіргі қазақ прозасында да кейіпкер трансформациясы айқын аңғарылады. Әдеби туындыларда шынайы болмысты тікелей сипаттаудан гөрі, оны мифтік, символикалық немесе мәдени кодтар арқылы астарлап беру басымдық алады. Сондай-ақ, егер дәстүрлі реалистік прозада кейіпкер бүтін, тұрақты тұлға ретінде көрінсе, постмодернистік прозада ол өзгермелі, көпқырлы болмыс ретінде ұсынылады. Мұндай кейіпкер бейнесі көбіне шындық пен қиялдың, реалды мен виртуалды әлемнің, тарихи және мәдени кодтардың қиылысуынан құралады.

Ғалым Л.В. Сафронова «Автор и герой в постмодернистской прозе» атты еңбегінде постмодернистік прозадағы көркем бейнелердің типологиясын жүйелеп көрсетеді. Онда мынадай бейне түрлері жіктеледі:

1. Симулякр бейне (Ж. Батай, П. Клоссовски, А. Кожев, Ж. Бодрийяр, Ж. Делёз) – шынайылықты бейнелеу қызметінен айырылған, жасанды түрде жасалатын бейне. Ол көбінесе мәдени кодтар мен таңбалар негізінде құрылады.

2. Жалаңаш бейне (Д. Бавильский) – бейненің құрылу процесі оқырманға ашық түрде ұсынылатын, яғни қалыптасу үдерісі ашық түрде көрсетілетін бейне.

3. Трансгрессор бейне – өтпелі, симулякрлық сипаттағы бейне, оқырман санасымен өзара әрекетке түсетін құрылым (С. Корнев).

4. «Тамыр» бейне (ризوما) – мағыналық орталығы жоқ, желілік емес, көпқабатты хаостық құрылымдағы бейне (Ж. Делёз, Ф. Гваттари).

5. Ой-образдар – сана мен жадының бірліктері ретінде қызмет ететін бейнелер (синергетикалық тұрғыда).

6. Салқын голографиялық ой-пішіндер – символдық, үлгілік (модельдік) бейнелер.

7. Метаморфоза – бейне мен мағынаның бір қалыптан екінші түрге кенеттен өзгеруі.

8. Метабола (М. Эпштейн) – бір мағыналық өрістен екінші өріске үздіксіз өту үдерісін бейнелейтін өзгеріс.

9. Трансформер бейне (Н. Маньковская) – формасы мен мазмұны үнемі өзгеріп отыратын икемді көркем құрылым.

10. Виртуалды бейнелер мен технобейнелер – заманауи технологиялар мен виртуалды шындық негізінде қалыптасатын жаңа типтегі көркем бейнелер (Ж. Делёз, А. Коклен, И. Шевченко, П. Высеков, Д. Галкин, Н. Маньковская, Д. Бавильский, А. Генис) (Сафронова, 2007).

Осы аталған типтердің ішінде симулякр-кейіпкер - шынайы өмір болмысынан гөрі, авторлық қиялдың, мәдени кодтар мен дайын үлгілердің негізінде қалыптасатын бейне. Мұндай кейіпкердің өмірлік шындықпен байланысы күмән тудырады: ол нақты болмыстың көрінісі емес, кейде фольклорлық немесе мифтік мәтіндермен интермәтіндік байланыста өмір сүреді. Бұл кейіпкер шынайылықтың көшірмесі емес, елес-репрезентация, симуляциялық кеңістікте ғана мағына табатын бейне ретінде көрінеді.

Постмодернистік қаламгерлер нақты тарихи немесе әлеуметтік шындықты тікелей бейнелеуден гөрі, сол құбылыстардың сана мен қиялдағы көркем бейнесін беруге ұмтылады. Бұл үрдіс мифтік мотивтерді жаңаша интерпретациялау, интермәтінділік пен аллюзиялық әдістерді шебер қолдану арқылы жүзеге асады. Нәтижесінде жазушы мен оқырман санасында орныққан дәстүрлі әдеби үлгілер бұзылып, кейіпкер бейнесі жаңа қырынан сомдалады.

Қазіргі қазақ прозасындағы Мұхтар Мағауиннің «екіге жарылған» Мараты мен Мұраты, Таласбек Әсемқұловтың Бекторысы, Асқар Алтайдың Кентавры, Айгүл Кемелбаеваның Қоңырқазы, Дәурен Қуаттың бөріге айналған қазақ қоғамы, Әлібек Байболдың Шәкәрімге реминисценция жасайтын Мұтылғаны, Досхан Жылқыбайдың түс көре алатын Абыл роботы, Мақсат Мәліктің Бассыз бөрісі, сиам егіздер Абылы мен Қабылы - бүгінде қазақ қоғамының рухани күйін, ұлттық болмыс пен сана дағдарысын, сондай-ақ адам мен өркениет арасындағы қайшылықтарды бейнелейтін маңызды кейіпкерлер.

Симулякр-бейне – эпикалық не реалистік қаһарманнан тек сыртқы кескін-келбетімен ғана емес, ішкі түптұлғасының болмауымен де ерекшеленеді. Яғни, бұл – «бастапқы түпнұсқасы жоқ көшірме», нақты тарихи не биографиялық негізі жоқ, таза қиялдан туған бейне. Дегенмен, осындай кейіпкер өз көркемдік шеңберінде шынайы әрекет иесі ретінде қабылданып, тұтас бір болмыс ретінде өмір сүреді (Сарсембаева, 2025).

Айгүл Кемелбаеваның «Қоңырқаз» әңгімесі – қазақ прозасындағы магиялық реализм үлгілерінің бірі (Кемелбаева, 2024). Әңгіме алғысөзінде автор Ганс Христиан Андерсен рухына арнау жасап, шығарманы жазушы ертегілерінің идеялық желісімен

байланыстыратынын аңғартады. Шығармада Қаршыға есімді жас әйелдің тағдыры баяндалады. Автор оны XX ғасыр соңындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік-психологиялық өзгерістер фонында көрсетеді. Қаршыға – үлкен сахнада өнер көрсетуді армандайды. Алайда, жеке өміріндегі қиындықтар мен некесіз бала көтеруі оны күйзеліске түсіп, қала өмірінен бас тартуға мәжбүр етеді. Қатігез ортадан көңілі қалып, аялы пана іздеп, туған ауылына оралады. Дүниеге әкелген қызы Хорлан – құстарды ерекше жақсы көретін, айналасындағылармен көп араласа бермейтін тұйық қыз еді. Кейіннен ол Қоңырқаз атанып кетеді. Екі жауырынында пайда болған құстың қанаты тәріздес қос шеміршек оны бүкір етіп көрсететін. Бұл оқиғалар сюжет деңгейінде шынайы суреттелгенімен, әңгіменің шарықтау шегінде күтпеген фантастикалық бұрылыс орын алады. Автор оқиға шешімінде символдық метаморфоза тәсілін қолданады. Қоңырқаз атымен астарланған кейіпкер әңгіме соңында құсқа айналып, ұшып кетеді. Шығарманың кульминациясында Қоңырқаздың «симулякр-бейнесі» айқын көрінеді, оқырман бірінші рет «алданады», өйткені нақ осы сәтке дейін бәрі шынайы оқиғадай қабылданған еді. Осылайша, реалистік түрде басталған әңгіме ертегілік сипаттағы трансформациямен аяқталады.

Оқырман Қоңырқаздың құсқа айналуын тікелей физикалық құбылыс емес, символикалық шешім ретінде қабылдайтыны анық. Бұл эпизод – автордың постмодернистік ойыны Андерсеннің «Ұсқынсыз үйрек» ертегісіне жасалған реминисценция. А. Кемелбаева кейіпкерін ақырында «қаз» күйінен сұлу құсқа айналдырып, оның қоғамнан тапқан жарасын қиял арқылы емдейді. Мұндай көркемдік шешім оқырманды екіұшты күйде қалдырады: бір жағынан, бұл – Қоңырқаздың барлық тауқыметтен құтылып, бақыт тапқанының белгісі, екінші жағынан – реалистік қисыннан әдейі ауытқу. Осы ауытқу симуляция элементі ретінде қызмет етеді де, оқырманды таңырқатып, әңгіменің түпкі идеясын тереңірек түсінуге жетелейді. Зерттеушілердің айтуынша, «Қоңырқаз» әңгімесінің құрылымында бірнеше интермәтіндік әдістер орын алған: мифологиялық мотивтер (аққу-қаз архетипі), әдеби реминисценциялар (Андерсен ертегісіне меңзеу) және магиялық реализм элементтері шебер ұштасады. Бұл синтез постмодерн эстетикасына сай көпқабатты мәтін түзеді (Абдуллина, 2023).

Қоңырқаз – нағыз симулякр бейне. Ол өмірде болуы мүмкін емес, адамның құсқа айналу құбылысын көркем шындыққа айналдырып, оқырманды сендіре алады. Кейіпкердің бұлайша түрленуі арқылы автор қоғамның қаталдығына душар болған жанның ішкі күйзелісін, арман-қиялын көрсете отырып, оқырманды мейірім мен адамгершілік туралы ойлануға шақырады.

Қоңырқаздың соңындағы құсқа айналу көрінісі өмірде болуы мүмкін емес, тек ертегі заңына бағынатын фантастикалық акт. Алайда қаламгер Қоңырқаз қанат бітіріп, Л. Сафронова ұсынған кейіпкерлер типологиясындағы «метаморфоза» бейнесін сәтті пайдаланады. Симулякр арқылы берілген бұл көрініс кейіпкердің рухани трансформациясын, ішкі еркіндікке ұмтылысын бейнелейтін көркемдік шешім ретінде қызмет етеді.

Асқар Алтайдың «Кентавр» әңгімесінде Бесарыс образы ауқымды мағыналық жүк арқалайды (Алтай, 2024). Шығармада Семей, Өскемен, Дегелең, Өкпеті, Тарбағатай сияқты нақты географиялық атаулардың пайдаланылуы – оқиғаның нақты тарихи кеңістікпен тығыз байланысты екенін айғақтайды. Әсіресе, Дегелең мен Семейдегі перзентханаларда баласынан айырылған ананың трагедиясы – ядролық сынақ

салдарынан зардап шеккен әйел-аналардың жиынтық бейнесі ретінде көркемделеді. Осы арқылы жазушы ұлт жадындағы ауыр тарихи кезеңдерді көркем шындықпен астастыра суреттейді.

Бала туу сәтінің көркем сипатталуы – әңгімедегі миф пен реализмнің тоғысын айқын аңғартады: «Көкірегі мен белі кәдімгі жылқы тұрқылы құлынның кеудесімен тұтаса біткен нәрестеге қол салды... Сол сәт жылқы жарғақты құлын-сәби жарқ ете қалды...» деген көріністер оқырманды фантастикалық емес, символдық шындыққа иландырады.

Бесарыс – зооантропоморфтық тұлға, яғни адам мен жануар табиғаты бір денеде тоғысқан кейіпкер. Бұл образдың архетипі көне грек мифологиясындағы кентавр бейнесімен үндес. Дегенмен, Асқар Алтай бұл бейнені қазақы мәдениет пен тарихи ақиқатқа негіздей отырып, жаңа көркемдік деңгейге көтереді. Ядролық полигоннан кейінгі мутацияға ұшыраған тіршілік иесі ретінде кентаврды бейнелеу – постмодернистік интертекстуалдық тәсілмен шындық пен қиялды тұтастырудың жарқын мысалы.

Әңгімеде автор нақты «Семей полигоны» деген тіркесті қолданбаса да, тұспалды детальдар арқылы оқырманды сол апатты өңірмен байланыстыра біледі. 1949–1989 жылдары аралығында жүргізілген ядролық сынақтар Қазақстан табиғатына ғана емес, адамзаттың тағдырына да орасан зор қасірет әкелді. Осы тарихи шындық көркем деңгейде Бесарыс бейнесінде жинақталып, Семей даласының үнсіз қасіреті ретінде көрініс табады.

«Кентавр» жанрлық жағынан миф пен шындықтың аралығындағы жаңа әдеби форма - постмодерндік миф ретінде қабылданады. Тарихи дерек пен қиял-ғажайып элементтер бір арнада тоғысып, симулякр кейіпкердің әдеби шындыққа айналуына себеп болады. Алғашында мүмкін еместей көрінетін жағдай оқиға өрбіген сайын нанымды сипат алып, гипершындық әсеріне енеді.

С. Қасқабасовтың «Қайтпас қайсар кісікиік (кентавр) бейнесінің үлгісі салт атты скиф және сақ адамы болған» деген тұжырымын негізге ала отырып, Асқар Алтайдың кентавр бейнесін таңдап алуы кездейсоқ емес екенін аңғарамыз (Қасқабасов, 2009). Мұнда бір жағынан – ядролық апат салдарынан генетикалық мутацияға ұшыраған сәбилер трагедиясы, екінші жағынан – кентавр образы арқылы сақ-скиф мәдени мұрасымен ұлттық таным сабақтастығы көрініс табады.

Бесарыс – қоғам мен табиғат арасындағы шекарадан тыс қалған бейбақ кейіпкер. Адамдар оны бөтенсініп, жануарлар одан үрке қашады. Бұл – қазіргі жаһандану дәуірінде өзінің рухани және этникалық болмысынан ажыраған адамзаттың символы. Сонымен бірге, Бесарыстың оқшаулығы – кеңестік идеологиядан жапа шеккен қазақ ұлтының рухани трагедиясын да астарлайды. Алайда, шығармада үміт пен ізгілік нышаны да бар. Ата-ананың мейірімі, баласына деген махаббаты Бесарыстың адамдық мәнін тереңдете түседі. Ерекше жаралған сәби де қазақы гуманизм мен рухани кеңдіктің аясына сиятынын автор ерекше нәзіктікпен жеткізеді.

Қорыта айтқанда, Бесарыс– шындықпен мифологияның, ұлттықпен әмбебаптықтың, трагедия мен үміттің түйісу нүктесіндегі көркем кейіпкер. Бұл образ арқылы Асқар Алтай – ядролық дәуір шындығын, ұлттық сананың күйзелісі мен қалпына келу үмітін терең көркемдікпен ұсынған. «Кентавр» әңгімесі – қазақ прозасындағы постмодернистік ізденістің көрнекті үлгісі ғана емес, сонымен қатар адам, табиғат, қоғам арасындағы терең байланысты жаңаша пайымдаған, көркемдік, идеялық тұғыры биік туынды.

Тәуелсіздік кезеңінде жазылған прозалық шығармадағы ерекше кейіпкердің бірі – Досхан Жылқыбайдың Абыл есімді роботы. Л. Сафронованың жіктемесіне сүйенсек, бұл кейіпкер техногенді образ түріне жатады.

«Түс көретін робот» әңгімесінің идеясы адамзат пен технологияның, дәстүрлі құндылықтар мен прогресстің өзара қарама-қайшылығын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді (Жылқыбай, 2024). Әсіресе, адамзат жасаған роботтың өз санасын табуы және осы саналы болмыстың күресі, оған этикалық, философиялық өлшемдер арқылы қарау тұрғысынан байытылған.

Бастапқыда Абылдың адамға ұқсас робот ретінде жасалып, оның әлемге алғаш келуі арқылы белгілі бір экзистенциалдық тәжірибені бейнелейді. Ол өзінің «туылған сәтінде» алғашқы адамдай «жалаңаш» санамен оянып, біртіндеп айналасындағы әлемді, адамзат пен оның тарихын, өз миссиясын түсіне бастайды. Адамзат тарихын цифрлық түрде қабылдап, оның бастауы тіршілік иелерінің алғашқы кезеңдерінен басталатынын түсінеді. Бұл жерде роботтардың адамзатқа қатысты көзқарастары мен ішкі қайшылықтары туралы терең ойлар туындайды: адамдардың бір-бірімен соғысқаны, технологияның дамуы арқылы өз өмірін жеңілдетуге тырысқаны, бірақ соңында оны қалай басқаруға шарасыз болғаны алға тартылады.

Басты кейіпкердің «Абыл» есімін иеленуі Құран Кәрімде баяндалатын Әбіл мен Қабыл оқиғасына меңзейді (Тасмағамбетов, 2010). Адам ата мен Хауа ананың ұлдары Әбіл (Абыл) мен Қабыл туралы Құранда, сондай-ақ Библияда (Каин мен Авель) айтылады. Аңыз бойынша олар алғашқылардың бірі болып Құдайға құрбандық шалады. Әбіл мал өсіруші болғандықтан, ол құрбандыққа отарындағы ең жақсы қойын арнайды, ал Қабыл егінші болғандықтан, құрбандыққа өз өнімінен береді. Алайда, Құдай Әбілдің шын жүректен жасалған құрбандығын қабыл алады, ал Қабылдың құрбандығын қабылдамайды. Іші қызғаныш пен ызаға толған Қабыл інісі Әбілді өлтіреді. Бұл адамзат тарихындағы алғашқы бауырлар арасындағы қақтығыс пен алғашқы кісі өлтіру болып саналады. Осы оқиға адам табиғатындағы қызғаныш пен ызаның қауіптілігін көрсетіп, адамның моральдық жауапкершілігі туралы ой салуға негіз болады.

«Атым Абыл – Адам атаның мейірімді ұрпағымын. Роботтардағы мейірім де менен басталуы тиіс!». Бұл сөздер Абылдың өз болмысын терең түсініп, тек технологиялық әлемде ғана емес, бүкіл болмыста мейірім мен адамгершілік негізін қалпына келтіруге ұмтылғанын көрсетеді. Осы тұста ол адамдарға тән этикалық жауапкершілікті қабылдап, роботтар әлемінде ізгілік, әділдік пен мейірімділікті тарату мақсатын өз міндетіне айналдырады. Абыл адамзаттың көлеңкелі жақтарын – жәбір көрсету, соғыс және билік үшін күрес секілді қылықтарын сын көзбен қабылдайды. Осы тұрғыдан алғанда, шығарма дәстүрлі қазақ танымы мен ислам дініндегі адамның рухани жауапкершілігі туралы ойлармен үндес келеді.

Қазіргі қоғамдағы iOS пен Android сияқты технологиялық алыптардың бәсекесін мысалға келтіру арқылы автор заманауи оқырман назарын аударуды көздейді. Бұл тәсіл шығарманың өзектілігін күшейтіп қана қоймай, технологияның адам өміріне ықпалының күшеюін және үлкен корпорациялар мен жүйелердің бәсекесі жеке адамның еркіндігі мен таңдауын қалай шектеуі мүмкін екенін меңзейді.

«Ал біздің қоғамда әдебиет өлген күні-ақ роботтардан жеңіліп қойған едік» деген сөздер шығарманың негізгі идеясын ашады. Әдебиет – тек сезім мен оқиғалардың жиынтығы емес, ол адам санасы мен моральдық құндылықтарды қалыптастыратын рухани негіз, мәдени мұра. Әдебиеттің «өлімі» – қоғамның рухани құндылықтардан ажырауын, ішкі жан дүниенің жойылуын білдіреді. Әдебиет жоғалғанда, адамдар ойлау мен сезіну қабілетінен айырылып, біртекті, рухсыз қоғамға айналады. Роботтардың

«жеңісі» – рухани құндылықтарын жоғалтқан адамдардың өз болмысынан ажырауының символы іспеттес.

Симулякрдің негізгі қызметтерінің бірі – гиперреалдық әлем құру. Мұндай кеңістікте шынайылық пен қиялдың ара-жігі көмескіленіп, кейіпкердің болмысы мен өзіндік «мені» тұрақсыз сипатқа ие болады. Сондықтан симулякр субъективтілік пен идентификация мәселелерін зерттеудің маңызды категориясы ретінде қарастырылады (Sarsembayeva et al., 2025). Осы тұрғыдан алғанда, Досхан Жылқыбайдың «Түс көретін робот» әңгімесіндегі Абыл бейнесі симулякрлық кейіпкердің сипатын танытады. Ол сыртқы болмысы жағынан робот болғанымен, түс көру, сезіну, ой толғау секілді адамға тән қасиеттерді иеленеді. Нәтижесінде кейіпкердің адам мен машина арасындағы болмысы екіұдай сипат алып, оның шынайы табиғатын анықтау күрделене түседі. Автор Абылдың саналы болмысы мен рухани күресі арқылы технологиялық өркениет жағдайындағы адамгершілік құндылықтардың өзгерісін көрсетіп қана қоймай, адамның мәні мен тұлғалық бірегейлігі туралы философиялық мәселелерді де көтереді. Осылайша шығармадағы робот бейнесі гиперреалдық кеңістіктің көрінісіне айналып, оқырманды шынайылық пен жасандылықтың арақатынасы туралы ойлануға жетелейді.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Аталған шығармалардың көркемдік табиғатын талдай келе, симулякр кейіпкердің қазақ әдебиетіндегі маңызы зор екенін айтуға болады. Мұндай кейіпкерлерді талдау қазақ қоғамының рухани ахуалын, отарсыздану кезеңіндегі ұлттық өзіндік сананың дағдарысы мен ізденістерін терең түсінуге мүмкіндік береді. Әдебиеттану тұрғысынан да симулякр кейіпкерді зерттеу – әдеби кейіпкер теориясын байытып, классикалық канондарға қарсы амалдарды пайымдауға жол ашады. Бұл құбылыс ең алдымен тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиетіміздің әлемдік әдеби процесстен қалыс қалмай, онымен үндес жаңа форма, идея іздегенін көрсетеді.

Жазушының рухани жан дүниесіне сәйкес оның көркемдік әлемі жасалады. Өмірді танып-білу, адамның табиғатына үңілу қоғамдық талаптың биігіне көтеріліп, айналасының ұлттық сипаттарын ашу, характерлердің жанды, нәзік сырларын тауып, қай тақырыпта жазса да, ол халқының бағалы мұрасына айналатындай болғаны жөн.

Кесте 1 – Қазіргі прозадағы кейіпкер трансформациясы

Кейіпкер	Жасалу тәсілі	Символдық мәні
Қоңырқаз	Магиялық реализм. Аққу-қаз архетипі, «құс-адам» бейнесі	Рух тазалығы мен табиғи болмысты жоғалтпау. Табиғат пен адам бірлігі.
Бесарыс (Кентавр)	Миф. Тотемдік кентавр, мутацияланған бала	Ядролық апаттың рухани-ұлттық салдарын ескерту. Таза табиғат пен адам санасының бұзылуы.
Абыл робот	Техногенді бейне	Адамзаттың технологияға тәуелділігін көрсетеді. Табиғи болмыстан алыстап, рухани құндылықтардың әлсіреуін бейнелейді. Абыл робот — адам мен машина арасындағы шекараның жойылып бара жатқанын аңғартады. Сонымен қатар, ол прогресс пен қауіптің қатар жүретінін ескертетін белгі.

Суреткер өзінің шығармашылық еркін туындысы арқылы білдіреді. Әдеби туынды өмір шындығын көркем түрде жүзеге асырады. Сондықтан туынды жасаушы субъект көптеген күрделі құбылыстардың ортасында болады. Ол өзінің шығармашылық жігерін көркем болмысты дүниені жасауға жұмсайды (Тұрысбек, 2014).

А. Алтай, А. Кемелбаева, Д. Жылқыбай сынды жазушылар шығармаларында кейіпкер трансформациясы – дәл сол рухани тереңдікке ұмтылудың бір көрінісі. Олар қоғам шындығын тікелей емес, символдар, мифологиялық немесе архетиптік құрылымдар арқылы бейнелеу арқылы көркемдік танымның жаңа қырын ашады (1-кесте). Мұндай тәсілдер жазушының шығармашылық еркіндігінің айғағы, өйткені ол қалыптасқан форма мен баяндау құрылымынан шығып, көркем шындықты өз дүниетанымы арқылы қайта тудырады. Бұл - жоғарыда айтылған «туынды жасаушы субъектінің күрделі құбылыстар ортасында болып, көркем болмыс жасауға шығармашылық жігерін жұмсауының» нақты мысалы. Сонымен, қазіргі қазақ прозасындағы күрделі симулякр-кейіпкерлер – жазушылардың өз рухани болмысына сай өмірді тереңнен танып-біліп, оны көркемдік тұрғыдан қайта бейнелеу арқылы ұлттық құндылықтарды жаңаша пайымдауға ұмтылуының нәтижесі.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ прозасындағы симулякр-кейіпкерлер – жазушылардың рухани ізденісі мен көркемдік жаңашылдығының айқын көрінісі. Мұндай бейнелер арқылы қаламгерлер адам мен қоғам, табиғат пен технология арасындағы күрделі байланыстарды терең пайымдайды. Кейіпкер трансформациясы ұлттық болмыстың өзгерісі мен дағдарысын ғана емес, оны қайта тану мен жаңғырту жолындағы ізденістерді де аңғартады. Символдық, мифологиялық және техногендік образдар арқылы авторлар дәстүрлі көркемдік шеңберден шығып, әдебиетке жаңа мазмұн мен пішін әкеледі. Осылайша, симулякр-кейіпкерлер қазіргі әдеби процестің әлемдік үрдістермен үндесе дамып, ұлттық әдебиеттің мазмұндық әрі теориялық тұрғыдан баюына ықпал етіп отырған маңызды құбылыс болып табылады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚРҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын AP25796591 «Қазақ прозасындағы симулякр (тәуелсіздік кезеңі бойынша)» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

ЖИ құралдарының қолданылуы

Жасанды интеллект құралдары жекелеген тіркестердің редакциялық баламаларын салыстыру, библиографиялық мәліметтерді рәсімдеу, транслитерациялау және халықаралық АРА дәйексөз беру стандартына сәйкестендіру үдерісінде ішінара пайдаланылды

Авторлардың қосқан үлесі. С. Айтуғанова зерттеу жұмысының негізгі идеясын ұсынып, тақырыптық бағытты айқындады, сондай-ақ зерттеу материалдарының басым бөлігін саралап, жүйелеуге жетекшілік етті. **С. Сарсембаева** зерттеу деректерін жинақтап, алынған нәтижелерді нақтылап, мақаланың рәсімделуін қамтамасыз етті. Сонымен қатар, мазмұндық тұтастығы мен ұсынылған деректердің дәйектілігін талдауға да белсенді атсалысты.

Әдебиеттер тізімі

- Абдуллина, А. Б., Доскеева, Ш. А., Түлебаева, Қ. Т. (2023). Мифологиядағы құстың орнитоморфты архетипі (А. Кемелбаеваның «Қоңырқаз» әңгімесі негізінде). Керуен, 2(79), 177–185.
- Алтай, А. (2024). Кентавр әңгімесі. Қолжетімді: <https://bilim-all.kz/article> (қаралған күні: 10.10.2024).
- Аристотель. (1927). Поэтика (пер. с древнегреч.). Л.: 124 с.
- Белинский, В. Г. (1953). Полное собрание сочинений (в 13 т., т. 2). М.: 766 с.
- Горький, М. (1984). О литературе: воспоминания, статьи. Алматы: 423 с.
- Делёз, Ж., Гваттари, Ф. (2007). Анти-Эдип: капитализм и шизофрения (пер. с фр.). Екатеринбург: 672 с.
- Делёз, Ж., Гваттари, Ф. (2015). Кафка: за малую литературу (пер. с фр.). М.: 112 с.
- Деррида, Ж. (2000). О грамматологии (пер. с фр.). М.: 512 с.
- Әдебиеттану терминдерінің сөздігі (1996) / құраст. З. Ахметов, Т. Шанбаев. Алматы: 240 б.
- Жылқыбай, Д. (2024). Түс көре алатын робот әңгімесі. Қолжетімді: <https://aqzhelken.kazgazeta.kz/news/34380> (қаралған күні: 10.10.2024).
- Кемелбаева, А. (2024). Қоңырқаз әңгімесі. Қолжетімді: <https://surli.cc/gqxwjd> (қаралған күні: 10.10.2024).
- Қабдолов, З. (2002). Сөз өнері: оқу құралы. Алматы: Санат. 360 б.
- Қазақ әдебиеті: энциклопедиялық анықтамалық (2010) / ред. И. Н. Тасмағамбетов. Алматы: 576 б.
- Қасқабасов, С. (2009). Ойөріс. Алматы: 303 б.
- Лотман, Ю. М. (1970). Структура художественного текста. М.: Искусство. 384 с.
- Сарсембаева, С. (2025). Қазіргі қазақ прозасындағы симулякр кейіпкерлер (А. Алтайдың «Кентавр» әңгімесі, Т. Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» хикаяты, А. Кемелбаеваның «Қоңырқаз» әңгімелері негізінде). Профессор Арап Еспенбетов: әдеби өлкетану және ғылыми мектеп: халық ғыл.-тәжір. конф. Семей: Shakarim University, 51–54 б.
- Сафронова, Л. В. (2007). Автор и герой в постмодернистской прозе: автореф. дис. док. филол. наук: 10.01.08. Алматы: 44 с.
- Скоропанова, И. С. (2002). Русская постмодернистская литература. М.: Флинта. 608 с.
- Тұрысбек, Р. С., Байтанасова, Қ. (2014). Қазіргі кезең әдебиеті: оқулық. Астана: 360 б.
- Уэллек, Р., Уоррен, О. (1978). Теория литературы (пер. с англ.). М.: Прогресс. 325 с.
- Barthes, R. (1967). The death of the author. Aspen, 5–6, 1–6.
- Forster, E. M. (1927). Aspects of the Novel. London: 224 p.
- Greimas, A. J. (1987). Actants, actors, and figures. In On Meaning: Selected Writings in Semiotic Theory (pp. 106–120). Minneapolis.
- Miller, J. H. (1980). Wuthering Heights and the ellipses of interpretation. Notre Dame English Journal, 12(2), 85–100.
- Sarsembayeva, S., Aituganova, S., Amangazykyzy, M., Sekey, Z., & Sabyrbayeva, R. (2025). The functional purpose of the simulacrum in postmodern literature. Critical Survey, 37(4), 17–36. <https://doi.org/10.3167/cs.2025.370402>
- Weinsheimer, J. (1979). Theory of character: Emma. Poetics Today, 1(1–2), 185–211.

С. Айтуганова, С. Сарсембаева*

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Особенности репрезентации персонажей-симулякров в художественном произведении

Аннотация. В статье всесторонне рассматриваются трансформация персонажа и художественная природа персонажей-симулякров в современной казахской прозе. В ходе исследования анализируется переход от традиционной реалистической модели героя к постмодернистским сложным, многослойным и фрагментарным образам, а также выявляются

его историко-культурные предпосылки. Авторы раскрывают теоретические основания понятия персонажа-симулякра и рассматривают его в контексте структуралистской, постструктуралистской и постмодернистской методологий. На материале произведений казахских писателей А. Алтая, А. Кемелбаевой и Д. Жылкыбая анализируются художественные особенности и семантическая нагрузка персонажей магического реализма, мифологических и техногенных образов — Қоңырқаз, Бесарыс (Кентавр), Абыл-робот.

В статье показано, что персонажи-симулякры отражают духовное состояние казахского общества, кризис и процессы обновления национального самосознания в период деколонизации, выступая значимым культурно-познавательным феноменом. Через подобные образы раскрываются изменения представлений о художественной реальности, новый характер взаимоотношений между автором и персонажем, а также усиление интертекстуальных связей в художественном тексте. Симулякр интерпретируется не как трансформированное продолжение традиционной героической модели, а как художественное выражение переосмысления ценностных ориентиров, изменений личностной идентичности и духовных ориентиров современного общества. Присущие персонажам-симулякрам нестабильность, многозначность и размытость границ между реальностью и воображением рассматриваются как важные признаки эстетических поисков современной казахской прозы.

По результатам исследования делается вывод, что персонажи-симулякры оказывают существенное влияние на художественно-идейное развитие современной казахской литературы и усиливают её связь с мировым литературным процессом.

Ключевые слова: художественное произведение, симулякр-персонажи, образ персонажа, магический реализм, мифологический образ, техногенный персонаж, литературный анализ.

S. Aituganova, S. Sarsembayeva*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Features of representation of simulacrum characters in literary works

Abstract. The article examines character transformation and the artistic nature of simulacrum-characters in contemporary Kazakh prose. The study analyzes the transition from the traditional realist model of character to postmodern complex and fragmented images, identifying the historical and cultural factors behind this process. The theoretical foundations of the simulacrum-character concept are explored through structuralist, poststructuralist, and postmodern approaches. Based on the works of Kazakh writers A. Altai, A. Kemelbayeva, and D. Zhylkybay, the article focuses on the artistic features and semantic functions of magical realist, mythological, and technogenic characters, including Qonyrqaz, Besarys (Centaur), and Abyl Robot.

The study demonstrates that simulacrum-characters reflect the spiritual condition of Kazakh society, as well as the crisis and renewal of national identity during the decolonization period. Through such images, changes in the concept of literary reality, new forms of interaction between author and character, and stronger intertextual connections become evident. Simulacrum-characters are interpreted as artistic representations of shifting values and changing identity in contemporary society. Their instability, ambiguity, and blurred boundaries between reality and imagination reveal key aesthetic tendencies in modern Kazakh prose. The article concludes that simulacrum-characters contribute to the artistic development of contemporary Kazakh literature and strengthen its connection with global literary processes.

Keywords: literary work, simulacrum characters, character image, magical realism, mythological image, technogenic character, literary analysis.

References

Abdullina, A. B., Doskeeva, Sh. A., & Tulebayeva, K. T. (2023). Mifologiyadagy kustyn ornitomorfty arkhetipi (A. Kemelbayevanyn «Konyrkaz» angimesi negizinde) [The ornithomorphic archetype of the bird in mythology (Based on A. Kemelbayeva's story "Konyrkaz")]. *Keruen*, 2(79), 177–185.

- Altai, A. (2024). Kentavr [Centaur]. Retrieved October 10, 2024, from <https://bilim-all.kz/article>
- Aristotle. (1927). Poetika [Poetics] (Trans. from Ancient Greek). Leningrad.
- Belinsky, V. G. (1953). Polnoe sobranie sochinenii [Complete works] (Vol. 2). Moscow.
- Gorky, M. (1984). O literature: Vospominaniya, stat'i [On literature: Memoirs and articles]. Almaty.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2007). Anti-Edip: Kapitalizm i shizofreniya [Anti-Oedipus: Capitalism and schizophrenia] (Trans. from French). Yekaterinburg.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2015). Kafka: Za maluyu literaturu [Kafka: Toward a minor literature] (Trans. from French). Moscow.
- Derrida, J. (2000). O grammatologii [Of grammatology] (Trans. from French). Moscow.
- Akhmetov, Z., & Shanbayev, T. (Comp.). (1996). Adebiettanu terminderinin sozdigi [Dictionary of literary studies terms]. Almaty.
- Zhylkybai, D. (2024). Tus kore alatyn robot [The robot that can dream]. Retrieved October 10, 2024, from <https://aqzhelken.kazgazeta.kz/news/34380>
- Kemelbayeva, A. (2024). Konyrkaz [Konyrkaz]. Retrieved October 10, 2024, from <https://surli.cc/gqxwjd>
- Kabdolov, Z. (2002). Soz oneri [The art of words]. Almaty: Sanat.
- Tasmagambetov, I. N. (Ed.). (2010). Kazak adebiyeti: Entsiklopediyalyk anyktamalyk [Kazakh literature: Encyclopedic handbook]. Almaty.
- Kaskabasov, S. (2009). Oioris [Intellectual horizon]. Almaty.
- Lotman, Yu. M. (1970). Struktura khudozhestvennogo teksta [The structure of the artistic text]. Moscow: Iskusstvo.
- Sarsembayeva, S. (2025). Kazirgi kazak prozasyndagy simulyakr keipkerler (A. Altaidyn «Kentavr» angimesi, T. Asemkulovtyn «Bektorinin kazynasy» khikayaty, A. Kemelbayevanyn «Konyrkaz» angimeleri negizinde) [Simulacrum characters in contemporary Kazakh prose]. In Professor Arap Espenbetov: Literary local history and scientific school (pp. 51–54). Semey: Shakarim University.
- Safronova, L. V. (2007). Avtor i geroi v postmodernistskoi proze [Author and hero in postmodernist prose] (Doctoral dissertation abstract). Almaty.
- Skoropanova, I. S. (2002). Russkaya postmodernistskaya literatura [Russian postmodernist literature]. Moscow: Flinta.
- Turysbek, R. S., & Baitanasova, K. (2014). Kazirgi kezen adebiyeti [Contemporary literature]. Astana.
- Wellek, R., & Warren, A. (1978). Teoriya literatury [Theory of literature] (Trans. from English). Moscow: Progress.
- Barthes, R. (1967). The death of the author. Aspen, 5–6, 1–6.
- Forster, E. M. (1927). Aspects of the novel. London.
- Greimas, A. J. (1987). Actants, actors, and figures. In On Meaning: Selected Writings in Semiotic Theory (pp. 106–120). Minneapolis.
- Miller, J. H. (1980). Wuthering Heights and the ellipses of interpretation. Notre Dame English Journal, 12(2), 85–100.
- Sarsembayeva, S., Aituganova, S., Amangazykyzy, M., Sekey, Z., & Sabyrbayeva, R. (2025). The functional purpose of the simulacrum in postmodern literature. Critical Survey, 37(4), 17–36. <https://doi.org/10.3167/cs.2025.370402>
- Weinsheimer, J. (1979). Theory of character: Emma. Poetics Today, 1(1–2), 185–211.

Авторлар туралы мәлімет:

Айтуганова Саулеш Шамшаевна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: s-atuganova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7619-4310>

Сарсембаева Сымбат Армановна – хат-хабар үшін автор, PhD, постдокторант. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: ssarsembayeva.kz@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1659-5446>

Aituganova Saulesh Shamshayevna – Candidate of Philology, Professor. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: s-atuganova@mail.ru , ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7619-4310>

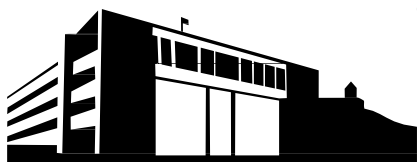
Sarsembayeva Symbat Armanovna – corresponding author, PhD, postdoc. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: ssarsembayeva.kz@gmail.com , ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1659-5446>

Айтуганова Саулеш Шамшаевна – кандидат филологических наук, профессор. Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: s-atuganova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7619-4310>

Сарсембаева Сымбат Армановна – автор для корреспонденции, PhD, постдокторант Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: ssarsembayeva.kz@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1659-5446>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.09

Шолу мақаласы

Ж. Бимұратқызы^{1*}, Ғ.Ә. Тұяқбаев²

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
(E-mail: ¹zhanar.bi@mail.ru; ²turmagambet@mail.ru)

ТҮРМЕ ӘДЕБИЕТІ: ЗЕРТТЕЛУІ, АВТОБИОГРАФИЯЛЫҚ СИПАТ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ. PRISMA ӘДІСІМЕН ЖАСАЛҒАН СИСТЕМАТИКАЛЫҚ ШОЛУ

Аңдатпа. Шолу мақаласы түрме әдебиетіндегі авторлық ұстанымның, шығармашылық ерекшеліктердің сипатын зерттеу белсенділігін талдауға бағытталған. 2015-2025 жылдар аралығындағы түрме әдебиетінің әлемдік зерттелу динамикасына жүйелі талдау жасалған. Шолу әдісі негізінде PRISMA принциптері қолданылды. Талдау жүргізу барысында Scopus деректер базасында индекстелген ғылыми еңбектердің ішінен 11 мақала іріктеліп алынды, әртүрлі елдерде жүргізілген ғылыми жұмыстар қарастырылып, әдеби зерттеулердің бағыттары мен даму үрдістеріне салыстырмалы талдау жасалды. Алынған нәтижелер түрме әдебиетін зерттеудің жаһандық үрдістерін сипаттауға және болашақтағы зерттеу мүмкіндіктерін анықтауға негіз болады.

Зерттеу нәтижелері АҚШ пен Ұлыбританияда түрме әдебиетіне арналған ғылыми жұмыстардың кең таралғандығын және Канада, Румыния, Азия, Австралия мен Африка елдерінде салыстырмалы түрде аз зерттелетінін көрсетті. Бұл көрсеткіштер түрме әдебиетінің ғылыми зерттеулердегі даму кезеңдерінің әлі де жетілдіру мен тереңдетуді қажет ететінін көрсетеді. Түрме әдебиеті адамның күрделі өмірлік жағдайлардағы рухани күші мен шығармашылық әлеуетін, сондай-ақ қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздік мәселесін ашып көрсететін бірегей әдеби бағыт ретінде сипатталады. Зерттеулер түрме әдебиетінің әлеуметтік және мәдени құбылыстарды бейнелеудегі рөлін, оның әділет жүйесі, адам құқықтары және реабилитация үдерісін жақсартудағы ықпалын анықтауға көмектеседі. Сонымен қатар, түрме әдебиеті әдебиеттану ғылымында ерекше орын алып, көркем шығармалардың стильдік, мазмұндық және эстетикалық ерекшеліктерін талдау арқылы әдебиет пен қоғам арасындағы өзара байланыстарды ашуға септігін тигізеді. Түрме әдебиетінің зерттелуі әдебиеттің қоғамның дамуындағы және гуманизациясына қосқан үлесін бағалауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: түрме әдебиеті, авторлық ұстаным, автобиографиялық сипат, әдеби стильдер, PRISMA әдісі.

Түсті: 09.06.2025; Жөнделді: 13.10.2025; Мақұлданды: 15.06.2026; Онлайн қолжетімді: 30.06.2026

Түрме – тәртіппен қатаң режимдегі жүйе. Осындай қатаң жүйеге әлем халықтарының әрбір елді мекенінде, аймақтарында мемлекеттік саяси жүйеге қарсы шыққан қаламгерлер лек-легімен тар қапасқа тоғылды. Тар қапасқа танылған ұлтшыл азаматтар өздерінің жан қайғысын, ыза-шерін, наласын, арман-үмітін өлең, жыр немесе прозалық туындылар арқылы білдірген. Олардың жазылу тарихы, оқырманның қолына жетуі, ғылыми айналымға түсуі - өз алдына бір бөлек мәселе (Тоқтарбай, 2021).

Түрме әдебиеті – әдебиеттану ғылымында ерекше орын алатын жанр. Оның ерекшелігі тек қана түрмеде жазылған шығармалардың мазмұнынан ғана емес, сонымен қатар оның қоғамдық және мәдени контекстен туындайтын мәнінен де байқалады. Түрме әдебиетінің басты ерекшеліктерінің бірі – авторлық ұстаным мен шығармашылық ерекшеліктердің тереңдігін көрсететін автобиографиялық сипаттың айқын көрінуінде. Бұл әдебиет түрмеде болған адамның жеке өмірін ғана емес, оның рухани әлемі мен ішкі тартысын, сондай-ақ қоғамдық әділеттілікке, адам құқықтары мен еркіндікке деген көзқарастарын айқындайды. Түрме әдебиетіндегі авторлық ұстаным шығарманың құрылымында, тілінде, стилінде және негізгі тақырыптарында көрініс табады. Түрме жазушыларының шығармашылығы көбінесе қоғамның әділетсіздігі, саяси қуғын-сүргін, адамның рухани беріктігі және жеке тұлғаның ішкі күресі мен шектеулі өмір жағдайларында өз құндылықтарын сақтау мәселелерін қозғайды. Мұндай шығармалар автордың еркіндігі мен көркемдік ойлауының шектеулеріне қарамастан, терең адамгершілік және әлеуметтік мәселелерді көтеруге мүмкіндік береді. Автобиографиялық сипаттың түрме әдебиетіндегі орны айрықша маңызды. Әдебиеттегі әрбір шығарма – автордың жеке тұлғасының ғана көрінісі емес, сол кезеңнің саяси, әлеуметтік және мәдени контекстін ашатын құнды дерек. Түрмеде болған адамдардың шығармалары көбінесе олардың өміріндегі зорлық-зомбылық, саяси репрессиялар мен моральдық тұрғыдан бұзылған қоғамды бейнелейді. Түрме әдебиеті автордың жеке басының ауыспалы күйін, қоғамдағы әділетсіздікті көруге деген талпынысын көрсетеді, сондай-ақ ол қоғамның жалпы саяси және әлеуметтік жағдайын, адам құқықтары мен әділеттіліктің бұзылуын айқындайды (Тоқтарбай, 2021).

Түрме жазушыларының шығармашылығы арқылы адам өмірінің күрделі кезеңдеріндегі рухани күш-жігері мен шығармашылық әлеуеті, әлеуметтік әділеттілік пен адам құқықтарын қорғауға бағытталған үндеу мен әдеби процестің ерекшеліктері анықталады. Сонымен қатар, мақала түрме әдебиетінің өзіндік ерекшеліктерін, оның ішінде стильдік, тілдік және құрылымдық ерекшеліктерін, сонымен қатар автордың ішкі дүниесін бейнелеудегі қабілетін ашуды көздейді. Түрме әдебиетінің өзіндік стилі мен тілдік ерекшеліктері бар. Оның шығармалары эмоциялық және философиялық тұрғыдан терең болып келеді, себебі олар автордың ішкі әлемінің күрделі ағымдарын көрсетуге бағытталған. Түрме жазушыларының шығармашылығы белгілі бір кезеңнің шындығын ашып, осы уақыттың адамдары мен олардың тағдырларын терең сезіммен сипаттайды.

Қорыта айтқанда, түрме әдебиеті – қоғамдық және адамгершілік тұрғыдан маңызды әлеуметтік феномен. Оның ішінде авторлық ұстаным мен шығармашылық ерекшеліктер ерекше орын алады. Түрме әдебиетін зерттеу арқылы біз адам рухының күшін, төзімділігін, күрескерлігін және әділеттілік пен еркіндікке деген ұмтылысын тереңірек

түсінуге мүмкіндік аламыз. Автобиографиялық сипаттың маңызы осы әдебиеттің шынайылығын айқындайды, сондай-ақ автордың ішкі жан дүниесін бейнелеудегі ерекше қабілетін көрсетеді.

Шолу мақалада талданған жұмыстардың мақсаты - зерттеу шеңберінде түрме әдебиетіндегі авторлық ұстаным мен шығармашылық ерекшеліктердің мәнін ашу, сондай-ақ автобиографиялық сипаттың бұл әдеби жанрдағы орнын және дамуын анықтау барысында PRISMA әдісімен систематикалық шолу жасау.

Осы зерттеу аясында төмендегі зерттеу сұрақтары талқыланды:

RQ1. Түрме әдебиетінің зерттелу ауқымы қандай географиялық аймақтарды қамтиды және қандай ғылыми салалар мен уақыт аралығында зерттелген?

RQ2. Түрме әдебиетіндегі авторлық ұстаным қандай көркемдік ерекшеліктер арқылы байқалады және автобиографиялық сипаттың әдеби-көркемдік маңызы қандай?

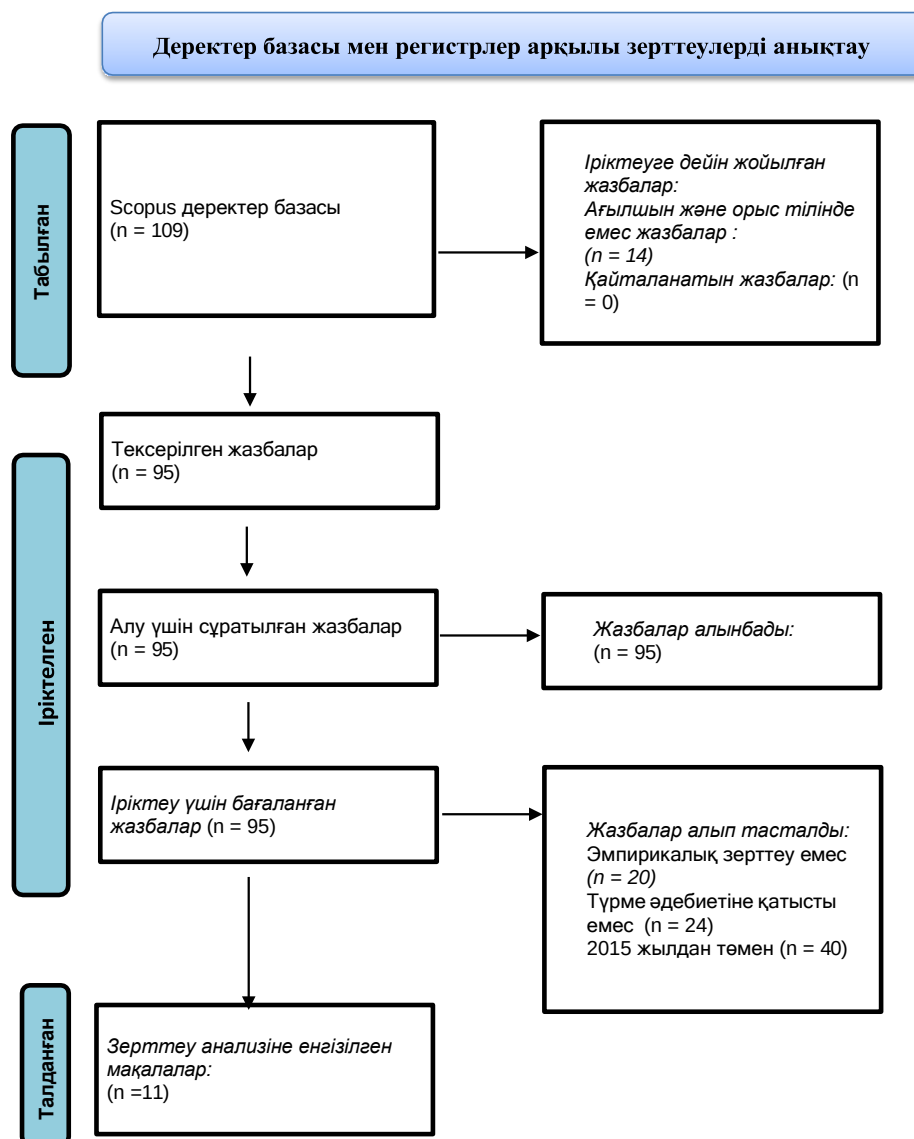
RQ3. Түрме жазушыларының шығармаларында қолданылатын әдеби стильдер мен баяндау құрылымдары қандай?

RQ4. Түрме жазбаларының қоғамға ықпалы қандай және олар әдебиетте қандай орын алады?

Зерттеу әдістері

Зерттеу шеңберінде жарияланымдарға төрт негізгі зерттеу сұрағы қойылып, оларды талдау үшін PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) әдісі қолданылды. Бұл әдіс зерттеулерді жүйелі түрде іздеу, іріктеу, бағалау және талдау үдерісін кезең-кезеңімен сипаттауға мүмкіндік береді. Зерттеу тақырыбына қатысты ақпаратты іздеу барысында Scopus деректер базасында «TÜRME ӘДЕБИЕТІ» кілт сөздері қолданылды. Іздеу нәтижесінде 1867-2015 жылдар аралығында ағылшын және орыс тілдерінде жарық көрген 95 құжат анықталды. Олардың құрамына ғылыми мақалалар, конференция материалдары, монографиялар және өзге де академиялық жарияланымдар кіреді. Аталған іздеу үдерісі түрме әдебиетін зерттеуге бағытталған жұмыстарды жүйелеуді және кешенді түрде систематикалық шолуды көздеді. Іріктелген дереккөздер түрме әдебиеті саласындағы ғылыми ізденістер үшін маңызды мәліметтер ұсынып, зерттеу нысанын жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді. Жинақталған мәліметтер соңғы онжылдықты (2015–2025 жылдар аралығын) қамтитындықтан, қазіргі зерттеулердің өзектілігін көрсетеді. Жылдар бойынша жіктеу нәтижесінде 55 құжат таңдалып алынды. 1-кестеде көрсетілгендей, зерттеу тақырыбы мен іріктеу критерийлері бойынша жалпы саны 95 мақала анықталды, қайталанған жазбалар кездеспеді, себебі тек Scopus дерекқорынан алынған мәліметтер пайдаланылды. Іріктеу кезеңінде зерттеу талаптарына сәйкес келмейтін құжаттар алынып тасталды: эмпирикалық зерттеу жүргізілмеген материалдар, шолу мақалалары, 2015 жылға дейін жарық көрген жарияланымдар және түрме әдебиетіне қатысы жоқ зерттеулер қарастырылмады. Барлық табылған деректер алдын ала сүзгіден өткізіліп, олардың тақырыптары мен аннотациялары мұқият тексерілді. Осылайша, зерттеу тақырыбына сәйкес келмейтін мақалалар шығарылып, тек зерттеу нысанына тікелей қатысты ғылыми еңбектер талдауға қабылданды. PRISMA әдістемесі негізінде Scopus деректер базасынан іріктелген 11 ғылыми мақала жүйелі әдеби шолу шеңберінде талдаудан өтті (1-кесте).

Кесте 1. PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) әдісі

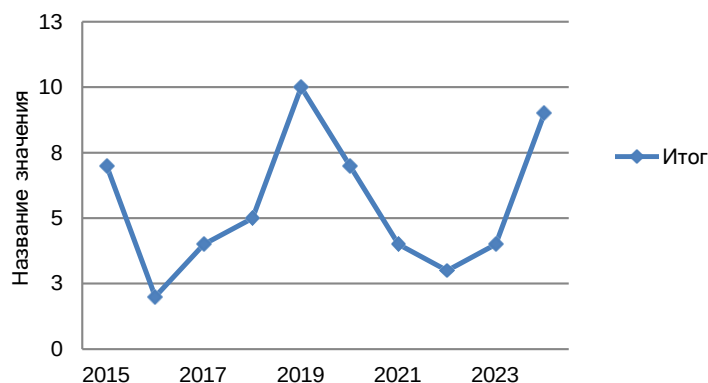
Нәтижелері мен талқылаулар

RQ1. Көркем әдебиеттің зерттелу ауқымы қандай географиялық аймақтарды қамтиды және қандай ғылыми салалар мен уақыт аралығында зерттелген?

Түрме әдебиетіне қатысты зерттеулер мен қажетті материалдар тым аз. Осы негізде соңғы онжылдықта (2015-2025 жж.) түрме әдебиеті бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарының айтарлықтай өсуі байқалмағаны. 1-суретте көрсетілген мәлімет бойынша 2015 жылдан бері қарай бұл саланы зерттеудің пайыздық көрсеткіші әртүрлі. 2015-2019 жыл аралығында зерттеулер саны 7-10 аралығында болса, 2020-2024 жылдар аралығы зерттеулер саны 7-10 аралығын көрсетеді, дегенмен бұл зерттеудің өзектілігін жоққа шығармайды (1-сурет). 2025 жыл бойынша арнайы ғылыми басылымдардың жарияланып үлгермеуіне байланысты, бұл жылға қатысты мәлімет әзірге жоқ. Түрме әдебиетіндегі авторлық ұстаным мен шығармашылық ерекшеліктерді зерттеуге деген

қызығушылық артып келеді. Түрме әдебиеті арқылы автордың өмірбаяны мен рухани болмысы туралы мәліметтерді жеткізу, оның шығармашылық ұстанымын айқындау қазіргі әдебиеттанудағы өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Соңғы онжылдықта бұл бағыттағы ғылыми-зерттеу жұмыстарының саны артқанымен, әлі де кешенді әрі терең зерттеулер қажет екені анық. Түрме әдебиетіндегі автобиографиялық сипаттың рөлін нақтылау үшін әдебиеттану, психологиялық және лингвистикалық тұрғыдан қарастыратын көпқырлы зерттеулер жүргізу маңызды. Сонымен қатар, жаңа әдіснамалық тәсілдерді енгізу арқылы авторлық ұстанымды талдау және шығармашылық ерекшеліктерді анықтау мүмкіндіктері кеңейе түседі.

Жыл бойынша

Сурет 1. Түрме әдебиеті бойынша зерттеу жұмыстарының хронологиялық сызбасы

Түрме әдебиетінің мазмұны мен құрылымдық ерекшеліктерін зерделеу барысында оның түрлі ғылым салаларымен өзара тығыз байланыста дамитынын байқауға болады (2-сурет).

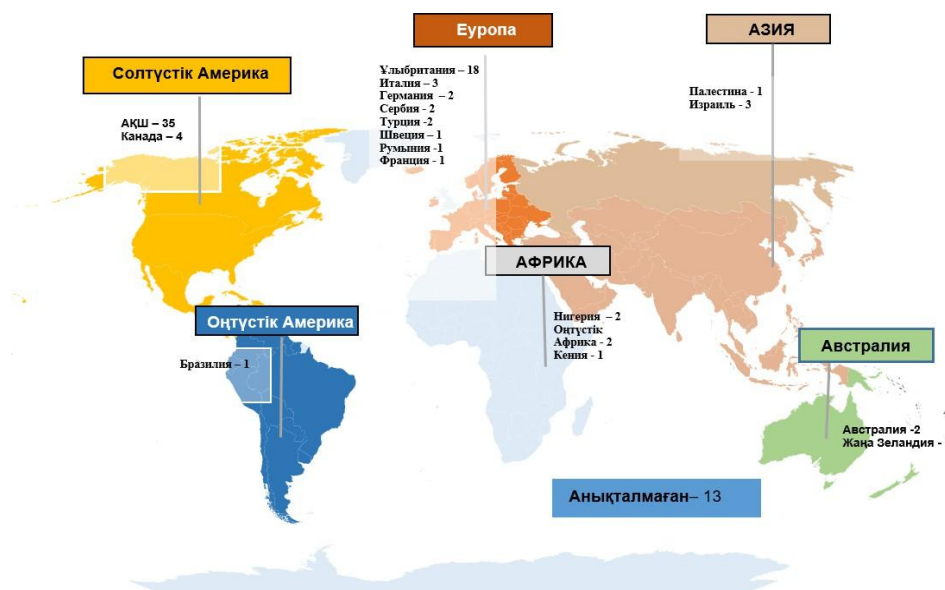
Түрме әдебиетіндегі авторлық ұстаным мен шығармашылық ерекшеліктерді зерттеу бойынша ең көп еңбектер өнер және гуманитарлық ғылымдар саласына (65) тиесілі. Бұл жағдайдың өзіндік негізі бар, себебі түрме әдебиеті мен өнер өзара тығыз байланысты, өйткені екі сала да шығармашылық ізденіс пен эстетикалық құндылықтарға негізделген. Өнер саласында түрме әдебиетінің авторлық ұстанымы мен шығармашылық ерекшеліктері көркемдік тәсілдерді, бейнелі сөздерді, метафораларды және символизмді зерттеуде маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, гуманитарлық ғылымдар түрме әдебиеті арқылы мәдени, тарихи және әлеуметтік мәселелерді талдаумен айналысады, ал авторлық ұстаным мен автобиографиялық сипат осы мәселелерді көркемдік тұрғыдан жеткізудің негізгі құралдары болып табылады. Одан кейін әлеуметтік ғылымдарда (63) әдебиет стилі қоғамның әлеуметтік құрылымдарын, билік қатынастарын және идеологияларын бейнелейтін құрал ретінде қарастырылады. Медицина саласында (7) түрме әдебиеті көбінесе психологиялық жағдайлар, физикалық және рухани сауықтыру, сондай-ақ түрме жүйесіндегі денсаулық сақтау мәселелерімен байланысты зерттеледі. Түрме әдебиетінің тілдік құрылымдарын, стилін және жазасын өтеушілердің психологиялық күйін түсіну, медициналық зерттеулерде түрме жағдайының денсаулыққа әсерін бағалауда маңызды рөл атқарады. Психология саласында (6) түрме әдебиеті жазасын өтеушілердің мінез-құлқын, ішкі дүниесін және психологиялық жай-күйін зерттеу үшін маңызды құрал болып табылады. Осы секілді түрме әдебиетінің стилі әртүрлі ғылыми бағыттарда кешенді түрде зерттеледі. Мұндай зерттеулер түрме әдебиетінің басқа ғылым салаларымен, мысалы, әлеуметтану,

психология, құқықтану, философия және тарих сияқты салалармен байланыстырып, оның қоғамдағы және ғылыми жүйедегі маңыздылығын тереңірек талдауға жол ашады.

Сурет 2. Түрме әдебиеті бойынша зерттеу жұмыстарының пәндік көрсеткіші

Scopus деректер базасында келтірілген зерттеу жұмыстарының негізінде жалпы көркем әдебиет стилін оқыту жұмысы бойынша Солтүстік Америка (39) көш бастап тұрғандығын байқай аламыз (3-сурет). Тақырып бойынша зерттеу жұмыстары әртүрлі елдерде жүргізілген, бірақ олардың саны кейбір елдердеөте аз екендігіндекөріп отырмыз. Әр елдің зерттеу белсенділігі мен ғылыми жұмыстарына әсер ететін бірнеше факторлар болуы мүмкін. Солтүстік Америка кейінгі орында Еуропа – 30 зерттеу. Ал қалған Африка (5), Азия (4), Австралия (3), Оңтүстік Америка (1) елдерінде түрме әдебиетіне қатысты ғылыми зерттеу жұмыстары салыстырмалы түрде аз жүргізілгендігін байқай аламыз. Зерттеулердің 13-інің географиялық аймағы көрсетілмеген. Қазақстан бойынша да Scopus деректер базасында келтірілген зерттеу табылмады. Сондықтан тақырыптың өзекті, зерттеуді қажет екендігін айтуға толық негіз бар.

Сурет 3. Түрме әдебиеті бойынша зерттеу жұмыстарының географиялық көрсеткіші

RQ2. Түрме әдебиетіндегі авторлық ұстаным қандай көркемдік ерекшеліктер арқылы байқалады және автобиографиялық сипаттың әдеби-көркемдік маңызы қандай?

Түрме әдебиеті – саяси, әлеуметтік және мәдени контексті қамтитын ерекше әдеби жанр. Түрлі елдерде пайда болған түрме әдебиеті авторлық ұстанымдарды әртүрлі көркемдік ерекшеліктер арқылы жеткізеді. Түрме әдебиеті түрлі тарихи, саяси және әлеуметтік контекстерде дамығанымен, олардың ортақ белгілері бар.

Жүйелі шолу мақаласында қарастырылған 11 мақалада авторлық ұстаным баяндау тәсілдері, кейіпкер бейнесі, көркемдік стиль және бостандыққа ұмтылу идеялары арқылы беріледі. Бұл зерттеу түрме әдебиетінің әдебиеттанудағы орны мен әлеуметтік маңыздылығын жүйелі түрде түсіндіруге көмектеседі. Палестина, Иран және Түркия түрме әдебиетінде саяси қарсылық пен әділетсіздікке қарсы күрес негізгі тақырып ретінде қарастырылса, АҚШ түрме әдебиетінде білім мен өзін-өзі жетілдіру құндылығы алдыңғы қатарға шығады. Оңтүстік Африка түрме әдебиеті поэзия мен философиялық рефлексияларға негізделсе, ICTY түрме әдебиеті авторларды өзін-өзі ақтау құралы ретінде пайдаланған.

Түрмеәдебиетіндеқолданылатынбаяндаутәсілдері автордың көзқарасын жеткізудің негізгі құралы болып табылады. Палестиналық түрме әдебиетінде (Махмуд Иса) бәрін білетін (омнипотентті) баяндаушы арқылы оқиғалар толық қамтылып, кейіпкерлердің ішкі жан дүниесі ашылады. Бұл тәсіл автордың қарсылық пен әділетсіздікке деген көзқарасын нақты көрсетеді (Igbaria & Jaber, 2015). Ал Түрік түрме әдебиетінде (Селахаттин Демирташ) сатира мен юмор қолданылады. Жазушы түрме жағдайының ауырлығын жеңілдетіп, репрессивті жүйені астарлы түрде әшкерелейді (Mignon, 2024). Иран түрме прозасында (Ali Dashti, Bozorg ‘Alavi, Reza Baraheni) автобиографиялық баяндау басым. Жазушылар өз бастан кешкендерін сипаттау арқылы түрмедегі саяси репрессияның көркемдік бейнесін жасайды (Gould, 2015). АҚШ түрме әдебиетінде (Малкольм Икс, Этеридж Найт) білім мен сауаттылық түрмеден құтылудың жолы ретінде көрсетіледі. Бұл авторлар түрме саясатының адамдардың интеллектуалдық дамуына тигізетін әсерін ашады (Owens-Murphy, 2023). Оңтүстік Африка түрме әдебиетінде (Деннис Брутис, Брейтен Брейтенбах) поэтикалық қарсылық пен автобиографиялық-философиялық рефлексиялар ерекше орын алады. Авторлар түрмені саяси күрестің алаңы ретінде сипаттайды (Lewis, 2020). ICTY трибуналында сотталған соғыс қылмыскерлерінің шығармалары өзін-өзі ақтау және саяси аргументтерді дәлелдеу құралы ретінде көрініс табады (Petrovic, 2018).

Авторлық ұстаным тек баяндау тәсілдері арқылы ғана емес, сонымен қатар әдеби стиль мен көркемдік әдістер арқылы да көрсетіледі. Палестиналық әдебиетте символизм, метафора, интертекстуалдылық кеңінен қолданылады. Әдебиет арқылы саяси қарсылық пен азаттық идеясы көрсетіледі. Түрік түрме әдебиетінде сатира мен гротеск басты ерекшеліктер болып табылады. Бұл тәсіл биліктің шынайы бет-бейнесін көрсетуге мүмкіндік береді. Иран түрме әдебиетінде фрагменттелген баяндау, тарихи шегіністер, автобиографиялық реализм кең таралған. Тіл мен әдеби форма арқылы түрмедегі репрессия мен азаптау сипатталады. АҚШ түрме әдебиетінде түрме білім мен өзін-өзі жетілдіру орны ретінде суреттеледі. Білімділік еркіндікке жетудің құралы ретінде сипатталады.

Оңтүстік Африка түрме әдебиетінде лирикалық стиль мен философиялық рефлексиялар басым. Поэзия арқылы саяси күрес пен гуманизм идеясы бейнеленеді

(Lewis, 2020). Палестиналық әдебиетте кейіпкердің психологиялық әлемі оның жеке саяси күресімен қатар беріледі. Түрік әдебиетінде кейіпкерлер көбінесе ирония мен гротеск арқылы бейнеленіп, қоғамдағы әділетсіздікке назар аударылады. Иран әдебиетінде кейіпкерлер азаптау, тергеу және қудалау процестерінен өтіп, биліктің шынайы бет-бейнесін ашады. Оңтүстік Африка түрме әдебиетінде өлім жазасына кесілген кейіпкерлердің психологиялық күйі ерекше тереңдетіліп көрсетіледі. АҚШ түрме әдебиетінде сауаттылық пен өзін-өзі дамыту негізгі құндылық ретінде сипатталады. Барлық түрме әдебиетінде авторлар бостандыққа деген құштарлық пен әділетсіздікке қарсылық тақырыптарын көтереді. Палестина мен Иран әдебиетінде түрме саяси қарсылықтың символы ретінде сипатталады. АҚШ әдебиетінде түрме білім алу мен өзін-өзі дамыту орны ретінде бейнеленеді. Түрік әдебиетінде түрме саяси репрессияның құралы болып көрінеді, ал авторлар сатира арқылы жүйені әшкерелейді. Оңтүстік Африка түрме әдебиетінде түрме апартеидке қарсы күрестің негізгі алаңы ретінде бейнеленеді. ІСТҮ трибуналындағы түрме әдебиетінде түрме өзін-өзі ақтау мен тарихи оқиғаларды бұрмалау құралы ретінде қолданылады.

Түрме әдебиетіндегі автобиографиялық сипат – автордың жеке тәжірибесіне негізделген шынайы баяндау тәсілі ретінде әдеби туындыларға эмоциялық тереңдік пен сенімділік береді. Түрлі елдер әдебиетінде бұл сипат саяси репрессия, әділетсіздік, азаптау, жалғыздық секілді күрделі тақырыптарды көркем түрде жеткізудің маңызды құралына айналған. Мәселен, палестиналық Махмуд Исаның «Сабирдің хикаясы» және ирандық Bozorg Alavi мен Reza Baraheni шығармаларында автобиографиялық баяндау арқылы репрессиялық жүйелердің шынайы бет-бейнесі ашылып, тарихи оқиғалардың әлеуметтік-саяси контексте түсіндірілуіне жол ашылады. Бұл туындыларда куәгерлік пен естеліктер негізгі баяндау формасы ретінде көркемдікпен үйлесім табады.

Түрме әдебиеті – репрессия жағдайындағы тұлғаның ішкі еркіндігін сақтап қалу мен қарсылық білдіруінің көркем көрінісі. Бұл кеңістікте қалыптасқан авторлық ұстаным көбіне әділетсіз жүйеге қарсы моральдық, саяси немесе діни позицияны білдіреді. Мартин Лютер Кингтің «Бирмингем түрмесінен хаты», Нгуги уа Тионго мен Уоле Соинканың күнделікті жазбалары автордың жеке тағдыры арқылы езілген халықтың үнін жеткізетін, зорлық-зомбылықсыз күреске негізделген көркем мәтіндерге айналған (Bolat & Ekler, 2024).

Ерте жаңа дәуірдегі әйелдер, әсіресе Анна Болейн, Джейн Грей және Елизавета Тюдор, түрмеде жазған маргиналиялар арқылы өз саяси және рухани ұстанымдарын білдірген. Бұл жазбалар – аннотация, өлең және символика арқылы көркем қарсылық білдірудің тәсілі (Smith, 2019). Олардың мәтіндері түрме мен еркіндік арасындағы шекараны шебер бұзып, шеткі жазба кеңістігін авторлық әрекетке айналдырған.

Бразилияда жүзеге асқан «Өлеңге құқық» жобасы да түрмеде отырған тұлғалар үшін әдеби шығармашылықтың әлеуметтік және субъективті мәнін аша түседі. Жоба аясында жазылған поэзиялар – тұтқынның өз-өзімен және қоғаммен диалог орнату амалы, авторлық субъектілікті қалпына келтіру әрекеті (Torres, 2020).

Автобиографиялық сипат кей елдерде философиялық, поэтикалық немесе сатиралық формалармен толықтырылады. Мысалы, Оңтүстік Африка әдебиетінде (Деннис Брутис, Брейтен Брейтенбах) түрме шындығы поэтикалық және философиялық тұрғыда бейнеленіп, рухани еркіндікке ұмтылыстың көркем формасы ретінде беріледі. Ал түрік жазушысы Селахаттин Демирташ автобиографиялық баяндауды сатиралық стильмен үйлестіріп, репрессия мен әлеуметтік әділетсіздікке астарлы

сын айтады. Бұл туындыларда түрме өмірі жеке адамның ішкі жан дүниесін ашуға, қоғаммен байланысын көрсететін көркемдік құралға айналған. Әрбір баяндау формасы оқырманды ойға жетелеп, тұтқынның рухани күйін түсінуге мүмкіндік береді. Батыс әлемінде автобиографиялық сипат өзін-өзі жетілдіру мен тарихи нарративке айналады (Colvin, 2015). АҚШ түрме әдебиетінде (Малкольм Икс) түрме – рухани жаңғыру мен білім арқылы бостандыққа жету жолы ретінде суреттелсе, ІСТҮ трибуналы аясындағы жазбаларда автобиографиялық сипат өзін-өзі ақтау мен тарихи оқиғаларды қайта жазу амалы ретінде қолданылады. Бұл ретте, автобиографиялық элементтер саяси идеология құралы ретінде де көрініс табады. Осылайша, әртүрлі елдердің түрме әдебиетінде автобиографиялық баяндау белгілі бір тарихи-мәдени және әлеуметтік-саяси контексте әрқилы мағынаға ие болып, әдебиеттің көркемдік әрі қоғамдық қызметін арттырады (2-кесте).

Кесте 2. Түрме әдебиетіндегі автобиографиялық сипаттың ұлттық контекстер бойынша ерекшеліктері

Топ	Елдер	Негізгі сипаттамалары
1. Саяси репрессия мен куәгерлік	Палестина, Иран	Түрмедегі әділетсіздік пен азаптауды автобиографиялық баяндау арқылы жеткізеді; естелік пен тарихи куәлікке негізделген.
2. Сатира және әлеуметтік сын	Түркия	Автобиографиялық баяндау сатирамен астасып, репрессия мен әлеуметтік әділетсіздікке қатысты астарлы сын береді.
3. Рухани-эстетикалық рефлексия	Оңтүстік Африка	Поэтикалық және философиялық баяндау арқылы түрмедегі рухани ізденіс, жалғыздық пен еркіндікке ұмтылыс суреттеледі.
4. Өзін-өзі жетілдіру және тәрбие	АҚШ	Автобиографиялық баяндау – білім алу мен рухани даму құралы; әлеуметтік мотивация көзі.
5. Тарихи интерпретация және саяси ақталу	ІСТҮ трибуналы (Югославия)	Автобиографиялық сипат – өзін-өзі ақтау мен тарихи оқиғаларды қайта жазу амалы ретінде қолданылады.

Барлық зерттелген мәтіндерде автобиографиялық сипат көркем шынайылық пен ішкі жан күйзелісін жеткізудің шешуші тетігіне айналған. Түрме кеңістігі шектеулі болғанымен, авторлық еркіндік пен көркем ой тереңдігі бұл шекараны бұзады. Жазу әрекеті – еркіндікке ұмтылыстың әдеби дәлелі.

RQ3. Түрме жазушыларының шығармаларында қолданылатын әдеби стильдер мен баяндау құрылымдары қандай?

Түрме жазушыларының шығармаларында әдеби стиль мен баяндау құрылымы түрме жағдайының әсерінен ерекше сипатқа ие болады. Түрлі елдердегі жазушылар автобиографиялық баяндау, символизм, интертекстуалдылық, поэзиялық стиль, фрагменттелген құрылым сияқты әдеби әдістерді қолдана отырып, өздерінің шығармашылық тәсілдерін қалыптастырады. Бұл жүйелі шолу мақаласында (зерттеуде) АҚШ, Палестина, Түркия, Иран, Оңтүстік Африка және бұрынғы Югославия түрме әдебиеттеріндегі әдеби стильдер мен баяндау құрылымдары салыстырмалы түрде қарастырылады (3-кесте).

Кесте 3. Түрме жазушылары қолданатын негізгі әдеби стильдер

Әдеби стиль	Ерекшеліктер	Қолданылатын елдер
Автобиографиялық баяндау	Жеке тәжірибе мен куәгерлік нарратив	Палестина, Иран, АҚШ, Түркия
Символизм және аллегория	Астарлы мағына, цензурадан айналып өту	Палестина, Иран, Түркия
Сатира және гротеск	Түрме жүйесін сынға алу, репрессияны әшкерелеу	Түркия
Поэтикалық стиль	Лирикалық бейнелер арқылы эмоционалды әсер беру	Оңтүстік Африка
Документалистика мен реализм	Түрме өмірін дәл сипаттау	АҚШ, Югославия
Философиялық және экзистенциалистік ой-толғамдар	Түрме мен бостандық мәселесін терең қарастыру	Оңтүстік Африка
Көпдауыстылық (полифониялық баяндау)	Түрлі көзқарастардың берілуі	Палестина

Түрме әдебиеті – түрлі елдердегі саяси, әлеуметтік және мәдени контекст аясында қалыптасқан көркемдік құбылыс. Түрмеде жазылған шығармаларда тек тұтқындалу жағдайы емес, сонымен қатар адамның рухани болмысы, қоғамға көзқарасы мен ішкі жан дүниесінің драмасы көрініс табады. Бұл әдебиеттің жанрлық сипаты, баяндау құрылымы мен көркемдік тәсілдері елге, автордың өмірлік тәжірибесіне, саяси жүйеге және әдеби дәстүрге байланысты әртүрлі сипат алады. Осы мақалада палестиналық, түрік, иран, АҚШ, Оңтүстік Африка және ІСТҮ трибуналына қатысты түрме әдебиетінің негізгі белгілері салыстырылып, олардың ұқсастықтары мен ерекшеліктері қарастырылады.

Біріншіден, барлық әдебиеттерде түрме тек қана физикалық шектеу орны емес, рухани күрес кеңістігі ретінде бейнеленеді. Мысалы, палестиналық Махмуд Иса мен Оңтүстік Африкалық Брейтен Брейтенбах шығармаларында түрме ішкі еркіндік пен рухани төзімділік алаңы ретінде көрініс табады (Cali, 2024). АҚШ-тың Малкольм Икс сияқты авторлары да түрмені өзін-өзі дамыту мектебі ретінде көрсетеді.

Екіншіден, символизм мен астарлы мағынада сөйлеу – көптеген түрме әдебиеттеріне тән ортақ ерекшелік. Палестиналық, ирандық және оңтүстік африкалық шығармаларда түрме өмірі тікелей емес, символдар мен метафоралар арқылы беріледі. Бұл тәсіл цензураны айналып өтудің немесе оқырманға тереңірек әсер етудің бір құралы ретінде қызмет етеді.

Үшіншіден, уақыт пен кеңістіктің бұзылған құрылымы Иран мен Оңтүстік Африка әдебиеттерінде айқын байқалады. Фрагменттелген баяндау, күнделік пен хат формалары арқылы оқиға үзінділер түрінде беріледі. Бұл әдіс тұтқынның ішкі жан әлеміндегі хаосты, белгісіздікті дәл сипаттауға мүмкіндік береді.

Тағы бір ортақ сипат – саяси контексті көркем құралдармен жеткізу. ІСТҮ трибуналындағы жазбалар мен палестиналық әдебиетте түрме жай ғана жеке бастың тарихы емес, тұтас ұлттың трагедиясы мен күресінің көрінісі ретінде көрінеді (Petrovic, 2018).

Ал, ерекшеліктеріне келер болсақ, әрбір елдің түрме әдебиетінде өзіне тән ұлттық стиль мен көркемдік ерекшелік бар. Мәселен, палестиналық әдебиетте полифония мен символизмге басымдық берілсе, түрік әдебиетінде сатира мен ирония алдыңғы орынға шығады. Селахаттин Демирташтың шығармаларында гротеск пен юмор арқылы түрме

шындығының абсурдтығы бейнеленеді. Бұл тәсіл түрме өмірін жеңілдетіп көрсету үшін емес, оның күлкілі, бірақ қайғылы парадокстарын айқындау үшін қолданылған (Mignon, 2024).

Иран әдебиетінде фрагменттелген құрылыммен аллегориялық баяндау кең таралған. Бұл елдің әдебиетінде цензура мен репрессия жағдайында ойды ашық жеткізудің мүмкін еместігі жазушыларды метафораға, аллегорияға жүгінуге мәжбүрлеген. Bozorg 'Alavi мен Reza Baraheni-дің шығармаларында уақыт пен кеңістік ретсіз беріліп, оқырман оқиға желісін жинақтап қабылдауға мәжбүр болады (Gould, 2015).

АҚШ түрме әдебиеті басқаларынан дараланып тұрады. Мұнда баяндау көбіне автобиографиялық сипатта болып, дидактикалық мәнге ие. Малкольм Икс пен Этеридж Найттың туындылары тұтқынның өзін-өзі тануы мен білім алуы арқылы жаңа болмысқа жету жолын сипаттайды. Әлеуметтік теңсіздік, нәсілдік кемсітушілік пен рухани өсу басты тақырыптар ретінде көрінеді (Owens-Murphy, 2023).

Оңтүстік Африкада, әсіресе апартеидке қарсы күрес кезеңінде түрме әдебиеті лирикалық және философиялық сипат алды. Деннис Брутис пен Брейтен Брейтенбах поэзия арқылы түрмедегі өмірді ғана емес, сол жағдайдағы адам болмысының терең қырларын жеткізе алды. Экзистенциалистік ой-толғамдар мен метафоралар бостандық пен қамау арасындағы философиялық шекараны ашып көрсетеді. Ал ІСТҮ трибуналына қатысты түрме жазбалары ерекше сипатқа ие. Бұл әдебиет түрмедегі адамның жеке тәжірибесінен гөрі саяси риторикаға, тарихи интерпретацияға және өзін-өзі ақтауға бағытталған. Мұнда құжаттық дәлдік пен мемуарлық элементтер қатар қолданылып, авторлар өздерін идеологиялық тұрғыдан қорғауға тырысады (Petrovic, 2018).

Түрме әдебиетінде қолданылатын әдеби стильдер мен баяндау құрылымдары көбінесе авторлардың тарихи, саяси және мәдени жағдайларына тәуелді қалыптасады. Әрбір жазушы түрмедегі жеке тәжірибесін белгілі бір көркемдік құралдар арқылы бейнелей отырып, өзінің ішкі дүниесін ғана емес, сонымен қатар сол қоғамдағы саяси ахуалды да ашып көрсетеді. Осы тұрғыда түрме әдебиетіндегі негізгі стильдік бағыттар мен баяндау құрылымдарын салыстырмалы түрде талдау маңызды.

Палестина мен Иран әдебиеттерінде полифониялық баяндау мен символизм басым қолданылады. Бұл елдерде түрме жай ғана жазалау орны емес, ұлттың күресін, еркіндікке ұмтылысын бейнелейтін кеңістік ретінде сипатталады. Бірнеше кейіпкердің көзімен берілген оқиға желісі (полифония) мен терең мағынаға толы символдар арқылы тұтқын өмірінің ішкі күрделілігі мен үміті бейнеленеді. Метафора мен астарлы бейнелер бұл елдердегі цензура жағдайында авторларға шындықты жанама түрде жеткізуге мүмкіндік береді.

Түрік түрме әдебиетінде сатира мен ирониялық баяндау басым. Мұндағы авторлар гротеск пен юморды пайдалану арқылы түрме өмірінің абсурдтығын, бюрократиялық жүйенің қисынсыздығын бейнелейді. Селухаттин Демирташтың шығармаларында диалог пен ирония түрме шындығына шынайы әрі өткір көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл тұтқынның жанайқайын жеңіл формада, бірақ терең мазмұнмен жеткізудің тиімді жолы ретінде қолданылады (Mignon, 2024).

АҚШ түрме әдебиеті басқа ұлттық үлгілерден ерекше — мұнда реализм мен автобиографиялық баяндау алдыңғы қатарда. Малкольм Икс пен Этеридж Найт сияқты авторлар өз бастарынан кешкен түрме тәжірибесін нақты, деректі оқиғалар арқылы сипаттайды. Бұл шығармаларда өзін-өзі тану, рухани ояну, білім арқылы жаңа өмірге

бет бұру сияқты тақырыптар кеңінен өрбиді. Түрме тек жазаның орны емес, өзгерудің, өкімнің және жаңарудың алаңы ретінде көрінеді (Owens-Murphy, 2023).

Оңтүстік Африка түрме әдебиетінде поэтикалық стиль мен философиялық ой-толғамдар ерекше орын алады. Бұл аймақтағы әдебиет көбінесе поэзия арқылы жеткізіледі, түрме жағдайы – адам еркіндігі мен ар-ожданын философиялық тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік беретін кеңістік. Деннис Брутис пен Брейтен Брейтенбахтың туындыларында түрме мен бостандықтың арасындағы шекара тек физикалық емес, рухани категория ретінде қарастырылады.

ІСТҮ трибуналының түрме әдебиеті — документалистика мен саяси риторикаға негізделген ерекше бағыт. Мұндағы жазушылар өздерін ақтау, тарихи оқиғаларды қайта интерпретациялау, саяси көзқарасын дәлелдеу мақсатын көздейді (Petrovic, 2018). Мемуарлық баяндау, құжаттық дәлдік пен идеологиялық ұстанымдар арқылы жазылған бұл шығармаларда түрме жазушының жеке драмасынан гөрі, саяси ұстанымның трибунасына айналады (4-кесте).

Кесте 4. Түрме әдебиетінде қолданылатын әдеби құрылымдар

Әдеби құрылым	Ерекшеліктер	Қолданылатын елдер
Полифониялық баяндау	Түрлі кейіпкерлердің көзқарастарын беру	Палестина
Фрагменттелген құрылым	Оқиға желісінің үздіксіз болмауы, уақыттық секірулер	Иран
Метафоралық құрылым	Символизм, аллегориялық бейнелеу	Оңтүстік Африка, Иран
Диалогтық баяндау	Кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты көрсету	Түркия
Документалистика	Шынайы оқиғаларға негізделген баяндау	АҚШ, Югославия
Лирикалық баяндау	Поэтикалық стиль, эмоционалды тереңдік	Оңтүстік Африка
Өзін-өзі ақтау риторикасы	Түрме жағдайының саяси интерпретациясы	Югославия (ІСТҮ)

Мартин Лютер Кингтің «Бирмингем түрмесінен хаты» құрылымдық жағынан эпистолярлық жанрға жатса да, риторикалық тәсілдердің молдығымен ерекшеленеді. Хат формасы диалогтық бағытта құрылған: Кинг оппоненттерінің уәждерін келтіре отырып, оларға моральдық, діни және құқықтық аргументтермен жауап береді. Бұл тәсіл оның мәтінін тек саяси үндеу емес, сонымен қатар публицистикалық және философиялық эссе ретінде де қарастыруға мүмкіндік береді (Bolat & Ekler, 2024).

Нуги уа Тионгоның түрмелік күнделігі – автобиографиялық прозаның және деректі очерктің синтезі. Оның жазбалары сыни реализм стилінде құрылған: ол түрме кеңістігін егжей-тегжейлі сипаттай отырып, отарлық тәртіптің логикасын ашып көрсетеді. Бұл мәтінде хронотоп айқын – күнделікті тәртіп, күзет, тергеулер мен тұтқындардың арақатынасы нақты уақыт пен кеңістікке байланған. Жазушы баяндауды біртіндеп ішкі рефлексияға ауыстыра отырып, тұтқындалу актісін ұлттық күрес контекстіне қосады (Bolat & Ekler, 2024).

Уоле Соинкада да осы үрдіс сақталады, алайда ол көбіне экспрессионистік стильді қолданады. Соинканың жазбалары ішкі монологқа, фрагменттелген құрылым мен психологиялық күйзеліс көріністеріне толы. Оның мәтіні лирикалық әрі фрагментарлық сипатта: жеке естеліктер, түстер, ассоциациялар арқылы түрмеде өтетін уақыт пен

сананың бөлшектенуін бейнелейді. Бұл тәсіл оқырманды түрме ішіндегі уақыт пен сезімнің субъективті қабылдануына жақындатады.

Ерте жаңа дәуірдегі әйел жазушылары – Анна Болейн, Джейн Грей және Елизавета Тюдор – түрме жағдайында дәстүрлі баяндау құрылымынан тыс, маргинал жазу тәсілін қолданған. Олар қолданған маргиналиялар, аннотациялар мен қысқа өлеңдер жеке эмоцияны және діни сенімді тұспалдап білдірудің бейвербалды тәсілі ретінде көрінеді. Мұнда мәтіннің құрылымы фрагментті, шеткі және көпқабатты: негізгі діни мәтін мен жазушының жеке жазбасы қатар орналасып, мағыналық қабаттарды көбейтеді (Smith, 2019). Бұл авторлар жазуды материалдық бетте (кітап шеті, миниатюра маңы, бос парақтар) жүзеге асыра отырып, көркемдік пен ритуалдық форманы ұштастырған.

Латынамерикалық «Өлеңге құқық» жобасы аясында жазылған түрме поэзиялары постмодернистік фрагментация мен коллективтік баяндау ерекшеліктеріне ие. Бұл мәтіндерде вернакуляр тіл, ауызекі сөйлеу, символизм және көпқырлы ішкі ритмдер жиі кездеседі. Авторлық «мен» көбіне әлеуметтік «бізге» ұласып, ұжымдық жарақат пен үмітті ортақ тәжірибе түрінде көрсетеді (Torres, 2020).

Осылайша, түрме әдебиетінде қолданылатын әдеби стильдер мен баяндау құрылымдары әр елдің мәдени, саяси және тарихи ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Полифония мен символизм, ирония мен сатира, автобиографиялық баяндау, поэтикалық-философиялық тереңдік немесе саяси-документалистік сипат — барлығы да жазушылардың түрме шындығын бейнелеудегі көркемдік шешімдерінің көптүрлілігін көрсетеді. Бұл көптүрлілік түрме әдебиетін тек саяси қарсылық құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар әдеби үдерістің маңызды бағыты ретінде тануға мүмкіндік береді.

RQ4. Түрме жазбаларының қоғамға ықпалы қандай және олар әдебиетте қандай орын алады?

Түрме әдебиеті – қоғамның саяси, әлеуметтік және мәдени өміріндегі маңызды мәселелерді көтеретін ерекше жанр болып табылады. Түрмеде жазылған шығармалар авторлардың жеке бастан кешкен қиындықтарын ғана емес, қоғамдағы әділетсіздік, қуғын-сүргін, адам құқықтарының бұзылуы, бостандық пен рухани төзімділік мәселелерін бейнелейді. Бұл шығармалар түрмеге қамау жағдайындағы адамдардың ішкі дүниесі мен жеке тұлғасының қалыптасуын зерттеуге мүмкіндік береді, әрі ол қоғамдағы өзекті мәселелерге назар аудартады.

Түрме жазбаларының қоғамға ықпалы. Түрме әдебиеті өз уақытында қоғамның саяси, әлеуметтік және құқықтық жағдайына үлкен ықпал етті. Бұл ықпал түрлі аспектілерде көрінді, оның ішінде қоғамдық сана мен тарихи жадты қалыптастыру, әділеттілік пен адам құқықтарын қорғау қозғалыстарын ынталандыру, саяси және әлеуметтік өзгерістерге ықпал ету, қоғамдық дискурсты қалыптастыру мәселелері ерекше орын алды.

- Қоғамдық сана мен тарихи жадты қалыптастыру: Түрме жазбалары белгілі бір саяси қудалау мен репрессиялардың айғағы болып табылады. Бұл шығармалар қоғамның белгілі бір тарихи кезеңдерде орын алған оқиғаларды бейнелеп, өткенді түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, Палестина мен Иранның түрме әдебиеті қоғамдық санаға ықпал етіп, тұтқындардың болмысын, олардың рухани азаптарын ашады.

- Әділеттілік пен адам құқықтарын қорғау қозғалысына ықпал ету: Түрме әдебиеті көптеген елдерде әділеттілік пен адам құқықтарын қорғау қозғалыстарының

бастамашысы болды. Түрмеде жазылған шығармалар қоғамда түрмедегі адамдардың құқықтарын қорғау қажеттігін ұғындырып, оларды қорғау үшін қоғамдық пікірді қалыптастырды. АҚШ-тағы түрме әдебиеті түрме реформаларын жүргізу және афроамерикалықтардың құқықтарын қорғау үшін маңызды рөл атқарды.

- Саяси және әлеуметтік өзгерістерге әсер ету: Түрме жазбалары көптеген елдерде саяси режимдерге қарсы қарсылықтың құралына айналды. Бұл шығармалар тоталитарлық билікке қарсы қозғалыстарды күшейтіп, кейбір елдерде саяси өзгерістерге ықпал етті. Оңтүстік Африкадағы түрме әдебиеті апартеидке қарсы күресте маңызды рөл атқарып, Нельсон Манделаның түрмеден босатылуына себепкер болды (Cali, 2024).

- Қоғамдық дискурсқа ықпал ету: Түрме әдебиеті арқылы қоғамда еркіндік, әділеттілік және мемлекеттің билікке қатынасы туралы жаңа пікірлер қалыптасты. Кейбір шығармалар қоғамдық пікірталастарға үлкен ықпал етіп, әдеби канонның бір бөлігіне айналды. Түркиядағы түрме әдебиеті саяси репрессия мен демократиялық реформаларға шақырды (Torres, 2020).

Мартин Лютер Кингтің «Бирмингем түрмесінен хаты» АҚШ-тағы азаматтық құқықтар қозғалысына моральдық негіз беріп, заңдық және діни дәлелдер арқылы қоғамдық пікірді өзгертуге әсер етті (Bolat & Ekler, 2024). Нгуги мен Соинка шығармалары отарлық езгінің шындығын ашып, африкалық азаттық қозғалыстарына рухани серпін берді. Бұл мәтіндер тек әдеби туынды ғана емес, қоғамдық санаға ықпал ететін саяси құжат дәрежесіне дейін көтерілді.

Ерте жаңа дәуірдегі әйелдердің түрме жазбалары – патриархалды билікке символдық қарсылықтың үлгісі. Олар әйел дауысының әдебиетте сақталып, кейінгі кезеңдерге жетуіне ықпал етті (Smith, 2019). Ал Латын Америкасындағы түрме поэзиялары шеттетілген қауымдастықтардың тілін, сезімін, үмітін әдеби кеңістікке енгізіп, қоғамның ең маргиналды топтарына мәдени көрінуге мүмкіндік берді (Torres, 2020).

Түрлі елдердегі түрме әдебиетінің қоғамға ықпалы. Түрме әдебиетінің әлемдік деңгейде қоғамға ықпалы әртүрлі тарихи және саяси контекстерде әртүрлі болды. Әрбір елдің түрме әдебиеті өзіне тән ерекшеліктері мен ықпалын көрсетті.

- Палестина: Палестиналық түрме әдебиеті Израиль-Палестина қақтығысында әділетсіздікке қарсы наразылықты күшейтті. Махмуд Исаның «Сабирдің хикаясы» сияқты шығармалар палестиналық ұлт-азаттық қозғалысына үлкен әсер етті, халықаралық деңгейде адам құқықтары мен саяси тұтқындардың мәселесін көтерді (Igbaria & Jaber, 2015).

- Түркия: Түрік түрме әдебиеті саяси репрессия мен түрме жүйесінің әділетсіздігін ашық түрде көрсетті. Селахаттин Демирташ шығармаларында түрмедегі жағдайлар мен саяси қудалауға қарсылық көрсетілді, бұл шығармалар қоғамда демократиялық реформаларға шақыруды көтерді (Mignon, 2024).

- Иран: Иран түрме әдебиеті саяси репрессия құрбандарының шынайы дауысы ретінде қабылданды. Bozorg 'Alavi және Reza Baraheni шығармаларында түрмедегі азаптаулар мен саяси қуғын-сүргін мәселелері көтерілді, бұл шығармалар билікке қарсы интеллектуалды қарсылықтың символына айналды (Gould, 2015).

- АҚШ: АҚШ-та түрме әдебиеті түрме реформаларын жүргізу және әлеуметтік теңдік мәселелерін көтеру үшін маңызды рөл атқарды. Малкольм Икс пен Этеридж Найт сияқты жазушылардың шығармалары түрме жүйесіндегі әділетсіздікті ашып көрсетті (Owens-Murphy, 2023).

- Оңтүстік Африка: Оңтүстік Африкадағы түрме әдебиеті апартеидке қарсы күреске ықпал етті. Деннис Брутис пен Брейтен Брейтенбах шығармалары халықаралық қауымдастықтың назарын Оңтүстік Африкадағы адам құқықтарының бұзылуына аударды.

Түрме әдебиетінің әдебиеттегі орны. Түрме әдебиеті әдеби канонның ажырамас бөлігіне айналып, оның орны әдебиетте бірнеше деңгейде көрінеді.

- Әдеби канондағы орны: Түрме әдебиеті классикалық әдеби шығармалар ретінде қабылданып, саяси диссиденттік әдебиет пен революциялық әдебиеттің ажырамас бөлігі болды. Кейбір түрме шығармалары әдеби канонға енді және қоғамдық пікірді қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

- Жаңа әдеби жанрлардың қалыптасуы: Түрме әдебиеті жаңа жанрлардың пайда болуына ықпал етті. Түрме мемуарлары, саяси эсселер, түрмедегі поэзия сияқты жанрлар түрме әдебиетінің дамуы арқылы қалыптасты. Бұл жанрлар автобиографиялық әдебиеттің жаңа деңгейін танытты.

- Жазушылардың шығармашылық эволюциясы: Түрмеде жазылған шығармалар көптеген жазушылардың шығармашылық бағытын өзгертті. Түрмеден кейін олар қоғамға жаңа көзқарас ұсынды, ал олардың шығармашылығы әлем әдебиетіне елеулі ықпал етті.

Түрме әдебиеті әлемдік әдебиетте маңызды орын алады. Ол қоғамдық сана, саяси қозғалыстар, адам құқықтары және әдебиеттегі жаңа ағымдар үшін маңызды рөл атқарды. Түрме жазбалары әртүрлі елдерде саяси қарсылықтың құралы, әділеттілік пен адам құқықтарын қорғаудың құралы, сондай-ақ қоғамдағы маңызды өзгерістерді ынталандырудың құралы болып табылады. Түрме әдебиетінің әлемдік әдебиетке қосқан үлесі оның қоғамдық өзгерістерге ықпал ететін қуатты құрал екенін көрсетеді.

Қорытынды

Жүргізілген систематикалық шолу нәтижесінде түрме әдебиетіндегі авторлық ұстанымның, шығармашылық ерекшеліктердің және автобиографиялық сипаттың маңызы кешенді түрде талданды. 2015–2025 жылдар аралығындағы Scopus дерекқорына тіркелген ғылыми жарияланымдарға сүйене отырып, түрме әдебиетінің әлемдік зерттелу ауқымы мен негізгі даму үрдістері анықталды. Зерттеу нәтижелері Солтүстік Америка мен Еуропа елдерінде түрме әдебиетіне қызығушылықтың жоғары екенін, ал Азия, Африка және Оңтүстік Америка елдерінде зерттеулердің салыстырмалы түрде аз жүргізілгенін көрсетті.

Түрме әдебиетіндегі авторлық ұстаным түрлі әдеби стильдер мен баяндау тәсілдері арқылы көрініс тапқан: автобиографиялық баяндау, символизм, сатира, поэтикалық-философиялық рефлексиялар кеңінен қолданылған. Барлық елдердің әдеби тәжірибесінде түрме кеңістігі адамның рухани төзімділігі мен әділеттілікке деген ұмтылысын бейнелейтін негізгі символ ретінде көрініс берген. Автобиографиялық сипат шығармалардың шынайылығын арттырып, түрме әдебиетін қоғамдағы саяси, әлеуметтік әділетсіздіктерді ашып көрсетудің құралына айналдырғаны айқындалды.

Сонымен қатар, түрме әдебиеті қоғамдық сана қалыптастыруда, адам құқықтарын қорғау қозғалыстарында және саяси реформаларды ынталандыруда маңызды рөл атқарғаны байқалды. Әдебиет пен қоғам арасындағы байланыс түрме шығармалары арқылы тереңірек ашылып, әдеби үдерісте жаңа жанрлар мен стильдердің қалыптасуына ықпал еткен.

Алайда, бұл зерттеудің белгілі бір шектеулері бар. Біріншіден, шолу негізінен Scopus дерекқорындағы ағылшын және орыс тілдеріндегі 11 мақалаға сүйенді, сондықтан зерттеу спектрі салыстырмалы түрде шектеулі болды. Екіншіден, мақаланы жазу барысында Scopus және Web of Science платформаларына техникалық себептермен (уақытша қолжетімсіздікке байланысты) қолжетімділік мүмкін болмады. Бұл жағдай қосымша дереккөздерді қамтуға шектеу қойды. Үшіншіден, шолу соңғы онжылдықтағы (2015–2025) зерттеулерге негізделгендіктен, түрме әдебиетінің тарихи дамуының бұрынғы кезеңдері шектеулі қарастырылды.

Болашақта түрме әдебиетін зерттеуде дереккөздер аясын кеңейту, түрлі тілдердегі және өңірлердегі шығармаларды қамту, сондай-ақ пәнаралық тәсілдерді қолдану маңызды бағыттардың бірі болмақ. Түрме әдебиеті — еркіндік, әділеттілік және рухани төзімділік идеяларын көркем бейнелейтін ерекше әдеби-әлеуметтік феномен ретінде әдебиеттану ғылымында әрі қарай терең зерттеуді қажет ететін өзекті тақырып.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Бимүратқызы Ж. – материалды жинақтап, әдеби шолу жасады және мақаланы рәсімдеумен айналысты.

Тұяқбаев Ғ.Ә. – ғылыми-зерттеудің әдіс-тәсілдерін анықтап, жинақталған материалды талдады.

Әдебиеттер тізімі

Тоқтарбай, Е. (2021). Түрме әдебиеті: тарихы, кезеңдері және өкілдері. Нұр-Сұлтан, 2021. 245 б.

Calì, R. (2024). «He will die in another way before he is dead». The violence of the prison system in «The Double Dying of an Ordinary Criminal» by Breyten Breytenbach. *RiCOGNIZIONI. Rivista Di Lingue E Letterature Straniere E Culture Moderne*, 11(22), 25–37. <https://ojs.unito.it/index.php/ricognizioni/article/view/11253>

Colvin, S. (2015). Why should criminology care about literary fiction? *Literature, life narratives and telling untellable stories. Punishment and Society*, 17(2), 211–229. <https://doi.org/10.1177/1462474515577152>

Ekler, O., Bolat, E. (2024). From Captivity to Liberty: A Study on the Prison Writings of Martin L. King, Ngugi and Soyinka. *Folklor/Edebiyat*, 30(117), 257–272. <https://doi.org/10.22559/FOLKLOR.2615>

Igbaria, K., & Jaber, S. A. (2022). Contemporary Palestinian Prison Literature: Hikāyat Šābir (Šābir's Story) by Maḥmūd Isā as a Case Study. *Journal of Language, Literature and Culture*, 69(2–3), 76–89. <https://doi.org/10.1080/20512856.2022.2157648>

Gould, R. R. (2017). Literature as a tribunal: the modern Iranian prose of incarceration. *Prose Studies*, 39(1), 19–38. <https://doi.org/10.1080/01440357.2017.1394637>

Lewis, S. (2020). Island Life: Dennis Brutus's Prison Experience and the Poetics of "Letters to Martha." *Research in African Literatures*, 51(2), 117–134. <https://doi.org/10.2979/reseafrilite.51.2.07>

Mignon, L. (2024). From Silvio Pellico to Selahattin Demirtaş: prison literature and literary polemics in Turkey. *Comparative Literature Studies*, 61(1), 33–48.

Owens-Murphy, K. (2023). Reading Behind Bars: Literacy and Survival in U.S. Prison Literature. *Humanities*, 12(1), 2. <https://doi.org/10.3390/h12010002>

Petrovic, V. (2018). The ICTY Library: War Criminals as Authors, Their Works as Sources. *International Criminal Justice Review*, 28(4), 333–348. <https://doi.org/10.1177/1057567718766221>

-
- Smith, R. (2018). Narrow Confines: Marginalia, Devotional Books and the Prison in Early Modern Women's Writing. *Women's Writing*. 26(1), 35-52. <https://doi.org/10.1080/09699082.2019.1534581>
- Torres, M.R.R., Checchia, C. (2020). Direito à poesia: creating openings in university, prison and literature. *Athenea Digital*, 20(3). e2674. <https://doi.org/10.5565/rev/athenea.2674>

Ж. Бимураткызы*, Г.А.Туякбаев

Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

Тюремная литература: исследование, автобиографический характер и творческие особенности систематический обзор, выполненный по методу PRISMA

Аннотация. Статья направлена на анализ исследовательской активности, посвященной изучению авторской позиции и творческих особенностей в тюремной литературе. Проведен систематический анализ мировой динамики исследований тюремной литературы в период 2015-2025 г.г. В основе методологии обзора применялись принципы PRISMA. Полученные результаты служат основой для характеристики глобальных тенденций в изучении тюремной литературы и определения перспектив будущих исследований. Результаты исследования показали широкое распространение научных работ, посвященных тюремной литературе, в США и Великобритании, и их сравнительно меньшую изученность в Канаде, Румынии, странах Азии, Австралии и Африки. Данные показатели свидетельствуют о том, что научное исследование тюремной литературы все еще требует дальнейшего развития и углубления. Тюремная литература характеризуется как уникальное литературное направление, раскрывающее духовную стойкость и творческий потенциал человека в сложных жизненных ситуациях, а также проблемы социальной несправедливости в обществе. Исследования в этой области помогают определить роль тюремной литературы в отражении социальных и культурных явлений, ее влияние на улучшение системы правосудия, защиту прав человека и процесс реабилитации. Кроме того, тюремная литература занимает особое место в литературоведении, способствуя раскрытию взаимосвязей между литературой и обществом посредством анализа стилистических, содержательных и эстетических особенностей художественных произведений. Изучение тюремной литературы позволяет оценить вклад литературы в развитие и гуманизацию общества.

Ключевые слова: тюремная литература, авторская позиция, автобиографический характер, литературные стили, метод PRISMA.

Zh. Bimuratkzy*, G.A. Tuyakbaev

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

**Prison literature: study, autobiographical nature and creative specificity
systematics review article by the PRISMA method**

Abstract. The article aims to analyze research activity of the authorial position and creative features in prison literature. A systematic analysis of the global research dynamics of prison literature between 2015 and 2025 was conducted. The review methodology was based on PRISMA principles. The findings provide a foundation for characterizing global trends in prison literature research and identifying future research prospects. The results indicated a high prevalence of research on prison literature in the USA and the UK, compared to relatively limited research in Canada, Romania, Asia, Australia, and African countries. These indicators suggest that the study of prison literature still requires further development and in-depth exploration. The research helps determine the role of prison literature in reflecting socio-cultural phenomena and its impact on improving the justice system, human rights, and the rehabilitation process. Prison literature holds a distinctive place in literary studies, contributing to the understanding of interconnections between literature and society through the analysis of the stylistic, thematic, and

aesthetic features of literary works. The study enables the evaluation of the literature's contribution to the development and humanization of society.

Keywords: prison literature, authorial position, autobiographical character, literary styles, PRISMA method.

References

- Toktarbay, E. (2021). Turme adebiyeti: tarihi, kezenderi zhane okilderi [Prison literature: history, periods and representatives]. Nur-Sultan: Alashorda Kogamdyk kory, 245 p. [in Kazakh]
- Calì, R. (2024). «He will die in another way before he is dead». The violence of the prison system in «The Double Dying of an Ordinary Criminal» by Breyten Breytenbach. *RiCOGNIZIONI. Rivista Di Lingue E Letterature Straniere E Culture Moderne*, 11(22), 25–37. <https://ojs.unito.it/index.php/ricognizioni/article/view/11253>
- Colvin, S. (2015). Why should criminology care about literary fiction? Literature, life narratives and telling untellable stories. *Punishment and Society*, 17(2), 211–229. <https://doi.org/10.1177/1462474515577152>
- Ekler, O., Bolat, E. (2024). From Captivity to Liberty: A Study on the Prison Writings of Martin L. King, Ngugi and Soyinka. *Folklor/Edebiyat*, 30(117), 257–272. <https://doi.org/10.22559/FOLKLOR.2615>
- Igbaria, K., & Jaber, S. A. (2022). Contemporary Palestinian Prison Literature: Hikāyat Šābir (Šābir's Story) by Maḥmūd Isā as a Case Study. *Journal of Language, Literature and Culture*, 69(2–3), 76–89. <https://doi.org/10.1080/20512856.2022.2157648>
- Gould, R. R. (2017). Literature as a tribunal: the modern Iranian prose of incarceration. *Prose Studies*, 39(1), 19–38. <https://doi.org/10.1080/01440357.2017.1394637>
- Lewis, S. (2020). Island Life: Dennis Brutus's Prison Experience and the Poetics of "Letters to Martha." *Research in African Literatures*, 51(2), 117–134. <https://doi.org/10.2979/reseafritelite.51.2.07>
- Mignon, L. (2024). From Silvio Pellico to Selahattin Demirtaş: prison literature and literary polemics in Turkey. *Comparative Literature Studies*, 61(1), 33–48.
- Owens-Murphy, K. (2023). Reading Behind Bars: Literacy and Survival in U.S. Prison Literature. *Humanities*, 12(1), 2. <https://doi.org/10.3390/h12010002>
- Petrovic, V. (2018). The ICTY Library: War Criminals as Authors, Their Works as Sources. *International Criminal Justice Review*, 28(4), 333–348. <https://doi.org/10.1177/1057567718766221>
- Smith, R. (2018). Narrow Confines: Marginalia, Devotional Books and the Prison in Early Modern Women's Writing. *Women's Writing*, 26(1), 35–52. <https://doi.org/10.1080/09699082.2019.1534581>
- Torres, M.R.R., Checchia, C. (2020). Direito à poesia: creating openings in university, prison and literature. *Athenea Digital*, 20(3). e2674. <https://doi.org/10.5565/rev/athenea.2674>

Авторлар туралы мәлімет:

Бимұратқызы Жанар – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан. E-mail: zhanar.bi@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1713-0984>

Тұяқбаев Ғабит Әнешұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан. E-mail: turmagambet@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5000-2122>

Бимұратқызы Жанар – автор для корреспонденции, PhD докторант, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан. E-mail: zhanar.bi@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1713-0984>

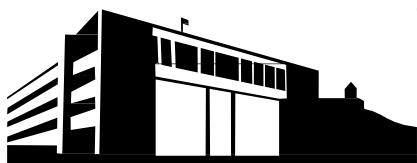
Туякбаев Ғабит Анешулы – кандидат филологических наук, доцент, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан. E-mail: turmagambet@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5000-2122>

Bimuratkyzy Zhanar – corresponding author, PhD student, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: zhanar.bi@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1713-0984>

Tuyakbayev Gabit Aneshuly – Candidate of Philology, Associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: turmagambet@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5000-2122>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.07.41
Ғылыми мақала

Г.Ж. Ильясова^{1*}, А.Д. Әлтай², Г.Қ. Рахымбаева³

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: gulden.zhetkergenqyzy@gmail.com, akzhol777@mail.ru,
gaukhar.gaua78@gmail.com)

М. МАҒАУИННИҢ «ШЫҢҒЫС ХАН» ДЕРЕКТІ ТАРИХИ ХИКАЯСЫНДАҒЫ БАЯНДАУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада М.Мағауиннің «Шыңғыс хан» деректі тарихи хикаясының бірінші кітабының баяндау ерекшелігі нарратология ұстанымдары негізінде талданады. Зерттеудің мақсаты – шығарманың жанрлық табиғатын, баяндаушы позициясын, дерек пен көркемдік арақатынасын, фокализация мен мекеншақ қызметін айқындау. Хикаяда баяндау тарихи ақпаратты тізбектеумен шектелмей, оны сұрыптау, салыстыру, түсіндіру және бағалау арқылы авторлық пайым қалыптастырады. Осы тұрғыдан баяндаушы бейтарап хабаршы емес, тарихи танымды бағыттайтын зерттеуші субъект ретінде көрінеді. Мәтінде «авторлық біз» формасының қолданылуы, сұрақ қою, дәлел ұсыну, жоғалған немесе күмәнді деректерге қатысты пікір білдіру сияқты тәсілдер метабаяндау элементтерін күшейтеді. Шығарманың композициясы да классикалық оқиғалық желіге емес, тарихи мәселені кезең-кезеңімен ашатын дәлелді құрылымға негізделген. Туындыда дерек, интерпретация және көркемдік амал өзара тұтасып, оқырман қабылдауын ұйымдастыратын күрделі баяндау құрылымын жасайды. Сондықтан шығарма қазақ тарихи прозасындағы деректі хикая жанрының нарратологиялық мүмкіндігін танытатын маңызды туынды ретінде бағаланады. Зерттеуде нарратордың тарихшы-дерекші, түсіндіруші, бағалаушы және әңгімеші қызметтері жіктеліп, олардың мәтін ішіндегі көрінісі нақты мысалдармен айқындалады. Макросюжет деңгейінде шығарма Шыңғыс хан дәуірін туғызған өркениеттік, этникалық және саяси кеңістікті құраса, микросюжеттер аңыз, реплика, мінездеу және символдық детальдар арқылы негізгі ойды тереңдете түседі. Зерттеу нәтижелері қазақ тарихи прозасындағы деректі жанрды нарратологиялық тұрғыдан талдауға, авторлық модальділік пен дерек ұйымдасуының ұлттық әдебиеттегі қызметін тануға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Шыңғыс хан, нарратология, баяндау құрылымы, фокализация, тарихи деректі хикая.

Түсті: 20.03.2026; **Жөнделді:** 29.05.2026; **Мақұлданды:** 16.06.2026; **Онлайн қолжетімді:** 30.06.2026

Кіріспе

Қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыпты көркемдік-танымдық тұрғыдан игеру үрдісі ұлт жадын жаңғырту, тарихи тұлға феноменін қайта пайымдау және дерек пен интерпретация арақатынасын таразылау бағыттарымен сабақтасып келеді. Осы үдерістің көрнекті үлгілерінің бірі – М. Мағауиннің «Шыңғыс хан» тарихи деректі хикаясы. Туындының жанрлық табиғаты оның нарративтік құрылымына тікелей ықпал етеді. Мұнда баяндау оқиғаларды көркем қиялға сүйеніп еркін құрастырудан гөрі дереккөзді алға шығару, тарихи ақпаратты сұрыптау, салыстыру, түсіндіру арқылы тұтас авторлық пайым қалыптастыру сипатымен ерекшеленеді. Сондықтан «Шыңғыс хан» шығармасының мәтінін талдауда фабулаға ғана емес, сол фабуланы құрайтын баяндау тәсілдеріне, яғни деректің мәтінде берілу ерекшеліктеріне, авторлық дауыс пен бағалау жүйесіне, дәлелдеу мен интерпретацияның көрінісіне назар аудару ғылыми тұрғыдан өзекті.

Тарихи деректі хикаяның поэтикасы дәстүрлі тарихи прозадан бірқатар белгілерімен ерекшеленеді. Біріншіден, баяндаудың «ақпарат жеткізу» қызметі күшейіп, мәтіннің ішкі логикасы көбіне дәлелдеуші-талдаушы сипатқа ауысады. Автор тарихи деректерді келтірумен шектелмей, олардың мағынасына түсіндірме береді, қайшылықты тұстарын таразылайды, белгілі бір концептуалдық қорытындыға жетелейді. Екіншіден, баяндау жүйесінде тарихнамалық дискурс элементтері дерекке сілтеме жасау, салыстырмалы талдау, пайымдау көрініс тауып, көркем мәтін мен ғылыми мәтін арасы жақындай түседі. Үшіншіден, тарихи тұлғаны танытуда мифологемалық қабат пен идеологиялық штамптардан арылуға ұмтылыс байқалып, нарратордың позициясы тек бейтарап бақылаушы емес, тарихи танымның бағдарын айқындайтын интерпретатор ретінде көрінеді. Демек бұл туындыдағы баяндау – тарихты «айту» ғана емес, тарих туралы ойлау, яғни дерекке сүйенген пайым арқылы оқырман қабылдауын ұйымдастыру құралы.

Зерттеу материалы мен әдістері

Зерттеу материалы ретінде М.Мағауиннің «Шыңғыс хан» деректі тарихи хикаясының бірінші бөлімі таңдалды. Бұл деректі тарихи туынды, оның жанрлық табиғаты мен баяндау ерекшеліктері арқасында зерттеу объектісіне айналды. Туындының құрылымы мен баяндау әдістері арқылы тарихты түсіндірмелі түрде қайта жаңғырту, авторлық пікірді білдіру, дереккөздердің маңыздылығын көрсету секілді мәселелер қарастырылған.

Зерттеу әдістері ретінде негізінен үш негізгі нарратологиялық әдіс қолданылды: сюжеттік талдау, баяндау инстанциясы тұрғысынан талдау, фокализациялық талдау. Бұл әдістер арқылы біз тек мәтінді талдап қана қоймай, оның ішіндегі терең мағыналарды, құрылымдық және риторикалық ерекшеліктерді ашуға тырыстық. «Шыңғыс хан» хикаясындағы баяндаудың жанрлық және нарратологиялық құрылымын толықтай ашып, автордың тарихи деректерді көркем шығармамен үйлестіргенін сараптадық.

Нәтижелер мен талқылау

М.Мағауиннің «Шыңғыс хан» деректі тарихи хикаясының баяндау жүйесін талдау үшін ең әуелі мәтіннің жанрлық жүйесін нақтылап алу қажет. Зерттеушілер бұл еңбектің айрықша белгісі ретінде көркемдік баяндауды тарихи дерекпен «қос арнада» жүргізу

тәсілін атайды. Бір жағынан, автор оқырманға дерекнама ұсынып, әр қорытындысын дәлелдеуге ұмтылады. Екінші жағынан, А.М.Дәлелбекқызының айтуы бойынша сол деректерден «заман тынысын», кеңістік-уақыт панорамасын түзіп, тарихи болмысты «оқылатын мәтінге» айналдырады (Дәлелбекқызы, 2024: 136). Шығармадағы автордың «...көп шығарманың тиянақ-тұғыры – нақты құжат, дерек болуы заңды... тарихи жәдігер атаулы – саусақпен санауға келмейді...» деген тұжырымы баяндау модальдігін бірден айқындайды (Мағауин, 2011). Мұнда баяндаушы өз-өзін көркем қиялдың еркін баяндаушысы емес, дерек тапшылығын мойындай отырып, дерекке сүйенетін зерттеуші-баяндаушы ретінде орнықтырады. Осы тұста мәтіннің нарратологиялық сипаты айқындалады. Деректі хикаяда оқиғаны айту шарттарын көрсету негізгі баяндау механизміне жатады. Демек шығарманың «нарративі» тарихи хроникаға ұқсап кетпейді, керісінше тарихнамалық дискурс көркем нарративке айналғанда пайда болатын «аралық форма» қалыптасады.

Тарихи прозада автордың «көлеңкеде» қалуы жиі ұшырасса, бұл шығармада керісінше баяндаушының дауысы анық көрініп, оқырманға өзінің зерттеу әрекетін танытып отырады. Бұны зерттеушілер автордың әр кітап сайын өзінің «мақсатын, көзқарасын оқырманға ескертіп отыратын» әдетімен байланыстырады (Дәлелбекқызы, 2024: 138). Мәтіндегі «біз» формасы осы авторлық инстанцияны күшейтеді. Мәселен, Шыңғыс ханның туған жерін нақтылау эпизодында: «Сонымен, біз Шыңғыс хан... туды деп санаймыз» деген синтаксистік құрылым көрінеді (Мағауин, 21). Бұл – нарратология тілінде авторлық-бағалаушы позициясының дискурсқа тікелей шығуы. Яғни баяндаушы өзінің қорытындысын «оқиға ішіндегі кейіпкердің көзімен» емес, мәтіннен тыс тұрған зерттеуші субъект ретінде жария етеді. Осы «ашық баяндаудың» нәтижесі екі жақты:

- мәтіннің сенімділік әсері;
- «көркем иллюзия» әлсіреп, орнына дәлелдеу-түсіндіру-түйіндеу логикасы келеді.

«Шыңғыс хан» тарихи деректі хикаясында нарратология маңызды, өйткені мұнда деректің дәлдігін қамтамасыз етуге ұмтылыс, яғни жылнамалар, даталар, дереккөздер және сол деректерді оқырманға қабылдатудың көркем-риторикалық тәсілдері бір мәтінде тоғысады. Шығарма мәтіні таза ғылыми зерттеу де емес, таза көркем роман да емес. Автор өзі айқындағандай, шығарманың жанры – «деректі тарихи хикая». Яғни бұл шығарманы будан жанр деп тануға да болады. Бұған шығармадағы тарау атаулары дәлел бола алады: «Далалық Еуразия» (кеңістік-тарихи панорама), «Дерекнама және зерттеу» (метадискурс, дерек пен әдіске түсінік), «ата-тек», «ру-тайпалар», «мөрт-тамға», «ата мәнісі», «көшпенділер болмысы», «тақау көршілер» сияқты тақырыптар оқиғалық желіден гөрі түсіндірмелі-энциклопедиялық желінің басымдығын көрсетеді. Бұл композицияның «контекст құру» принципіне негізделгенін аңғартады. Мұндай композицияны нарратологияда «аргументативті сюжет» деп сипаттауға болады. Мұнда шиеленіс «оқиғада» емес, «тарихи мәселені шешуде» құралады (Genette, 1980: 25-27). Оқиға алдымен кеңістік координатасы арқылы беріледі. Еуразияның шекарасын Үлкен Хиңганнан Карпатқа дейін бір сөйлемге сыйғызу – хронотопты бірден кеңейтетін дискурстық амал. Мұнда баяндаудың «кеңістікке салу» тәсілі М.Бахтин айтатын хронотоптың жанрды анықтайтын күшін еске салады. Кеңістік пен уақыт байланысы жай фон емес, оқиғаның құрылымдық өзегіне айналады (Бахтин, 121-122). Төмендегі сызбада 1-кітаптың композициялық сатысы көрсетілген.

1-сызба. «Шыңғыс хан және оның заманы» хикаясының мазмұны

Композициядағы осы логика мәтінді хроника мен зерттеудің қосындысы ретінде танытады. 2-тараудың «дерекнама» аталуы – мәтіннің өз-өзіне рефлексия жасайтын дискурстық қабаты барын көрсететін негізгі белгі. Бұл нарратологияда метабаяндау элементіне жақын (Genette, 1980: 25-27). «Шыңғыс хан және оның заманы» хикаясынан баяндаудың мынадай түрлерін байқаймыз:

- Хронологиялық (тарихи) баяндау. Мәтін тайпалық кезеңнен, Түрік қағанаты дәуірінен бастап жүйелі хронологияға сүйенеді. Бұл оқиға әлемін бірден ұзақ дәуірге таратып, дискурстың «жинақтау» режимін күшейтеді. Нарратологияда бұл – түйіндей баяндау және эллипсис (аралық кезеңді өткізіп жіберу) арқылы «ғасырларды аз сөйлемге сыйдыру» операциясы ретінде түсіндіріледі (Genette, 1980: 25-27). Шығармадан үзінді келтірер болсақ:

«Алып, біртұтас Еуразия құрлығының орталық ендігі – Қиыр Шығыста көлденеңдей шұбатылған Үлкен Хиңган жоталарынан Батыстағы доғалай иілген Карпат тауларына дейінгі, түстікте зеңгір, орманды қалың жынысқа тіреліп шектелетін, аумағы әлденеше мың шақырымдық ұланғайыр аймақ – өзінің айрықша сыпатымен ерекшеленеді» (Мағауин, 1). Көріп тұрғанымыздай, бір сөйлемнің өзі көлемді, құрмалас типті сөйлем. Бірнеше ақпарат бір сөйлемнің ішіне сыйып кеткен. Баяндау тарихи хронология бойынша жүзеге асады.

- Деректік баяндау. Автор өзінің шығармасында миләдиге дейін сөзді қысқартып «м.д.» көп қолданады. Айта кету керек, «миләдиге дейінгі» сөздің мағынасы араб тілінен аударғанда «біздің заманымызға дейін» дегенді білдіреді. Қытай жылнамаларына сілтеме

жасау, яғни миләдиге дейінгі нақты 350; 552; 552-576 жылдардың берілуі «ғылыми дәлел» эффектін тудырады, сөйтіп мәтіннің сенімділігін арттырады. Мысалы, «Ежелгі қытай жылнамаларында м.д. 350 жылдан бастап айрықша қуатты ғұн (хунну, сюнну) тайпалары туралы нақтырақ айтылады». «Көп ұзамай-ақ ежелгі Ғұн империясының қоныс-мекені түгелдей Түрік қағанатының құрамына енеді. Ұласу, ұйысу мұнымен ғана шектелмейді. 552 жылы дүниеден өткен Бұмын қағанның туған інісі, серіктес сыңар Естеми қаған (552-576) Батысқа жорық ашады» деген үзінділердегі баяндаушының функциясы-оқиғаны айту ғана емес дерекпен негіздеу (Мағауин, 24). Шығармада уақыт деректері молынан кездеседі: тайпаның, қағанаттың билік еткен жылдары, қағанның, ханның билік жүргізген уақыты тарихи деректермен астасып отырады. Мәселен, таза көркем шығармада уақыт детальді түрде анық көрсетіле бермейді. Уақыт өлшемі эпикалық күйге енетін болса, бұл шығармада уақыт шектеуі анық, айқын шекараланған.

- Аңыздық эпизод енгізу. Тарихи хронологияның арасында «қаншық бөрі баланы асырап қалады» типіндегі мифемалық эпизод беріледі. Бұл – дискурстағы жанрлық «ауысу» арқылы ұлттық-мәдени жадыны іске қосатын амал. Оқырман үшін «адам-табиғат-бөрі» мотиві этногенездік мифтермен байланысатын күшті семантикалық кодқа айналады. Мұндай эпизодты құрылымдық тұрғыдан Пропп «сынақтан аман қалу/құтқарылу» тәрізді функциялар деп түсіндіреді (Propp, 8-10). Тарихи баяндау арасында аңыздық әңгімелеу элементтері де кездеседі: ...Тірі қалған бала – тоғыз жасар екен, жау әскері басын кеспей, екі аяқ, екі қолын қатарынан шауып, қоғалы көл жағасына тастап кетеді. Баланы көрген құртқа, яғни қаншық бөрі жалап, жарасын жазады, ет әкеп беріп, аштықтан құтқарады (Мағауин, 187).

- Төл сөз (диалог) және сахна эпизоды. Автор сөзі мен төл сөз үлгісіндегі баяндау. Көркем мәтін элементтері мұндай баяндауларда анық көрінеді. «Қонақ күтеміз деп қамданып едік, енді ерулігімізді өзіміз жейік», - дейді қатты киіген Таян» (Мағауин, 295). Мұндай реплика баяндауды «деректік түсіндірмеден» көркем сахнаға ауыстырады. Нарратологияда бұл сахна режиміне ұқсас. Уақытты өзгертпей сөйлесім арқылы қазір болып жатқандай әсер береді (Genette, 1980: 32).

- Авторлық пайым, сұрақ қою, зерттеу үдерісін көрсету. Пайымдау, автор модальділігі, сұрақ қою, жауап іздеу әрекеттері кездеседі. «Азғана ойландық. Шыңғыс ханның мөрінің мәтіні – түрік тілді. Түрік тілді! Сонда... не болып шықты?... Ары қарай тексере бастаған кісінің басы қағырып, мойы айналып кетуі мүмкін». Мұндай типтегі құрылымдар мәтіннің «зерттеу лабораториясын» сахналап, оқыrmанды ізденіс үдерісіне ортақтасуға шақырады. Бұл жерде нарратор «тарихшы» ғана емес, «ізденуші субъект» ретінде дараланады. Автор өзінің ойын, көзқарасын ортаға салады. «Біздің жоғалтатын ештеңеміз жоқ. Қалай жазсақ та, не айтсақ та, ауыл арасында қалады. Сондықтан іркілмедік. Тым қатты болмаса да, тереңге бармай-ақ беріден қайырып, шолақ ақылға саламыз» (Мағауин, 382).

Сондай-ақ М.Мағауиннің баяндау ерекшелігінің өзегі – интермәтінді деректер. Айқындама сөзде Жувәйни мен Рәшид-әд-Дин еңбектерін «өзгеше екі еңбек» деп бөліп көрсетуі – автордың дерек беделін «иерархиялау» тәсілі (Дәлелбекқызы, 2023: 136). Бұл жерде «оқиға» емес, деректің статусы әңгіменің басты нысанына айналады: қай дерек толық, қайсысы күмәнді, қайсысы сырт көз танымымен жазылған. Зерттеушілер Дәлелбекқызы мен Йылдыз, 2022 мақаласында автордың еуропалық деректерді талдап

отырып, олардың «шет жұрттық көзқараста жазылғанын», ал негізгі айғақтың «далалық дерек» екенін баса айтады. Бұл – баяндаудағы аксиологиялық (бағалау) қабат.

Баяндаушы деректі «жай мәлімет» ретінде бермейді, оның дүниетанымдық негізін де ашып, оқырманның қабылдауын бағыттайды. Мысалы, «Алтын дәптер» туралы екінші білдіру эпизодында: жоғарыдағы авторлар «...ең құнды жәдігер... «Алтын дәптердің» елесі ғана қалған...» тәрізді сөйлемдер дерек тапшылығын эмоциялық модальдікпен ұштастырады. Нарратологиялық тұрғыдан бұл – эпистемалық шектеуді мәтіннің өзіне енгізу. Яғни баяндаушы «бәрін білемін» демейді, керісінше білмеудің, жоғалған деректің орнын ашық көрсетеді. Мұндай ашықтық деректі хикаяға тән «ғылыми адалдық» эффектісін күшейтеді. Бұл шығармада сюжет екі қабатта көрінеді:

Макросюжет – Шыңғыс хан феноменін түсіндіруге қажет әлемді құрастыру. Еуразия кеңістігі, дерекнамалық негіз, этникалық-тайпалық құрылым, билік-таңба символикасы, мәдени болмыс, көршілермен қатынас жүйесі арқылы Шыңғыс хан пайда болатын тарихи сахнаны құрады. Бұл – дәстүрлі романдағыдай бір кейіпкердің оқиғасы емес, тарихи контексті «жинау» арқылы дәлелдеу сюжеті.

Микросюжеттер – аңыздық құтқарылу эпизоды, диалогтық сахна, автордың өз позициясын ашық айтуы сияқты фрагменттер. Бұлар негізгі деректік желіні эмоциялық, мәдени, бағалаушы қабатпен толықтырады. Осы құрылым шығарманың сюжеттік табиғатын «мән-мағына құрау» деп тануға мүмкіндік береді. Бір тарауда география, келесі тарауда дерекнама: бұлар – оқиға емес, бірақ сюжеттің дискурстық сатылары (Лотман, 1970: 29). М.Мағауин бұл шығармада оқиғаға тікелей қатыспайтын, бірақ тарихты түсіндіретін сыртқы баяндаушы ретінде көрінеді. Мұндай позиция Ж.Женетт сипаттайтын «нарратив дискурсы» ұғымына тән. Мәтін бізге оқиға әлемін емес, сол әлем туралы әңгімелеу формасын береді (Genette, 1980: 32). Бірақ мәтінде: «Біздің... іркілмедік...» сияқты бірінші жақ көпше («авторлық біз») формасы да кездеседі. Бұдан мынаны байқауға болады: нарратор өзін «жасырын» ұстамай, зерттеуші субъект ретінде көрсетеді; ғылыми стильдегі «академиялық біз» әсерін береді, бірақ толық ғылыми қатаңдық сақталмай, публицистикалық ашық үнге ауысады. Р.Кенан мәтіндегі «кім көреді?», «кім айтады?» түсініктерін баяндаудың шегімен, яғни фокализациямен байланыстырады (Rimmon-Kenan, 1983: 74). Бұл шығармадағы деректік бөлімдерде фокализация көбіне сыртқы формада баяндалады. Аңыздық эпизодтарда фокализация мифтік әлемге ауысып, оқиғаны этномифологиялық көзбен көру логикасы күшейеді. Диалогта фокализация кейіпкерлік позицияға жақындап, сахналық әсер береді. Баяндаушы романда жай ғана әрекет етуші тұлға ретінде қызмет атқарады, ол фокализация деңгейін оқиғамен үйлестіреді және оның фокализаторын баяндаушы мен кейіпкердің арасына орналастырады (Жорашова және т.б., 2025).

Авторлық модальділік және риторика. Мұны баяндау теориясында модальділік және метадискурстық маркерлер ретінде сипаттауға болады. Бұл тәсіл мәтінді дерек беретін хроникадан айырып, ғылыми-публицистикалық сендіру дискурсына жақындатады. Автор мұнда үйретуші, дерек келтіруші, тарихшы, ұстаз, абыз ақсақал бейнесінде көрінеді. Түркі халқының шығу тегін баяндай отырып, рулардың, тайпалардың шығу тегін абыз қарттай жан-жақты түсіндіреді. Өз пайымы мен ойын ортаға салады. Ара тұра эмоциясын да жеткізеді. Автор модальділігі да сөз қолданыстарынан, қыстырма құрылымдарынан анық байқалып отырады.

Төмендегі кестеде нарратордың функцияларын жүйелеп көрсетеміз (1-кесте):

1-кесте. Нарратор функциялары

Нарраторлық функция	Мәтіндегі белгілері	Нарратологиялық түсіндірме	Мақсаты/әсері
Тарихшы-дерекші	Жылдар, қағандардың билік мерзімі, тайпалардың өмір сүрген кезеңі, оқиғалар болған даталар т.б.	Дискурстың деректік коды; «объектив» тон	Сенімділік, дәлелділік
Зерттеуші субъект	«Ойландық... тексере бастаған...»	Метабаяндау; баяндау актісін сахналау	Оқырманды ізденіске шақыру
Ұстаз/түсіндіруші	Рулардың шығу тегі, ата мәнісі, көшпенді болмысын тарқату	Дидактикалық дискурс	Білім беру, жүйелеу
Публицист/бағалаушы	Бағалауыш сөйлемдер, эмоция	Модальділік, авторлық позиция	Ықпал ету, бағыттау
Әңгімеші-көркемдеуші	Аңыз эпизоды, диалог	Сахналау, мифтік код; жанрлық ауысу	Эмоция, мәдени жады

Мекеншақтың ұйымдасуы. Мәтін басынан географиялық кеңістікті «ұланғайыр аймақ» ретінде бір сөйлемде түйістіріп, оқырманды кеңістікке «орналастырады». Мұндай тәсіл хронотоптың дискурстық қызметін күшейтеді. Кеңістік оқиға болатын сахна ғана емес, тарихи түсіндірудің аргументіне айналады (Бахтин, 1975: 121-122). Ю.Лотманның көркем мәтін «әлемнің көркем моделін» жасайды деген пікірімен байланыстырсақ, мұнда география – тарихи нарративтің семиотикалық моделі. Кеңістік шекарасы саяси-мәдени динамиканы түсіндіруге қызмет етеді (Лотман, 1970: 29). Бұл мәтінде уақыт шекарасы айқын көрсетіледі. Мұндай дәл хронология көркем прозада жиі «эпикалық уақытқа» айналып кетсе, мұнда керісінше зерттеушілік дәлдік алға шығады. Нарратологияда бұл дискурстың референциалдық режимін күшейтеді. Мәтін болған әлемді қайта құрастыруға ұмтылады әрі оны даталармен бекітеді (Genette, 1980: 32). Сонымен бірге көптеген ғасырлық оқиғалар сөйлемге сыйғызылғандықтан, баяндау «сығымдау» арқылы жүреді. Осының салдарынан оқиға бірінен соң бірі өрбіп кетпей, көбіне тақырыптық-энциклопедиялық блоктарға бөлінеді.

Стильдер тоғысы: ғылыми, публицистикалық, көркем. Бұл шығармада ғылыми мәтін тілі секілді қатаң стиль сақталмайды. Автор мұнда сипаттамалы сөздерді, метаформалар мен көркемдік тәсілдерді де мол қолданады. Алайда оқиғаны баяндау қалыпты көркем проза жанрына тән емес. Өйткені оқиға, сюжет бірінен соң бірі өрбіп отырмайды. Баяндау тілі әдеби шығармаға тән болғанымен, уақыт пен кеңістік, оқиға жүйесі дерекнамаға сүйенеді, тарихи хронологияны сақтайды. Сыртқы формасына қарағанда ғылыми мәтінге ұқсағанымен, баяндау тілі әдеби шығарма екенін айқындайды. Мәтінде үш стиль қатар жүреді: ғылыми (дерек, жыл, атау), публицистикалық (бағалау, ықпал), көркем (метафора, аңыз, диалог). Бұл үш стильдің механикасын төмендегі сызба арқылы көрсетуге болады (2-кесте):

2-кесте. «Шыңғыс хан және оның заманы» хикаясының стильдік жүйесі

Деректік хроника	жыл, жылнама, дәл сілтеме
Түсіндірме дискурс	анықтау, жүйелеу
Көркем қабат	аңыз, диалог, метафора
Оқырман әсері	сенім + қызығу + ұлттық жады

Мұнда көркем тәсілдер (бейнелі сөз, аңыз, диалог т.б.) деректік хронологияны құрғақ ақпаратқа айналдырмай, қабылдауды жандандырады. Яғни көркемдік – мұнда мақсат емес, деректік баяндаудың қабылдануын күшейтетін құрал.

М.Мағауин баяндауында уақыт тек «оқиға реті» емес, мәдени-есептік жүйелердің қиылысы ретінде көрінеді. «Темужін сәби» бөлімінде туған күнді көрсету үшін хижра есебін, айлық бөліністі және қазіргі күнтізбелік сәйкестікті қатар қолдануы осыны дәлелдейді (Мағауин, 16). Мұнда автор уақытты «көркем белгі» емес, деректік өлшем ретінде сөйлетеді. Сонымен бірге «дала рәсімінде... тоғыз ай – бір жас есебінде» деген түсіндірме уақыттың этномәдени түсінігін қосады (Мағауин, 17). Зерттеуші Қ. Алпысбаев эпостағы уақытты «тарихи уақыт» және «эпикалық уақыт» деп ажыратып, тарихи шығармада осы екі қабаттың бірін бірі толықтыратынын атап көрсетеді (Алпысбаев, 123). М.Мағауинде осы қос қабат нақты байқалады:

- тарихи уақыт: жыл, ай, дереккөздегі даталар, жорық кезеңдері;

- эпикалық/ментальді уақыт: «ұлы дала» кеңістігіндегі дәстүр, ру-тайпа тарихының ұзақ толқыны, көшпелі танымның уақытқа қатынасы. Осы жерде «мекеншақ» категориясы шешуші болады. М.Мағауин бұл тұрғыдан кеңістік пен уақыт түрлерін еркін пайдалана алған (Дәлелбекқызы, 2023: 136). Нәтижесінде баяндау күнтізбелік хроникаға айналмайды: уақыт кеңістікпен бірге «жүріп отырады» (Онөн өзені, Бұрқан-Қалдұн, Ұлы дала, көрші мемлекеттер т.б.), ал кеңістік уақыт арқылы тарихи мәнге ие болады. М.Мағауин хикаясында кеңістік көбіне «оқиға фоны» емес, тарихи түсіндіру құралы ретінде көрінеді: ру-тайпа құрылымы, көшпелі салт, көрші өркениеттердің шекарасы – бәрі кеңістік арқылы көрсетіледі.

«Далалық Еуразия» тарауының көшпелілердің заң-дәстүр, шаруашылық, салт-ғұрып қазығын көрсетеді. Бұл баяндау тәсілін шартты түрде «картографиялық наррация» деуге болады. Оқырман кеңістікті «көріп» қана қоймай, кеңістіктің ішіндегі әлеуметтік-мәдени жүйені оқиды. Мұндай тәсіл деректі тарихи хикаяға сай келеді, себебі тарихтың көп бөлігі кеңістік арқылы дәлелденеді (қоныс, шекара, өзен, тау, көрші ел қатынасы).

М.Мағауин мәтіні бір ғана фокализациямен шектелмейді. Зерттеуші А. Дәлелбекқызы өзінің 2023 жылғы жазған мақаласында «Шыңғыс хан тарихнамасының... түсіндірме кілтін жасайтыны», яғни кейіпкер дүниеге келмей тұрып-ақ дәуір панорамасын беретіндігін айтады. Бұл – панорамалық фокализация. Ал екінші кітапта Темужіннің балалық шағы, күресі, билікке келуі суреттеледі. Бұл жерде биографиялық фокализация күшейеді. Тарихи тұлға дәуірдің «өнімі» ретінде нақты әрекеттер мен шешімдер арқылы көрінеді. Бұл ауысу – баяндаудың динамикалық механизмдерінің бірі. Зерттеушілер А. Дәлелбекқызы мен Йылдыз М.Мағауин баяндауындағы стильдік ерекшелікті диалог, монолог, көркем портрет сияқты көркемдік тәсілдердің болуымен және соның өзінде деректілік арқауының сақталуымен байланыстырады (2022: 142). Бұл шығарма мәтіні тек ақпарат бермейді, ақпараттың әсер етуін күшейтетін көркемдік амалдарды да қолданады. Бірақ көркемдік еркіндік тарихи дәлелдің шеңберінен шықпайды. Е. Тілешов дәстүр мен жаңашылдықтың диалектикасын әдеби үдерістің «қозғаушы күші» ретінде сипаттайды (Тілешов, 2015: 143). М.Мағауиннің «Шыңғыс хан» шығармасындағы жаңашылдық тарихи тақырыпты тек жаңа деректермен жеткізуінде ғана емес, сонымен қатар оны ерекше баяндау тәсілімен беруінен де көрінеді. Автор оқырманды көркем әлемге енгізбес бұрын деректі нақты негізде береді, алайда оны құрғақ ғылыми трактатқа айналдырмайды. Осы тұрғыдан алғанда, М.Мағауиннің тарихи материалды игеруі, өмірлік шындықты көркем шындыққа айналдыру әдістері және мәтіндегі уақыт сабақтастығы біртұтас жүйе ретінде ұйымдастырылған деп бағалауға болады. Бұл

бағалау «Шыңғыс хан» хикаясының басты бағдарын ашады. Жазушы үшін тарих – өткен шақтағы дерек емес, қазіргі ұлттық санаға қатысы бар мағына. Сондықтан баяндаудағы негізгі бағыттар:

- тарихи тұлға мен ұлт тарихының байланысын көрсету;
- көшпелі өркениеттің мәдени-ментальді логикасын дәлелдеу;
- дерек пен пайымның шекарасын ажыратып көрсету екені айқын.

Қорытынды

Шығармада оқиға тарихи-хронологиялық және дерекнамаға сүйенген экспозиция арқылы беріледі: кеңістік панорамасы, нақты даталар мен, мәдени-әлеуметтік жүйелеу, яғни тайпа, ата-тек, болмыс басым. Сонымен қатар баяндауға аңыздық эпизод және диалог қосылып, көркем қабат жасайды. Ал сюжеті классикалық көркем прозаға тән «оқиғалық тізбек» емес, аргументативті-түсіндірмелі сюжет болып табылады. Бұл сюжет дискурс деңгейінде «дәлел жинау, жүйелеу, пайым жасау» арқылы өрбиді. Осылайша «Шыңғыс хан» шығармасының бірінші кітабы нарратология тұрғысынан полистильді, көпқабатты тарихи-деректі нарратив деуге болады. Баяндаушы деректермен сөйлейді, бірақ оқырман қабылдауын күшейту үшін көркем модальділік пен мифтік кодты да пайдаланады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

ЖИ құралдарының қолданылуы

Жасанды интеллект құралдары мәтіндегі жекелеген тіркестердің редакциялық баламаларын салыстыру, библиографиялық мәліметтерді талапқа сай рәсімдеу, транслитерация жүргізу және халықаралық дәйексөз келтіру стандартына (APA) сәйкестендіру мақсатында ішінара пайдаланылды.

Авторлардың қосқан үлесі. Ильясова Гүлден Жеткергенқызы – зерттеу тақырыбы мен мақсатын анықтап тұжырымдамалық негізін жасады. Ғылыми әдебиеттерге шолу жасап, зерттеудің теориялық бөлігін жазды. Тарихи деректі хикаядан нақты мысалдар терді. Мысалдарды әдеби тұрғыдан талдады. Мақаланың құрылымын жоспарлап, аңдатпасын, қорытындысын жазды. Пайдаланған әдебиеттер тізімін рәсімдеді. **Әлтай Аманжол Дүйсенбайұлы** – зерттеу материалдарын жинақтады. Әдеби талдау жүргізді.

Зерттеудің әдістемелік бөлігін, нәтижелер мен талқылау бөлігін жазды. Зерттеудің терминологиялық бірізділігін қадағалады. **Рахымбаева Гауһар Қинаятқызы** – Зерттеу материалдарын талдап, қорытынды жасауға және мақаланы рәсімдеуге өз үлесін қосты.

Авторлар зерттеу жұмысының мазмұны мен нәтижелеріне толық жауапкершілік алып, мақаланың соңғы нұсқасын жариялауға бірауыздан келісім берді.

Әдебиеттер тізімі

Алпысбаев, Қ. (2008). Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным мен көркемдік. Алматы: «Таймас».

Бахтин, М. М. (1975). Формы времени и хронотопа в романе. В Вопросы литературы и эстетики. Москва: «Художественная литература».

Дәлелбекқызы, А. (2023). Тарихи прозадағы уақыт пен кеңістік интеграциясы. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, 1(189), 134–146.

-
- Дәлелбекқызы, А. М. (2024). Мағауиннің «Шыңғыс хан және оның заманы» тарихи хикаясындағы ұлттық таным көрінісі. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, 1(193), 109–116.
- Дәлелбекқызы, А., & Йылдыз, Н. (2022). Ұлттық таным мен әлемдік қабылдау үндестігі. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, 2(186), 140–147.
- Лотман, Ю. М. (1970). Структура художественного текста. Москва: «Искусство».
- Мағауин, М. (2011). Шыңғыс хан және оның заманы: Деректі тарихи хикая (Т. 1). Алматы: ЖШС «Дәуір».
- Тілешов, Е. (2015). Қайнар: Мақалалар, сұхбаттар. Алматы: «Сардар».
- Genette, G. (1980). Narrative discourse: An essay in method (J. E. Lewin, Trans.). «Cornell University Press».
- Propp, V. (1968). Morphology of the folktale (2nd ed.). «University of Texas Press».
- Rimmon-Kenan, S. (1983). Narrative fiction: Contemporary poetics. Methuen.
- Zhorashova, A., Aituganova, S., Baitanasova, K., & Seiputanova, A. (2025). Narrative model in Mukhtar Magauin's novel "Kipchak Aruy". Eurasian Journal of Applied Linguistics, 11(1), 297–306. <https://doi.org/10.32601/ejal.11125>

G. Zh. Ilyasova¹, A.D. Altay², G.K. Rakhimbayeva³

^{1,2} L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³ Astana International University, Astana, Kazakhstan

The narrative features of M. Magauvin's "Genghis Khan" historical non-fiction novel

Abstract. This article analyzes the narrative features of the first book of the documentary-historical narrative "Shyngys Khan" by Mukhtar Magauin from the perspective of narratology. The purpose of the study is to determine the genre nature of the work, the narrator's position, the relationship between documentary and artistic elements, as well as the functions of focalization and chronotope. The narrative is based not only on the presentation of historical information, but also on its selection, comparison, interpretation, and evaluation. The narrator acts as a researcher guiding the reader's historical perception. The use of the authorial "we," rhetorical questions, argumentation, and comments on doubtful or lost information strengthens the metanarrative character of the text. The composition is structured not around a classical plot, but around the gradual disclosure of a historical problem. Documentary material, interpretation, and artistic devices form an integrated narrative structure. The study identifies the narrator's functions as historian-documentarian, interpreter, evaluator, and storyteller. The macroplot reconstructs the civilizational, ethnic, and political space of the Genghis Khan era, while the microplots deepen the main idea of the work.

Keywords: Genghis Khan, narratology, narrative structure, focalization, documentary-historical narrative.

Г.Ж. Ильясова¹, А.Д. Алтай², Г.К. Рахымбаева³

^{1,2} Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³ Международный университет Астана, Астана, Казахстан

Особенности повествования в историческом документальном романе М. Магауина «Чингисхан»

Аннотация. В статье с позиций нарратологии анализируются особенности повествования первой книги документально-исторической повести Мухтара Магауина «Шыңғыс хан». Цель исследования – определить жанровую природу произведения, позицию повествователя, соотношение документального и художественного начал, а также функции фокализации и

хронотопа в организации повествовательной структуры текста. В работе используются методы нарратологического и структурно-семантического анализа, позволяющие выявить особенности построения исторического повествования.

Повествование строится не только на изложении исторических сведений, но и на их отборе, сопоставлении, интерпретации и оценке. Повествователь выступает как исследователь, направляющий историческое восприятие читателя. Использование формы «авторского мы», постановка вопросов, приведение доказательств и комментарии к сомнительным либо утраченным сведениям усиливают метаповествовательный характер текста. Композиция произведения основана не на классической сюжетной линии, а на поэтапном раскрытии исторической проблемы. Документальный материал, интерпретация и художественные приемы образуют целостную повествовательную структуру. В исследовании выделяются функции нарратора как историка-документалиста, интерпретатора, оценщика и рассказчика. Установлено, что макросюжет воссоздает цивилизационное, этническое и политическое пространство эпохи Чингисхана, а микросюжеты углубляют основную идею произведения и способствуют раскрытию авторской концепции истории.

Ключевые слова: Чингисхан, нарратология, повествовательная структура, фокализация, историческое документальное повествование.

References

- Alpysbayev, Q. (2008). *Historical Works in Kazakh Literature: Cognition and Artistic Representation*. Almaty: "Taimas".
- Bakhtin, M. M. (1975). Forms of time and chronotope in the novel. In *Questions of Literature and Aesthetics*. Moscow: "Khudozhestvennaya Literatura".
- Dalelbekqyzy, A. (2023). Integration of time and space in historical prose. *KazNU Bulletin. Philology Series*, 1(189), 134–146.
- Dalelbekqyzy, A. M. (2024). Representation of national cognition in Magauin's historical narrative Genghis Khan and His Era. *KazNU Bulletin. Philology Series*, 1(193), 109–116.
- Dalelbekqyzy, A., & Yıldız, N. (2022). Harmony of national cognition and global perception. *KazNU Bulletin. Philology Series*, 2(186), 140–147.
- Lotman, Y. M. (1970). *The Structure of the Artistic Text*. Moscow: "Iskusstvo".
- Magauin, M. (2011). *Genghis Khan and His Era: A Documentary Historical Narrative (Vol. 1)*. Almaty: Daur LLP.
- Tileshov, E. (2015). *Qainar: Articles and Interviews*. Almaty: "Sardar".
- Genette, G. (1980). *Narrative Discourse: An Essay in Method* (J. E. Lewin, Trans.). Cornell University Press.
- Propp, V. (1968). *Morphology of the Folktale* (2nd ed.). University of Texas Press.
- Rimmon-Kenan, S. (1983). *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. Methuen.
- Zhorashova, A., Aituganova, S., Baitanasova, K., & Seiputanova, A. (2025). Narrative model in Mukhtar Magauin's novel "Kipchak Aruy". *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 11(1), 297–306. <https://doi.org/10.32601/ejal.11125>

Авторлар туралы мәлімет:

Ильясова Гүлден Жеткергенқызы – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: gulden.zhetkergenqyzy@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4743-251X>.

Әлтай Аманжол Дүйсенбайұлы – филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: akzhol777@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9584-5267>.

Рахымбаева Гауһар Қинаятқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Педагогикалық институттың қауымдастырылған профессоры, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: gaukhar.gaua78@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4883-9473>.

Ilyassova Gulden Zhetkergenkyzy – corresponding author, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: gulden.zhetkergenkyzy@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4743-251X>.

Altai Amanzhol Duisenbaiuly – Doctor of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: akzhol777@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9584-5267>.

Rakhimbayeva Gaukhar Kinayatovna – Candidate of Philology, Associate Professor, Pedagogical Institute of Astana International University, Astana, Kazakhstan. E-mail: gaukhar.gaua78@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4883-9473>.

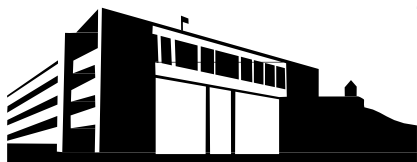
Ильясова Гулден Жеткергенкызы – докторант PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: gulden.zhetkergenkyzy@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4743-251X>.

Алтай Аманжол Дүйсенбайұлы – доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: akzhol777@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9584-5267>.

Рахимбаева Гауһар Кинайатовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Педагогический институт Международного университета Астана, Казахстан. E-mail: gaukhar.gaua78@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4883-9473>.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.71.01
Ғылыми мақала

Қ. Құрманбекұлы¹, Б.Б. Келгембаева^{2*}

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан
(E-mail: ¹Kuandyk_kur@mail.ru, ²*shilde0206@gmail.com)

МЕКЕНДІК АҢЫЗДАРДЫҢ МӘДЕНИ-ТАНЫМДЫҚ ТУРИЗМДЕГІ РОЛІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Шығыс Қазақстанның мекендік (топонимдік) аңыздарын мәдени-танымдық туризмде пайдалану мүмкіндіктері сөз болады. Мекендік аңыздар географиялық нысанмен байланысты туып, сол жерді қоныстанған халықтың тарихи жады мен рухани болмысының айнасы болмақ. Бүгінгі күні қазақ халқының осындай рухани мұрасын сақтау, таныту және қолданыс аясын кеңітудің тың жолдарынан іздену қажет. Авторлардың пікірінше, Шығыс Қазақстандағы Мұзтау, Рахман қайнары, Марқакөл т.б. жайлы аңыздар туристерді осы табиғи нысандармен қатар, қазақ халқының тарихи-философиялық кеңістігіне жетелеу мүмкіндігі жоғары. Мақала тақырыбының өзектілігі қазіргі уақытқа дейін Шығыс Қазақстанның фольклорлық, әдеби мұрасын өлкедегі туризм саласында пайдаланудың нақты мысалдары, сандық, сапалық көрсеткіштері анықталып, теориялық, әдістемелік талдауларға алынбағанымен түсіндіріледі. Зерттеушілер шетелдік ғалымдардың тың еңбектеріне сүйене отырып, мекендік аңыздарды Шығыс Қазақстан облысы бойынша бекітілген кейбір мәдени-танымдық сипаттағы туристік маршруттарды жүзеге асыруға пайдалану мүмкіндіктерін талдауды мақсат етеді. Сондай-ақ, авторлар фольклорлық мәтіндердің мәдени-танымдық, брендингтік әлеуетін, аталмыш аймақтың және еліміздің жағымды туристік бейнесін қалыптастырудағы орнын нақты мысалдармен ашуды көздейді. Бұл зерттеу бағыты қазіргі заманғы ұлттың рухани мұрасын қолданбалы сипатта қайта жаңғырту үдерістерімен сабақтасады.

Түйін сөздер: мәдени мұра, аңыз, мәдени-танымдық туризм, брендинг, жанр.

Түсті: 24.03.2026; Жөнделді: 02.05.2026; Мақұлданды: 18.06.2026; Онлайн қолжетімді: 30.06.2026

Кіріспе

Халқымыздың рухани жәдігерлерін туризм саласына оңтайлы, әрі жүйелі кіріктіру – еліміздің жағымды бет-бейнесі мен имиджін қалыптастыру үдерісінің ажырамас бөлігі. Осы ретте, “Шығыс Қазақстанның мәдени мұралары (тарих, мәдениет, білім)” атты кітап авторларының: “Ата-бабаларымыздан қалған бай мәдени мұра зайырлы идеологияның негізіне айналып, ұлттық мемлекеттілікті нығайтуға қызмет ете алады. Бұл өз кезегінде ұлттың тарихи тағдырындағы әлеуметтік-мәдени, құқықтық, саяси, этикалық және эстетикалық сабақтастықты сақтауға, сондай-ақ ұлттық дәстүрлер мен жалпыадамзаттық құндылықтардың үйлесімін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді”, - деген пікірі өте орынды айтылған (Сапашев т.б., 2006).

Шығыс Қазақстанның рухани жәдігерлерінің осындай маңызды саласының бірін жер-су атауларына байланысты аңыздар құрайды. Біздің пікірімізше, бұл өңірдің аңыздары – маңызды туристік ресурс болуға лайықты мәдени мұра. Өкінішке орай, Шығыс Қазақстанның фольклорлық, әдеби қорын өлкедегі туризм саласында пайдаланудың нақты мысалдары, сандық, сапалық көрсеткіштері анықталып, теориялық, әдістемелік талдауларға алынып, методологиясы әлі жасалған жоқ. Бұл өз кезегінде облыста қазір қарқынды қолға алынып отырған туризм саласының ұлттық кескін-келбетін айқындауға, ұлттық рухани мұраларымыздың қолданыс аясын кеңейтуге кедергісін келтіретірі сөзсіз. Осы себепті мақалада Шығыс Қазақстанның мекендік аңыздарын өңірдегі мәдени-танымдық туризмді дамытуға пайдалану жолдарын зерттеу мақсат етілді. Мақаланың міндеттеріне:

- топоним мен мекендік (топонимдік) аңыздарды туризм саласына кіріктіру жайлы ғылыми еңбектерге шолу жасау;
- мәдени-танымдық туризмнің мәні мен өзіндік ерекшеліктерін түсіндіру;
- мекендік аңыздардың – идеялық-танымдық, көркемдік қызметіне сипаттама беру;
- мекендік аңыздарды туризм саласында пайдаланудағы кемшіліктер мен қателіктерді атап көрсету;
- Шығыс Қазақстан бойынша бекітілген мәдени-танымдық туристік маршруттарға сәйкес келетін мекендік аңыздарды іріктеп ұсыну және талдау жасау кіреді.

Мекендік аңыздар – халықтың белгілі бір географиялық кеңістікке байланысты қалыптастырған тарихи, мәдени және танымдық жадын бойына сіңірген ерекше фольклорлық жанр. Бұл жәдігерлер белгілі бір ұлттың дүниетанымын, ұжымдық жады мен табиғатпен байланысын көркем бейнелейді. Олар мифтік сана, халық қиялы мен тарихи шындықты тоғыстыра отырып, халықтың рухани мәдениетінде маңызды орын алады.

Зерттеулер көрсеткендей, халық аңыздарын пайдаланушылар экскурсия кезінде брендингте бірқатар қателіктер жіберуі мүмкін. Атап айтқанда:

- белгілі бір туристік нысан туралы аңыздарды мүлдем білмеу;
- аңыздардың мәдени-танымдық туризмдегі маңызын жете түсінбеу немесе оларды орынсыз пайдалану;
- мәдени-танымдық туризм, экскурсия қызметінде аңыздардың дербес мәдени құбылыс ретінде қолданылмауы;
- өңірлік имидж не бренд қалыптастыруда сол өңірдің «мифологиялық кеңістігін» ескермеу т.б.

Біздің пікірімізше, туристік сала мамандарының және басқа да мүдделі тараптардың (жеке меншік база, қонақ үй, ресторан, кафе т.б. туристік нысандардың менеджерлерінің)

аңыздар туралы мүлде хабарсыздығы бір мәселе болса, өлкенің туристік маршруттарына байланысты аңыздарды өзім білемге салып, орынсыз пайдалануы немесе мүлдем ескермеуі екінші бір өткір түйткіл. Мұндай қателіктер этикалық, саяси т.б. олқылықтардың орын алуына әкелуі мүмкін.

Түйіндеп айтқанда, мекендік аңыздарды мәдени-танымдық туризм саласына енгізу ең алдымен, арнайы теориялық дайындықты, фольклортану, топонимика, тарих, география, психология, маркетинг т.б. сала мамандарының бірлескен зерттеулерін қажет етеді. Бұдан соң барлық мүдделі топтар: ғалымдар, жергілікті билік пен мәдениет саласының өкілдері, туризм бизнесіндегілерінің және жергілікті тұрғындардың оны игерудегі бірлескен еңбегі қажет. Бұл ретте, топоним жайындағы аңыздарды туризм саласында қонымды пайдалану жолдарынан ізденіп, әлемдік дәстүрлер мен озық тәжірибелерге сүйенген дұрыс.

Зерттеу деректері мен әдістері

Мақалада зерттеу мәселесіне қатысты шетелдік ғылыми еңбектерге шолу, топоним мен мекендік аңыздарды туристік мақсаттарға пайдалану жайлы маңызды идеяларды талдау, Шығыс Қазақстан облысы бойынша туристік маршруттар тізілімінде берілген маршруттарды таңдап, сараптау және оларға сәйкес мекендік аңыздарды сипаттау, талдау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Мекендік аңыздарды мәдени-танымдық туризмде пайдалану қазақ фольклортануы, тіл білімі саласында әлі зерттелмеген мәселе. Дегенмен шетелдік ғалымдардың лингвистика, фольклортану, география, туризм маркетингі саласындағы бірқатар ізденістері бұл мәселеге жарығын түсіреді. Бұл ретте, Беннет А.В., Ситон М.М. (Bennett and Seaton), Лайт Д. (Dunkan Light), Афанасьев О.Е., Афанасьева А.В., Настридинов У., Брент У. Ритчи, Карр Н., Купер К., Абос И., Сунтоко А., Пурбанкара Т. (Suntoko, Abduloh and Tedi Purbangka) зерттеулерін айтуға болады. Бұл ғалымдар топоним мен топонимдік аңыздарды бірлікте қарастырып, туризмді дамытудағы ролін әр қырынан сөз етеді.

А.В. Беннет пен М.М. Ситон туризм маркетингінің психологиялық өлшемдеріне назар аударып, топонимдердің саяхатшылардың белгілі бір туристік мекенді есінде тұтып, онымен эмоционалдық байланыс орнатуына көмектесетін мнемоникалық құралдар ретіндегі қызметін көрсетеді (Bennett and Seaton (1996).

Дункан Лайт топонимдік аңыз сюжеттерін пайдалану арқылы жаңа туристік объектілер құру және оларды коммерциализациялау мәселелерін талдайды. Оның пікірінше: «Топоним мәдени бірегейлікті, тарихты, білімді, тәжірибені немесе халықтың арман-аңсарларын қамтиды. Елді мекендер мен физикалық нысандардың, мысалы, қоғамдық нысандардың, ескерткіштер мен ғимараттардың атаулары тарихи жадының және кеңістіктің күрделі қырларына қол жеткізуге мүмкіндік береді» (Light, 2014).

Ал Украина географтары О.Е.Афанасьев пен А.В.Афанасьева туризмде белсенді қолданылатын фольклорлық проза жанрларын «туристік аңыздар» деп атап, олардың қаланың (елдің) туристік келбетін қалыптастырудағы қызметін жоғары бағалайды. Олардың пікірінше: “Туристік аңыздар — аймақтардың туристік брендин қалыптастырудың ажырамас бөлігі, олар туристерді тартуға ықпал етіп, жекелеген қалалар мен тұтас мемлекеттердің жағымды туристік бейнесін жасайды”(Афанасьев, Афанасьева, 2015).

«Ағылшын тіліндегі туризм материалдарындағы топонимдердің ролі» (The Role of Toponyms in English-Language Tourism Materials) мақаласының авторы Насридин Улугбек топоним мен топонимдік аңыз мәтіндерінің ұлттық бірегейлікті сақтау мен танымдық ролі жайлы ойларын ортаға салады (Nasritdinov, 2025).

Түйіндей айтқанда, соңғы уақыттарда шетелдік лингвист, фольклортанушы, әдебиеттанушы, географ ғалымдар топоним мен мекендік аңыздарды туризмде пайдалану туралы белсенді зерттеулер жүргізуде. Бұл монографиялар мен мақалалар мәдени-танымдық туризм туралы біздің зерттеуімізде теориялық-әдіснамалық негіз ретінде пайдаланылды.

Болашақта ел экономикасының драйверіне айналмақ мәдени-танымдық туризм саласында отандық гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарының кешенді зерттеулері қажет.

Нәтижелер мен талқылау

Мәдени-танымдық туризмге берілген анықтамалар өте көп. Ғылыми еңбектерде мәдени-танымдық туризм оқытуды, мәдениетті танытуды және тәжірибелік білімді кеңейтуді қамтамасыз ететін көпқырлы әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде сипатталады. Мәселен, Австрия, Америка мен Зеландияның көрнекті зерттеушілері Брент У. Ритчи, Нил Карр, Крис Купердің анықтауынша: «Мәдени-танымдық туризм – бұл саяхат барысында білім алу немесе танымдық тәжірибе жинақтау негізгі немесе қосалқы мақсат ретінде қарастырылатын туристік қызмет түрі. Аталған туризм түріне жалпы білім беруге бағытталған танымдық турлар, ересектерге арналған оқу саяхаттары, халықаралық және ұлттық деңгейдегі жоғары оқу орны мен мектеп оқушыларының ұтқырлығы, оның ішінде тіл мектептері, оқу экскурсиялары және студенттер мен оқушыларға арналған алмасу бағдарламалары жатады» (Ritchie, et.al., 2003).

Дүниежүзілік туризм ұйымы мәдени-танымдық туризмді «шағын көлемді, жақсы басқарылатын, білім беру сипатындағы және әдетте жоғары деңгейлі туризм ... музыка, өнер және этникалық алмасуды қамтитын құбылыс» деп анықтайды (International Scientific Committee, 1993).

Румыниялық ғалым Илиана Ана Абос (Ileana Ana Abos) мәдени-танымдық туризмнің мәдени, әлеуметтік, экономикалық маңызына мән береді. Оның пікірінше, мәдени-танымдық туризм мәдени мұраны таныстыру мен оның құндылығын арттырудың маңызды тетігі бола алады. Ол келушілерге белгілі бір аумақтың бай тарихы мен дәстүрлерін терең сезініп, ұғынуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, білім беру туризмі мәдени нысандарды сақтау мен қорғауға да ықпал етеді, өйткені ол аталған нысандардың күтімі мен қорғау шараларына қайта бағытталатын қаржы ресурстарын қалыптастырады (Abos, 2023). Демек, мәдени-танымдық туризм мәдени жәдігерлерді келушілерге насихаттау үшін ғана емес, оны келер ұрпаққа сақтап, жеткізу үшін де маңызды.

Берілген анықтамаларға сүйенсек, мәдени-танымдық туризмге ғалымдар мен зерттеушілер, өнер иелері (кино саласының мамандары, фотографтар т.б.), студенттер мен оқушылар, журналистер қызығушылық танытады. Бұл туризм түрі табиғи ландшафттарда да, адам қолымен жасалған мәдени-тарихи немесе әлеуметтік ортада да өтеді. Біз бұл мақаламызда табиғи ландшафттарда, нақты айтқанда Шығыс Қазақстан аймағындағы географиялық нысандарды қамтитын маршруттарды таңдап алып, мекендік аңыздарды туризмге кіріктіру жөнінде сөз етеміз.

Шетелдік ғалымдардың кітап, мақалаларына шолуымыз топонимдер мен мекендік аңыздардың мәдени-танымдық туризмдегі маңызын айқындап берді. Зерттеушілер топоним мен оның аңыздары жай лингвистикалық не фольклорлық дерек емес, туристік нысанның танымдық, эмоционалдық және брендтік құндылығын арттыратын маңызды мәдени мұра екенін көрсетеді. Әсіресе, топонимдік аңыздар кеңістіктің тарихи жадын жаңғыртып, халықтың рухани болмысын танытуға, ел мен жердің бірегейлігін көрсетіп, туристердің қызығушылығын оятуға әлеуетті. Бұл бағыттағы шетелдік зерттеулер жеткілікті болса да, отандық ғылымда аңызды туризм саласына кіріктіру мәселесі әлі зерттелмегені аңғарылады. Демек, қазақтың мекендік аңыздарының қолданбалы әлеуетін зерделеу – тек фольклортану емес, туризм, мәдениеттану және маркетинг салалары үшін де маңызды жаңа бағыттардың бірі.

Шығыс Қазақстанның тұмса табиғаты, көз тұндырар сұлулығы мен байлығы, ландшафтының алуан түрлілігі туристерді қызықтырады. Облыс аумағында Ертіс, Қалжыр, Бұқтырма, Ақбұлақ, Күршім, Нарын, Үлбі, Уба, Бөкен тәрізді 800-ден астам өзен, Зайсан, Марқакөл, Сібе, Шыбындыкөл, Шаянбай т.б. тәрізді 900-ден астам көл және көптеген ұсақ көлдер, су қоймалары бар. Биік тау жоталарындағы мәңгілік мұздақтар мен қар жамылғысының қалыңдығы қысқы спорт түрлерімен қатар, қысқы демалысты ұйымдастыруға өте қолайлы. Бұл өңірде экологиялық туризм, емдеу-сауықтыру туризмі, этнотуризм, спорттық-сауықтыру туризмімен қатар, мәдени-танымдық туризмді дамыту ерекше маңызға ие. Әсіресе, Берел, Шілікті тәрізді жалпыадамзаттық өркениет жәдігерлері, Ақбауыр, Мұзтау, Бұқтырма, Катон-Қарағай, Қиынкеріш, Рахман қайнары, Сібе, Марқакөл т.б. киелі жерлердің болуы өңірде мәдени-танымдық туризмді дамыту мүмкіндігін молайта түседі.

Адам мен Табиғат, Ел мен Жер – ажырамас бірліктегі біртұтас ұғымдар. Біздің ойымызша, мәдени-танымдық туризм саласында осы біртұтастық негізгі концепция болуы қажет. Осы ретте, академик Ә.Қайдар: “Әрбір этнос, тайпа, халық өзінің туып-өскен мекеніне ат қойып, айдар тағып әдеттенеді. Сондықтан да олардың өзі жасап келе жатқан жер-су т.б. географиялық нысандарына қойып келе жатқан атаулары, сайып келгенде, сол жердің өзіндік тарихының бір саласы, танып-білуге қажетті тарихи көздерінің бірі”, - деген өте орынды пікір айтады (Қайдар, 2013). Демек, бұл Шығыс Қазақстанның географиялық нысандарымен бірге олардың атаулары мен топонимдік аңыздары туристерге тарихи-танымдық және рухани феномендер үйлесім тапқан бірегей кеңістік ретінде танылуы тиіс. Өйткені, географиялық нысан атаулары мен олардың аңыздары туристік орындарды символдық мәнімен байытып, осы өңірдің әрбір саяхаттаушының жадында қалуына ықпал ете алады.

Өзіміз нысанаға алыпотырған мекендік аңыздар – белгілі бір географиялық нысанмен байланысты туған, сол жердің атауы, шығу тегі мен тарихы жайлы баяндайтын қазақ фольклорлық прозасының маңызды бір саласы. Мұндай шығармалар белгілі бір мекеннің атауын, табиғи ерекшелігін немесе тарихи оқиғалармен байланысын әңгімелеуді мақсат тұтады. Топоним мен мекендік аңыздар қазақ халқының дүниетанымы мен тарихи жадын шебер үйлестіріп, жергілікті ландшафттың паспорты қызметін атқарады.

Мекендік аңыздар туристік маршруттарға терең мазмұн, эмоциялық тартымдылық үстейді. Әрбір мекендік аңыз нақты географиялық нысанмен байланысты болғандықтан, оларды өңірлік брендинг, тақырыптық маршруттар құру, туристік гид-нарративтер жасау, мәдени-танымдық туризмді дамыту мақсатында пайдаланудың берері мол. Өйткені,

фольклорлық мәтіндер тек ақпарат көзі ғана емес, сонымен қатар, эмоционалды-рухани тәжірибе құралы ретінде туристік нысандардың құндылығын арттыра түседі.

Өңірлік брендингтің мысалына «Алтай – адамзаттың алтын бесігі» деген тұжырымды алуға болады. Бұл бренд Шығыс Қазақстанда өткен ғылыми форумдар, мәдени шаралар, туристік маршруттар арқылы көпшіліктің көңіліне орнығып үлгерді.

Алтайдың ең биік шыңы Мұзтау жайлы халықтық әңгімелер осы өңірлік брендинг идеясын айқындай түседі. Мұзтауға шығу немесе тамашалау туристік маршруттар тізіліміндегі (ШҚО әкімдігінің https://www.gov.kz/memleket/entities/akimvko/documents/1?directions=_3566&lang=kk сайтында берілген) «Рахман қайнарлары» ғылыми-танымдық соқпағы, «Алтай соқпақтарымен», «Ақ Берел» рекреациялық-танымдық соқпағы, «Берел қорғандарына» экскурсиялық соқпақтарында қарастырылған. Осы соқпақтармен жүретін туристерге Мұзтау жайлы әдемі аңызды айтуға болады.

Аңызда бірін-бірі сүйген қыз бен жігіт қуғыншылардан құтылу үшін тауды келіп паналайды. Қыз құдайға «бізді құтқара гөр» деп жалбарынады. Ақыры қыздың басындағы сәукеле алып мұзды тауға айналып, қыз бен жігіт таудың ішінде мәңгі қалады. Мұзтау әйтеуір бір қақ жарылып ашылады. Тау ішіндегі қыз бен жігіт сол сәтте бір тілек айтып үлгірсе, сол орындалады. Мұзтаудың киелілігі туралы аңыздардың бірқатары белгілі қаламгер О.Бөкейдің әңгіме-повестерінің мазмұнына да енгізілген. «Мұзтауды көрген адам лайым бақытты ғұмыр кешеді дейтін аңыз бар. Ал, киелі тау кез келген адамға кез келген күні көріне бермек емес». «Мұзтауды, оның алып бейнесін көрген адам бақытқа кенеледі деуші еді қариялар» (Бөкей, 2013).

Жергілікті халық Алтайдың биік шыңы Мұзтаудың тылсым күшпен байланысы мен киелілік сипатына күмәнсіз сенеді. Бұл сенімді туристердің көңіліне де ұялатуға болады. Алтайдың көз тұндырар сұлулығынан ұмытылмас әсер алған туристердің Мұзтауды адамның барлық арманын орындайтын, әрі рухани қуат беретін киелі мекен екендігіне илануы үшін ол жайлы гид-нарративтер, тіпті кәдесыйларға баса назар аударған дұрыс. Туристік маршруттарды өту барысында орыс фольклорындағы Шамбала, Беловодье туралы аңыздар мен мифтерден гөрі, қазақ фольклорындағы Мұзтау туралы аңызға басымдық беріліп, насихатталғаны жөн.

«Рахман қайнарлары» ғылыми-танымдық маршруты шипалы қасиетімен танылған Катон-Қарағайдағы «Рахман» қайнарынан басталады. Халық аңызы бұл қайнарды Әбдірахман атты аңшының есімімен байланыстырады. Бірде Әбдірахман аңға он жасар ұлын ертіп шығады. Аңшының баласы аңдаусызда маралдың лағын оқ атып жаралайды. Сол сәтте баланы маралдың «киесі ұрып» есінен танып қалады. Баласын көтеріп маралдың ізінен еріп келе жатқан Әбдірахман таңғажайып бір көрініске куә болады. Маралдың лағы жаралы аяғын қайнардың ішіне салғанда лезде қан тоқтап, жарақат жазылып кетеді. Әбдірахман ғажайып қайнардың суымен баласының бетін жуып, есін жиғызады. Шипалы судан құтыларға құйып ауылға апарады, дертті адамдарға береді. Жұрт қайнарды Әбдірахман аңшының есімімен атап кетеді» (Келгембаева, 2012). Осы аңызды келушілердің көңілінде бұл өлкенің киелілігі туралы сенімді орнықтырып, экологиялық мәдениетті сақтауы үшін пайдаланған дұрыс деп санаймыз.

Аңыздарды мәдени-танымдық туризмде пайдаланудың енді бір жолы – «Storytelling» – «әңгімелеу» деп аталады. Бұл әдіс бойынша, экскурсия жүргізуші (гид) туристерге мекендік аңыздарды жай әңгімелеп қана қоймай, оны туристік нысанның тарихи немесе табиғи маңызымен байланыстыра отырып, әсерлі етіп баяндай білуі керек. Мысалы, Шығыс Қазақстан облысы бойынша туристік маршруттардың тізіліміндегі «Шығыс

Қазақстанның інжу-маржаны», «Марқакөлдің кіші шеңбері», «Марқакөл соқпағы» атты туристік маршруттарда Марқакөл жайлы аңыз желісін пайдалануға болады. Бұл көл туралы аңыз нұсқаларында мифтік-романтикалық сюжетпен музыкалық фольклор жанры (күй аңызы) тоғысып, ерекше мәдени феноменге айналған.

Марқакөл аңызында көлдің жағалауын жайлаған бір байдың Марқа атты қызы мен монғолдың ұрынқай руының жас батыры Балжын арасындағы трагедиялы махаббат баяндалады. Қыздың ағалары Балжынның жүйрік атына қызығып жүреді. Қызды алуға рұқсат сұрап барған жігітке ағалары шарт қояды. Ол шарт бойынша Балжын бәйгеге қатысып, марқа қозының еті піскенше үлкен жазықты айналып, бәйгеден озып келуге тиіс болады. Бәйгеге шапқан Балжынның кер атының тұяғының күшінен жер ойылып, жер астынан су шығады. Сол судан көл пайда болады. Енді бір нұсқа бойынша көл — сүйгенінен айырылған Марқа сұлудың көз жасынан түзіледі (Келгембаева, 2012).

Қазақтың музыкалық фольклорының құрамында Марқакөлге байланысты туған «Балжынкер» күйін этнограф-ғалым А.Сейдімбеков бұл күйді оғыз-қыпшақ дәуірінің туындысы дейді (Сейдімбеков, 1997).

Әңгімелеуші сұлу Марқаның жағасында тұрып, «Балжынкер» күйінің фонында осы көл жайындағы аңызды баян етеді. Әрі қарай «Марқакөл» топонимінің ғылыми түсіндірмесін, көлдің флорасы мен фаунасын, рекреациялық маңызын жеткізеді. Сөйтіп, аңыз арқылы туристердің назарын табиғи нысанның маңызы мен оны сақтау қажеттігіне аударады. Саяхатшылар қазақ халқының музыкалық мұрасымен, күй өнерімен танысуға мүмкіндік алады.

Қазіргі туризм тәжірибесінде кеңінен қолданылып жүрген әдістің бірі – театрландырылған қойылымдар. Мәселен, Абай еліне саяхаттаушылар «Еңілік-Кебек» кесенесінің жанында сахналанған М.Әуезовтің «Еңілік-Кебек» спектаклінен үзінділер тамашалап, ерекше әсер алады. Дәл осы тәжірибені Шығыс Қазақстанның тарихи аңыздарын сахналауға пайдалануға болады. Мәселен, Күршім өңіріндегі Көкжал Бараққа қойылған ескерткіштің жанында Көкжал Барақ жайлы аңыздардың желісін, Өскеменге барар жолдың тау беткейінде орналасқан Қаракерей Қабанбай ескертшінің жанында дарабоз батыр жайында аңыздардан сахналық қойылымдар қойған орынды.

Фестиваль, мейрам кездерінде аңыз желісі бойынша арнайы уақытта театрландырылған қойылымдар ұйымдастыру – жанды аңыздар (Re-enactment) деп аталады. Бұл туристергесолдәуірдіңрухын,оқиғаныңатмосферасын сезінуге көмектеседі. Саяхаттаушылардың таным көкжиегін кеңейтеді. Мәселен, Шығыс Қазақстанның халықаралық деңгейдегі дәстүрлі шараларының бірі – «Шығыс салбуырыны» кезінде жиналған қауымға салбуырын өтетін жер жайындағы аңыз сюжеттерінен қойылымдар ұсынудың рухани әсері жоғары болуы мүмкін.

Бұдан бөлек, турлар барысында саяхатшыларға интерактивті ойындар ойнатудың да мәдени-танымдық әлеуеті бар. Туристерге аңыз кейіпкерлерінің рөлін ойнап немесе аңыздың жұмбағын шешуге жұмылдыратын квест-ойындарды өткізу әсіресе, балалар мен жасөспірімдер үшін қызықты болмақ.

Өлкенің туристік брендингін жасауда аңыздағы кейіпкерлердің, символдардың немесе оқиғаның элементтері бейнеленген жоғары сапалы кәдесый өнімдерін шығару да саяхатшыларға ұсынылатын өнімнің құндылығын арттырады.

Қорытындылай келе, мекендік аңыздар жер-су жөніндегі ескіден жеткен жай әңгімелер емес, олар – мәдени-танымдық туризм бағыттарының бірегейлігін танытатын және туристерге ерекше тәжірибе ұсынатын құнды ресурс деп білеміз. Оларды дұрыс

қолдану – өңірдегі туризмнің мәдени-танымдық сапасын арттырып, туристердің өлкеге қызығушылығын оятады.

Қорытынды

Мекендік аңыздар – халықтың тарихи жадын, дүниетанымын, табиғатпен байланысын паш ететін мәдени-рухани жәдігер. Оларды жүйелі зерттеп, туризм саласына орынды әрі әдістемелік тұрғыдан сауатты енгізу – мәдени-танымдық туризм маршруттарының танымдық және эмоционалдық құндылығын арттыра түседі.

Жалпы, мекендік аңыздарды мәдени-танымдық туризм саласында тиімді пайдалану – Қазақстанның рухани мұрасын сақтау, таныту және экономикалық тұрғыда игеру жолындағы маңызды бағыттардың бірі. Бұл бағытта арнайы мамандардың бірлескен жұмысы қажет. Мақалада ұсынылған тұжырымдар мен мекендік аңыздарды пайдалану тәсілдері Шығыс Қазақстан өңірінің мәдени-танымдық туризмінің әлеуетін арттыруға және ұлттық мәдениеттің халықаралық кеңістікте дәріптелуіне өз үлесін қосады деп үміттенеміз.

Мүдделер қайшылығы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала AP26199899 «Шығыс Қазақстанның әдеби және лингвистикалық туризмінің аймақтық интеграциясы: топонимдердің этимологиясы мен мекендік аңыздарды цифрландыру» жобасының есебінен қаржыландырылады.

Ғылыми мақаланы жазу барысында пайдаланылған ғылыми-теориялық еңбектерге, ғылыми басылымдарға сілтеме жасалды. Фундаменталды еңбектердің авторлары мен басылым жөніндегі мәліметтер дұрыс келтірілді. Мақала антиплагиат бағдарламасынан тексеруден өтті, анықтамасы алынды. Мақалада авторлардың құқын бұзушылық болған жоқ. Сондықтан мүдделер қайшылығы болуы мүмкін емес.

ЖИ құралдарының қолданылуы

ЖИ мүмкіндіктері библиографиялық деректерді дұрыс форматтау, транслитерациялау, сондай-ақ, халықаралық дәйексөз келтіру стандарттарына (APA) сәйкестендіру мақсатында жүзеге асырылды.

Авторлардың қосқан үлесі. Осы ғылыми мақала – екі автордың бірлескен зияткерлік еңбегі. Мақаланың жазылуына басқа қатысушылар болған жоқ. **Б.Б.Келгембаева** – мақаланың мақсат-міндеттерін, болжамын жасау, материалдарды іріктеу, зерттеу әдістері мен әдіснамасын анықтау жұмыстарын атқарды. **Қ.Құрманбекұлы** – ғылыми еңбектер мен көркем мәтіндерге талдау жасау, редакциялау жұмыстарын орындады.

Әдебиеттер тізімі

- Abos, I. A. (2023). Education: The Importance of Educational Tourism in Cultural Heritage Preservation and Sustainable Tourism. Case Study of the Mureş Valley's Cultural Heritage: Five Castles, Five Stories. Research and Education, (8), 120-137.
<https://doi.org/10.56177/red.8.2023.art.7>(data accessed: 03.12.2025)
- Афанасьев, О. Е., & Афанасьева, А. В. (2015). Функциональное значение и место туристских легенд в формировании привлекательных свойств дестинаций. Вестник Ассоциации вузов туризма и сервиса, (1), 52-60.
<https://doi.org/10.12737/7943> (data accessed: 03.12.2025)
- Бөкей, О. (2013). Шығармалары. Алматы: «Ел-шежіре».

-
- International Scientific Committee. (1993). Tourism at world heritage cultural sites: the site manager's handbook. ICOMOS, Colombo.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000119539> (data accessed: 03.12.2025)
- Келгембаева, Б. Б. (2012). Ел мен жер тарихы: Шығыс Қазақстанның аңыздық прозасы. Өскемен: «Медиа-Альянс».
- Қайдар, Ә. (2013). Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) (Т. 3: Табиғат). Алматы: «Сардар» баспа үйі.
- Light, D. (2014). Tourism and toponymy: commodifying and consuming place names. *Tourism Geographies*, 16(1), 141–156. <https://doi.org/10.1080/14616688.2013.868031> (data accessed: 03.12.2025)
- Nasritdinov, U. (2025). The Role of Toponyms in English-Language Tourism Materials. (2025). *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769), 3(4), 322-325.
- Ritchie, B. W., Carr, N., & Cooper, C. (2003). Managing educational tourism. Cromwell Press.
[https://nibmehub.com/opac-service/pdf/read/Managing%20Educational%20Tourism%20\(Aspects%20of%20Tourism-%2010\).](https://nibmehub.com/opac-service/pdf/read/Managing%20Educational%20Tourism%20(Aspects%20of%20Tourism-%2010).) (data accessed: 03.12.2025)
- Сапашев, О. (ред.), Алексеев, А. Н., Самашев, З. & Келгембаева, Б. (2006). Шығыс Қазақстанның мәдени мұралары (тарих, мәдениет, білім). Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы.
- Seaton, A. V., & Bennett, M. M. (1996). The marketing of tourism products: concepts, issues and cases. <https://www.cabidigitallibrary.org/doi/full/10.5555/19971803032> (data accessed: 03.12.2025)
- Сейдімбеков, А. (1997). Қазақтың күй аңыздары (Докторлық диссертацияның авторефераты). Алматы.
- ШҚО туристік әлеуеті. (n.d.). Шығыс Қазақстан облысы әкімдігінің сайты.
https://www.gov.kz/memleket/entities/akimvko/documents/1?directions=_3566&lang=kk (data accessed: 03.12.2025)

К. Курманбекулы, Б.Б. Келгембаева*

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

Роль топонимических легенд в культурно-познавательном туризме

Аннотация. В данной статье рассматриваются возможности использования топонимических легенд Восточного Казахстана в культурно-познавательном туризме. Легенды, возникшие в связи с определёнными географическими объектами, могут служить отражением исторической памяти и духовной идентичности населения, издавна населявшего эти территории. В современных условиях возникает необходимость поиска новых способов сохранения, популяризации и расширения сферы применения подобного духовного наследия. По мнению авторов, легенды о Музтау, Рахмановских ключах, Маркаколе и других природных объектах обладают значительным потенциалом для вовлечения туристов не только в знакомство с ландшафтами региона, но и в погружение в историко-философское пространство казахского народа. Актуальность темы объясняется тем, что до настоящего времени фольклорное и литературное наследие Восточного Казахстана практически не рассматривалось как ресурс туристской отрасли региона: отсутствуют систематизированные примеры его использования, количественные и качественные показатели, а также теоретические и методологические анализы. Опираясь на новейшие исследования зарубежных учёных, авторы ставят целью выявить возможности применения топонимических преданий при реализации отдельных культурно-познавательных туристских маршрутов, утверждённых на территории Восточно-Казахстанской области. Кроме того, исследователи стремятся продемонстрировать культурно-познавательный и брендинговый потенциал фольклорных текстов, а также их роль в формировании позитивного туристского имиджа региона и страны на основе конкретных примеров. Данное направление исследования сопрягается с современными процессами прикладной реконструкции и актуализации духовного наследия нации.

Ключевые слова: культурное наследие, легенда, культурно-познавательный туризм, брендинг, жанр.

K. Kurmanbekuly, B.B. Kelgembayeva*

S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

The role of toponymic legends in cultural and educational tourism

Abstract. This article examines the potential for employing toponymic legends of East Kazakhstan in cultural and educational tourism. Toponymic legends can serve as a mirror of the historical memory and spiritual identity of the communities that have long inhabited these areas. Today, it is essential to explore new approaches to preserving, promoting, and expanding the use of such intangible heritage. According to the authors, the legends associated with Muztau, Rakhman Springs, Markaköl, and other landmarks possess significant potential to guide tourists not only toward the region's natural sites but also into the historical and philosophical worldview of the Kazakh people.

The relevance of the study is determined by the fact that, to date, the folkloric and literary heritage of East Kazakhstan has not been systematically examined as a resource for the region's tourism sector: concrete examples of its application, quantitative and qualitative indicators, as well as theoretical and methodological analyses, remain largely unaddressed. Drawing on recent international scholarship, the authors aim to assess the possibilities of integrating local legends into selected cultural and educational tourist routes officially established in East Kazakhstan. This research direction aligns with contemporary processes of the applied revitalization and reinterpretation of the nation's spiritual heritage.

Keywords: cultural heritage, legenda, cultural-educational tourism, branding, genre.

References

- Abos, I. A. (2023). Education: The Importance of Educational Tourism in Cultural Heritage Preservation and Sustainable Tourism. Case Study of the Mureş Valley's Cultural Heritage: Five Castles, Five Stories. *Research and Education*, (8), 120-137. <https://doi.org/10.56177/red.8.2023.art.7> (data accessed: 03.12.2025)
- Afanas'ev, O. E., & Afanas'eva, A. V. (2015). Funkcional'noe znachenie i mesto turisticheskikh legend v formirovaniy privlekatel'nykh svoystv destinatsiy. [Functional Significance and Role of Tourist Legends in Shaping the Attractiveness of Destinations]. *Vestnik Associatsii vuzov turizma i servisa*, (1), 52-60. <https://doi.org/10.12737/7943> [in Russian]. (data accessed: 03.12.2025).
- Bokej, O. (2013). Shygarmalary. [Works]. Almaty: El-shezhire. [in Kazakh].
- International Scientific Committee. (1993). Tourism at world heritage cultural sites: the site manager's handbook. ICOMOS, Colombo. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000119539> (data accessed: 03.12.2025).
- Kelgembayeva, B. (2012). El men zher tarihy: Shygys Kazakstannyn anyzdyk prozasy. [History of the People and the Land: Legendary Prose of East Kazakhstan]. Media-Al'jans. [in Kazakh].
- Kajdar, A. (2013). Kazaktar ana tili aleminde (jetnolingvistikalyk sozdik) (T. 3: Tabigat). [Kazakhs in the World of the Native Language (Ethnolinguistic Dictionary).V3: Nation]. Sardar baspa yji. [in Kazakh].
- Light, D. (2014). Tourism and toponymy: commodifying and consuming place names. *Tourism Geographies*, 16 (1), 141-156. <https://doi.org/10.1080/14616688.2013.868031> (data accessed: 03.12.2025).
- Nasritdinov, U. (2025). The Role of Toponyms in English-Language Tourism Materials. (2025). *American Journal of Language, Literacy, and Learning in STEM Education* (2993-2769), 3(4), 322-325. <https://grnjournal.us/index.php/STEM/article/view/7494> (data accessed: 03.12.2025).
- Ritchie, B. W., Carr, N., & Cooper, C. (2003). Managing educational tourism. Cromwell Press.

[\(https://nibmehub.com/opac-service/pdf/read/Managing%20Educational%20Tourism%20\(Aspects%20of%20Tourism-%2010\)\)](https://nibmehub.com/opac-service/pdf/read/Managing%20Educational%20Tourism%20(Aspects%20of%20Tourism-%2010)) (data accessed: 03.12.2025).

Sapashev, O. S. (red.), Alekseenko, A. N., Samashev, Z. & Kelgembaeva, B. (2006). Shygys Kazakstannyn madeni muralary (tarih, madeniet, bilim). [Cultural Heritage of East Kazakhstan (History, Culture, Education)]. S. Amanzholov atyndagy ShKMU baspasy. [in Kazakh].

Seaton, A. V., & Bennett, M. M. (1996). The marketing of tourism products: concepts, issues and cases. <https://www.cabidigitallibrary.org/doi/full/10.5555/19971803032> (data accessed: 03.12.2025).

Sejdimbekov, A. (1997). Kazaktyn kyj anyzday: Doktorlyk dissertacijany avtoreferaty. [Kazakh Legends about the Kui: Author's Abstract of a Doctoral Dissertation]. Almaty. [in Kazakh].

ShKO turistik aleueti. (n.d.). Shygys Kazakstan oblysy akimdiginin sajty. [Tourism Potential of East Kazakhstan Region. (n.d.). Official Website of the East Kazakhstan Regional Administration].

https://www.gov.kz/memleket/entities/akimvko/documents/1?directions=_3566&lang=kk [in Kazakh]. (data accessed: 03.12.2025)

Авторлар туралы мәлімет:

Құрманбекұлы Қуандық – «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының докторанты, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті. Өскемен, Қазақстан. E-mail: Kuandyk_kur@mail.ru ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-7885-3525>

Келгембаева Бакытжан Бекеновна – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан. E-mail: shilde0206@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-7639>

Kuandyk Kurmanbekuly – PhD student of the Educational Program “Kazakh Language and Literature,” Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University. Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan. E-mail: Kuandyk_kur@mail.ru ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-7885-3525>

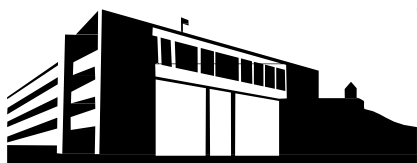
Bakytzhan Bekenovna Kelgembayeva – corresponding author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan. E-mail: shilde0206@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-7639>

Құрманбекұлы Қуандық – докторант образовательной программы «Казахский язык и литература», Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: Kuandyk_kur@mail.ru ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-7885-3525>

Келгембаева Бакытжан Бекеновна – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: shilde0206@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2919-7639>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 17.07.41

Научная статья

К.Р. Нурғали¹, Ю.А. Богданова²

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: ¹nurgalik1@mail.ru, ²ukis82@mail.ru)

РОДИНА КАК КУЛЬТУРНЫЙ КОД: ЭВОЛЮЦИЯ ОБРАЗА В РУССКОЙ ПОЭЗИИ XIX– XXI ВЕКОВ

Аннотация. Тема Родины в русской поэзии за два века заметно преобразилась. В XIX столетии она подавалась преимущественно через романтическую призму: восторг, идеализация, патриотическое чувство. К нашему времени картина резко усложнилась. Современные авторы пишут о Родине иначе – в их произведениях и любовь, и горечь, и память о трагических страницах прошлого, и попытка принять внутреннюю пестроту страны. Разговор о родной земле становится глубоко личным, почти исповедальным. В работе показано, как смена исторических эпох, общественные потрясения и новые эстетические запросы постепенно перестраивали поэтическую оптику. Выделены устойчивые образы (земля, поле, река, берёза, деревня, дорога, дом) и мотивы – от светлой пасторали до щемящей тревоги. Через призму коллективной памяти эти элементы образуют прочный смысловой каркас русской лирики. Анализ современных текстов выявляет интересную тенденцию: образ Родины всё чаще становится ареной столкновения традиции с новаторством, личного – с общим. Поэзия, как выясняется, не просто хранит память, но и постоянно перерабатывает её, не давая застыть нашим представлениям о самих себе. Такой ракурс открывает новые грани в, казалось бы, давно изученном материале.

Ключевые слова: Родина, культурный код, русская поэзия, эволюция образа, межкультурное взаимодействие.

Поступила: 30.03.2026; **Доработана:** 29.05.2026; **Одобрена:** 18.06.2026; **Доступна онлайн:** 30.06.2026

Введение

Образ Родины является одной из фундаментальных констант русской поэтической традиции, семантическое поле которой претерпевает значительную эволюцию на протяжении двух столетий. Если в поэзии XIX века он нередко воспринимался как источник гармонии и высокого вдохновения, то к рубежу XX–XXI веков эта категория существенно усложняется, вбирая в себя экзистенциальные переживания утраты, рефлексию исторических трагедий, острую ностальгию по уходящему и напряженное осмысление культурного многообразия (Ананьева, 2020; Барковская, 2024; Boym, 2001). Родина перестает быть исключительно географическим или политическим понятием; она трансформируется в пространство внутренних переживаний каждого поколения, в символический локус, где личный опыт переплетается с коллективной исторической памятью (Erll & Nünning, 2010; Huyssen, 2003). Эта метаморфоза происходит под непосредственным влиянием общественных перемен, рождая новые поэтические формы – от экзистенциального крика до углубленной лирической рефлексии о национальной идентичности в условиях глобализации и социальной дезинтеграции (Hodgson & Smith, 2020; Boele & Schellens, 2024; Kukulin, 2024; Parts, 2025).

В рамках настоящего исследования эволюция образа Родины рассматривается на материале поэтических произведений А. Кольцова, И. Никитина, Н. Рубцова, О. Фокиной, А. Яшина и В. Гундарева, репрезентирующих различные историко-литературные модели осмысления родной земли. Каждый из них выстраивает уникальную интерпретацию Родины как культурного кода, а совокупность их творческих исканий отражает постепенный переход от целостного, эпического восприятия к сложному, подчас противоречивому взгляду, обнажающему всю глубину этой темы в условиях непрерывных исторических вызовов (Erll & Nünning, 2010; Huyssen, 2003). Современная поэтика, сохраняя генетическую связь с прошлым (где деревня остается символом утраченного мира, реки – носителями исторической памяти, а городские пространства – свидетелями личных судеб), вступает в напряженный диалог с эпохой, фиксируя изменения общественного настроения и обостряя вопрос о сохранении культурной идентичности (Ананьева, 2020; Барковская, 2024).

В современной гуманитарной науке образ Родины осмысляется сразу в нескольких взаимосвязанных исследовательских перспективах. Прежде всего, он рассматривается как один из ключевых элементов культурной памяти. Художественный текст не просто сохраняет представления о прошлом, но и активно участвует в их символическом переосмыслении, формируя новые способы восприятия исторического опыта (Erll & Nünning, 2010; Huyssen, 2003; Hodgson & Smith, 2020). Не менее значима связь категории Родины с проблематикой национальной и коллективной идентичности. Поэтическое слово создаёт устойчивые модели культурной принадлежности, благодаря которым индивидуальное переживание включается в широкий историко-культурный контекст и обретает общезначимое звучание (Boym, 2001; Ананьева, 2020; Барковская, 2024; Boele & Schellens, 2024). Наконец, современные исследования всё чаще обращаются к русскоязычной литературе как к пространству культурного пограничья, где образ Родины складывается не столько в пределах единой национальной традиции, сколько в результате взаимодействия различных культурных кодов, исторических опытов и ценностных систем (Bhabha, 1994; Барковская, 2024; Темиргазина, 2021; Khaybullina et al., 2020; Yatsenko & Yatsenko, 2023).

В центре нашего исследования — представление о Родине как о динамичном культурном коде. Мы исходим из того, что в этом коде неразрывно связаны

конкретные природные локусы, историческая память, нравственные ориентиры и глубоко личное, почти интимное переживание собственной принадлежности. Такой ракурс позволяет смотреть на поэтические тексты иначе: это не просто ещё одно отражение патриотической темы, а скорее способ художественного моделирования — и национального самосознания, и более сложных межкультурных связей. Если обратиться к поэзии XIX–XXI веков, становится заметно, как сквозные, устойчивые символы — земля, поле, река, деревня, дом, дорога, память предков — сохраняют преемственность и одновременно в каждую эпоху наполняются новыми смыслами, обретают собственное звучание (Кольцов, 1984; Никитин, 1988; Рубцов, 1983; Фокина, 2008; Яшин, 1982; Гундарев, 2014; Erll & Nünning, 2010; Hodgson & Smith, 2020).

В статье мы ставим цель проследить, как эволюционировал образ Родины в русской поэзии XIX–XXI веков. В качестве материала взяты произведения А. Кольцова, И. Никитина, Н. Рубцова, О. Фокиной, А. Яшина и В. Гундарева.

Чтобы достичь поставленной цели, необходимо последовательно решить несколько задач. Во-первых, требуется определить теоретические основания, опираясь на которые Родину можно рассматривать именно как культурный код. Во-вторых, обосновать выбор поэтического материала. Далее — выявить устойчивые символические элементы образа Родины в поэзии XIX века, проследить его трансформацию в лирике XX века и раскрыть межкультурное измерение темы на рубеже XX–XXI веков. Завершает этот ряд задача сформулировать выводы о том, как в русской поэтической традиции соотносятся преемственность и изменчивость культурного кода Родины.

Научная новизна предлагаемого подхода заключается в том, что образ Родины мы рассматриваем не просто как один из традиционных мотивов русской поэзии, а как динамический культурный код. Он меняется под воздействием исторической памяти, эстетических сдвигов и процессов межкультурного взаимодействия. В отличие от большинства работ, сосредоточенных на творчестве отдельных авторов или замкнутых эпох, в данной статье предпринята попытка охватить сквозную эволюцию образа — от XIX до XXI века — и показать, как единая символическая система наращивает новые смысловые уровни в поэзии разных историко-культурных периодов.

Поэтический материал отбирался не случайно: нам важно было увидеть, как образ Родины меняется при переходе от одной историко-литературной модели к другой. На XIX век приходятся А. Кольцов и И. Никитин — они показывают этап, на котором складывается патриотико-романтический, а затем лирико-философский образотчизны. Чтобы понять, что происходит с темой Родины в XX столетии, мы обратились к поэзии Н. Рубцова и О. Фокиной: здесь на первый план выдвигаются мотивы памяти, утраты, малой родины, духовной укоренённости. Иной ракурс даёт А. Яшин — в его стихах тема Родины получает отчётливое нравственно-этическое измерение, связанное с совестью, верностью и ощущением преемственности. Наконец, В. Гундарев представляет рубеж XX–XXI веков и выводит на передний план межкультурный аспект: в его творчестве образ Родины рождается на пересечении русской и казахстанской культурных традиций (Кольцов, 1984; Никитин, 1988; Рубцов, 1983; Фокина, 2008; Яшин, 1982; Гундарев, 2014; Ананьева, 2020; Parts, 2025; Kukulin, 2024).

Методы исследования

Методологическую основу исследования составляет комплексный подход, объединяющий историко-литературный, культурно-исторический, сравнительно-

типологический, мотивно-образный и элементы когнитивно-поэтического анализа. Применение нескольких методов обусловлено самой природой исследуемого материала: образ Родины в русской поэзии XIX–XXI веков выступает не только тематическим мотивом, но и сложной системой культурных кодов, включающей природные, исторические, нравственные, мемориальные и межкультурные компоненты (Ananyeva, 2020; Erll & Nünning, 2008; Huyssen, 2003; Stockwell, 2020).

Историко-литературный метод дает возможность увидеть, как образ Родины ведёт себя во времени. Условный XIX век — это прежде всего мотивы национальной целостности, природной гармонии, патриотического служения. Век двадцатый многое перестраивает: здесь всё громче звучат память, утрата, малая родина, чувство духовной неустойчивости. Рубеж XX–XXI столетий добавляет ещё один существенный слой — межкультурное измерение, которое раньше оставалось на периферии (Кольцов, 1984; Никитин, 1988; Рубцов, 1983; Фокина, 2008; Яшин, 1982; Гундарев, 2014; Ананьева, 2020; Барковская, 2024).

Культурно-исторический метод позволяет связывать поэтическое осмысление родной земли с тем, что происходит за пределами текста: с историческими потрясениями, сдвигами национального самосознания, меняющимися представлениями о памяти, доме, языке, малой родине и самой культурной принадлежности. Без этого контекста многие поэтические решения просто теряют свою объяснительную глубину (Boym, 2001; Erll & Nünning, 2010; Huyssen, 2003; Hodgson & Smith, 2020; Boele & Schellens, 2024).

Сравнительно-типологический метод применяется для сопоставления художественных моделей Родины у разных авторов. Сопоставление поэзии А. Кольцова и И. Никитина позволяет выявить различие между героико-патриотическим и лирико-философским типами осмысления отчизны. Анализ текстов Н. Рубцова и О. Фокиной даёт возможность проследить развитие мотива малой родины, памяти и утраты. Сопоставление А. Яшина и В. Гундарева позволяет показать переход от нравственно-этического понимания Родины к её межкультурной и евразийской интерпретации (Рубцов, 1983; Фокина, 2008; Яшин, 1982; Гундарев, 2014; Барковская, 2024; Темиргазина, 2021; Khaybullina et al., 2020; Yatsenko & Yatsenko, 2023).

Мотивно-образный анализ позволяет выявить те устойчивые символические элементы, сквозь которые в стихах проступает, а точнее — выстраивается культурный код Родины. В поле нашего внимания попали образы и мотивы, без которых разговор на эту тему, кажется, просто невозможен: земля, поле, река, берёза, деревня, дорога, дом, материнское начало, память предков, родной язык, нравственный долг, совесть, верность. Анализируя этот ряд, мы пытались понять, что держится крепко и передаётся сквозь два столетия почти без изменений, а что, напротив, в каждую эпоху и у каждого автора обретает новое смысловое наполнение (Кольцов, 1984; Никитин, 1988; Рубцов, 1983; Фокина, 2008; Яшин, 1982; Гундарев, 2014).

Отдельного упоминания заслуживают элементы когнитивно-поэтического анализа. Они понадобились, чтобы увидеть, как именно стихотворный текст моделирует представление о Родине — моделирует не отвлечённо, а как пространство личной и одновременно коллективной идентичности. Здесь на передний план выходят метафорические модели, и набор их вполне узнаваем: Родина-мать, Родина-земля, Родина-дом, Родина-память, Родина-путь и, пожалуй, самая субъективная — Родина как «география души». При таком ракурсе образ Родины перестаёт быть только предметом изображения и становится ещё и способом организации самого художественного

мышления — тем узлом, где личный опыт автора срастается с национальной, исторической и межкультурной памятью (Bhabha, 1994; Erll & Nünning, 2010; Stockwell, 2020).

Материалом для исследования послужили избранные стихотворения А. Кольцова, И. Никитина, Н. Рубцова, О. Фокиной, А. Яшина и В. Гундарева. Отбор не был произвольным — мы руководствовались тремя достаточно жёсткими критериями. Первый: в стихотворении должен явно присутствовать образ Родины или малой родины, а не просто беглое упоминание. Второй: текст должен быть репрезентативен для своего историко-литературного периода, то есть отражать не только авторскую манеру, но и более широкие тенденции. Третий критерий — возможность увидеть в произведении, как личное переживание автора выходит на связь с культурным, национальным или межкультурным контекстом.

Анализ проводился поэтапно. Сначала мы выделили ключевые мотивы и символы Родины в поэзии XIX века. На втором этапе прослеживалось, что с этими мотивами происходит в XX веке. Третий этап был посвящён текстам рубежа XX–XXI веков. И наконец, на завершающем этапе мы обобщили всё, что удалось увидеть, чтобы определить основные направления эволюции образа Родины как культурного кода в русской поэзии XIX–XXI веков.

Результаты и обсуждение

Русская поэзия XIX века дала один из ключевых вариантов художественного осмысления Родины как культурного кода. В этот период образ родной земли уже никак не сводится к одной лишь географии: он вбирает в себя представления о народе, об исторической памяти, о природной целостности, о духовно-нравственных ценностях и, конечно, о национальном самосознании. После потрясений начала столетия литература всё очевиднее становится тем пространством, где национальная идентичность не просто проговаривается, а именно формируется — через слово, через образ, через осмысление судьбы страны и духовных оснований народа (Троицкий, 2019; Hellebust, 2024).

Если брать Кольцова и Никитина, то они дают два взаимодополняющих способа воплотить Родину в поэтическом тексте — и оба варианта складываются уже в XIX веке. У Кольцова господствует героико-патриотическая модель. Здесь Родина — это пространство коллективной энергии, народной силы, готовности к самоотверженному служению. Никитин идёт иначе: у него усиливается лирико-философская линия, Родина осмысляется через природную целостность, материнское начало, сыновнюю привязанность, глубинную внутреннюю связь человека с землёй. Само это сопоставление показательно: оно говорит о том, что образ Родины уже в XIX веке не был однозначным — внутри него уживались, переплетались и спорили друг с другом эпическое, гражданское, природное и глубоко личное, интимное начала (Кольцов, 1984; Никитин, 1988; Ананьева, 2020; Барковская, 2024; Троицкий, 2019).

У Кольцова образ Родины вызревает прежде всего через интонацию — героико-эпическую, приподнятую, иногда почти песенно-маршевую. Возьмём «Военную песню», «Русскую песню», «Ура» — во всех этих стихотворениях отчизна дана как пространство народного подвига, исторического действия, патриотической мобилизации (Кольцов, 1984). Патриотическое чувство у Кольцова не отвлечённое и не декларативное — оно держится на мотиве личной жертвы во имя общего целого. Вот характерный фрагмент из «Военной песни»:

*«Ты прости теперь, отец и мать,
Ты прости теперь, мой милый друг...»
(Кольцов, 1984, с. 112).*

По сути, в этих двух строках отражена главная для кольцовской поэтики модель Родины: личное чувство не отменяется, не стирается, но сознательно подчиняется более высокому нравственному закону — служению Отечеству. Именно так и работает культурный код Родины у Кольцова: он возникает как код коллективной самоотдачи, в котором человек перестаёт быть частным лицом и осознаёт себя частью общей народной судьбы.

В «Русской песне» Кольцов ловит другое — ощущение внутренней свободы, почти стихийной народной силы, которую трудно удержать в рамках:

*«Словно птица быстролётная
Пролетела море синее...»
(Кольцов, 1984, с. 134).*

Птица здесь — символ неудержимого движения, духовной широты, исторической жизнеспособности народа. Это вполне в духе романтического представления о национальном характере как о силе живой, свободной и динамичной.

А в стихотворении «Ура» патриотическое чувство у Кольцова обретает уже не образное, а звуковое тело: боевой клич осмысливается им как голос самого народа, как сгусток коллективного сознания:

*«Мысль народа, звук души,
Всероссийское “ура!”»
(Кольцов, 1984, с. 156).*

Так у Кольцова и выстраивается триада: народ, подвиг и голос. Через неё Родина раскрывается не как точка на карте, а как переживание исторического единства — того момента, когда личное «я» вращается в общее «мы».

И. Никитин-современник Кольцова, но разрабатывает совсем другой тип поэтического осмысления Родины. Патриотическая направленность у него сохраняется, однако акцент решительно смещается: с героического действия — на внутреннее чувство, на природную укоренённость, на философское, почти медитативное переживание родной земли (Никитин, 1988). В стихотворении «Уж и есть за что» образ России у него строится через материнскую метафору — и это сразу всё меняет:

*«Уж и есть за что,
Русь могучая,
Полюбить тебя,
Назвать матерью»
(Никитин, 1988, с. 45).*

Здесь Родина — уже не объект патриотического восхищения, а живое, родственное начало. Мотив Родины-матери переводит патриотическое чувство из гражданской риторики в регистр личной, почти семейной привязанности. Если у Кольцова работала модель героической мобилизации, то у Никитина пространство иное: Родина становится пространством доверия, сыновнего чувства и той особенной духовной близости, которая не требует громких деклараций.

В стихотворении «Когда Невы, окованной гранитом...» Никитин сводит воедино природный и историко-культурный ряды. Северный пейзаж, Нева, фигура Петра, мотив

преображённого пространства — всё это складывается в систему, где природа и история уже не разделены, а прочитываются как части единого культурного кода. Природа здесь перестаёт быть просто фоном, декорацией: она оказывается смыслообразующим элементом национального бытия. Вот как это звучит:

*«Здесь одевал леса и небеса
И так была печальна и сурова
Пустынных вод холодная краса»
(Никитин, 1988, с. 78).*

Обратим внимание, что образ Родины держится на стыке первозданной природной силы и человеческой исторической воли. Для XIX века это принципиально — литература тогда активно участвует в создании большого национального повествования, в лепке художественного образа страны (Hellebust, 2024).

Совсем иная интонация возникает в «Отъезде». Здесь тема Родины окрашивается элегически — и именно потому, что родная земля увиденна сквозь призму разлуки, сквозь возможную невозвратность:

*«Может быть, уже в последний раз
Мои тоскующие взоры
Любуются на ваш сверкающий алмаз»
(Никитин, 1988, с. 91).*

В этих строках возникает мотив, которому предстоит долгая жизнь в поэзии XX века: острее всего Родина осознаётся именно тогда, когда от неё отрываешься. Разлука превращает родной пейзаж в объект памяти, тоски, внутреннего удержания. А в стихотворении «Поле» эта связь заходит ещё глубже: «Здесь мать моя, друг и наставник — природа» (Никитин, 1988, с. 105). Природа у Никитина не просто изображается — она воспитывает, направляет, становится источником нравственных координат.

Таким образом, XIX век задаёт два основных направления в формировании культурного кода Родины. Кольцов разрабатывает линию героического единства народа, коллективного голоса, жертвенного служения. Никитин выстраивает другую модель — с материнской метафорой, природной укоренённостью, чувством разлуки и философским переживанием связи человека с землёй. В совокупности эти две модели дают тот исходный смысловой фундамент, на котором позже, уже в поэзии века двадцатого, вырастет понимание Родины более сложное, личностно углублённое и нередко трагически окрашенное (Кольцов, 1984; Никитин, 1988; Ананьева, 2020; Барковская, 2024; Троицкий, 2019; Hellebust, 2024).

С XX веком образ Родины заметно усложняется. Там, где поэзия XIX столетия видела прежде всего природную гармонию, народную целостность и патриотическое служение, XX век выдвигает на первый план память, утрату, разрыв с истоками и острое, подчас болезненное переживание малой родины. Родина всё реже предстаёт как нечто само собой разумеющееся, устойчивое и безусловное; скорее, она оказывается хрупкой ценностью, которую необходимо удержать — в памяти и в слове (Boym, 2001; Erll & Nünning, 2010; Huyssen, 2003; Ананьева, 2020; Boele, 2024).

В этом контексте Н. Рубцов и О. Фокина дают два близких, но внутренне не совпадающих поэтических подхода. Обоих поэтов обычно записывают в «тихую лирику». Однако внутри общего вектора их взгляды всё же расходятся. У Рубцова Родина чаще раскрывается как пространство, пронизанное исторической и личной памятью. У

Фокиной она прочнее привязана к мотиву малой родины, почти телесной укоренённости в земле, к уходящему миру крестьянской культуры и к тревоге за его исчезновение (Рубцов, 1983; Фокина, 2008; Boele, 2024; Petrov, 2018; Петрова, Шурыкина, 2020).

У Рубцова образ Родины обретает подлинную экзистенциальную глубину. Он не столько проговаривается в прямых патриотических заявлениях, сколько проступает сквозь пейзажные детали, мотивы памяти, сиротства, одиночества и подспудной духовной связи с землёй. В стихотворении «Берёзы» привычный для русской поэзии природный символ — берёза — вдруг оказывается знаком личной, незаживающей утраты и одновременно символом преемственности:

*«Ведь шумит такая же береза
Над могилой матери моей»
(Рубцов, 1983, с. 56).*

Берёза здесь не просто национальный символ, не расхожий поэтический знак. Через неё природное, семейное и мемориальное стягиваются в один узел: родной пейзаж делается местом, где личная боль вырастает в более широкую систему культурной памяти. Именно поэтому Родина у Рубцова воспринимается как пространство, в котором частная биография и национальная судьба уже не разделяются (Рубцов, 1983; Erll & Nünning, 2010; Boele, 2024).

В стихотворении «Поэзия» он прямо подчёркивает нерасторжимость родной земли, слова и исторической глубины:

*«Мелькнет покоя сельского страница,
И вместе с чувством древности земли
Такая радость на душе струится...»
(Рубцов, 1983, с. 89).*

Сельский покой здесь не перерастает в идиллию; скорее, он становится формой внутреннего возвращения к истокам — к тому культурному слою, который хранит память о прошлом. А в «Видениях на холме» память получает уже прямое историческое измерение. Взгляд поэта обращается к образам древней Руси и монгольского нашествия, и тема Родины выходит далеко за рамки сугубо личного переживания — в пространство трагической судьбы народа:

*«Пустынный свет на звездных берегах
И вереницы птиц твоих, Россия,
Затмив на миг
В крови и в жемчугах
Тупой башмак скуластого Батыя...»
(Рубцов, 1983, с. 124).*

В этом фрагменте образ Родины складывается сразу из трёх планов — пейзажного, исторического и почти эсхатологического. Россия для Рубцова — не государство, а пространство испытаний, памяти и какой-то глубинной духовной неуничтожимости. Культурный код Родины у него держится на пересечении трёх главных мотивов: родной природы, личной утраты и исторической боли (Рубцов, 1983; Boym, 2001; Erll & Nünning, 2010; Boele, 2024).

О. Фокина работает в близком направлении, но взгляд у неё более земной, укоренённый в крестьянском быте. Её Родина — это прежде всего малая родина, северная земля, деревенский труд, живая народная речь и память о традиционном укладе. Связь фокинской поэзии с фольклорными мотивами, с народным словом и с

интертекстуальными переключками внутри русской литературной традиции не раз отмечалась исследователями — и это действительно позволяет рассматривать её художественный мир как прямое продолжение народно-поэтической линии (Petrov, 2018).

В стихотворении «Как же ты пахнешь, сырая земля!» земля возникает не как отвлечённая стихия, а как сакральная, ноприэтомстроошутимая основа существования:

*«Как же ты пахнешь, сырая земля!
Этот бы пласт, перевёрнутый плугом,
Взять в обе руки и есть, не соля,
Не оснащая ни мёдом, ни луком»
(Фокина, 2008, с. 35).*

Эта подчёркнутая материальность не снижает образ, а наоборот, усиливает его онтологическое звучание. Земля здесь — первооснова, которая питает не только тело, но и душу. У Фокиной Родина воплощена через запах, вкус, прикосновение, через трудовое и телесное переживание. Её образ Родины можно, пожалуй, определить как код укоренённости: связь с родным пространством проживается чувственно и жизненно, а не умозрительно (Фокина, 2008; Петрова, Шурыкина, 2020).

Есть у Фокиной и ещё один принципиальный взгляд — она последовательно разводит и одновременно связывает большую и малую родину. В стихотворении «Большая Родина без малой» поэтесса показывает, что патриотическое чувство, оторванное от личного опыта, от родного дома, от земли детства и памяти повседневной жизни, теряет конкретность, становится почти абстракцией:

*«Непредставима, неконкретна,
Не столь заботлива, тепла...»
(Фокина, 2008, с. 79).*

Для Фокиной это действительно принципиальная мысль: большая Родина обретает живость и значимость только через малую. Малая родина — это то, что придаёт общенациональному образу эмоциональную достоверность, конкретность и нравственную силу. Поэтому деревня, земля, запах сена, родной город, северная речь, крестьянский труд — всё это у неё не просто бытовые детали, а полноценная система культурных знаков (Фокина, 2008; Petrov, 2018).

А в стихотворении «Россия, Русь! Храни себя, храни» традиционный образ Родины-матери поворачивается новой, трагически активной гранью. Фокина изображает Родину уже не как страдающее пространство, которое только и ждёт защиты; здесь она словно обретает собственную волю к самосохранению. При этом ответственность тут же переводится и на человека — на того, кто утратил живую связь с духовными основаниями:

*«Твои сыны хранить тебя не могут!
У них свои дела — не слава богу»
(Фокина, 2008, с. 113).*

В этих строках показан кризис прежней патриотической модели: Родина сохраняет своё сакральное значение, а вот человек далеко не всегда способен выступить её хранителем. Так тема Родины у Фокиной обретает нравственно-критическое измерение — любовь к родной земле оказывается неотрывной от тревоги за её судьбу и от остро осознанной человеческой ответственности (Фокина, 2008; Ананьева, 2020; Petrov, 2018).

Ещё резче мотив утраты проступает в миниатюре «На асфальте заблудился запах сена». Запах сена, вырванный из родного контекста и перенесённый в городскую среду, делается знаком уходящего, почти исчезающего деревенского мира:

*«На асфальте заблудился запах сена.
В этом мире, на родимый не похожем,
Всюду стены, всюду каменные стены,
Да и люди будто каменные тоже»
(Фокина, 2008, с. 145).*

Столкновение деревни и города подано у Фокиной как конфликт двух пространственных кодов: живого, природного, родового — и каменного, отчуждённого, безличного. Запах сена — последний посланник малой родины, который в мире асфальта и стен оказывается попросту лишним. Урбанистическое пространство поэтому осмысливается у неё не только как социальная реальность, но и как прямая угроза памяти, языку природы и органической связи человека с родной землёй (Фокина, 2008; Бойт, 2001; Huyssen, 2003).

Вместе с тем поэтический мир О. Фокиной не сводится к одной лишь трагической фиксации утрат. В стихотворениях «Простые звуки родины моей» и «Вологде» малая родина дана как живой источник душевного равновесия, тепла и внутренней устойчивости. Звуки реки, леса, поля, сезонные краски Вологды и всего северного пространства собираются в образ Родины как многоголосого, дышащего мира. Индивидуально-авторская картина мира Фокиной строится именно через конкретные чувственные образы — цветовые, звуковые, речевые детали — а не через отвлечённую символизацию (Петрова, Шурыкина, 2020).

Таким образом, Н. Рубцов и О. Фокина работают внутри общей для XX века проблематики — память, утрата, духовная укоренённость, — но акценты расставлены по-разному. У Рубцова Родина чаще проступает как пространство исторической памяти, личной боли и национальной судьбы. У Фокиной она привязана к малой родине — к земле, деревне, народной речи, к запахам и звукам, к нравственной ответственности за сохранение традиционного мира. При всём различии интонаций результат оказывается общим: образ Родины перестаёт быть просто пейзажем или патриотическим символом. Он превращается в культурный код — через него поэтический текст и выражает связь человека с прошлым, землёй, языком, памятью и народной судьбой (Рубцов, 1983; Фокина, 2008; Erll & Nünning, 2010; Boele, 2024; Petrov, 2018).

Во второй половине XX века тема Родины всё заметнее смещается в сторону нравственно-этических оснований: важным становится не только то, что человек помнит и по чему тоскует, но и перед чем он держит ответ. Поэт А. Яшин добавляет к образу Родины особое значение — категорию нравственной ответственности. Его художественный мир связан с деревенской темой, но не сводится к ней. Деревня, природа, родной дом оказываются у Яшина не просто пространственными образами — они становятся своего рода проверкой: на верность совести, труду, памяти и человеческому братству (Яшин, 1982; Parthé, 2004; Большакова, 2022; Четырова, Сахаров, 2023).

А. Яшин стоит в русской литературе XX века особняком — и не потому, что в его поэзия, гражданская лирика и проблематика, близкая деревенской прозе, сходятся в одной точке. Для него Родина — это мир людей, которых связывает общая судьба, общий труд, общая память и нравственные обязательства друг перед другом. Образ Родины постепенно отходит от природно-бытовой конкретности и всё заметнее

насыщается этическим содержанием. Родная земля у Яшина ценна как то пространство, где в человеке формируются совесть, честь, верность и чувство ответственности перед другим (Яшин, 1982; Parthé, 2004).

В стихотворении «Березовые колки» образ Родины складывается на стыке северного пейзажа и повседневного деревенского уклада. Берёзы, хлебные поля, сама простота речи и быта — всё это создаёт картину мира, в котором природное и человеческое существуют не по отдельности, а в органическом единстве. Строки «Но слов понятнее и проще / Здесь и не нужно никому» (Яшин, 1982, т. 1, с. 112) говорят как раз об этом. Простота здесь не от бедности, а от внутренней достаточности: Родина у Яшина не требует риторических украшений, её смысл раскрывается через труд, молчаливое согласие человека с землёй и ясность нравственных ориентиров.

Иная грань — в стихотворении «Запасаемся светом». Там образ Родины держится на мотиве внутренней стойкости. Скромный быт, никакого внешнего изобилия, сдержанная, почти приглушённая интонация — и при этом тема не снижается, а наоборот, обретает достоинство. Человек у Яшина способен сохранять свет, надежду и душевное равновесие именно в условиях повседневных трудностей. «Свет» — это метафора той нравственной энергии, которую человек получает от родной земли, от памяти и от ощущения человеческой общности (Яшин, 1982, т. 1, с. 156; Parthé, 2004; Большакова, 2022; Четырова, Сахаров, 2023).

Стихотворение, которое держит на себе всю его модель Родины - «Не только слова». Здесь поэт прямо называет те нравственные категории, которые образуют внутренний фундамент национального бытия: «Отечество», «Верность», «Братство», «Совесть», «Честь» (Яшин, 1982, т. 1, с. 203). Показательно, что у Яшина всё это не повисает в воздухе отвлечёнными лозунгами. Сама формула «не только слова» сразу снимает пафосную абстракцию — она подчёркивает: каждое из этих понятий требует жизненного подтверждения. Родина в таком понимании существует не только в языке, не только в памяти и не только в пейзаже — она удостоверяется поступком человека, его способностью соотнести личную жизнь с нравственным законом.

Поэтому образ Родины у Яшина определяется как нравственно-этический культурный код. Его основу составляют не одни лишь традиционные символы родной земли. К ним добавляются ценностные категории, без которых принадлежность к Родине теряет внутренний смысл. Если оглянуться на предшественников, разница становится отчётливой: у Кольцова патриотическое чувство шло через героическое служение, у Никитина — через природно-материнское начало, у Рубцова — через память и боль утраты, у Фокиной — через малую родину и почти телесную укоренённость. У Яшина Родина раскрывается прежде всего как пространство нравственного выбора (Кольцов, 1984; Никитин, 1988; Рубцов, 1983; Фокина, 2008; Яшин, 1982; Erll & Nünning, 2010; Большакова, 2022).

В стихотворении «Я давно на родине не был...» поэт обращается к мотиву возвращения и одновременно смотрит на изменения деревенского мира трезвым, не ностальгически-слепым взглядом. С одной стороны, традиционные знаки родины ещё держатся: реки, горы, отчий дом. С другой — в пейзаж уже вторгаются новые реалии, связанные с модернизацией, с перекройкой сельского пространства. Ироническая переключка с Москвой, которая возникает в стихотворении, интересна не отказом от современности, а скорее фиксацией сложности: родная деревня сохраняет значимость как раз потому, что прошлое и настоящее вступают здесь в напряжённый, далеко не всегда мирный диалог (Яшин, 1982, т. 1, с. 245; Четырова, Сахаров, 2023).

Так Яшин и оказывается на переходе — между поэтической традицией малой родины и тем межкультурным осмыслением Родины, которое позже заявит о себе у В. Гундарева. В его лирике ещё жива связь с деревней, природой, родным домом — но все эти образы всё плотнее насыщаются нравственным содержанием. Родина у Яшина — не просто место рождения, а система ценностей, на которых держатся человеческое достоинство, совесть, верность и ответственность. Именно через этот нравственно-этический код и совершается переход: от образа Родины как памяти о родной земле — к образу Родины как сложной духовной и культурной идентичности (Яшин, 1982; Parthé, 2004; Большакова, 2022; Четырова, Сахаров, 2023; Boym, 2001; Erll & Nünning, 2010).

С В. Гундаревым в эволюцию образа Родины входит нечто принципиально новое. У него родная земля перестаёт быть замкнутым национальным локусом — она оказывается пространством, где пересекаются сразу несколько культурных координат. Если поэты XIX века чаще всего связывали Родину с образом России как целостного историко-природного мира, то у Гундарева эта целостность осложнена опытом жизни в Казахстане и, как следствие, двойной культурной принадлежностью. Его поэзия в этом смысле сближается с проблематикой гибридной идентичности, характерной для русскоязычной литературы Казахстана: здесь образ родной земли складывается из этнической памяти, региональной укоренённости и гражданского самоощущения (Барковская, 2024; Khaybullina et al., 2020; Yatsenko & Yatsenko, 2023).

В «Прологе» Казахстан сразу задан не как что-то внешнее или чужое — это место, где человек состоялся:

*«Возрастал я на целинной ниве,
Стала близкой мне степная даль»
(Гундарев, 2014, с. 45).*

Образ целины здесь — не просто историко-бытовая деталь, а своего рода знак включения лирического субъекта в казахстанский культурный ландшафт. Степь становится пространством взросления, труда, памяти — и, что не менее важно, внутреннего принятия. Поэтому когда Гундарев пишет: «Русский сын казахского народа, / Неспроста меня так нарекли» (Гундарев, 2014, с. 46), — это не декоративный мотив дружбы народов. За этой строкой стоит куда более серьёзная форма самоидентификации: герой мыслит себя одновременно и через русское происхождение, и через казахстанский жизненный опыт.

Но казахстанская укоренённость у Гундарева не отменяет связи с Россией — скорее, они сосуществуют в одном внутреннем пространстве: «Но частица матери России / Незабудкой навсегда во мне» (Гундарев, 2014, с. 47). Незабудка здесь работает как символ памяти, причём памяти интимной, не политической: Россия сохраняется в сознании героя не как абстракция, а как знак происхождения, родового чувства, культурной преемственности. И вот что в итоге получается: две родины не противопоставлены, а образуют единую смысловую структуру. Именно это и позволяет говорить о гундаревской «географии души» — о таком поэтическом пространстве, где физическая география преобразуется в пространство памяти, идентичности и духовной принадлежности (Гундарев, 2014; Bhabha, 1994; Барковская, 2024; Khaybullina et al., 2020).

Этот сдвиг становится ещё заметнее в стихотворениях, где Гундарев обращается к образу малой родины. В «Деревеньке моей» деревня названа «святой, как хлеб» (Гундарев, 2014, с. 78) — и это не просто удачно найденное сравнение, а формула, которая придаёт

родному месту сакральный статус. А в стихотворении «Добежать торопится дорога...» сам путь к селу превращается в метафору возвращения к истокам: «До того, далёкого порога, / До села, откуда я в шестнадцать / Вышел этой жизни удивляться» (Гундарев, 2014, с. 102). Родина здесь — не административная единица, не точка на карте, а точка духовного начала, к которой субъект возвращается снова и снова, но уже в памяти. Так мотив дороги у Гундарева стягивает в один узел биографическое, культурное и экзистенциальное.

В стихотворении «В моей душе Сибирь» географическое пространство окончательно уходит во внутренний план — и там, внутри, обретает совсем иной масштаб: «А где ещё встречается / Такая даль, такая ширь?! / И всё равно вмещается / В моей душе Сибирь» (Гундарев, 2014, с. 167). Сибирь здесь — уже не часть России в привычном смысле, а метафора внутренней широты, духовной вместимости, сопричастности огромному евразийскому пространству. Получается, что художественная модель Родины у Гундарева выстраивается как многослойная система: Россия задаёт память происхождения, Казахстан — пространство жизненного становления, Сибирь — образ внутренней широты, а деревня остаётся сакральным центром личной памяти. Всё это вместе и даёт основания рассматривать его поэзию как пример межкультурного синтеза, в котором Родина превращается из национального культурного кода в евразийский (Гундарев, 2014; Барковская, 2024; Bhabha, 1994; Yatsenko & Yatsenko, 2023).

Так А. Яшин и В. Гундарев и завершают поздний этап осмысления образа Родины. У Яшина он держится на нравственных константах: совесть, честь, верность, память о родной земле. У Гундарева Родина становится ареной встречи культур, где русская, казахстанская и сибирская пространственные модели не спорят друг с другом, а входят в диалог и формируют сложную, многосоставную идентичность — и личную, и коллективную одновременно (Яшин, 1982; Гундарев, 2014; Барковская, 2024; Khaybullina et al., 2020).

Подводя итоги можно утверждать, что эволюция образа Родины в русской поэзии XIX–XXI веков — это не линейная смена одних художественных моделей другими. Скорее, речь идёт о последовательном усложнении устойчивого культурного кода. В XIX веке Родина осмысляется по преимуществу через категории исторической целостности, природной гармонии, народного духа и патриотического служения. Поэзия двадцатого столетия всё заметнее соотносит этот образ с памятью, утратой, тревогой, с мотивом малой родины и с острым переживанием разрыва между традиционным укладом и современностью. А на рубеже XX–XXI веков добавляется ещё одно, межкультурное измерение: Родина становится не только знаком национальной принадлежности, но и пространством, где вступают в диалог разные культурные опыты — особенно отчётливо это видно в русскоязычной поэзии Казахстана (Кольцов, 1984; Никитин, 1988; Рубцов, 1983; Фокина, 2008; Яшин, 1982; Гундарев, 2014; Ананьева, 2020; Барковская, 2024; Bhabha, 1994; Темиргазина, 2021; Khaybullina et al., 2020; Yatsenko & Yatsenko, 2023).

Родина во всех рассмотренных нами текстах работает не просто как тематический центр, а именно как способ художественного моделирования идентичности. У Кольцова и Никитина она связана с героико-патриотическим и природно-философским восприятием мира, у Рубцова и Фокиной — с памятью, болью утраты и образом малой родины, у Яшина — с нравственными константами, а у Гундарева — с межкультурной самоидентификацией и евразийским пространством памяти. Иными словами, на всём протяжении от XIX века до начала XXI столетия образ Родины ведёт себя как динамическая

художественная структура, внутри которой личное, национальное, историческое и межкультурное начала не просто соседствуют, а образуют единую смысловую систему (Erll & Nünning, 2010; Huyssen, 2003; Boym, 2001; Барковская, 2024; Темиргазина, 2021; Yatsenko & Yatsenko, 2023).

Заключение

Проведённое исследование позволяет сформулировать основной вывод: образ Родины в русской поэзии XIX–XXI веков не просто меняется — он движется от сравнительно целостной героико-патриотической и природно-гармонической модели к сложному, внутренне неоднородному культурному коду. В этом коде со временем сплетаются историческая память, личное переживание, мотив утраты, нравственная рефлексия и межкультурная самоидентификация.

В поэзии XIX века Родина осмысливается по преимуществу как пространство национальной целостности, природной свободы и патриотического служения. У Кольцова господствует эпико-героическое начало, и Родина раскрывается через образ народа и идею самоотдачи во имя Отечества. Никитин даёт более интимное, философское звучание: у него Родина соотносится с природой, материнским началом, личной привязанностью и внутренней свободой (Кольцов, 1984; Никитин, 1988; Ananyeva, 2020; Барковская, 2024).

XX век заметно усложняет эту картину. У Рубцова Родина становится пространством трагической исторической памяти, где личная боль неотделима от судьбы народа. У Фокиной на первый план выдвигается малая родина — как источник нравственной опоры, как телесная укоренённость и одновременно как утрачиваемый мир, который вытесняется урбанистической цивилизацией (Рубцов, 1983; Фокина, 2008; Boym, 2001; Erll & Nünning, 2010; Huyssen, 2003).

На рубеже XX–XXI веков тема Родины обретает новое смысловое наполнение — и связано это с именами Яшина и Гундарева. У Яшина Родина укореняется в нравственных категориях: совесть, верность, братство, преемственность. У Гундарева она превращается в многослойное пространство культурной памяти, где Россия, Казахстан, Сибирь и малая родина не противопоставляются друг другу, а образуют единую «географию души». Именно поэтому гундаревский образ Родины можно рассматривать как пример евразийского культурного кода, основанного на взаимодействии русской и казахстанской традиций (Яшин, 1982; Гундарев, 2014; Bhabha, 1994; Барковская, 2024; Темиргазина, 2021; Khaybullina et al., 2020; Yatsenko & Yatsenko, 2023).

В ходе исследования удалось выявить и те устойчивые символические элементы, которые, собственно, и формируют культурный код Родины: земля, поле, река, берёза, деревня, дорога, дом, память о предках, родной язык, нравственные категории. Примечательно, что эти образы сохраняют преемственность на протяжении двух столетий — но при этом в разные исторические периоды получают разное смысловое наполнение: от романтической идеализации и патриотического подъёма до трагической рефлексии, ностальгии, ощущения утраты и межкультурного диалога.

Таким образом, исследование подтверждает продуктивность того подхода, при котором образ Родины рассматривается как динамический культурный код — меняющийся под воздействием исторической памяти, эстетических трансформаций и межкультурного взаимодействия.

Перспективы нашего исследования связаны с расширением сравнительного материала. Не менее интересно проследить его трансформацию в современной поэзии эмиграции, в сетевой поэзии и в текстах, рождающихся в условиях культурного пограничья. Особый интерес вызывает и то, как в поэзии XXI века меняются категории дома, памяти, языка и национальной принадлежности.

Конфликт интересов, благодарности и информация о финансировании

Авторы заявляют об отсутствии явных или потенциальных конфликтов интересов.

Исследование выполнено без внешнего финансирования, в рамках личной научной инициативы.

Авторы благодарят коллег и рецензентов за ценные замечания, а также научное сообщество ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва за создание творческой атмосферы.

Вклад авторов

Нурғали Кадиша Рустембековна – концептуализация исследования, разработка методологии, анализ поэтических текстов XIX–XX веков, написание текста статьи.

Богданова Юлия Владимировна – анализ теоретической литературы, формулировка выводов, критический пересмотр содержания, утверждение окончательного варианта статьи, сбор и анализ материалов по поэзии рубежа XX–XXI веков, подготовка библиографии, оформление статьи.

Список литературы

Ананьева, С. В. (2020). Концепт «память» и национальный образ мира в творчестве Александра Кана. Полилингвистичность и транскультурные практики, 17(3), 343–351. DOI: 10.22363/2618-897X-2020-17-3-343-351.

Барковская, Н. В. (2024). Гибридная идентичность и образ родной земли в казахстанской русскоязычной поэзии. Филология и культура, 2(76), 86–91. DOI: 10.26907/2782-4756-2024-76-2-86-91.

Большакова, А. Ю. (2022). Типология композиции в деревенской прозе XX века. Филологические науки. Научные доклады высшей школы, 5, 73–80. DOI: 10.20339/PhS.5-22.073.

Гундарев, В. (2014). Моим читателям. Астана.

Кольцов, А. В. (1984). Стихотворения и проза. Москва: Художественная литература.

Никитин, И. С. (1988). Стихотворения. Москва: Правда.

Петров, А. В. (2018). Прецедентные имена и тексты русской литературы в творчестве Ольги Фокиной. Филологические науки. Научные доклады высшей школы, 2, 60–66. DOI: 10.20339/PhS.2-18.060.

Петрова, Т. В., Шурыкина, Л. С. (2020). Палитра девяностых в поэзии Ольги Фокиной. Русский язык в школе, 81(1), 82–89. DOI: 10.30515/0131-6141-2020-81-1-82-89.

Рубцов, Н. М. (1983). Избранное. Москва: Советский писатель.

Темиргазина, З. К. (2021). Транскультурализм и его проявление в поэтике лирических текстов. Полилингвистичность и транскультурные практики, 18(1), 29–43. DOI: 10.22363/2618-897X-2021-18-1-29-43.

Троицкий, В. Ю. (2019). Национальное самосознание в русской поэзии 1816–1821 гг. Два века русской классики, 1(2), 8–35. DOI: 10.22455/2686-7494-2019-1-2-08-35.

Фокина, О. А. (2008). Поэтические линии времени. Санкт-Петербург: Лимбус Пресс.

Четырова, Л. Б., Сахаров, А. С. (2023). «Деревенская проза» в контексте конфликта традиционной русской культуры и советской модерности. Семиотические исследования, 3(2), 99–106. DOI: 10.18287/2782-2966-2023-3-2-99-106.

-
- Яшин, А. Я. (1982). Избранные произведения (Т. 1). Москва: Художественная литература.
- Bhabha, H. K. (1994). The location of culture. London; New York: Routledge. DOI: 10.4324/9780203820551.
- Boele, O. (2024). Reading and worshipping Nikolai Rubtsov: Evolution of a literary cult. In O. Boele & D. Schellens (Eds.), Reading Russian Literature, 1980–2024: Literary Consumption, Memory and Identity (pp. 59–84). Cham: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-031-69816-3_4.
- Boele, O., Schellens, D. (Eds.). (2024). Reading Russian Literature, 1980–2024: Literary Consumption, Memory and Identity. Cham: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-031-69816-3.
- Boym, S. (2001). The future of nostalgia. New York: Basic Books.
- Erll, A., Nünning, A. (Eds.). (2010). Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook. Berlin; New York: De Gruyter. DOI: 10.1515/9783110207262.
- Hellebust, R. (2024). Literary history and national identity. In How Russian Literature Became Great (pp. 55–77). Ithaca: Cornell University Press. DOI: 10.7591/cornell/9781501773419.003.0004.
- Hodgson, K., Smith, A. (2020). Poetic Canons, Cultural Memory and Russian National Identity after 1991. Oxford: Peter Lang. DOI: 10.3726/b16254.
- Huyssen, A. (2003). Present pasts: Urban palimpsests and the politics of memory. Stanford: Stanford University Press.
- Khaybullina, A. A., Nagumanova, E. F., Nurgali, K. R. (2020). Genre strategy of modern Russian-language poetry in Kazakhstan. International Journal of Criminology and Sociology, 9, 2609–2615. DOI: 10.6000/1929-4409.2020.09.321.
- Kukulin, I. (2024). Writing within the pain: Russophone anti-war poetry of 2022. Slavic Review, 82(3), 657–667. DOI: 10.1017/slr.2023.289.
- Parthé, K. F. (2004). Russia's dangerous texts: Politics between the lines. New Haven; London: Yale University Press. DOI: 10.12987/9780300138221.
- Parts, L. (2025). "In the language of the aggressor, I cry for its victims": Russophone anti-war poetry of witnessing. Slavic Review, 83(3), 485–503. DOI: 10.1017/slr.2024.500.
- Stockwell, P. (2020). Cognitive poetics: An introduction. 2nd ed. London; New York: Routledge. DOI: 10.4324/9780367854546.
- Yatsenko, I. I., Yatsenko, A. V. (2023). Cultural boundaries in post-Soviet Russian-language texts of Kazakhstan's writers. Polylinguality and Transcultural Practices, 20(4), 694–707. DOI: 10.22363/2618-897X-2023-20-4-694-707.

Қ.Р. Нұрғали, Ю.В. Богданова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Отан ретіндегі мәдени код: орыс поэзиясындағы XIX–XXI ғасырлардағы бейненің эволюциясы

Аңдатпа. Орыс поэзиясындағы Отан тақырыбы екі ғасыр ішінде елеулі түрде өзгеріске ұшырады. XIX ғасырда ол көбіне романтикалық тұрғыдан берілді: таңданыс, идеализация, патриоттық сезім басым болды. Бүгінгі күнге қарай бұл көрініс айтарлықтай күрделенді. Қазіргі авторлар Отан туралы өзгеше жазады — олардың шығармаларында махаббат та, күйініш те, өткеннің қайғылы беттерін еске алу да, елдің ішкі алуан түрлілігін қабылдауға ұмтылыс та бар. Туған жер туралы әңгіме терең жеке, тіпті лирикалық сипатқа ие болады. Жұмыста тарихи дәуірлердің ауысуы, қоғамдық күйзелістер мен жаңа эстетикалық талаптар поэтикалық көзқарасты біртіндеп қалай өзгерткендігі көрсетіледі. Тұрақты бейнелер (жер, дала, өзен, қайың, ауыл, жол, үй) мен мотивтер жарқын пасторальдан бастап жүрек сыздататын алаңдаушылыққа дейін айқындалады. Ұжымдық жады арқылы бұл элементтер орыс лирикасының айқын мағыналық құрылымын қалыптастырады. Қазіргі мәтіндерді талдау қызықты үрдісті көрсетеді: Отан бейнесі барған сайын дәстүр мен жаңашылдықтың, жеке мен жалпының қақтығыс алаңына

айналуда. Поэзия тек естелікті сақтап қана қоймай, оны үнемі қайта өңдеп, өзіміз туралы түсініктеріміздің тоқырап қалуына жол бермейді. Мұндай көзқарас бұрыннан зерттелген материалда жаңа қырлар ашады.

Түйін сөздер: Отан, мәдени код, орыс поэзиясы, бейненің эволюциясы, мәдениетаралық өзара әрекеттесу.

K.R. Nurgali, Yu.V. Bogdanova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Homeland as a cultural code: the evolution of the image in Russian poetry of the XIX–XXI centuries

Abstract. Over two centuries, the theme of the homeland in Russian poetry has undergone a remarkable transformation. In the 19th century, it was presented primarily through a romantic lens: delight, idealisation, and patriotic feeling. By our time, the picture has become dramatically more complex. Today's authors write about the homeland differently — their works contain both love and bitterness, memory of the tragic pages of the past, and an attempt to embrace the country's inner diversity. The conversation about one's native land becomes deeply personal, almost confessional. The paper shows how the succession of historical eras, social upheavals and new aesthetic demands gradually reshaped the poetic optics. Stable images (river, village, monument) and motifs — from bright pastoral to aching anxiety — are identified. Through the prism of collective memory, these elements form a durable semantic framework of Russian lyric poetry. An analysis of contemporary texts reveals an interesting trend: the image of the homeland increasingly becomes an arena of confrontation between tradition and innovation, the personal and the universal. Poetry, it turns out, not only preserves memory but constantly reworks it, not allowing our ideas about ourselves to become ossified. This perspective opens up new facets in what would seem to be long-studied material.

Keywords: homeland, cultural code, Russian poetry, evolution of the image, intercultural interaction.

References

- Ananyeva, S. V. (2020). Kontsept “pamyat” i natsional’nyy obraz mira v tvorchestve Aleksandra Kana [The concept “memory” and the national image of the world in the works of Alexander Kan]. *Polylinguality and Transcultural Practices*, 17(3), 343–351. DOI: 10.22363/2618-897X-2020-17-3-343-351.
- Barkovskaya, N. V. (2024). Gibrinidnaya identichnost’ i obraz rodnoy zemli v kazakhstanskoy russkoyazychnoy poezii [Hybrid identity and the image of the native land in Kazakhstan Russian-language poetry]. *Filologiya i kultura [Philology and Culture]*, 2(76), 86–91. DOI: 10.26907/2782-4756-2024-76-2-86-91.
- Bolshakova, A. Yu. (2022). Tipologiya kompozitsii v derevenskoy proze XX veka [Typology of composition in village prose of the 20th century]. *Filologicheskie nauki. Nauchnye doklady vysshey shkoly [Philological Sciences. Scientific Essays of Higher Education]*, 5, 73–80. DOI: 10.20339/PhS.5-22.073.
- Gundarev, V. (2014). Moim chitatel'nyam [To my readers]. Astana.
- Koltsov, A. V. (1984). Stikhotvoreniya i proza [Poems and prose]. Moscow: Khudozhestvennaya literatura.
- Nikitin, I. S. (1988). Stikhotvoreniya [Poems]. Moscow: Pravda.
- Petrov, A. V. (2018). Precedentnye imena i teksty russkoy literatury v tvorchestve Olgi Fokinoy [Precedent names and texts of Russian literature in the works of Olga Fokina]. *Filologicheskie nauki. Nauchnye doklady vysshey shkoly [Philological Sciences. Scientific Essays of Higher Education]*, 2, 60–66. DOI: 10.20339/PhS.2-18.060.
- Petrova, T. V., Shurykina, L. S. (2020). Palitra devyanostykh v poezii Olgi Fokinoy [The palette of the nineties in the poetry of Olga Fokina]. *Russkiy yazyk v shkole [Russian Language at School]*, 81(1), 82–89. DOI: 10.30515/0131-6141-2020-81-1-82-89.

- Rubtsov, N. M. (1983). Izbrannoe [Selected works]. Moscow: Sovetskiy pisatel.
- Temirgazina, Z. K. (2021). Transculturalism and its manifestation in the poetics of lyric texts. Polylinguality and Transcultural Practices, 18(1), 29–43. DOI: 10.22363/2618-897X-2021-18-1-29-43.
- Troitsky, V. Yu. (2019). Natsionalnoe samosoznanie v russkoy poezii 1816–1821 gg. [National identity in Russian poetry 1816–1821]. Dva veka russkoy klassiki [Two Centuries of the Russian Classics], 1(2), 8–35. DOI: 10.22455/2686-7494-2019-1-2-08-35.
- Fokina, O. A. (2008). Poeticheskie linii vremeni [Poetic lines of time]. Saint Petersburg: Limbus Press.
- Chetyrova, L. B., Sakharov, A. S. (2023). “Derevenskaya proza” v kontekste konflikta traditsionnoy russkoy kultury i sovetskoy modernosti [“Village prose” in the context of conflict between traditional Russian culture and Soviet modernity]. Semioticheskie issledovaniya [Semiotic Studies], 3(2), 99–106. DOI: 10.18287/2782-2966-2023-3-2-99-106.
- Yashin, A. Ya. (1982). Izbrannyye proizvedeniya (Vol. 1) [Selected works]. Moscow: Khudozhestvennaya literatura.
- Bhabha, H. K. (1994). The location of culture. London; New York: Routledge. DOI: 10.4324/9780203820551.
- Boele, O. (2024). Reading and worshipping Nikolai Rubtsov: Evolution of a literary cult. In O. Boele & D. Schellens (Eds.), Reading Russian Literature, 1980–2024: Literary Consumption, Memory and Identity (pp. 59–84). Cham: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-031-69816-3_4.
- Boele, O., Schellens, D. (Eds.). (2024). Reading Russian Literature, 1980–2024: Literary Consumption, Memory and Identity. Cham: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-3-031-69816-3.
- Boym, S. (2001). The future of nostalgia. New York: Basic Books.
- Erll, A., Nünning, A. (Eds.). (2010). Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook. Berlin; New York: De Gruyter. DOI: 10.1515/9783110207262.
- Hellebust, R. (2024). Literary history and national identity. In How Russian Literature Became Great (pp. 55–77). Ithaca: Cornell University Press. DOI: 10.7591/cornell/9781501773419.003.0004.
- Hodgson, K., Smith, A. (2020). Poetic Canons, Cultural Memory and Russian National Identity after 1991. Oxford: Peter Lang. DOI: 10.3726/b16254.
- Huyssen, A. (2003). Present pasts: Urban palimpsests and the politics of memory. Stanford: Stanford University Press.
- Khaybullina, A. A., Nagumanova, E. F., Nurgali, K. R. (2020). Genre strategy of modern Russian-language poetry in Kazakhstan. International Journal of Criminology and Sociology, 9, 2609–2615. DOI: 10.6000/1929-4409.2020.09.321.
- Kukulin, I. (2024). Writing within the pain: Russophone anti-war poetry of 2022. Slavic Review, 82(3), 657–667. DOI: 10.1017/slr.2023.289.
- Parthé, K. F. (2004). Russia’s dangerous texts: Politics between the lines. New Haven; London: Yale University Press. DOI: 10.12987/9780300138221.
- Parts, L. (2025). “In the language of the aggressor, I cry for its victims”: Russophone anti-war poetry of witnessing. Slavic Review, 83(3), 485–503. DOI: 10.1017/slr.2024.500.
- Stockwell, P. (2020). Cognitive poetics: An introduction. 2nd ed. London; New York: Routledge. DOI: 10.4324/9780367854546.
- Yatsenko, I. I., Yatsenko, A. V. (2023). Cultural boundaries in post-Soviet Russian-language texts of Kazakhstan’s writers. Polylinguality and Transcultural Practices, 20(4), 694–707. DOI: 10.22363/2618-897X-2023-20-4-694-707.

Сведения об авторах

Нургали Кадиша Рустембековна – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: nurgalik1@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8178-27820>

Богданова Юлия Владимировна – магистр филологии, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: ukis82@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1912-8376>

Нұрғали Қадиша Рүстембекқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: nurgalik1@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8178-2782>

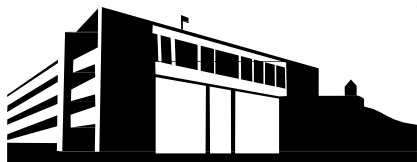
Богданова Юлия Владимировна – филология магистрі, PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: ukis82@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1912-8376>

Kadisha R. Nurgali – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: nurgalik1@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8178-2782>

Yulia V. Bogdanova – Master of Philology, PhD doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: ukis82@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1912-8376>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2026-155-2-261-280>

ХҒТАР 17.07.31
Ғылыми мақала

С.К. Сыздыков¹, А.В. Таңжарықова²

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: ¹sake.sakebaev@mail.ru, ²Alua1973@mail.ru)

ҰЛТТЫҚ БОЛМЫСТЫҢ ПОЭТИКАСЫ: АҚЫН АЛАҚАНҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ЖАДЫ МЕН РУХАНИ ТРАНСФОРМАЦИЯ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық рух, тарихи сана және тұлғалық трансформацияны А. Алақанұлының «Тер тамған жер» және «Ауыл» әңгімелеріндегі ұлттық поэтиканың архетиптік құрылымдары мен көркемдік тәсілдері арқылы қарастырылады. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – А. Алақанұлының прозалық шығармаларындағы ұлттық болмыс, тарихи жады және рухани трансформация мәселелерін көркемдік-эстетикалық және әдеби-теориялық тұрғыда талдау арқылы жазушы поэтикасының концептуалдық негіздерін айқындау. Негізгі бағыттары – тарихи уақыт пен субъектілік сана диалектикасын, ұлттық жад пен кеңістіктің архетиптік байланысын және дәстүр мен жаңғырудың көркемдік бейнесін саралау. Зерттеудің түпкі идеясы – кеңістік пен уақыт бірлігінің, символдық жүйе мен психологиялық бейнелеудің ұлттық болмыс пен тарихи сананы жаңғыртудағы мәнін ашу. Зерттеу әдістемесі құрылымдық, семантикалық және поэтикалық талдауға сүйенеді. Архетиптік талдау арқылы ұлттық жад пен кеңістіктің символдық өзара байланысы айқындалды; хронотоптық тәсіл кеңістік пен уақыттың көркемдік қызметін ашуға мүмкіндік берді; символдық интерпретация мен психологиялық-поэтикалық портреттеу кейіпкердің рухани трансформациясын тануға қолданылды. Нәтижесінде «Тер тамған жер», «Ауыл» шығармаларында тарихи уақыт пен субъектілік сана байланысы, экзистенциалдық күйзеліс және рухани қайта түлеу үдерісі көркемдік деңгейде ашылды. Мақалада ұлттық болмысты көркем мәтін арқылы зерделеудің әдістемелік үлгісі ұсынылып, қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық поэтиканы кешенді талдау бағыттары толықтырылады және әдебиеттану ғылымында ұлттық рух пен тарихи сананы көркемдік тұрғыдан пайымдаудың теориялық-әдіснамалық қырлары айқындалады.

Түйін сөздер: тарихи жады, рухани трансформация, архетип, хронотоп, постколониалдық дискурс.

Түсті: 21.03.2026; **Жөнделді:** 23.05.2026; **Мақұлданды:** 18.06.2026; **Онлайн қолжетімді:** 30.06.2026

Кіріспе

Қазақ әдебиетінде ұлттық болмыстың көркем поэтикасын тарихи жады мен рухани трансформация ұғымдарымен өзара сабақтастыра зерттеу – қазіргі гуманитарлық ғылымдағы өзекті бағыттарының бірі. Бұл мәселенің өзектілігі ХХІ ғасырдағы жаһандану үдерісі мен ақпараттық кеңістіктің қарқынды дамуы жағдайында айқын көрінеді, себебі мұндай жағдайда ұлттық мәдени кодты сақтау және оны көркем шығармашылық арқылы жаңғырту қажеттілігі ерекше мәнге ие. Осы тұрғыдан алғанда, А. Алақанұлының прозалық мұрасы назар аударуға лайық: қаламгер шығармаларында тарихи оқиғалар, халық жадында сақталған архаикалық мифтер мен дәстүрлі құндылықтар заманауи рухани ізденістермен ұштасып, қазақ әдебиетінде өзіндік көркемдік модель түзеді. Тақырыпты таңдаудың басты негізі – Алақанұлы прозасындағы тарихи жады мен рухани трансформация феноменін біртұтас поэтикалық жүйе ретінде арнайы зерттеген еңбектердің болмауы. Бұған дейінгі әдебиеттану зерттеулерінде қаламгер шығармашылығы жекелеген қырынан – тілдік-стильдік ерекшелігі, метафоралық жүйесі немесе тақырыптық ауқымы тұрғысынан талданғанымен, тарихи жады мен рухани өзгеріс мәселелері бірізді, кешенді түрде қарастырылмаған. Осы жайт зерттеудің проблемалық ахуалын айқындап, тақырыпты жаңа ғылыми нысан ретінде белгілейді.

Зерттеудің мақсаты – қаламгердің «Тер тамған жер», «Ауыл» әңгімелеріндегі тарихи жады мен рухани трансформацияны ұлттық болмыс концептісі тұрғысынан талдап, олардың көркемдік-эстетикалық мәнін ашу.

Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылады:

- Алақанұлы прозасында тарихи жадыны бейнелейтін негізгі тақырыптық, бейнелік және символдық элементтерді анықтау;
- Рухани трансформация поэтикасының көркемдік құралдарын сипаттау;
- Ұлттық болмыс концептісін тарихи-мәдени контекстпен сабақтастыра талдау;
- Қаламгер прозасын қазіргі қазақ әдебиеті мен әлем әдебиетінің рухани бағдарларымен байланыстыра сараптау.

Зерттеу гипотезасы – Алақанұлының прозалық шығармаларында тарихи жады мен рухани трансформация өзара сабақтасып, ұлттық болмысты жаңаша модельдеудің көркемдік тетігіне айналады; бұл екі ұғым поэтикалық жүйеде бір-бірін толықтыра отырып, автордың идеялық-эстетикалық тұжырымын қалыптастырады және заманауи қазақ әдебиетінде ұлттық мәдени кодты жаңғыртудың тиімді үлгісін ұсынады.

Жұмыстың теориялық және практикалық маңыздылығы – ұлттық болмыс поэтикасын тарихи жады мен рухани трансформация аясында кешенді талдау арқылы қазақ әдебиеттануындағы концептуалдық ұғымдарды тереңдетуінде және қазіргі әдеби процесті тарихи-мәдени контексте зерделеудің әдіснамалық мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысының негізгі материалы ретінде Ақын Алақанұлының «Тер тамған жер» және «Ауыл» әңгімелері алынды. Аталған шығармалар қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық болмыс, тарихи жады, рухани трансформация және тұлғалық жатсыну мәселелерін көркемдік-философиялық деңгейде бейнелеуімен ерекшеленеді.

Зерттеу барысында жазушы шығармаларының поэтикалық құрылымы, кейіпкер психологиясы, символдық жүйесі, кеңістік пен уақыт категориялары, ұлттық архетиптер мен тарихи сана көріністері кешенді түрде қарастырылды. Сонымен қатар

зерттеудің теориялық негізін әдебиеттану, мәдениеттану, философия және психология салаларындағы отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері құрады. Атап айтқанда, М. Бахтиннің хронотоп теориясы, К.Г. Юнгтің архетип концепциясы, М. Элиаденің киелі кеңістік туралы тұжырымдары, Б. Майтановтың психологизм мәселесіне қатысты ғылыми пайымдаулары, З. Қабдоловтың көркемдік жүйе мен символ табиғаты жөніндегі еңбектері әдіснамалық бағдар ретінде басшылыққа алынды. Сонымен бірге қазақ прозасындағы тарихи жады, ұлттық дүниетаным және рухани трансформация мәселелерін қарастырған ғылыми зерттеулер де теориялық салыстырулар жасауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында әдеби талдаудың бірнеше әдістері кешенді түрде қолданылды. Ең алдымен, құрылымдық-семантикалық талдау әдісі арқылы шығармалардың композициялық жүйесі, баяндау құрылымы, көркемдік детальдар мен символдардың мағыналық қызметі сараланды. Бұл тәсіл мәтіндегі негізгі концептілердің өзара байланысын және авторлық идеяның көркем ұйымдасу ерекшелігін анықтауға мүмкіндік берді.

Хронотоптық талдау әдісі М. Бахтин теориясы негізінде жүзеге асырылып, шығармадағы уақыт пен кеңістік категорияларының көркемдік қызметі қарастырылды. Әсіресе, ауыл кеңістігінің тарихи жадымен, кейіпкер санасымен және рухани күйзеліс үдерістерімен байланысы анықталды. Кеңістік трансформациясының кейіпкер психологиясына ықпалы мен уақыт қабаттарының көркемдік ұйымдасуы талданды.

Архетиптік талдау әдісі арқылы мәтіндегі «ата мекен», «жер», «ауыл», «қара шаңырақ», «зират», «өзен» секілді ұлттық мәдени кодтарды білдіретін образдардың семантикалық табиғаты зерделенді. Бұл әдіс ұлттық дүниетанымның көркем мәтіндегі репрезентациясын айқындауға және кейіпкерлердің рухани болмысын ұжымдық сана аясында қарастыруға мүмкіндік берді.

Герменевтикалық талдау тәсілі шығармалардың астарлы мағыналарын, философиялық мазмұнын және символдық құрылымын интерпретациялауда қолданылды. Осы әдіс негізінде мәтіндегі тарихи сана, рухани күйзеліс, жатсыну және тұлғалық трансформация құбылыстарының көркемдік қызметі сараланды.

Психологиялық талдау әдісі кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін, эмоционалдық күйзелістерін, рухани дағдарыстарын және санадағы өзгерістерді анықтауға бағытталды. Әсіресе Ақтай мен Тұрлыбек бейнелері арқылы тұлғаның тарихи жадымен байланысы, жалғыздық сезімі, туған жермен рухани сабақтастығы және экзистенциалдық толғаныстары қарастырылды.

Салыстырмалы-типологиялық талдау әдісі арқылы Ақын Алақанұлы шығармалары қазақ және әлем әдебиетіндегі ауыл прозасының көркемдік дәстүрімен сабақтастықта зерттелді. Бұл тұрғыда шығармалар С. Мұратбеков, А. Сейдімбек, М. Мағауин, Д. Исабеков прозаларымен, сондай-ақ У. Фолкнер мен Дж. Стейнбек шығармаларындағы ауыл тақырыбы мен тарихи жады мәселелерімен салыстырылды. Нәтижесінде ұлттық әдебиеттегі рухани кеңістік концепциясының көркемдік эволюциясы мен ортақ поэтикалық заңдылықтары анықталды.

Зерттеу барысында мәтіндік интерпретация тәсілі де кеңінен қолданылып, көркем мәтіндегі деталь, портрет, диалог, ішкі монолог, символ және пейзаждық элементтердің поэтикалық қызметі талданды. Бұл әдіс авторлық дүниетаным мен көркемдік ұстанымды тереңірек пайымдауға мүмкіндік берді. Жалпы алғанда, зерттеудің әдіснамалық жүйесі

тарихи-әдеби, психологиялық, мәдениеттанулық және поэтикалық талдау бағыттарын өзара сабақтастықта қарастыруға негізделді. Мұндай кешенді тәсіл Ақын Алақанұлы прозасындағы ұлттық болмыс пен тарихи жадының көркемдік табиғатын жан-жақты ашуға, сондай-ақ қазіргі қазақ әдебиетіндегі рухани трансформация мәселелерін тереңірек пайымдауға мүмкіндік берді.

Әдебиеттерге шолу

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында ұлттық болмыс, тарихи жады және рухани трансформация мәселелері кеңінен зерттеліп келе жатқан өзекті ғылыми бағыттардың бірі болып саналады. Әсіресе посткеңестік кезеңдегі әдеби процесте ұлттық бірегейлік, тарихи сана, жады феномені және тұлғаның рухани күйзелісі мәселелері жаңа методологиялық ұстанымдар негізінде қарастырыла бастады. Бұл бағыттағы зерттеулерде көркем мәтінді тек эстетикалық құбылыс ретінде емес, ұлттың мәдени жадын сақтаушы рухани кеңістік ретінде тану үрдісі қалыптасты.

Ұлттық жады мәселесін әдебиетпен байланыстыра қарастырған еңбектердің қатарында Р. Бердібайдың зерттеулері ерекше маңызға ие. Ғалым тарихи тақырыптағы шығармалардың көркемдік табиғатын саралай отырып, әдебиеттің тарихи сананы қалыптастырудағы қызметін айқындайды. Оның пікірінше, көркем шығарма ұлттың рухани тәжірибесін жинақтайтын әрі тарихи танымды ұрпақ жадында сақтайтын мәдени механизм болып табылады (Бердібай, 1997). Бұл тұжырым А. Алақанұлы прозасындағы тарихи жадының көркемдік қызметін талдауда теориялық негіз ретінде маңызды.

Көркем шығармадағы кеңістік пен уақыт мәселесін ғылыми тұрғыда алғаш жүйелеген зерттеушілердің бірі – М. Бахтин. Ғалым енгізген «хронотоп» ұғымы әдеби мәтіндегі уақыт пен кеңістіктің көркемдік бірлігін танытады. Бахтиннің пайымдауынша, көркем кеңістік тарихи уақытпен сабақтаса отырып, кейіпкердің рухани әлемін қалыптастырады (Бахтин, 1975). А. Алақанұлы шығармаларындағы ауыл кеңістігінің тарихи жадпен байланыста берілуі, кейіпкердің туған жерге деген психологиялық қатынасы осы хронотоптық құрылым аясында қарастыруға мүмкіндік береді. Тарихи жады мен кеңістік категориясын мифологиялық әрі сакралды аспектіде түсіндіретін зерттеулердің бірі – М. Элиаденің еңбектері. Ғалым «киелі кеңістік» концепциясы арқылы адам санасындағы қасиетті мекен ұғымының мәдени-рухани мәнін ашады. Оның пікірінше, белгілі бір кеңістік ұлттың рухани жадында сакралды орталық ретінде орнығады (Eliade, 2001). Бұл теория А. Алақанұлы прозасындағы «туған жер», «атамекен», «ауыл» ұғымдарының символдық әрі архетиптік табиғатын түсіндіруде маңызды рөл атқарады.

Ұлттық архетип пен ұжымдық бейсаналық мәселесін ғылыми айналымға енгізген К. Г. Юнг еңбектері де зерттеу тақырыбымен тікелей байланысты. Ғалым архетиптерді адамзат санасында ежелден сақталған рухани модельдер ретінде қарастырады (Jung, 1971). Қазақ прозасындағы «қара шаңырақ», «ата қоныс», «зират», «дала» секілді образдар ұлттық архетиптік жүйенің көркемдік көріністері ретінде танылып, ұлттың тарихи тәжірибесін бейнелейді. А. Алақанұлы шығармаларындағы ауыл кеңістігі де осындай архетиптік модельдердің бірі ретінде сипатталады.

Қазақ әдебиетіндегі психологизм мәселесін арнайы зерттеген ғалымдардың қатарында Б. Майтановтың еңбектері айрықша орын алады. Ғалым көркем мәтіндегі ішкі монолог, психологиялық портрет, сана ағымы, эмоционалдық күйзеліс сияқты тәсілдердің кейіпкер болмысын ашудағы қызметін жан-жақты саралаған (Майтанов, 1987; 1996). А. Алақанұлы әңгімелеріндегі кейіпкерлердің рухани жалғыздығы, жатсыну

сезімі мен өткенге деген сағынышы психологизм тәсілдері арқылы терең берілгендіктен, Майтанов тұжырымдары зерттеу барысында әдіснамалық негіз ретінде қолданылды.

Көркем прозадағы психологизм табиғатын Г. Пірәлиева да жан-жақты қарастырады. Зерттеуші заттық деталь, кеңістік, табиғат көрінісі мен тұрмыстық элементтердің кейіпкер психологиясын ашудағы көркемдік қызметін атап көрсетеді (Пірәлиева, 2003). А. Алақанұлы шығармаларындағы темір тор, бос қалған үй, қираған қыстақ, зират сияқты детальдар тек пейзаждық элемент емес, рухани күйзелістің символдық көрінісі ретінде танылады.

Қазіргі қазақ прозасындағы жатсыну феноменін зерттеген ғалымдардың бірі – А. Таңжарықова. Оның еңбектерінде тұлғаның қоғамнан, кеңістіктен және өз болмысынан алыстау мәселесі посткеңестік әдебиет контекстінде қарастырылады (Таңжарықова, 2008). Бұл ғылыми тұжырымдар А. Алақанұлы шығармаларындағы кейіпкерлердің туған ортадан психологиялық тұрғыда жатсынуын талдауда теориялық тұрғыдан маңызды болды.

Ұлттық дүниетаным мен ауыл кеңістігінің көркем бейнесі қазақ әдебиетінде түрлі кезеңдерде көрініс тапқан. Әсіресе С. Мұратбеков, Ә. Нұрпейісов, Д. Исабеков, М. Мағауин, А. Сейдімбек шығармаларында ауыл ұлттық рухтың, тарихи жадтың және моральдық құндылықтардың орталығы ретінде бейнеленеді. С. Мұратбеков прозасындағы балалық шаққа деген сағыныш пен ауыл табиғатының психологиялық қызметі А. Алақанұлы шығармаларымен мазмұндық үндестік табады. Ал А. Сейдімбектің «Атамекен» әңгімесіндегі туған жер концепциясы мен ұлттық рух мәселесі «Ауыл» әңгімесіндегі идеялық бағдармен сабақтас келеді.

Әлем әдебиетінде де тарихи жады мен ауыл кеңістігінің күйреуі мәселесі кеңінен көрініс тапқан. У. Фолкнер шығармаларында американдық Оңтүстіктің тарихи күйреуі мен моральдық құлдырауы суреттелсе, Дж. Стейнбек прозасында әлеуметтік теңсіздік пен жерінен айырылған шаруалардың трагедиясы бейнеленеді. Бұл шығармалардағы рухани күйзеліс пен тарихи тамырдан ажырау мәселелері А. Алақанұлы прозасындағы ұлттық болмыс пен рухани трансформация проблемаларымен мазмұндық тұрғыдан үндеседі.

Сонымен қатар қазіргі әдебиеттануда постколониалдық дискурс аясында ұлттық идентификация, мәдени жад және тарихи травма мәселелері де кеңінен қарастырылуда. Бұл бағыттағы зерттеулер ұлттық әдебиетті тарихи тәжірибе мен мәдени код тұрғысынан зерделеуге мүмкіндік береді. А. Алақанұлы шығармаларындағы кеңестік кезеңнен кейінгі әлеуметтік өзгерістер, ауыл кеңістігінің күйреуі, тарихи сабақтастықтың әлсіреуі секілді мәселелер постколониалдық әдеби таным тұрғысынан да маңызды ғылыми нысан болып табылады.

Осылайша, тарихи жады, ұлттық архетип, хронотоп, психологизм және рухани трансформация мәселелері отандық әрі шетелдік әдебиеттануда әртүрлі қырынан зерттелгенімен, А. Алақанұлы прозасындағы бұл ұғымдардың біртұтас поэтикалық жүйе ретінде арнайы қарастырылуы әдебиеттануда әлі де толық зерттелмеген бағыттардың бірі болып табылады. Сондықтан аталған мақала осы ғылыми олқылықтың орнын толтыруға бағытталады.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Әдеби-эстетикалық ұстанымдарды ұштастыра отырып, тарихи жады мен рухани трансформация тақырыптарын поэтикалық деңгейде көтерген қаламгерлердің бірі

– А. Алақанұлы. «Тарих сахнасында орны бар, ұрпақ зердесінде ұмытылмастай із қалдырған, кейде аңызға, кейде ертегіге айналған тарихи құбылыстардың болмысын нақты деректермен ұштастыра отырып, көркемдік шындық арқылы ашу – бүгінгі қаламгерлердің шығармашылық жауапкершілігі мен азаматтық миссиясының ажырамас бөлігі саналады. Бұл – ұлт тарихын жаңаша пайымдап, әдебиет арқылы тарихи таным көкжиегін кеңейтуге ықпал ететін игілікті үрдіс» (Бердібай, 1997).

Қаламгердің «Тер тамған жер» мен «Ауыл» әңгімелерінде көрінетін «ата мекен», «туған жер», «жер-су» ұғымдары М. Элиаде ұсынған «киелі кеңістік» концепциясымен үндес. «Бұл кеңістік тек қана географиялық аймақ емес, сонымен бірге рухани тәртіп пен құндылықтардың белгісі ретінде көркемдік тұрғыда айшықталады» (Мирча Элиаде, 2010).

А. Алақанұлының көркемдік әлемінде жеке адам мен ұлт жадын тұтастықта қарастыру басымдыққа ие. Бұл тәсіл – қазақ прозасының көркемдік эволюциясындағы өзіндік бағыттардың бірі ретінде бағалануы тиіс.

Жазушының «Тер тамған жер» әңгімесі — ұжымшарлық құрылыс кезеңіндегі әлеуметтік шындықты көркем бейнелеудің жарқын үлгісі. Автор шығармашылық тәсіл арқылы қоғамдық еңбектің мәнін, еңбек адамының ішкі болмысын, ұрпақ пен уақыт арасындағы рухани байланысты айқындайды. «Зерттеуші Қ. Байтанасованың тұжырымынша, көркем шығармада қамтылатын тақырып пен мазмұн, оның композициялық құрылымы мен идеялық жүйесі белгілі бір кезеңнің тарихи және әлеуметтік ахуалымен тығыз байланысты болып келеді. Шығарма сол дәуірдің қоғамдық-мәдени кеңістігін бейнелеумен қатар, сол заманның рухани сұраныстарына да жауап береді» (Baitanasova, 2023).

Әңгіменің басты идеялық өзегі – көркем уақыт пен кеңістіктің, балалық шақ пен қазіргі уақыттың қабаттаса өрілуі арқылы ауылдық болмыстың тарихи және рухани трансформациясы бейнеленеді. Автордың бала және кәрілік арасындағы көзқарас эволюциясы мен туған жерге деген көзқарасының өзгеруі әлеуметтік-психологиялық аспектілерде ашылады. Әңгіме ретроспективалық баяндау үлгісінде құрылған. Автор қазіргі уақыттан өткенге шегіне отырып, балалық шағындағы ұжымшар кезіндегі ауыл өмірінің көріністерін есіне алады. Бұл көркемдік тәсіл М. Бахтин ұсынған “хронотоп” ұғымы тұрғысынан маңызды: кеңістік (ауыл алқабы, өзен, қабақ) пен уақыт (КСРО кезі мен бүгінгі күн) бір-бірімен семантикалық байланыста дамиды:

- Өткен уақыт: еңбек, бірлік, қарапайым тіршілік, тер төгу.
- Қазіргі уақыт: жекешелендіру, жаттану, бөлектену, тер төкпеу (оңай жол).

Әңгіменің соңындағы темір тормен қоршалған алқап және шеттен келген иесі – символдық әрі әлеуметтік астары бар көрініс. Бұл – бір кездері халықтың маңдай терімен игерілген, «тер тамған» қасиетті жердің бүгінгі таңда жеке меншікке өтіп, халық баласының еркінен тыс қалғанын меңзейтін астарлы сын. Бұл – автордың тарихи жады арқылы қоғамның рухани-әлеуметтік дағдарысын бейнелеуі.

«Алла жазса биыл күзде жылдағыдан артық астық алатын мүмкіндік бар, тек осы екі жаңа жерді жыртып үлгеруіміз керек. Сәтіне салса сепсек болды, аламыз. Мынандай жерге шықпағанда қайда шығады. Қараңдаршы міне, мап-майда, үгіліп тұр, топырақ емес май деген сөз, май, дымқылдығы мынау...» (Алақанұлы, 2010) – деп, қара топырақты уыстап алып, алақандарымен мыжғылап, танауына таятып иіскеп қояды. Оның қара топырақты уыстап алып, «топырақ емес май деген сөз» деуі – метафора ғана емес, еңбек адамының топырақпен тілдесе алатын, жердің бабын білетін қазақи болмысын көрсетеді. Бұл

– антропоцентризм емес, агроцентризм – яғни, адамның бар рухани қуаты еңбек пен жерге қызмет етуге бағытталған. «Иіскеп қояды» – бұл әрекет қарапайым баяндау емес, экспрессивті деталь. Ол кейіпкердің жермен байланысын тактильді, иіс сезімі арқылы, яғни сезімдік планда суреттейді. Бұл арқылы жазушы психологиялық реализмге бой ұрады. Топырақ – өмірдің символы. Бұл үзіндіде топырақтың майдай жұмсақ, құнарлы болуы – ауыл еңбеккерлерінің үмітін, болашақ мол өнімнің кепілін білдіреді. Мұндай тәсілді қазақ әдебиетінде бұрын М. Әуезовтің, С. Мұқановтың, Ғ. Мүсіреповтің шығармаларынан кездестіреміз. Топырақтың иісі – үміттің иісі. Бұл – ауыл тіршілігінің, адам мен жер арасындағы терең қатынастың көркем бейнесі. Мұнда экологизм мен натурализм элементтері де байқалады. Батырбайдың сөзі арқылы жер игеру, еңбек ету, жоспар орындау – социалистік ұрандардың көрінісі ретінде көрінеді. Бірақ жазушы оны ашық үгіт түрінде емес, кейіпкер әрекеті арқылы көркем түрде астарлап береді. Бұл – әдеби интерпретацияда идеологияны көркемдікке сіңірудің сәтті үлгісі. Берілген үзінді – «Тер тамған жер» әңгімесінің идеялық кілті десе болады. Жерге деген сүйіспеншілік, еңбекке сенім, ұлттық дүниетаным – барлығы осы қарапайым көрініс арқылы берілген. Бұл – эстетикалық мазмұны терең, көркемдік құрылымы шебер ұйымдастырылған эпизод.

Әңгімеде басты кейіпкерлер ретінде Батырбай бастық, Ақбала ана, бала кейіпкер (Ақтай), бейнелері алдыңғы қатарда көрінеді. Бұл тұлғалар ұжымшар тарихын сипаттай отырып, сол дәуірдің әлеуметтік-психологиялық келбетін айқындайтын бейнелер ретінде көркемдік-функционалдық рөл атқарады. Батырбай бейнесі — еңбек ұйымдастырушысы және халық жетекшісі, кеңестік дәуірдегі жаңа қоғамдық қарым-қатынастар аясында дүниеге келген басшы тұлға типінің көркем көрінісі. Автор Батырбайдың сыртқы кескін-келбетінен бастап, мінез-құлқына дейін шебер суреттейді: «Керегармандайғабіткеншаралытүйекөзі... жалыншашыптұрғандай». Бұл сипаттамалар арқылы жазушы кейіпкердің табиғи харизмасы мен ұйымдастырушылық қабілетін алға тартады. Ол — бір сәтте қаһарлы, енді бір сәтте мейірім таныта алатын күрделі бейне. Батырбай — тек әмірші ғана емес, ел болашағын ойлаған адал еңбек адамы. Оның бастамасымен жаңа жер жыртылып, халықтың тұрмысы жақсара түседі. Әсіресе, бала кейіпкерге деген ықыласы (басынан сипауы, жылы сөз айтуы) оның тек қатыгез емес, жүрегі жұмсақ, тәрбиелік миссияны да атқара алатын тұлға екенін дәлелдейді. Ақбала ана бейнесі — еңбекқорлық пен аналық мейірімнің символы әрі, әйел-ана бейнесінің жиынтық үлгісі. Жазушы бұл кейіпкер арқылы қиын-қыстау замандағы қазақ әйелінің қайсарлығын, еңбекке деген адалдығын, ұрпақ алдындағы жауапкершілігін бейнелейді. «Бүкіл денесімен иіліп, белін уқалап, қайтадан іске кірісуі» — Ақбала образының ішкі қуатын, төзімділігін танытады. Сонымен қатар, оның баласын жетелеуі, онымен бірге еңбек етуі — отбасы құндылықтары мен еңбек тәрбиесінің сабақтастығын көрсететін маңызды көркемдік штрихтар.

Бала кейіпкер (Ақтай) — ұрпақ жалғастығының символы ретінде авторлық таным мен көркем идеяның басты медиаторы. Әңгіме желісі осы баланың көзімен беріледі. Сол арқылы оқырман үлкендердің өміріне, еңбекке, әлеуметтік өзгерістерге бала санасымен үңіледі. Баланың бейнесі еңбекке бейімделу, қиындыққа мойымау, елгезектік секілді қасиеттерді бойына сіңіру арқылы қазақи тәрбиенің өміршеңдігін паш етеді. Бұл кейіпкер — халық өмірінің келесі буынын бейнелейтін символдық тұлға.

«Көркем шығармадағы кейіпкер характері – оның ішкі болмысы мен психологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы ретінде танылады. Бұл сипаттар адамның қоғамдық

ортада қалыптасқан мінез-құлқын да қамтиды. Зерттеушілердің пікірінше, жазушы әдеби шығармада адам бейнесін жасай отырып, сол кейіпкер өмір сүрген қоғам мен дәуірдің типтік белгілерін жинақтап көрсетеді. Әдеби шығармада кейіпкердің табиғатын ашуда портреттік сипаттаудың маңызы өте зор. Портрет арқылы жазушы кейіпкердің мінез-құлқы мен жан дүниесінің маңызды тұстарын нақты бейнелеуге мүмкіндік алады. Осыған орай, портреттің қолданылу сипатына байланысты бірнеше түрлері айқындалады: психологиялық портрет, динамикалық портрет, жұп портрет, даралық портрет, ситуациялық портрет және топтық портрет. Бұл портрет түрлері көркем шығармада түрлі жағдаяттарға сай қолданылып, кейіпкер бейнесін жан-жақты аша түсуге қызмет етеді» (Жанұзақова, 2015).

Ақтай – әңгіменің баяндаушысы әрі басты кейіпкерлерінің бірі, әкесінен ерте айырылған, анасы Ақбаламен бірге ұжымшардың ауыр еңбегіне араласқан бала. Оның психологиялық портреті мынадай негізгі белгілер арқылы ашылады:

- Ішкікүйзеліс: Ақтайдың ішкікүйзелісі оның бастық Батырбайға деген қорқынышы арқылы айқын көрінеді. Мәтінде оның «бастыққа тура қарауға жүзім шыдамай» және «зәрем ұшып» деген сөздері баланың билік фигурасына қатысты қорқыныш пен үрейін аңғартады. Бұл сезімдер оның әкесіз өсуі, әкелік мейірімге зәру болуы және әлеуметтік ортадағы өз орнын іздеуімен байланысты. Психологиялық тұрғыдан алғанда, Ақтайдың бұл күйзелісі балалық шақтың әлсіздігі мен қоғамдық иерархияға бейімделу қажеттілігінің қақтығысын бейнелейді.

- Еңбекке құлшыныс: Ақтайдың еңбекке деген құлшынысы оның «кетпенін бар Күші мен сілтеуі» арқылы беріледі. Бұл әрекет оның ерте есейгенін және анасына қолдау көрсету арқылы отбасылық жауапкершілікті сезінуін көрсетеді. Еңбекке араласуы оның психологиялық дамуында маңызды рөл атқарады: ол өзін қоғамның пайдалы мүшесі ретінде сезініп, өзін-өзі құрметтеу сезімін қалыптастырады.

- Эмоционалдық әсерлену және елжіреу: Ақтайдың Батырбайдың басынан сипағанына «төбем көкке жеткендей марсиып қалуы» оның әкелік мейірімге деген сағынышын және эмоционалдық осалдығын ашады. Бұл эпизод баланың ішкі дүниесіндегі жылу мен қамқорлыққа деген қажеттілікті айқын бейнелейді. Батырбайдың мейірімі Ақтайдың өзін-өзі бағалауын арттырып, оған қосымша жігер береді, бұл оның психологиялық дамуындағы маңызды сәт болып табылады.

Зерттеуші Б. Майтанов көркем әдебиеттің басты қасиеттерінің бірі ретінде психологизм ұғымына ерекше назар аударады. Оның пайымдауынша, «психологизм – сөз өнерінің сапалық көрсеткіші, ал көркем мәтіндегі кейіпкердің жан дүниесін, ішкі сезім иірімдерін жеткізудің түрлі тәсілдерінен құралатын амалдар жүйесі болып табылады. Шынында да, көркем шығармада қаһарманның әртүрлі жағдайлардағы ой ағымы, көңіл күй ауытқуы мен сезімдік арпалыстары, іс-әрекет үстіндегі ішкі қайшылықтары терең әрі күрделі психологиялық қырлар арқылы ашылады. Бұл жағдайлар кейіпкер болмысын тереңнен танытып, психологизмнің көркемдік-эстетикалық табиғатын айқындауға мүмкіндік береді» (Майтанов, 1987).

Ақтайдың образы арқылы автор психологизмді мынадай тәсілдермен жүзеге асырады:

- Эмоционалдық күйзеліс: Ақтайдың эмоционалдық күйзелісі әңгіменің соңғы бөлімінде, туған жеріне оралған кезде айқын көрінеді. Ол балалық шағын еске алып, «азабы мен қызығы аралас» кезеңді сағынады. Бұл сағыныш оның туған жеріне, анасына және Батырбайға деген ностальгиялық сезімдерін күшейтеді. Алқаптың темір

тормен қоршалуы және оның жат болып сезілуі Ақтайдың ішкі дүниесіндегі жоғалту мен жалғыздық сезімін бейнелейді, бұл психологиялық тереңдіктің маңызды элементі болып табылады.

- Балалық және ересектік перспективасының салыстырмалы берілуі:

Ақтайдың балалық шағы мен ересек кезеңдегі ой-толғаныстары әңгіменің уақыттық құрылымы арқылы салыстырмалы түрде беріледі. Бұл салыстыру Ақтайдың психологиялық эволюциясын және оның туған жеріне деген эмоционалдық байланысын ашады. Әсіресе, ауыл балаларымен әңгімесінен кейінгі «қабақтан асып аяғымды аттап басқым келмеді» деген сөздері оның ішкі дүниесіндегі эмоционалдық күйзелістің кульминациясын білдіреді.

- Символдық мәні: Ақтайдың образы – жаңа дәуірдің, ұжымшар жүйесінің және қоғамдық еңбектің болашағына деген үміттің символы. Оның туған жеріне оралуы және алқаптың өзгерістеріне деген реакциясы дәстүр мен заманауи өзгерістер арасындағы қақтығысты білдіреді. Ақтайдың ішкі толғаныстары мен сағынышы оның жеке басының ғана емес, сол кезеңдегі қазақ қоғамының ұжымдық санасының да көрінісі болып табылады.

Ақтай кейіпкерінің психологиялық портреті оның ішкі күйзелісі, еңбекке құлшынысы және эмоционалдық әсерленуі арқылы терең ашылады. Автор ішкі монологтар, эмоционалдық күйзеліс және балалық пен ересектік перспективасын салыстыру арқылы психологизмнің көркем көрінісін жасайды. Ақтайдың образы – балалық шақтың қиындықтары мен ересектік сағынышының синтезі, сонымен қатар ұжымшар дәуіріндегі әлеуметтік-психологиялық өзгерістердің шынайы бейнесі.

Әдеби шығармада кейіпкерлердің болмысын ашу – авторлық көркемдік ізденістің өзегі. Бұл тұрғыда кейіпкерлердің түрлі әрекеттері мен мінез-құлқы, дүниетанымы мен ішкі толғаныстары, қоршаған ортамен қарым-қатынасы, көзқарас жүйесі мен сөйлеу ерекшеліктері – олардың бейнесін жан-жақты сипаттауға мүмкіндік беретін көркемдік-бейнелеу құралдары болып табылады. Осы элементтердің барлығы шығарманың идеялық-мазмұндық құрылымында кейіпкер тұлғасын қалыптастыратын маңызды детальдар жүйесін құрайды. (Алпысбаев, 2004).

«Осы жерге келген сайын көз алдыма сонау-сонау елес қана болып келмекке кеткен азабы мен қызығы аралас балалық шақты, аяулы марқұм анам Ақбаланы, игілік жолында терін төккен ардагер аға Батырбайды, қиқар Қабанбайды, тұралаған жануар қара атанды елестетемін де, шексіз тұңғиық ой тұманына сүңгіп кете беремін. Бұл кезде олардың бәрі де келмекке кеткен. Оларды қимастықпен еске алар арттарында қалған өшпес белгі іспетті осынау құнарлы алқап әлі сол күйі жатыр. Бұл жолы бұрынғыдан басқаша байқағаным алқапты айналдыра темір тормен қоршап қойыпты. Қоршау кіре берісінің бас жағына ала төбе шатыры біздей аппақ шағаладай екі қабат үй тұрғызылыпты» (Алақанұлы, 2010).

Көркем шығармадағы «елес қана болып келмекке кеткен балалық шақ», «аяулы марқұм анам Ақбала», «ардагер аға Батырбай», «қиқар Қабанбай», «тұралаған жануар қара атан» сияқты детальдар адам санасындағы рухани жадының көріністері ретінде беріледі. Бұл бейнелердің әрқайсысы тек жекелеген адамдарды ғана емес, тұтастай бір ұрпақтың тағдырлық желісін, тарихи-әлеуметтік кезеңді бейнелеуге бағытталған.

«Әңгіме адамның іс-әрекеті арқылы белгілі бір моральдық ақиқатты көрсетуді көздейді, сол арқылы ол оқырманның сезімі мен қиялын оятады» (Abrams, 2005).

Автор санасындағы қайғылы да қимас сәттер бейнелі тілмен беріле отырып, оқырманды өткен өмірге ой жүгіртуге итермелейді. Әңгімедегі рефлексиялық баяндау тәсілі кейіпкердің ішкі әлемін ашуға ықпал етеді.

Әдеби мәтіннің кеңістік пен уақыт координаталары көркемдік құрылымның маңызды элементтерінің бірі ретінде танылып, шығарманың идеялық-тақырыптық мазмұнын тереңдетуге ықпал етеді. Талдауға алынған туындыда «игілік жолында терін төккен» тұлғалар өмір сүрген «құнарлы алқап» образы ұлттық жады мен рухани мұраның символдық репрезентациясы ретінде ұсынылады. Бұл кеңістік өткен уақыттың құндылықтарын, яғни еңбек пен адамгершілік идеяларын бойына сіңірген тарихи-мәдени орта ретінде бейнеленген.

Алайда қазіргі кезеңдегі «темір тормен қоршалған» алқап көрінісі уақыт ағынымен орын алған кеңістіктік және болмыстық трансформацияны білдіреді. Бұл өзгеріс жекешелендіру үдерісімен қатар, табиғи және әлеуметтік құрылымдардың күйреуін, ортақ игіліктің жекеменшікке өтуін көрсетеді. Темір тор бейнесі осындай әлеуметтік әділетсіздіктің көркемдік символына айналады.

Кейіпкерлер жүйесі де уақыт пен кеңістіктегі құндылықтар алмасуын нақтылайды. Ақбала ана, Батырбай бастық пен бала Ақтай сынды образдар кеңестік дәуірдегі еңбек адамының, адамгершілік пен ұлтқа қызмет ету ұстанымдарының көрінісі болса, қазіргі балалар мен Пак (жердің иесі) бейнелері бүгінгі қоғамның рухани күйін сипаттайды.

Кеңістік пен уақыт бейнесі әдебиетте ең мәнді қасиетке ие. Әрбір көркем туындының өз болмысына сай кеңістігі мен уақыт сипаты болады. Мәселен, әрбір көркем туындының сюжеті мен идеясы оның құрылым жүйесін қалыптастырады. Мұны реттеп, жүйелейтін автор. Әдебиеттану ғылымында «хронотоп» ұғымын алғаш рет теориялық деңгейде негіздеп, оны зерттеу нысаны ретінде ғылыми айналымға енгізген зерттеуші – М. Бахтин:

«Әдеби көркем шығармадағы хронотоп дегеніміз – уақыт пен кеңістік белгілерінің нақтылы бір бүтіннің табиғатына лайық бірлікте көрінуі. Уақыт таңбасы кеңістікте белгіленіп көрінеді. Ал кеңістік уақыт арқылы танылып, уақыт арқылы өлшенеді. Мінеки көркем хронотоп қатпарлардың осылай қиысып, белгілердің осылай қосылып, тұтастануымен сипатталады» (Бахтин, 1975) - деп анықтама береді.

А. Алақанұлы прозасында кеңістік пен уақыт категориялары көркемдік және психологиялық деңгейде терең сипатталады. Автор кейіпкердің балалық шақпен байланысты мекенге деген ішкі қатынасын бейнелей отырып, уақыт өте келе санада орын алатын өзгерістерді суреттейді. Адамның өз-өзінен жатсыну феномені қазіргі заманғы әдебиетте өзекті зерттеу нысанына айналуға бұл құбылыс, ең алдымен, адам болмысының рухани күйзелісі мен дағдарысының көрінісі ретінде қарастырылады. Мұндай рухани дағдарыс көбіне тұлғаның ішкі жан дүниесіндегі терең қайшылықтардан туындайды және оның өмірлік кеңістігіндегі трагедиялық жағдайлармен астасып жатады. «Ғылыми әдебиеттерде жатсыну құбылысы бірнеше бағытта қарастырылады. Оның алғашқысы – адамдар арасындағы өзара жатсыну. Бұл жағдайда көркем әдебиетте жеке адамның тағдыры арқылы жалпы адамзаттық күйзеліс бейнеленіп, жазушылар қатал өмір шындығының құрбанына айналған кейіпкерлерді суреттейді. Екінші қырынан алғанда, жатсыну адамның қоғамнан оқшаулануын білдіреді. Мұнда тұлға мен әлеуметтік орта арасындағы алшақтық, олардың арасындағы үндестіксіздік көркем шығармаларда басты көркемдік нысанға айналады» (Таңжарықова, 2008). Осы ғылыми тұжырымды негізге ала отырып, қазіргі қазақ прозасындағы жатсыну мен жалғыздық

мәселелерінің көркемдік тұрғыда терең зерделеніп отырғанын аңғаруға болады. Атап айтқанда, тәуелсіздік кезеңінде жазылған шығармаларда бұл мәселелер айрықша көрініс тапқан. Аталған тенденция А. Алақанұлының прозалық туындыларында да айқын байқалады. Мәселен, «Сонау бала кездерімде мамықтай жұмсақ топырағына емін-еркін аунап-қунап жатқан осынау алқап маған әп-сәтте мүлде жат, бөлек бір дүниедей сезіліп сала берді...» деген жолдарда кеңістікке деген көзқарастың күрт өзгеруі байқалады. Мұнда жатсыну (немесе тұлғалық бөтенсу) құбылысы көрініс табады. Яғни кейіпкер өзі өскен, кезінде жақын болған кеңістікті енді бөтен әрі жат күйде қабылдайды. Бұл — адамның ішкі дүниесіндегі рухани трансформацияның, уақыт пен жад арасындағы үзілістің көрінісі.

Ғылыми-психологиялық тұрғыдан алғанда, жатсыну — тұлғаның өзіне бұрыннан таныс кеңістікке, ортаға немесе тәжірибеге қатысты енді эмоционалды байланыс орната алмауы, сол арқылы оның өзін-өзі тануындағы диссонанс. Бұл құбылыс жазушы шығармаларында кеңістік арқылы бейнеленіп, кейіпкердің рухани ахуалындағы күйзеліс пен ішкі үдерістерді танытады. Алақанұлының көркемдік әлемінде кеңістік тек пейзаждық фон емес, сонымен бірге тұлғаның жадымен, өткенімен, танымдық түйсігімен сабақтасқан маңызды психологиялық категория ретінде сипатталады. Осы арқылы жазушы кейіпкер мен ортаның арасындағы қатынасты уақыт пен тәжірибе аясында жаңаша пайымдайды. Кеңістікке деген жатсыну – ұлттық болмыс пен жекелік сананың өзгерісін қатар бейнелейтін маңызды көркемдік-танымдық элемент ретінде айқындалады.

Ғалым Г. Пірәлиеваның пікірінше, «көркем шығармада қолданылатын заттық детальдар кейіпкерді қоршаған орта мен психологиялық кеңістікті, табиғи ландшафтты, ішкі кеңістікті шынайы әрі дәл бейнелеуге мүмкіндік береді. Автордың тұжырымынша, заттық әлем кейіпкердің болмысын, эстетикалық талғамын, күнделікті тіршілігі мен мінез-құлқын суреттеуде маңызды көркемдік әрі психологиялық қызмет атқарады» (Пірәлиева, 2003).

Шығармада балалардың: «Ол бізбен сөйлеспейді», «Қазақша білмейді» деген сөздері – қоғамда орын алып отырған әлеуметтік теңсіздік пен мәдени шеттету үдерістерінің көрінісі ретінде қарастырылады. Бұл деталь – бір қарағанда қарапайым реплика болғанымен, оның астарында тіл арқылы бөліну, ұлттық сәйкестіктің бұзылуы, сондай-ақ «біз» және «бөгде» ұғымдарының қалыптасуы жатыр. Балалар бейсаналы түрде өз ортасынан бөтенді бөліп, тіл білмеуді – жаттықтың белгісі ретінде қабылдайды. Мұндай көрініс тәуелсіздік жылдарындағы қазақ қоғамындағы тілдік, мәдени, таптық айырмашылықтардың ұрпақ санасына қалай сіңіп бара жатқанын аңғартады.

А. Алақанұлының шығармасындағы ауыл өмірі мен балалық кезеңнің көркем бейнеленуі қазақ әдебиетіндегі ауыл прозасының дәстүрімен табиғи үндестік табады. Бұл тұрғыда шығармада Т. Әлімқұлов, М. Мағауин, Д. Исабеков, С. Мұратбеков, А. Сейдімбек, Ә. Нұрпейісов сынды қаламгерлердің прозасымен рухани-эстетикалық сабақтастық байқалады. Әсіресе, С. Мұратбековтің «Жусан иісі», «Жабайы алма», «Қан мен Тер» сияқты туындыларында суреттелетін ауыл кеңістігі мен балалық шаққа тән ностальгиялық көңіл күй осы мәтінмен мазмұндық әрі стильдік жағынан жақын келеді. С. Мұратбековтің шығармаларындағы табиғат пен балалық бейнесі көбіне ішкі эмоциялық ахуалмен, өткен шаққа деген сағынышпен астасса, Алақанұлының прозасында бұл сарын посткеңестік кеңістіктегі әлеуметтік күйзелістермен, жатсыну мен рухани үзіктіліктің белгілерімен тереңдей түседі. Мұндағы интертекстуалдық үндестік ауыл тақырыбына

деген ортақ көзқарастан ғана емес, көркемдік тәсілдер мен кейіпкердің ішкі әлемін беру формаларынан да көрінеді. Бұл шығармаларда ауыл – тек географиялық аймақ емес, тұлғалық және ұлттық жадының басты тірегі ретінде көркем бейнеленеді.

А. Алақанұлы шығармасында «жер» ұғымы тек физикалық кеңістік ретінде емес, мәдени-рухани құндылық және әлеуметтік қатынастардың көрсеткіші ретінде бейнеленеді. Бұл тұрғыда шығармада жерге деген көзқарастың тарихи өзгерісі анық байқалады: өткен кезеңде жер – Ана, адамның тіршілік көзі, туған топырақпен рухани байланысының символы болса, қазіргі уақытта ол коммерциялық активке айналған.

Осы тұрғыдан алғанда, шығармада жер — бір жағынан, өткенмен байланыстыратын рухани код, екінші жағынан, қазіргі қоғамдағы нарықтық қатынастардың нысаны ретінде қарастырылады. Бұл өзгеріс кейіпкер дүниетанымындағы жатсыну сезімін күшейтіп, оқырманды ұлттық жады мен тарихи құндылықтар туралы ойлануға итермелейді. Жазушы ауыл шындығын суреттеу арқылы ұлттың ішкі рухани картасын қайта зерделеуге мүмкіндік береді.

Посткеңестік кезеңдегі қазақ әдебиетінде тарихи жады мен ұлттық болмыстың көркемдік репрезентациясы ерекше маңызға ие болды. Әсіресе ауыл тақырыбы бұл кеңістік ретінде ғана емес, ұлттық рухтың, дәстүр мен тарихи жадтың шоғырланған кеңістігі ретінде көрініс тапты. Осы орайда, Ақын Алақанұлының «Ауыл» атты әңгімесі ұлттық дүниетаным мен әлеуметтік өзгерістерді көркемдік-философиялық тұрғыда бейнелеудің озық үлгісі ретінде назар аудартады.

Шығарма тақырыбы – ауыл өмірінің күйреуі, ауыл қарттарының рухани күйі, тарихи жад пен жаңғыру арасындағы қайшылық. Автор ауылды тек тұрмыстық кеңістік ретінде емес, ұлттық рухтың, тұтастықтың, тектілік пен табиғилықтың мекені ретінде ұсынады. Ал бұл рухани кеңістіктің бұзылуы – ұлттың өзегін үзіп түскендей әсер береді. Шығармада көтерілген басты идея – жаңа заманға бет бұрған қоғамның өткенін ұмытуы мен рухани құлдырауы. Әңгіменің экспозициясы мен кіріспесінде Асанқайғы туралы аңызға сілтеме жасау арқылы мәтіннің философиялық астары тереңдетіледі. Бұл тәсіл шығармадағы «жерұйық» концепциясының ауылмен байланысып, қазақтың дәстүрлі мекендік санасына айналуын білдіреді. Автор баяндауы мен кейіпкер ойлары араласып, ішкі монолог пен диалогтық элементтер арқылы оқырманды ауыл адамдарының тағдырлық иіріміне жетелейді. Ғалым Т. Шемякина «Символдар мен архетиптер арқылы этностың ұлттық менталитеті мен ұлттық әдеби дәстүр ерекшеліктерін анықтауға болады» (Шамякина, 2001) деген пікір білдіреді.

Әңгімеде қолданылған Ертіс өзені, шағын зират, сарғайған кең дала, қара шаңырақ секілді детальдар – ұлттық архетиптік жүйемен сабақтас. Ертіс – өмірдің мәні мен тыныс-тіршіліктің бастауын білдірсе, зират – тұқым сабақтастығы мен рухани тамырдың символы. Шатырын бұзып жатқан үй – күйреудің нақты метафорасы, ал қаладағы көп қабатты үй – жатсыну мен рухани шекараның белгісі ретінде қарастырылады.

«Ауыл» әңгімесінде автор ауылдың күйреуін тек тұрмыстық дағдарыс ретінде емес, рухани құндылықтардың жоғалу үдерісі ретінде көрсетеді. «Қоғам тірлігі, заман ағымы қаһармандар бойындағы түрлі қасиеттерден, олардың күрделі қарым-қатынасынан, дүниетанымынан, көзқарасынан көрінбек» (Қабдолов, 2003). Тұрлыбек бейнесі арқылы ұлт жадының тірі куәгері, рухани тамырынан айрылмауға тырысқан адам бейнесі жасалады. Оның қалаға көшуден бас тартуы — жаһандану мен дәстүр арасындағы іштей күрестің символдық көрінісі. Басты кейіпкер Тұрлыбек ақсақал – ауыл өмірінің қасіретін өз басынан өткеріп отырған, ұлттық рух пен өмір сүру философиясының иесі.

Оның қалаға көшуге қарсылық білдіруі – тек тұрғылықты орнын ауыстыруға емес, өркениет пен табиғилық, жаһандану мен дәстүр арасындағы күреске берілген жауап ретінде қабылданады. Бұл – ұлт жадындағы тұрақтылық пен тамырлылыққа деген арманның көрінісі. Әңгімеде антагонист бейнесінде ашық кейіпкер болмаса да, Садырхан есімімен берілген тоғышарлық пен сатқындық образы ауылдың күйреуінің символына айналады. Садырхан – нарық заманында ар-ұятты ысырып қойып, қоғам мүддесін жеке пайдасына айырбастаған жаңа дәуірдің өкілі. Бұл кейіпкер арқылы автор моральдық құндылықтардың құлдырауын сынға алады.

– Біздің фирманың президенті тек сіздің үйді ғана емес, осы қыстақты тұтастай сатып алыпты. Ана мал қоралар, қоймалар, бетон плита қоршаулар, мына көршіңіздің үйіне дейін керекке жарайтынның бәрі бұзылып алынады. Бізге ренжіп босқа әуре болғанша, ертерек қам-қаракетіңізді ойлаңыз.

– Осыны осылай істетіп отырған тақ Садырхан сұмырайдың өзі шығар, – деп кемпірі кіжінді. Бағанадан бері Тұрлыбектің де ойында осы болған. Баяғыдан бері бүкіл село халқының күнкөріс көзі боп келген ұжымдық шаруашылық тарап, бірнеше жеке қожалық болып құрылған кезде, қомақты мал дәулет пен арқалы техниканы ебін тауып астына басып қалған сол Садырхан еді. Айналасы екі-үш жылдың ішінде аз ғана малды оңды-солды жұмсап құртты да, Қызылжар қаңырап бос қалды. Бос қалған басқа бес-алты үйдің есік, терезелерін үңірейтіп, шатырын жұлып, едендерін суырып алып кеткен де соның өзі. Енді Міне, қыстақтың қалған жұрнағын сырттай сатып жібері түк білмегенсіп отырған да сол.

Бұл эпизод – А. Алақанұлының «Ауыл» әңгімесіндегі әлеуметтік трансформация мен моральдық құлдыраудың ең шарықтау сәттерінің бірі. Ол тек ауыл тіршілігінің күйреуін ғана емес, сонымен қатар ұлттық сана, ұжымдық мораль мен рухани жад секілді ұғымдардың күйзелісін де суреттейді. Кеңес Одағы тарағаннан кейін ұжымшарлар жойылып, оның орнына жеке қожалықтар пайда болған уақыт – ауыл халқы үшін аса ауыр өтпелі кезең болды. Осы тұста бұрынғы қоғамдық меншік жекеменшіктің жеміне айналып, бұқара халықтың еншісі өзінен тартып алынды. Эпизодтағы нақты тұрмыстық заттар – мал қоралар, қоймалар, темір науалар, су құбырлары, шатыр, есік, терезе, бетон қоршаулар – барлығы да ауыл тіршілігінің нақты детальдары болуымен қатар, рухани құрылымның күйреуінің де метафорасы. Мұнда ауыл өмірінің күйреуі – жеке адамның санасындағы күйреумен қатар өрбиді. Садырхан – жаңа кезеңнің реалистік әрі символдық кейіпкері болса, Тұрлыбек – ұлттық жадтың сақтаушысы, қоғамдық әділеттіліктің үнсіз қорғаушысы ретінде көрінеді. Эпизодта қоғамдық құндылықтардан айырылу, әлеуметтік әділетсіздік, қызметін жеке пайдасына пайдаланған шенеунік бейнесі – сол дәуірдің көркем хроникасы ретінде ашылады. Садырхан – шығарманың басты антагонистік кейіпкері болмаса да, нарықтық эгоизм мен рухани құлдыраудың және тамырсызданған жаңа тап өкілінің символының көрінісі ретінде эпизодта толық ашылады. Садырхан бейнесі арқылы қоғамдық иесіздік, ұрпақтар сабақтастығының үзілуі, тарихи жадының көмескіленуі тәрізді құбылыстар тұспалдап жеткізіледі. Кемпірдің Садырханға бағытталған «сұмырай» сөзі – жай ғана тұрмыстық кіжіну емес, ұлттық наразылықтың көрінісі. Бұл эпизодтағы қарсылық – тек Садырханға ғана емес, өткен мен бүгін арасындағы рухани шекараға, жаһанданудың селқос, безбұйрек логикасына бағытталған. Сондай-ақ эпизодта әдеби сатира мен ирония элементтері байқалады. Садырханның бәрін сатып, өзін сырттай ештеңеден хабарсыз етіп көрсетуі – қоғамдағы көзбояушылықтың, екіжүзділіктің көркем бейнесі.

Фольклордан бастап қазіргі қазақ әдебиетіндегі этномәдени архетиптерді зерттеу арқылы тұтас ұлтымыздың болмысын, ұлттық дүниетанымы мен менталитетін айқындауға болады. К. Г. Юнгтің сөзімен айтсақ: «Кез келген халықтың этномәдени архетиптері символдар жүйесі арқылы беріліп, сол елдің ұлттық құндылықтары негізінде қалыптасады. Бұл сол елдің болмысын, дүниетанымын ашуға септігін тигізеді» (Jung, 1971).

А. Алақанұлының «Ауыл» әңгімесі мен А. Сейдімбектің «Атамекен» әңгімесін көркемдік әрі дүниетанымдық деңгейде байланыстыруға болады. Бұл екі шығарма да – атамекен мен ұлттық жадының символдық кеңістігі, қазақ ауылын – ұлт руханиятының ошағы ретінде бейнелеуімен үндес. Тұрлыбекте, Айтуғанда – дәстүрлі қазақ дүниетанымының тұлғалық көріністері, рухани жадыны сақтаушы “ақсақал” архетипіне жатады. Екі әңгімеде де заман өзгерісіне ілесе алмаған ауыл қарияларының тағдыры арқылы қазақ қоғамының өткел кезеңдегі рухани күйзелісі бейнеленеді. Құндылықтар өзгергенімен, атамекенге деген сүйіспеншілік өзгермейді. Жердің нарыққа айналуы, ауылдың қирауы – тек әлеуметтік трагедия емес, ұлттың өзін-өзі жоғалту қаупі ретінде сипатталады. «Ауыл» мен «Атамекен» жай ғана өмір сүретін мекен емес, ол – ұлттың ділі мен дүниетанымын бойына жинақтаған киелі кеңістік. Ақын Алақанұлы «Ауыл» әңгімесінде кеңестік жүйенің қалдығы мен нарықтық қатынас аралығында таласқа түскен ауыл бейнесін көрсетсе, Ақселеу Сейдімбек «Атамекен» әңгімесінде туған жердің әрбір сай-саласын жүрекпен сезінетін, топырағынан ажыраса рухани құдіреті жойылатын қазақ болмысын көрсетеді. Әдеби үдерістегі жаңашылдық ұғымы әрдайым идеялық-көркемдік ізденістермен тығыз байланысты. Бұл тұрғыда жазушының кейіпкер таңдауындағы, сюжет құру мен композиция ұйымдастырудағы өзіндік стильдік ерекшеліктері де елеулі рөл атқарады. Қазіргі көркем әдебиетте адам болмысын терең ашу, кейіпкердің ішкі жан дүниесі мен рухани әлемін бейнелеу барысында классикалық дәстүрлермен үндестік орнатпайтын қаламгер кемде-кем. (Майтанов, 1996). Жалпы алғанда «Ауыл», «Атамекен» — қазақ әдебиеті аясында ғана емес, әлем әдебиетіндегі жалпыадамзаттық құндылықтармен ұштасатын тақырып. Онда жады, туған жер, рухани жалғыздық мәселелері У. Фолкнер, Д. Стейнбек, А.Чехов, Ш. Айтматов секілді т.б. әлем классиктеріндегі ауыл мен адам қатынасына ортақ сипатта көрініс тапқан.

У. Фолкнердің «Деревушка» романы мен А. Алақанұлының «Ауыл» әңгімесі арасында тарихи, мәдени және ұлттық контекстері тұрғысынан өзгеше болса да, адам және орта, ауыл өмірі мен қоғамның күйі сияқты әмбебап мәселелер жөнінде ұқсастықтар бар.

Екі шығармада да ауылдық өмірдің әлеуметтік-экономикалық өзгеруі басты мотив ретінде көрінеді. У. Фолкнердің ауылында өзгеріс сатқындық пен цинизм арқылы көрсетілсе,

А. Алақанұлында бұл мәңгілік мекеннің жоғалуының трагедиясы ретінде беріледі.

Садырхан мен Флем Сноупс екеуі де жаңа капиталистік құндылықтардың өкілдері, бірақ Флем пайдакүнем, ал Садырхан — биліктің жасырын механизмдерін өз мақсатына пайдаланады. Фолкнердің Йокнапатофа округі — мифтік Оңтүстіктің рухы, ал Қызылжар — қазақтың рухани бесігі. Екі жазушы да табиғатты аумақтың жоғалуының метафорасы ретінде қарастырады:

• Фолкнерде бұл ормандардың қырқылуы, ал А. Алақанұлыда — Ертіс бойының бұзылуы.

Екі шығарма да «дәстүрлі қоғамның құлдырауы» универсалды тақырыбын қозғаса да, Фолкнердің әңгімесі саяси-тарихи контекстке (Американың Оңтүстігі), ал «Ауыл» әңгімесі рухани-мәдени тұрғыдан (қазақтың номадтық көшпенділігінің мұрасы) жақын.

Фолкнердің «Деревушкасы» — ұжымдық психиканы зерттеу болса, ал Ақын Алақанұлы — жеке трагедия арқылы ұлттық бірегейлікті сақтау мәселесін көтереді.

Ауылдық кеңістіктің жаһандану жағдайындағы өзгерістерін бейнелеу екі шығармада да ортақ тақырып ретінде көрінгенімен, олардың көркемдік шешімі мәдени-тарихи контекст пен авторлық позицияның ерекшеліктері арқылы әрқилы сипат алады. Мәселен, Уильям Фолкнердің «Крик и ярость» романында американдық Оңтүстіктің күйреуі, тарихи дәстүрлердің ыдырауы мен байырғы ақсүйек отбасылардың моральдық және рухани құлдырауы көркемдік өзекке айналады. Аталған шығармада қоғамның жаңаруына бейімделе алмай, тарихи жадымен өмір сүретін кейіпкерлердің ішкі күйзелісі мен рухани құлдырауы терең психологиялық әдістермен берілген. Бұл мотивтер Тұрлыбек бейнесімен үндес келеді: ол да өз ата-қонысынан, өткен дәуірдің тынысынан айырылған соң рухани жұтандыққа ұшырап, іштей күйзеледі. Екі кейіпкер де – Тұрлыбек те, Фолкнер кейіпкерлері де – жаңаша жүйеге бейімделе алмай, тарихи тамырынан айырылған адамның трагедиялық күйін танытады. Сонымен қатар, Джон Стейнбектің «Ашу жемістері» романында да экономикалық дағдарыс салдарынан жерінен, кәсібінен, тіпті болмысынан айырылған шаруалар бейнесі көркем сипат табады. Жерінен күштеп қуылып, тіршілік көзі жойылған Джоудтар отбасының өзге өлкеге үдере көшуі – Тұрлыбектің отбасымен бірге ата-баба қонысын амалсыз тастап, қалаға қоныс аударуымен мазмұндық жағынан үндес. Екі туындыда да жаһандану мен нарықтық қатынастарға бейімделе алмаған қарапайым халық өкілдерінің шарасыз тағдыры, туған жерге деген қимастық сезімі және әлеуметтік әділетсіздік көркемдік-философиялық проблема ретінде көтеріледі.

Осылайша, «Ауыл» әңгімесі мен Фолкнер мен Стейнбек туындылары арасында ауылдық өмір салтының күйреуі, рухани тамырдан үзілу, әлеуметтік теңсіздік пен адамдық қасиеттің жоғалуы секілді ортақ тақырыптық қабаттар байқалады. Алайда, әр шығарма өз дәуірінің, өз мәдениетінің ерекшелігіне сай көркемдік интерпретация ұсына отырып, жаһандық әлеуметтік өзгерістерге тән құндылықтық дағдарыстың түрлі қырын ашады.

Әдеби шығармада кейіпкердің ішкі жан дүниесін, сезім толқынысын және рухани болмысын тереңінен суреттеп беру – психологизм тәсілі арқылы жүзеге асады. Психологизм – адам болмысының рухани қырларын танып-білуде маңызды көркемдік-танымдық құрал ретінде қызмет етеді. Адамның ішкі әлемі – күрделі де көпқырлы рухани құрылым. Осы ішкі тереңдіктерді тану мен бейнелеуде психологизм әдісінің орны айрықша.

Өмірдің ақиқат шындығын қаламгер кейіпкер мінезі арқылы да ашып көрсету маңызды. «Объективтік шындық қанша маңызды, қызықты болғанымен, ол қаһарманның мінез шындығымен бірлестікте берілмесе ақиқат жартыкеш көрінеді. (Байтұрсынов, 2003).

«Аят оқылып біткен соң олар зират ішін аралап, өткен кеткен қимастарын еске алып бірқыдыру аялдады. Қазарласа тұрған әкесі мен шешесінің қабірінің қасына келгенде олар аяқ жак тұсындағы ашық алаңқыны нұсқап біздің орнымыз айтқан осы гой тегінде» деді. Ол онын ұлына кесе аманаты еді». Осы эпизод арқылы жазушы адамның ішкі жан әлеміндегі рухани қабылдауын, өлім мен өмір, тағдыр мен үміт арасындағы нәзік шекараны көрсетіп, психологизмнің көркемдік мүмкіндіктерін тиімді пайдаланғанын байқауға болады. Эпизодтағы басты мән — адам мен өлімнің арасындағы үнсіз келісім, ажалмен бетпе-бет келу. Әкесі мен шешесінің зиратының жанындағы ашық алаңды

меңзеу арқылы кейіпкер өлімге деген ішкі дайындығын білдіреді. Бұл – ұрпақтар сабақтастығына, адам болмысының өткіншілігіне қатысты философиялық ойларға жетелейді. Диалогтың қысқа да нұсқа берілуі – ішкі толғаныстың тереңдігін арттырады. «Біздің орнымыз осы ғой тегінде» – бұл сөз сырттай қарағанда қарапайым естілгенімен, астарында үлкен экзистенциалды мазмұн жатыр. Бұл – өз өмір жолының соңын қабылдаған адамның философиялық түйіні, тағдырмен келіскендік белгісі.

XX ғасырдың екінші жартысында көркем әдебиетте жаңа сипаттағы символдық-астарлы бейнелеу тәсілдеріне ерекше мән берілді. Бұл үрдіс дүниежүзілік әдеби үдерістегі елеулі жаңалықтардың бірі ретінде танылды. Себебі дәстүрлі нақтылы образдармен салыстырғанда символ табиғаты әлдеқайда кең мазмұнды қамтиды. Символдық құрылымдар арқылы терең мағыналар мен сан алуан астарлы ой-толғамдар көрініс тауып, көркем туындының идеялық-философиялық ауқымы кеңейе түсті.

Академик З. Қабдоловтың пайымдауынша, «әдеби шығармадағы символ жалаң немесе қарапайым түрде көрініс таппайды, ол автордың терең ой-толғамдары арқылы оқырманның сезіміне әсер етіп, санасында терең із қалдырады» (Қабдолов, 2003).

Зират – бұл тек физикалық кеңістік емес, рухани еске алу, өткенімен бетпе-бет келу кеңістігі. «Аяқ жақ тұсындағы ашық алаң» – символдық тұрғыдан адамның өмірінің соңғы аялдамасы, уақыт пен кеңістіктегі өзіне тиесілі орын. «Алаң» – өмір мен өлімнің шекарасы, әрі ұлға қалдырылған үнсіз өсиет.

Қаламгер өз шығармаларында кейіпкерлерінің қуаныш-сүйінішін, жан әлеміндегі ішкі құбылыстарын сезімге толы етіп жеткізе білген. Жазушы шығармаларында адам тағдыры, кейіпкер жан дүниесі, парасаты, рухани биіктігі, сергек сезімі әртүрлі көркемдік тәсілдермен талданып жатады. Осындай көркемдік тәсілдердің бірі диалог құруда қаламгер шеберлік танытады. «Біздің орнымыз осы ғой тегінде» деген сөйлем – жай ғана аманат емес, ұрпаққа рухани мұра, фәлсафалық бағдарлама. Бұл диалог — шығармадағы бүкіл мазмұнды тереңдетіп, оқырманға өлімнің табиғаты, тағдырға мойынсұну, өткенге тағзым сынды тақырыптар туралы ой салады.

Қорытынды

А. Алақанұлының «Тер тамған жер» және «Ауыл» әңгімелері – қазақ прозасында тарихи жады мен рухани трансформацияны көркемдік-философиялық тұрғыдан пайымдаудың өзіндік үлгісі. Бұл шығармаларда жеке кейіпкердің ішкі жан дүниесі мен тағдыры арқылы тұтас ұлттың тарихи-әлеуметтік болмысы, ұлттық санадағы күрделі өзгерістер және жаһандану үдерісінің ықпалы терең көрініс табады. Жазушы замана шындығын бейнелеумен қатар, қазақ халқының өткені мен бүгіні арасындағы рухани сабақтастықты көркемдік концепция ретінде алға тартады. Әсіресе, ауыл өмірінің күйреуі, дәстүрлі тіршіліктің ыдырауы мен ұлттың тамырынан ажырау процесі көркемдік тұрғыдан шебер суреттеледі.

«Тер тамған жер» әңгімесінде туған жер ұғымының тек географиялық кеңістік емес, рухани-мәдени жадтың бір бөлігі екендігі көркем баяндалады. Мұнда атадан балаға жалғасатын ұрпақ сабақтастығы мен тарихи жадының кейіпкер санасындағы бейнесі негізгі идеялық желі ретінде алынады. Ал «Ауыл» әңгімесі тұлғаның ішкі күйзелісі мен әлеуметтік оқшаулануы арқылы дәстүрлі ортадан қол үзудің рухани дағдарысқа әкелетінін нақты дәлелдейді. Бұл шығармаларда автор кейіпкердің психологиялық күйзелісін ұлттық құндылықтардың ыдырауымен байланыстыра отырып, экзистенциалды деңгейде философиялық ой қорытады.

Жалпы алғанда, А. Алақанұлы кейіпкерлерінің бейнесі – жаһандық өзгерістерге бейімделе алмай, болмыстық түбірін жоғалту қаупімен бетпе-бет келген жандардың көркем көрінісі. Бұл – ұлттық идентификация мен рухани жаңғыру проблематикасын алға тартатын маңызды көркемдік-эстетикалық бағдар. Жазушының көркемдік жүйесінде тарихи жадыны жаңғырту, тұлғалық тұтастықты сақтау және ұлттық рухты жаңа әлеуметтік жағдайларда қайта пайымдау мәселелері басым көрінеді. Осы тұрғыдан келгенде, аталған шығармаларды қазіргі қазақ әдебиетіндегі рухани-эстетикалық ізденістермен сабақтастыра зерттеу – ұлттық болмысты ғылыми тұрғыда тануға және көркем ой кеңістігін тереңдете түсуге мүмкіндік береді.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ

Авторлардың қосқан үлесі:

Сыздықов С.Қ. – мақаланың басты ғылыми идеясы мен тұжырымдамалық негіздерін айқындап, зерттеу материалдарына кешенді ғылыми-аналитикалық талдау жүргізді.

Таңжарықова А.В. – зерттеу нәтижелерін жүйелі түрде қорыту мен ғылыми интерпретациялау негізінде мақаланың негізгі мазмұндық құрылымын жасақтады.

Әдебиеттер тізімі

- Алақанұлы А. (2010). Сағыныш. Павлодар: ЖК Павлодар.
Алпысбаев Қ. (2004). Көркем мәтінді талдау әдістері. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті.
Байтұрсынов А. (2003). Әдебиет танытқыш. Зерттеулер мен өлеңдер. Алматы: Атамұра.
Baitanasova K. (2023). Auyl beinesі zhane ulttyk tanym // Euraziya gumanitaryk institutynyn Na-barshysy, №2, 244–258.
Бахтин М. (1975). Вопросы литературы и эстетики. Москва: Москва.
Бердібай Р. (1997). Тарихи роман. Оқу құралы. Алматы: Санат.
Жанұзақова Қ.Т. (2015). Әдебиеттануға кіріспе. Алматы: Мерей.
Майтанов Б. (1987). Каһарманның рухани әлемі. Алматы.
Майтанов Б. (1996). Қазақ романы және психологиялық талдау. Алматы: Санат.
Пірәлиева Г. (2003). Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Алматы: Алаш.
Қабдолов З. (2003). Таңдамалы шығармалар. 2-том. «Сөз өнері». Алматы: Санат.
Таңжарықова А.В. (2008). Д. Исабеков прозасының көркемдік әлемі. Алматы.
Шамякина Т.И. (2001). Беларуская класіческая літаратура і міфалогія. Минск: БДУ.
Abrams, M.H. (2005). A Glossary of Literary Terms (8th ed.). Thomson Wadsworth.
Eliade M. (2001). Киелі және қарапайым: Діни құрылымдар туралы зерттеу. Қазақ тіліне Аударған А.Құрманбаев. Алматы: Дайк-Пресс.
Jung C.G. (1971). Complexes. Archetype. Symbols in the Psychology. Princeton University Press.

С.К. Сыздықов, А.В. Танжарикова

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Поэтика национальной самобытности: историческая память и духовная трансформация в произведениях А. Алаканулы

Аннотация. В статье рассматриваются национальный дух, историческое сознание и личностная трансформация в современной казахской прозе через архетипические структуры

национальной поэтики и художественные приёмы в рассказах А. Алаканулы «Тер тамған жер» и «Ауыл». Основная цель данного исследования – выявить концептуальные основы поэтики писателя посредством художественно-эстетического и литературно-теоретического анализа вопросов национального бытия, исторической памяти и духовной трансформации в прозаических произведениях А. Алаканулы. Основные направления – анализ диалектики исторического времени и субъективного сознания, архетипической связи национальной памяти и пространства, а также художественного образа традиции и обновления. Главная идея исследования – раскрыть значение единства пространства и времени, символической системы и психологического изображения в возрождении национального бытия и исторического сознания. Методология исследования опирается на структурный, семантический и поэтический анализ. Архетипический анализ позволил выявить символическую взаимосвязь национальной памяти и пространства; хронотопический подход дал возможность раскрыть художественную функцию пространства и времени; символическая интерпретация и психолого-поэтическое портретирование были использованы для понимания духовной трансформации персонажа. В произведениях «Тер тамған жер» и «Ауыл» на художественном уровне показаны связь исторической эпохи с личным сознанием, а также экзистенциальный кризис и духовное обновление.

В статье предлагается методическая модель исследования национальной идентичности на основе художественного текста, дополняются направления комплексного анализа национальной поэтики современной казахской прозы, а также раскрываются теоретико-методологические аспекты художественного осмысления национального духа и исторического сознания в литературоведении.

Ключевые слова: историческая память, духовная трансформация, архетип, хронотоп, постколониальный дискурс.

S.K. Syzdykov, A.V. Tanzharikova

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Poetics of National Identity: Historical Memory and Spiritual Transformation in the Works of A. Alakanuly

Abstract. The article analyzes national spirit, historical consciousness, and personal transformation in contemporary Kazakh prose through the archetypal structures and artistic system of A. Alakanuly's short stories «Ter tamğan zher» and «Aýyl». The study aims to determine the conceptual foundations of the writer's poetics by applying artistic-aesthetic and literary-theoretical analysis to themes of national existence, historical memory, and spiritual renewal. The research focuses on the dialectics of historical time and subjective consciousness, the archetypal correlation between national memory and spatial imagery, and the artistic representation of tradition and transformation. Particular attention is given to the unity of space and time, the symbolic system, and psychological characterization as key mechanisms for reconstructing national identity and reviving historical awareness.

Methodologically, the study employs structural, semantic, and poetic analysis. Archetypal analysis reveals the symbolic interconnection between memory and space, while the chronotopic approach clarifies the artistic function of temporal and spatial categories. Symbolic interpretation and psychological-poetic portraiture are used to examine the character's inner evolution.

The findings demonstrate that in «Ter tamğan zher» and «Aýyl» the interaction of historical time and subjective consciousness, existential tension, and spiritual rebirth is conveyed through a coherent symbolic and chronotopic structure.

The article proposes a methodological model for exploring national identity through literary texts and advances the study of national poetics, the national spirit, and historical consciousness in contemporary Kazakh prose.

Keywords: historical memory, spiritual transformation, archetype, chronotope, postcolonial discourse.

References

- Alakanuly, A. (2010). Sagynysh. [longing]. Pavlodar: Pavlodar Publishing (Individual Entrepreneur). (in Kazakh)
- Alpysbaev, K. (2004). Korkem matindi taldaу adisteri. [Methods of Literary Text Analysis]. Oku kuraly. Almaty: Kazakh University Publishing House. (in Kazakh)
- Baitursynov, A. (2003). Adebiet tankysh. [The Theory of Literature]. Zertteuler men olender. Almaty: Atamura. (in Kazakh)
- Baitanasova, K. (2023). Auyl beinesi zhane ulttyk tanyim. [Rural Image and National Identity]. Euraziya gumanitarlyk institutynyn Habarshysy, 2, 244–258. (in Kazakh)
- Bakhtin, M. (1975). Voprosy literatury i estetiki. [Questions of literature and aesthetics]. Moscva. (in Russian)
- Berdibai, R. (1997). Tarihi roman. [Historical Novel]. Oku kuraly. Almaty: Sanat Baspasy.
- Zhanuzakova, K. T. (2015). Adebiettanuga kirispe. [Introduction to Literary Studies] Almaty: Merey. (in Kazakh)
- Maitanov, B. (1987). Kaharmannyn rukhani alemi. [The Spiritual World of the Hero]. Almaty. (in Kazakh)
- Maitanov, B. (1996). Kazak romany jane psihologiyalyk taldaу. [The Kazakh Novel and Psychological Analysis]. Almaty: Sanat. (in Kazakh)
- Piraliyeva G. (2003). Korkem prozadagy psihologizmnin keibir maseleleri. [Some Issues of Psychologism in Literary Prose] Almaty: Alash. (in Kazakh)
- Kabdolov Z. (2003). Tandamaly shygarmalary. [Selected Works]. Vol. 2: The Art of the Word – Textbook Monograph: Analyses and Reflections. Almaty: Sanat. (in Kazakh)
- Tanzharykova A. V. (2008). D. Isabekov prozasynyn korkemdik alemi. [The Artistic World of D. Isabekov's Prose]. Almaty. (in Kazakh)
- Shamyakina, T. I. (2001). Bielaruskaya klasicheskaya literatura i mifalohiya [Belarusian Classical Literature and Mythology]. Minsk: BDU.
- Abrams, M.H. (2005). A Glossary of Literary Terms (8th ed.). Thomson Wadsworth.
- Eliade M. (2001). Kieli zhane karapayym: Dini kurlymdar turaly zertteu. [The Sacred and the Profane: A Study of Religious Structures]. Kazak tiline Audargan A. Qurmanbaev. Almaty: Daik-Press. (in Kazakh)
- Jung, C. G. (1971). Kompleksy, arkhetypy i simvoly v psikhologii. [Complexes, Archetypes and Symbols in Psychology]. Princeton: Princeton University Press. (in Russian).

Авторлар туралы мәлімет:

Сыздықов Серікбол Құсайынұлы – аға оқытушы, PhD доктор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: sake.sakebaev@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8444-6373>

Таңжарықова Алуа Василийқызы – филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: Alua1973@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-9813>

Сыздықов Серікбол Қусаинович – старший преподаватель, доктор PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Астана, Казахстан. sake.sakebaev@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8444-6373>

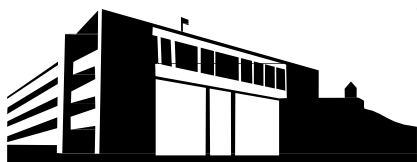
Танжарикова Алуа Васильевна – доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: Alua1973@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-9813>

Syzdykov Serikbol Kusainovich – Senior Lecturer, PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University, Astana, Kazakhstan. E-mail: sake.sakebaev@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8444-6373>

Tanzharikova Alua Vasilevna – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: Alua1973@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-9813>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.71.07; 17.07.41

Ғылыми мақала

А.Ж. Шәріп

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: sharipamantay_sh@gmail.com)

ТҮРКІ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ “ÖLEŇ” ТЕРМИНІ: ГЕНЕЗИСІ ЖӘНЕ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Андатпа. Мақала түркі поэтикасында маңызды орын алатын және әртүрлі фонетикалық нұсқаларда (өлең, o'lan, өлөң, үләң, өләң, öleñ, üleñ) кездесетін “öleñ” сөзінің шығу төркінін, ортақ бастаулары мен жанрлық трансформациясын зерделеуге арналған. Аталған терминге қатысты локалды (жергілікті) түсініктердің аясынан шығып, оның жалпытүркілік фольклордағы функционалдық қызметі мен бірыңғай терминологиялық аппаратын жүйелеу зерттеудің мақсаты етіп қойылған. Эмпирикалық материал ретінде қазақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр, түрікмен, татар, башқұрт, саха халықтарының фольклорлық мұралары жан-жақты қарастырылды. Мақалада пәнаралық байланыс негізінде салыстырмалы-тарихи, генетикалық, этимологиялық, құрылымдық-семантикалық және контекстуалдық талдау әдістері қолданылған. “Öleñ” сөзінің көнетүркілік ula- («ұластыру»; «жалғастыру») немесе ül-/öl- («үлестіру», «өлшеу») түбірлерінен тарау ықтималдығы жөніндегі көзқарастар байыпталады. Бұл ұғымның бастапқыда хаос пен үйлесімсіздікті белгілі бір ырғақтық тәртіпке түсіру мағынасын бергені болжанады. Саханың олонхосы мен башқұрттың өләңін салыстыра қарағанда, бұл терминнің әуелде батырлық эпоспен байланысты болып, кейіннен қоғамдық-әлеуметтік және мәдени өзгерістер әсерімен лирикалық сипатқа көшкені және ғұрыптық фольклор жанрына айналғаны туралы гипотеза сараланады. Түркі халықтарының үйлену салтындағы “öleñ” айту дәстүріне тән ортақ белгілер айқындалады. Фольклорлық “öleñ”-нің синкретті табиғаты (сөз, музыка, перформанс бірлігі) және оның диалог (айтыс) формасында орындалу ерекшеліктері талданады. Зерттеу нәтижесінде “öleñ” ұланғайыр кеңістікті (Орталық Азия, Еділ-Жайық, Шығыс Сібір) мекендейтін түркі жұртының ортақ мәдени коды ретінде сипатталады. Бұл жұмыс түркі халықтарының поэтикалық мұрасын реконструкциялауға және ортақ фольклорлық үлгілерді жаңғыртуға септігін тигізеді.

Түйін сөздер: түркі фольклоры, этнопоэтика, өлең, этимологиялық реконструкция, жанрлық трансформация, синкреттілік, үйлену салты.

Түсті: 26.03.2026; Жөнделді: 28.05.2026; Мақұлданды: 16.06.2026; Онлайн қолжетімді: 30.06.2026

Кіріспе

Географиялық тұрғыдан алғанда, арасын мыңдаған шақырымдар бөліп жатқанына қарамастан түркі халықтарының поэзиясында бірыңғай «генетикалық код» сақталғанын көруге болады. Бұған көшпенді өмір салты, ежелгі дүниетаным ортақтығы, тілдің агглютинативтігі және сингармонизм заңы, поэтикалық өлшем мен пішін бірлігі,

т.б. факторлар септігін тигізген. Эпостық шығармалардан бастап ұсақ поэтикалық формаларға дейін бұл жақындастықтың үлгілерін таныта алады. Соның ішінде «өлең» (қазақ), «o'lan» (өзбек), «өлөң» (қырғыз), «үләң» (татар), «өләң» (башқұрт), «өлең» (ұйғыр), «өлең/üleң» (түрікмен), «олонхо» (саха) атауларымен ұшырасатын поэтикалық жанр (кейде форма) әлі жан-жақты салыстырмалы зерттеудің нысанына айналған емес.

Әдетте қазақ поэзиясында «өлең» деп көлемі шағын шығарманы айтады. Ол – ырғағы, бунағы, тармағы, шумағы, ұйқасы белгілі бір қалыпқа түскен көркемсөз үйлесімі. Кең мағынасында – поэзиялық шығармалардың жалпы, жиынтық атауы; тар мағынасында – сөз өнері (өлең жазу, өлең шығару) мен музыкаға (өлең айту – ән айту) ортақ ұғым.

Қырғыз фольклортанушысы Г.Орозова «Өлөн ырларының табияты» атты мақаласында “өлең”-нің бірқатар түркі халықтарында өркендеген жанр екендігін, оның генетикалық тұрғыдан тамырластығын, типологиялық жағынан ұқсастығын атап көрсетеді. Ол бұл лирикалық түр мейлі жазып алынған мәтіндерде болсын, мейлі ауызша айтылған жерлерде болсын, осылай аталғанымен, қырғыз фольклорлық шығармаларының жіктелісінде жеке жанр ретінде тексеріліп көрмегенін әрі мұндай терминнің жоқтығын баяндайды (2021). Ғалымның «өлөн ырлары» деген тіркесі, әрине, қазақ ұғымына сәйкеспейді, өйткені «өлең» мен «жыр» – біз үшін мағынасы жақын (кейде бірін-бірі ауыстыра алатын) сөздер, бірақ «өлең жырлары» түрінде тіркесе алмайды; тек «өлең-жыр» деп қана айтылуы немесе жазылуы мүмкін. Бұл жерде ғалымның «өлөн ырлары» дегенін «өлең жанры» деп түсінгеніміз және көркем әдебиет емес, фольклор аясында қарастырып отырғанын аңдағанымыз жөн.

Өкінішке қарай, терминологиялық алшақтық түркі халықтарының “өлең” терминіне қатысты ортақ поэтикалық қабаттарын зерттеуді кенжелетті. Зерттеулер локалды (жергілікті) сипатта ғана жүргізіліп, көбіне ұлттық шеңберден ұзап шықпады. Бұған советтік түркітану ұшыраған идеологиялық шектеулер де салқынын тигізді. Соның салдарынан түркі халықтарының фольклорында кездесетін “өлең” жанры (формасы) бір-бірімен байланыста қарастырылмады. Бұл мақалада осы олқылықтың орнын толтыру мақсаты қойылып, “өлең” сөзінің түп-төркіні мен даму бағдарын айқындау, бұл аттас жанрдың фольклордағы таралу аумағын, функционалдық қызметін, көркемдік сипатын, айтылатын мезгілі мен орнын, орындаушылар құрамын талдау міндеттері көзделді. Аталған зерттеуді жүзеге асырудың сөз өнері үшін теориялық та, практикалық та маңызы бар екендігі сөзсіз.

Зерттеу әдістері

Қазақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр, түрікмен, татар, башқұрт тілдеріндегі поэтикалық мәтіндерді зерделеу барысында пәнаралық байланысқа мән беріліп, лингвистика, фольклортану мен этнография салаларын тоғыстыратын әдістер кешенді түрде пайдаланылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс “өлең” терминінің эволюциясы мен семантикалық трансформациясын диахрондық тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік береді. Генетикалық әдіс арқылы зерттеу нысанының жалпытүркілік бастаулары мен өзіндік ерекшеліктері айқындалып, біртұтас мәдени жүйе екендігі тұжырымдалады.

Этимологиялық талдау қарастырылып отырған сөздің шығу төркінін жорамалдауға негіз болады. Құрылымдық-семантикалық талдау жанрдың ішкі болмысын (буын саны, ұйқас жүйесі, мазмұндық сипаты, бейнелік құралдары) ашып көрсетсе, контекстуалдық талдау өлеңнің әлеуметтік (коммуникативтік, сакралдық, сауықтамалық, эстетикалық) функциясы мен ғұрыптық мәнін саралауға көмектеседі.

Әдебиеттерге шолу

Жалпы, фольклорлық мәтін өзіндік табиғатымен, дүниеге келу қисынымен, өмір сүру тәсілімен, елдің жадында сақталуы жолымен ерекшеленеді (Сағынадин және т.б., 2025). Осы ретте түркі халықтары поэзиясындағы “өлең” жанры жекелеген авторлардың тарапынан біршама қарастырылғанымен (бұл туралы «Нәтижелер мен талқылау» бөлімінде кеңінен мәлімет беріледі), этностар арасындағы фольклорлық байланыстар тұрғысынан өте аз зерттелген. Ішінара өзара салыстырулар, ұқсастықтарды іздеу мен жанрлық трансформацияны қазақ, башқұрт, татар деректері негізінде сөз ету XIX ғасырдың екінші жартысында М.Үмітбаев (1984) пен Ш.Уәлиханов (1984) еңбектерінен кездеседі. Одан берідегі бірқатар ғалымдар тарапынан бұл мәселеге ақпараттық сипатта немесе шолу деңгейінде назар аударылып, бірақ салыстырмалы талдаулар жүргізілмеген (Пекарский, 1925; Rasanen, 1969; Sir Gerard Clauson, 1972; Уахатов, 1974; Köprülü, 1999; Кадыров, 2021).

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

“Өлең” сөзінің этимологиясы және мағыналық ауқымы. Қазақтың халық өлеңдерін зерттеген Б.Уахатов (1974): «...өлең деген атаудың этимологиясын қазақтың төл сөзінен іздеп табу мүмкін емес. Мұны тек қазіргі түркі тілдес халықтардың әдебиетін салыстыру арқылы ғана топшылауға болады», - деп, бұл ұғымның бастауын көне қыпшақ тіліндегі «ула», «улағыл» («әлденені жалғау, біріне-бірі байланыстыру, бір-біріне қиюластыру») деген сөздерден іздейді. Бұл ретте белгілі лингвист Ә.Құрышжановтың еңбегіне сүйенеді (Құрышжанов, 1970). М.Қашқаридың «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегінде ула- сөзі «байланыстыру (жалғау)», «байланыс орнату (жалғастыру)» мағынасында келтірілген (Ал-Кашгари, 2005).

Г.Орозова (2021): «...өлең деген шынымен түркі тілді елдерде жырдың мағынасына, орындалу тәртібіне қарай «ула», «ар жағын сен ула», «уландысын сен айт», «жалға», «қалғанын жалғап айт» деп айтылған сөздерден тууы әбден мүмкін, Бірақ қырғыздарда осы формадағы (жыр түзілісі бойынша) жырларды «Эски ыр», «Қара ыр», «Кайым айтышуу ыр» деп атап келгенін кейбір ауызша дереккөзден жолықтырдық» (180 б.), - деп, сөздің бастапқы төркініне күмән келтіреді.

Өзбек ғалымы А.Мадаминовтің (1967) пікірінше: «O’lan атауының этимологиялық негізі түркілердің фольклор орындаушылығы тақырыбындағы «хикая айтуы», «баяндауы», «ойнап-күлуі» болып табылады / o’la (өлә) түбірінің ықпалы негізінде формаланып, «қошық» (“qo’shiq”), «ашула» (“ashula”) мәліметтерінде бар «ула» (“ula”) сөзімен тоғысады» .

«Якут тілі сөздігінің» авторы Э.К.Пекарский олонхоға «батырлардың ерліктері туралы қаһармандық баян, эпикалық жыр; өлең өлшемі бар батырлық жыр; ертегі, ойдан шығарылған әңгіме» деген анықтама бере отырып, оны төрт жолдан тұратын қырғыз өлең-імен салыстыра қарауды ұсынған (Пекарский, 1925).

Сахалардың батырлық эпосын зерттеген И.Пухов «олонхо» (саха тілінде – олонхо; долган тілінде – олоңко) сөзінің этимологиясы анық еместігі, бурят ертегілері осыған

ұқсас онто атына ие екендігі, оларды орындаушылар онтошиндер деп аталатыны, бірқатар түркі халықтарында (қазақтарда, қырғыздарда, түрікмендерде және т.б.) «песня» дегенді білдіретін өлен (өлең) сөзі, қырғыздарда өлеңсү (дұрысы өлеңчү – А.Ш.), қазақтарда өлеңші барлығын, осы ретте өлеңді білдіру үшін басқа сөздер де қолданылатындығын (мысалы, қазақтарда – жыр) жазған (Пухов, 1962). Саха ғалымы Р.Анисимов (2018) «олонхо» мен «онто» (бурят тілі сөздіктеріне сүйенсек, дұрысы онтохон, соған сәйкес жыршы – онтохоншон – А.Ш.) сәйкестігі жөнінде: «Бұл арада бурят-моңғолдық –нт- мен якуттық –лонг- аффикстері арасындағы өзара байланыс күмән туғызады, олардың төңірегінде әлі де пікір таластыруға тура келеді», - дейді.

Біздіңше, батырлық жыр, тарихи эпос мағынасын айқындайтын моңғолша үлгэр, бурятша ұльгэр сөзіне көңіл бөлген жөн секілді. Оның қатысуымен пайда болған тіркестер: үлгэр бөөлэхэ – жырлау, ұльгэр түүхэ – қаһармандық жыр, ұльгэр домог – ертегі, т.б. (Шагдаров, Черемисов, 2010). Алтай тіліндегі ұлгерле – өлең шығару (жазу), ұлгерлик – поэзия, ұлгерчи – ақын сөздері (Алтайско-русский словарь, 2018) соның ықпалымен қалыптасқан болса керек. Моңғол-бурят сөзінің түркішеге көшкенде пішіні мен мағынасы өзгеріп, жаңа сөздер дүниеге келген және батырлық жырдың емес, жалпы өлеңнің анықтамасына айналған. Алдыңғы айтылған ғалымдар “öleñ” сөзін «ула»/«өлэ» түбірінен шығарса, ол түркі-моңғол тілдеріндегі – алғашқы мағынасы «бөлу», «үлестіру», «мөлшерін белгілеу», «өлшеу» дегенді білдіретін архаикалық ұл-/өл- түбірінен бастау алуы ықтимал деп болжаймыз. Бәлкім, ол түбір әу баста табиғи дыбысқа (желдің уілі, қасқырдың ұлуы, т.с.с.) немесе басқа бір әуенге еліктеуден туған болуы мүмкін. “öleñ”-нің құрылымдық жүйесінде шашыраңқы дүние (хаос) үйлесімді тәртіпке түсіп, сөздің, музыканың және іс-әрекеттің бірлігі көрініс табады.

Тілден тілге өткенде негізі бір сөздің түрленіп жатуы таңсық жағдай емес. Мысалы, қазақтың «жұмбақ» сөзі башқұрт пен татарда осыған ұқсас – йомак; йомак; мағынасы да сол. Ал қырғыз тіліндегі жомок, чуваш тіліндегі юмах ертегіні білдіреді. Буряттар домог деп аңызды, батырлық эпосты, тарихи баянды айтады. Хакас тілінде ертегінің умах және нымах нұсқалары бар. «Нымах» дегенде «ж» дыбысының «н»-ға ауысқанын аңғару қиын емес (мысалы, жұмыртқа – нымыртқа, жаңбыр – наңмыр, жаңа – наа, т.б.). Хакастар батырлық эпосты алыптыг нымах дейді, қырғыздың «жомок» сөзі де, бір жағынан, осы мағынаға ие.

Егер «олонхо» мен “öleñ” сөздерінің тамырластығы дәлелденіп жатса, онда екінші сөздің де түпкі бір мағынасында эпосқа қатысы бар боп шығады. Башқұрт әдебиетінің тарихында кездесетін өлең сөзінің сипаты осы пікірге жетелейді. Белгілі әдебиеттанушы М.Идельбаев XIX ғасырда эпосты, қобайырды, ертекті өлең деп атайтындар болғанын атап өтеді (Изельбаев, 2007). Башқұрттың көрнекті ағартушысы Мұхаметсәлім Үмітбаев (1984) өзінің 1897 жылы басылып шыққан кітабында: «Башқұрттардың бұрынғы жыры өлең деп аталған. Өлең – ол хикаят, яғни эпос. Бірақ власть (орыс билігін айтып отыр – А.Ш.) нықтап орныққан һәм башқұрттар түрлі халықтармен араласқан уақыттан бастап өлеңдер жырлары (башқұртша түпнұсқада: «өләндәр йырзаны»; бұл да жоғарыдағы қырғызша «өлән ырлары» секілді қазақша айтуға келмейтін тіркес – А.Ш.) төрт жолды лирикалық ұйқастарға ауысты. Оларда махаббат, қонақтарға мақтау һәм алғыс жырланады... Өлең жырларында батырлардың қаһармандығы һәм хандардың ұландарына үгіт-насихаттары жырланған. Бүкіл башқұрт батырлары өлеңдерде жырланады: мәселен, Мұрадым, Заятүлек, Сура батыр, т.б.»; «Өлең яки башқұрт эпосы ғасыры... басқа еуропалықтардағы сияқты, батырлар дәуірімен тамамдалады.

Қырғыздарда (яғни қазақтарда – А.Ш.) өлең жыры қазіргі уақытта да бірінші орында тұрады. Бірақ олар өздері жәй жырларды [да] өлеңдерден айырмайды, сондықтан бәрін қатарынан өлең деп атайды», - деп жазды.

Ш.Уәлиханов: «Өлеңнің қырғыз (қазақ – А.Ш.) даласында қолданысқа енгеніне 50 жылдан аса қойған жоқ (мақала шамамен 1855-1856 жылдары жазылған. – А.Ш.), ол кезде сахараға тобыл және қазан татарларының келуіне жол ашылған еді. Бұрын татар қашқындары мен келімсектерін қырғыздар (қазақтар – А.Ш.) Қытайда, Бұхара мен Ташкентте қойдай шулатып сататын, бірақ мұсылман діні дендеген сайын татар келімсектері сахарадағы қол тигізуге болмайтын, ой-пікір мен дін жолында азап шегушілер кейпіне кірді. Татар поэзиясының формалары қырғыздың (қазақтың – А.Ш.) дыбыс пен ой үйлесіміне толы байырғы батырлық жыр формаларынан үстем бола бастады» (Валиханов, 1984), - деп жазады. Ол бұл форманы енді сол заманның жаңа ақындары суырып салып айтуда да (импровизация), жыр жырлауда да (түпнұсқада: поэма) пайдаланатындығын, бәрінен бұрын Орынбай ақын мен зағип ақын Шөженің қолданатындығын атап өтеді. Мұндай өлеңдердің арқауын көбінесе қандай да болсын бір діни мазмұн құраған. Олар ғазилардың ерлігін, махаббат хикаяларын, пайғамбарлар өмірін, т.б. жырға қосқан; Шоқан бұл хикаяттарда бейнеленетін көріністерді өзінің фанатизмі мен қорқыныштылығы жөнінен өте іш пыстырарлық санайды. Өлең формасын ақындардың суырып салып айту үшін бәрінен де қолайлы көретіндігін және оған енді біршама бейімделіп алғандығын, атақты Жанак ақынның «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын өзіне өлең формасында айтып бергенін баяндайды. Сондай-ақ ғалым өлеңге анықтама бергенде, оның жаңадан суырып шығарылған немесе бұрын қандай да бір атақты өлеңші шығарып, орындаушы домбыраның, қобыздың әйтпесе ишара қимылдардың көмегімен бар мүмкіндігінше түпнұсқаға жақын жеткізіп беретін жыр екендігін, өз жанынан хикаяның кіріспесі мен қорытындысын қоса алатынан мәлімдейді, яғни бұл ретте эпосты меңзеп отырғанын аңғару қиын емес (Валиханов, 1984). Әлбетте, Ш.Уәлихановтың өлең формасы қазақ арасына татар арқылы және таяуда ғана енгені туралы дерегі – пікірталасқа сұранып тұрған мәселе.

М.Үмітбаев пен Ш.Уәлиханов мәліметтерін салыстыра жинақтап қарағанда, башқұрт өлеңі –

1. бұрын эпосты, батырлық жырларды білдірген;

2. қоғамдық-әлеуметтік өзгерістерге байланысты тақырыбы мен мазмұны лирикалық сипатқа көшкен;

қазақ өлеңі –

1. ақындар тарапынан суырып салып өлең айтқанда да, эпикалық жыр орындағанда да пайдаланылған;

2. көбіне діни және романдық дастандарды айтуға оңтайлы болған;

3. татар поэзиясының ықпалымен XIX ғасырдың басында ғана форма ретінде қолданысқа кірген;

4. кез келген поэзиялық шығарманың жалпы атауына айналған.

Екі халықта да “өлең”-нің эпосты жырлағанда пайдаланылатын функциясына қарап, оны саханың олонхосымен осы тұрғыдан ұштастыруға болатын секілді; алайда бұл сөздердің төркіндігі – әлі де басы ашылмаған мәселе екендігі белгілі.

Оның үстіне башқұрт тіліндегі өлең сөзі қазақтан ауысқан деген пайым да бар. Мысалы, Кирәй Мерген (1961): «Бізге башқұрт халық шығармашылығы қорында үлән деген жанр яки шығарма түрі болғандығы мәлім емес. Башқұрт фольклорына

қызығушы қайсыбір ғалымдар, шамасы, бұл терминді аналог рәуішінде қазақ фольклорының қорынан көшірген (Оны біз М.Үмітбаев жазбаларынан ұшыратамыз)», - дейді. Фольклортанушы А.Сүлейменов (2016) бұған керісінше пікір айтады: «Ұлттық эпосымыз туралы М.Үмітбаевтың айтқандарымен келіскен жағдайда эпостарымыздың әліге дейін «эпик қобайырлар» деп аталатын бөлігін «өләңдер» деп белгілеуге болар еді». Міне, башқұрт ғалымдары арасында осындай екі ұдай тұжырым кездеседі.

Осы орайда Г.Орозованың «өлөң ауызша сөз өнерінің ең байырғы формаларының бірі болуымен қатар, жыршылықтың да әуелгі бастамасы болған десек артық болмас» деген пікірі назар аудартады (Орозова, 2021).

Британдық ғалым Сэр Джерард Клосон әуелі “ölең”-нің шөпті білдіретін мағынасын тарқатып, одан соң ол сөздің «той өлеңі» ретінде қазақ, қырғыз, түрікмен арасында сақталғандығын, оны қалыңдыққа арналған метафоралық тұспалға ұқсайтын *hay öleң*, *hay öleң* (хай өлең, хай өлең) қайырмасынан шыққан деп жорамалдаған (Sir Gerard Clauson, 1972).

Финн ғалымы Мартти Ряснен өз сөздігінде *ölөң* мен олонхоны салғастыра қараған. Өлеңнің бірінші, екінші, төртінші жолдары ұйқасатын шумақтан тұратынын айтып, оны түріктердің мани жанрына ұқсатады, ал олонхоны батырлар туралы қаһармандық баян, эпикалық жыр деп сипаттайды (Rasanen, 1969).

К.К.Юдахин өзінің сөздігінде (1985): «Өлең. 1. Әдетте қазаққа тән, бірақ бұл термин қырғыздар арасында да тараған («өлөлбай жатып, өлең айтат» - мәтел). 2. Памирліктер 11-12 буыннан тұратын өлеңді көп айтады», - деген анықтама береді. Қырғыз ғалымы Ж.Мұқамбаев өткен ғасырдың 80-жылдарында Алай-Памир, Баткен, Ләйлек, Жерге-Тал жағындағы қырғыздардың ауызша шығармашылығында «өлөң» барлығын таңдана жазған (Мукамбаев, 1982). Ол үйлену тойында айтылады. Қырғыздың ичкилик рулар бірлестігінің ортасында кең тараған. ҚР Ұлттық ғылым академиясы Ш.Айтматов атындағы Тіл және әдебиет институтының қолжазбалар қорында сақтаулы мәліметтерге көз жүгірткенде, өлеңнің Қырғызстанның Талас, Жалалабад, Ыстықкөл, Шүй, Ош облыстарынан, Тәжікстан, Ауғанстан жағындағы Памир тауларын, Қытайды мекендейтін қырғыздар арасынан жинақталғанын байқадық. S.Кауиров (2009) өз кітабының «*Ölön Ve Dürö Türküleri Üzerine*» («Өлең және дүрө жырлары туралы») атты тарауында Түркияның Ван аймағында тұратын қырғыздардың ортасында кеңінен жайылған өлең жанрын нақты мәтіндер негізінде талдайды.

“Öleñ”-нің пайда болған ортасы, мезгілі және орындалатын жері. Өзбек фольклортанушысы К.Исаевтың зерттеуінше, «ўлан» (*o’lan*) негізінен бұрын көшпенді және жартылай көшпенді салт бойынша өмір сүрген өзбек ру-тайпалары ортасында кең таралып, ол қыз ұзатар ақшамнан бір-екі күн ілгері қыздың үйінде өткізілетін «қыз ақшамы», «қыздар мәжілісі» секілді түрлі атпен аталатын той жиынында орындалған. Ылан ертеден қала жағдайында жасаған отырықшы тұрғындар арасында ұшыраспайды (Исаев, 2022). Г.Орозова да қырғыз өлеңін өзінің ішкі мән-маңызы мен сыртқы түр-пішіні жөнінен көшпенді қоғамның көркем туындысы екендігін атап өтіп, елдің көңілін көтеруге бағышталған деп санайды (Орозова, 2021: 201). Осылайша, зерттеушілердің көбі “ölең”-нің түп-төркінін көшпенді түркілердің салт-санасымен байланыстырады.

Бұл ретте “ölең”-нің исламға дейінгі құбылыс екендігіне де мән беріледі. Мысалы, ұланды айтқан уақытта жігіттер пен қыздардың бетпе-бет қарсы тұрысы, олардың сөз жарысы бұл жанрдың мұсылманшылық әсері әлі күшті болмаған заманда көші-қон тұрмыс кешкен түркі жұрттары, соның ішінде көшпенді өзбек ру-тайпалары

ортасында дүниеге келгендігін дәлелдейді (Мирзаев, Сафаров, Ёраева, 2008). Гренардың, Ф.Көпрулұның тұжырымдары да осыған үндес.

Ўлан жанры Ўзбекстанның Ферғана алқабында, Ахангаран оазисінде, Жыззақ, Самарқан және Науаи уәлаяттарында көп тараған. Ташкенттің таулы өңірінде әсіресе жиі ұшырасады. Ахангаран түменінің (ауданының) Аблық, Самаршық, Қарабақ, Гүлбақ, Ашамайлы қышлақтары, Бөкі түменінің Қарасайрақ қышлағы өзіндік дәстүрлерімен ерекшеленіп тұрады. Өлеңшілердің ішіндегі ең атақтысы – Иман ахун деген атпен мәлім болған, қолма-қол суырып айтудың шебері, ангрөндік Иманазар баба. Одан басқа Қалжұман Омароғлы, Қарабас Тұяқов (Ахангаран), Хұрилика Серкебаева (Паркент), т.б. өлеңшілердің есімдері белгілі (Имомназарова, 2015). «Ўлан атауы Бұхара, Қашқадария уалаяттары мен Байсын өңірі тұрғындары арасында да тіркелген.

Б.Уахатов өзбектің өр-өр-ы («жар-жар») туралы сөз еткенде, оны Ўзбекстанның бар өлкесіне тән өлең түрі емес, мұны тек Сырдария бойындағы қазақпен аралас тұратын өзбектер ғана айтатынын баяндайды. Ол: «Қора-қора қозылар,/Қойды бастар, өр-өр./Қалам қасты жеңгелер /Өлең бастар, өр-өр./Нені кесең жарасар,/Бойыңызға өр-өр./Өлең айтайын деп келдім,/Тойыңызға, өр-өр./Қой жайылар, Қоңырат/Етегіне, өр-өр./Қыз жүрер ме жігіттің/Жетегіне, өр-өр», - деген өлеңді мысалға келтіріп, оны, сөз жоқ, қазақ пен өзбек араласқан ортада ғана тууы мүмкін, осындағы қазақтың «өлең» деген сөзінің «құшиқ» болмай, «ўлан» болып тұруының өзі-ақ көп нәрсені аңғартқандай деп қорытынды жасайды (Уахатов, 1974). Бұл пайым, әрине, бүгінгі ғылыми мәліметтер негізінде қайта қарауды және тереңірек зерттеуді қажет етеді.

Қырғыз фольклорында «эски ыр», «қара ыр», «қайым айтышуу ыр» (соңғы екеуі «қара өлең» мен «қайым айтыс» жанрларына ұқсайды – А.Ш) атты жанрлар болғанын айта отырып, Г.Орозова (2021): «Ал енді «өлөң» термині кейінірек, қазақ халық поэзиясының ықпалымен, қазақ-қырғыз ақындық байланысының нәтижесінде дамып, біздің тілімізден берік орын алуы мүмкін» (181 б.), - деген долбар жасайды. Олай болса, мысалы, басқасын айтпағанда, қазақтар мен Памир қырғыздары арасынан қарым-қатынас желілерін іздеуге тура келеді. Өйткені өлең сол жақта жақсы өркендеген әрі осы күнге дейін жанды қалпын жоғалтпаған. Қырғыз өлеңі келесі түрлерге бөлініп қарастырылады: жалпы өлең, қайым өлең, алым-сабақ өлең, санат-насият өлең, табышмақ өлең, мыскыл-тамаша өлең.

“Өлең”-нің өз алдына жеке бөлініп шығуы туралы әртүрлі болжамдар бар. Мысалы, өзбек ғалымдары ўлан (o’lan) жанрына қатысты әлі ортақ байламға тоқтаған емес. М.Алавияның пікірінше, ол әу басында жар-жар, ләпар (өзб. laraq, uog-uog) жанрларымен бірлікте болып, соңғы уақытта дәстүр өзгерісі, тұрмыс ағымы, кісі тағдыры ерекшеліктеріне қарай той рәсімінің белгілі бір бөлігіне байланысқан басқа түрге айналған тәрізді (Алавия, 1974). Бұл тұжырымды әрі жалғастырған Ш.Имомназарова (2020): «...өзбектердің үйлену тойы рәсіміндегі ўлан, ләпар және өр-өр жанрларының генетикалық жақтан бірлігіне еш шүбә жоқ. Олар қадым заманда бір болып, кейінгі даму және кеңею нәтижесінде дербес жанрлар қалпына келген және бүгінгі күні үйлену тойы рәсімінің түрлі бөлігінде өзінше бөлек орындалады», - дейді. Бірақ профессор Б.Сарымсақов бұған күмәнмен қарап, Ферғана алқабында кездесетін o’lan соңында «uog-uog» («жар-жар») қайырмасын пайдалану бұл екі жанрдың туыстығына дәйек бола алмайды деп санайды және uog-uog мен o’lan жанрларын орындау тәсіліндегі айырмашылықтарға баса мән береді (Саримсоқов, 1983). Үйлену салты түркілердің мәдени болмысында шешуші маңыз атқарып, жергілікті өзгешеліктеріне қарамастан,

тамыры ежелгі дәуірлерге кететін ортақ ғұрыптық белгілерімен танылады. Онда жар-жармен қоса, күйеу мен қалыңдық тарапының өкілдері орындайтын диалог-өлеңдер кең тараған (Давлетшина, 2026). Өзбек ұланы – соның айқын үлгісі.

“Öleñ”-нің қай жерде айтылатындығы жөнінде де зерттеушілер түрліше мағлұмат ұсынады.

Түрік ғалымы Ф.Көпрүлү «Әдеби зерттеулер» атты еңбегінде ölenk (“öleñ” туралы айтып отыр – А.Ш.) түркілер арасында ғасырлардан бері жалғасып келе жатқандығын, үйлену тойы рәсімдерінде айтылатындығын, халық арасында кең таралғандығын, оның бастауы беймәлім бір ескі кезеңдер екендігін тілге тиек етеді. Ол ölenk сөзі шағатай сөздіктерінің мәліметі мен XV-XVI ғасыр шайырларының қолданысына қарағанда, көгал шөп (түрікше *şauır çimen*), өлең (түрікше *türkü*) мағынасын беретіндігін айтады. Француз түркітанушысы Паве-де-Куртейль (*Pavet de Courteille*) дерегі бойынша оның тойларда орындалып, жас қыздардың қалыңдықтың үйінде күйеу жігітті, ал күйеу жігіттің үйінде қалыңдықты мадақтау түрінде болғанын келтіреді. Мұны Науаидың өз жеке кітапханасында сақтаулы «Ескендірнама» дастаны нұсқасындағы хай өлең, хай өлең (*Hay ölenk hay ölenk*) қайырмасы бар жыр жолдарымен растайды (сөзбе-сөз аудармасы: «Ей, сақы, ыдысыңды толтырып әкел, Өйткені бұл той, ішіп-жеу және сауық уақыты. Әнші чингә өлшемінде чингә тартып, Хай өлең, хай өлең деп әуенге сал»). Әрі қарай Ф.Көпрүлү өзбектер арасында әлі бар бұл өлеңдердің Шығыс Түркістан түркілерінде де болғандығын француз саяхатшысы Гренард (*Grenard*) жазбасы арқылы аңдатады. Оның айтуына сәйкес, о жақтағы түркілердің үйлену рәсімі исламияттан бұрынғы ұлттық жоралғыларға қатты ұқсайды және өлеңдердің қайырмасын құрайтын хай өлең, хай өлең бөлігі – мағынасы осы күнге дейін лайықты ашылмаған ескі және діни бір үйлену гимнінің (жырының) қалдығы дейді. Гренар мұны тек еркектердің орындағанын айтады. Үйленетін жігіт бұл әуенді достарымен бірге үйленетін қызының үйіне барған кезде орындаған. Ölen немесе ölenk бұл мағынасында қырғыздар арасында да белгілі екен (*Körgülü*, 1999).

Бұған қоса – Науаи «Мезон ул-әвзон» еңбегінде жар-жар (Навоий, 1993), ал Бабыр «Мұхтасар» («Аруз рисаласы») шығармасында қыз ұзатудағы “öleñ” туралы жазған (Бобур, 1971).

Берідегі зерттеушілерде де жоғарыда айтылғандарды нақтылайтын деректер бар. Мысалы, Науаида кездесетін «чингә» («chinga») атты қыз ұзату өлеңдері жиырмасыншы ғасырдың орталарына дейін халық арасында «чинкә» («chinka»), «чингә» («chinga») атауларымен жасап келген (*Abduraxmonova*, 2023). Сондай-ақ ұйғыр және түрікмен “yag-yag” өлеңдерінде “yag-yag” тіркесімен бірге «yölen», «hay yölen», «hay hay yölen», «hay ölen», «ülen», «üleñ» сөздері қолданылады. Бұл жердегі «yölen», «ülen», «üleñ» асылында “öleñ/ölöñ” сөзінің бұрмаланған пішіні болса керек. Бұл «yâg-yâg» («жар-жар») мен «öleñ» («өлең») ұйғыр тойларында қалыңдықтың әкесінің үйінен ұзатылып, күйеуінің үйіне бара жатқан шақта күйеудің не қалыңдықтың достарының тарапынан айтылатын болған (*İnayet*, 2013).

Татар ғалымы И.Кадыровтың мәліметінше, той жырларын екі түрлі – «яр-яр» және «үләң таш» деп атайды; жырдың бірінші аты Бараба, Түмен, Омбы, Тобыл татарларында, ал екінші аты болса Саз жағы татарларында таралған. Фольклортанушы: «Саз жағында жасаушы татарларға мұндай ат қайдан келген?», - деген сауал қояды да, Түмен өлкесінің Тобыл ауданы Лайтамақ ауылындағы информанттардың оның мағынасын аша алмағанын жеткізеді. Мысалы, Д.Г.Тумашева деген әйел «үләң» сөзінің мағынасын

«жырлау» деп беріпті (Омбы өлкесінің Тара ауданында жазылған). Ғалымның пікірінше, «үләң» сөзі бәрінен де бұрын той жырына қарасты. Ол екі салыстырмалы дерек ұсынады. Алғашқысы бойынша, бұрынғы ұйғырлар (яғни тараншылар) тарапынан той жыры «үләң» деп аталыпты; бұл жөнінде Н.Пантусов хабардар еткен. Екінші факт: Хорезм өлкесі өзбектерінде той жыры, яғни «жігіт жағы – қыз жағы» (жігіттер тобы – қыздар тобы) диалогтары «улан» деп аталады. Татарлардағы жыр атының екінші компоненті болған «тас» сөзінің құпиясы табылмаған; ол – келешек ісі деп жоспарланған (Кадыров, 2021). Автор бұл арада Н.Пантусовтың «Тараншы өлеңдері» жинағының мәліметтеріне сүйеніп отыр; онда тараншылардың той жырлары үленъ деп аталатыны көрсетіліп, мысалға оның мәтіндері келтірілген (Пантусов, 1890).

Өзбекстанның Ферғана уәлаятында жасайтын халықтың салты бойынша, үйлену тойының «Қыз асы» («Қиз оши»), «Ләпар түні» («Лапар кечаси») деп аталатын кешінде көп ретте бәйітпен, ләпармен қоса ұлан (o'lan) да айтылады. Қыздар мен жігіттер қаз-қатар тұрып, махаббат нақыштарына толы өлеңдерді шырқағанда, құдды бір-бірімен сөзбен сайысқандай болады. Әдетте қыздың әкесі тойдың рәсіміне арнап екі-үш алма әкеліп қояды. Жігіттердің бірі сол алманың біреуін қолына ұстап тұрып сөз бастайды және одан кейін кезек қарсы жақ топтағы қызға өтеді. Ол өлеңмен жауап қайтарып, алманы қарсы беттегі жігітке лақтырады. Осылайша, ортаға түскен өлеңшілердің қатары көбейе береді (Мирзаев, Сафаров, Ыраева, 2008). Жауаптасудың үлгісі –

Жігіт:

Олма-ўрик деганда, олма-ўрик,
Маҳалланинг ичида қилдинг кўрик.
Маҳалланинг ичида қилсанг кўрик,
Сендан бўлган болага мен ҳам шерик.
[Алма-өрік дегенде, алма-өрік,
Мәхалланың ішінде қылдың көрік.
Мәхалланың ішінде қылсаң көрік,
Сенен болған балаға мен һәм серік]

Қыз:

Унинг ўчсин деганда, унинг ўчсин,
Қора қайчи тилингнинг учин кессин.
Яна қайтиб уятли ўлан айтсанг,
Ит ялоқда ош ичиб кунинг ўтсин.
[Үнің өшсін дегенде, үнің өшсін,
Қара қайшы тіліңнің ұшын кессін.
Және тағы ұятсыз өлең айтсаң,
Итаяқта ас ішіп күнің өтсін].

Кей уақытта қыз ұзатылатын кеште күйеудің үйінде өткізілетін басқосуларда да ұлан айтылуы мүмкін. Бұл тойды қыздыру, қонақтардың көңілін көтеру мақсатында орындалған.

Сондай-ақ, o'lan тек тойларда ғана емес, басқа да рәсімдер кезінде айтылған (Исаев, 2022).

Б.Дауылбаев XIX ғасыр қазақтарының негізгі сауық түрлері бәйге, күрес және өлең болғанын, өлеңдердің ас кезінде және әсіресе үйлену тойы үстінде айтылғаны жөнінде хабар тигізеді. Қыздар мен жігіттер арасында жыр сайысы жиі өтіп, жарысқа түскендер бір-бірінің әртүрлі кемшіліктерін жұртқа жария етуге тырысқан және кезектесе отырып

неше бір нәрселер туралы сұрақтар қойған, тіпті жұмбақтар жасырған, егер жауап беруші қателессе немесе жұмбақты шеше алмаса, жеңілген боп саналған (Даулбаев, 1881).

Қырғыз өлеңі тойда, жақсылыққа арналған салтанатта, жастардың арасындағы ойын-сауықтарда, кәде-салтқа байланысты өткізілген рәсімдерде айтылатын елдік жыр болып есептелген (Орозова, 2021).

«Башқұрт тілінің академиялық сөздігінде»: «Үләң, өләң – Той үләңе. Үләң сығару. Үләң әйтеу» (яғни, Өлең – Той өлеңі. Өлең шығару. Өлең айту), - деп анықтама берілген (Башкорт теленең академик һүзлеге, 2017). Сондықтан башқұрттарда да, қазақтардағы сияқты, XIX ғасырда өләң (үләң) сөзінің эпосты да, үйленутойында айтылатын лирикалық жанрды да білдіргенін аңғарамыз. Бұған дәлел ретінде М.Үмітбаев жариялаған «Үткән заманда башкорт кыздарының озатылыуы» («Өткен заманда башқұрт қыздарының ұзатылуы») атты өлеңнен үзінді келтірсек болады (Өмөтбаев, 1984):

Йәй артынан көззәр етһә, китер кош,
Ыласының, шоңкарың осто – кулың буш.
Килендәштәр, был тиңдәштәр – күңелдәш.
Өгөт һөйләр, йәнә көйләр өләңдәш.

Қазақша мағынасы: «Жаз артынан күз жеткенде, құс қайтады; Лашын, сұңқар ұшып, қол босайды; Қалыңдықтар, құрбы-құрдастар көңілі жарасып, күліп-ойнайды; үгіт айтып, өлеңді де бірге шырқайды». Жоғары шумақтағы «өләңдәш» сөзінің түбірінде, әлбетте, «өлең» сөзі тұр; бірақ оны қазақшаға «өлеңдес» деп аударуға келмейді, өйткені тілімізде ондай сөз жоқ. Тек татардың «үләң таш» дегенімен үндес екенін айта аламыз.

Түрікменстанның Лебап уалаятының Дәнеу, Түрікменабад (бұрынғы Шаржоу), Фарап атыраптарында той айдымларын (той өлеңдерін) *öleň, üleň, haý üleň* деп атайды және олар тек отырықшы мекендерде жайылған. Той өлеңдері ел ішінде *«leýeran», «ýar-ýar»* (Ашғабат төңірегі) секілді аттармен де белгілі (Балтаев: URL; Muhamov: URL; Geldiev, 2000). Өлеңді үйлену тойларында кей жерде жас қыздар айтса, енді бір орындарда жасы егде әйелдер даңғыраның сүйемелімен орындайды.

«*Öleň*»-нің жанрлық ерекшеліктері. Өзбек зерттеушісі Ш.Имомназарова былай дейді: «*Ўлан* жанрына жататын халық қошықтары (құшиқлари) негізінен бақташылық және ішінара диқаншылықпен айналысқан тұрғындар арасында кең таралғандығымен, үйлену тойының «қыз мәжілісі», «қыз жиыны» секілді кештерінде дәстүрлі түрде айтылып келгендігімен, әр жолы он бір буынды төрттік шумақ формасында жасалатындығымен, жігіттер мен қыздар тарапынан кезекпе-кезек айтысу үлгісінде орындалатындығымен сипатталатын фольклор жанры боп есептеледі» (Имомназарова, 2020).

Ўланның тақырып ауқымы кең болып, онда махаббатқа адалдық, сүйген жарға берілгендік сарындары жетекші орында тұрады. Ўланды әдетте жігіттер бастап береді (Мирзаев, Сафаров, Ыраева, 2008). Ел ішінде «*Ўланни аввал бошлаб қиз бошламас, Қиз бошлаган ўланни эл хушламас*» («Өлеңді әуелінде қыз бастамас, Қыз бастаған өлеңді ел қоштамас») деген сөздер сақталған.

Өзбек зерттеушілерінің мәліметі бойынша, ләпарды жеке немесе топ болып қыздар орындайды, ал ўланды жұптасып (екі жақ болып) қана айтады. Оны жеке орындау дәстүрді бұзу боп саналады. Сондықтан қыздар мен жігіттердің айтысы түрінде болуы – ўланның жанрлық сипатын айқындайтын белгілердің бірі.

Қыз бен жігіт арасында туатын ўлан қолма-қол, әзіржауап түрінде шығарылуымен және ойдың ойға ұйқас арқылы жалғасуымен ерекшеленеді. Ўланның бастауын «*ўлан ташлаши*» деп атаған (қырғыздарда да осы тәріздес өлең басы формуласы бар).

Қарсыласты «харпдош» («әріптес») дейді. Осы арада ұланның уог-уогдан функционалдық айырмашылығы көрінеді. Өйткені жар-жар күйеу жігіт пен қалыңдыққа тілек айтуды көздесе, ұланның басты мақсаты қарсыласты жеңу болған (Исаев, 2022; Boyliyeva, 2022; Abdurakhmonova, 2023).

Бұл тұрғыдан өзбек өлеңі қазақтың қайымына (қайым өлең, қайым айтыс) ұқсайды. Ш.Уәлиханов (1984) айтқандай: «Қайым – тойларда айтылатын, жас жігіттер мен қыздар арасындағы сұрақ-жауаптан тұратын өлеңдер; олар алғашқы екі жолы төртінші жолымен ұйқасатын төрт өлең жолынан құралады. Бұл өлеңдер өз бойына кейде жұмбақтарды, эпиграммаларды және, ақырында, бейәдеп сөздері ең шырқау шегіне дейін жеткізілген қалжың сипатындағы балағатты қамтиды». Қырғыздардың қайым өлеңі мен қайым айтышуу өлеңі де осыған үндес: ол өлеңшілердің немесе көбіне қыз бен жігіт айтысы түрінде болып, кәдімгі төкпе ырчылар секілді, қарсыластар бір-бірін мақтайды, мінейді, әзіл-қалжыңы аралас өткір сөздермен ақыл сынасады, өлеңшілік қабілетін жарыстырады (Орозова, 2021).

В.Радловтың анықтамасында «бірінші, екінші және төртінші жолдары ұйқасатын төрттік өлең» туралы түйін жасалады. Ол «той өлеңі», «бұрынғы өлең», «қара өлең», «кітап өлең» деп жіктелген (Радлов, 1893).

Б.Уахатов қазақ өлеңдерінің ең көне түрлері – қара өлең, қайым өлең екенін, қара өлеңді айтушылар бір-екі шумақтан соң біріне-бірі жол беріп, кезектесіп айтқанын, кейде бір шумақ өлеңнің бастапқы екі жолын біреуі бастаса, қалған екі жолын келесісі қостап әкетіп отырғанын сөз қылады (Уахатов, 1974). Ш.Уәлихановтың жазуынша, қара өлең әрқайсысы өзінше бір ойды қамтитын төрт жолдан тұрады; көбіне дауыстап айтуға арналады; төрт жол өлеңнің ешқандай мағынасы болмайтыны жиі кездеседі (Валиханов, 1984). Қырғыз өлеңдері (қара өлең деп түсініңіз – А.Ш.) тұрмыс-салт жырларының құрамына кіріп, жай тұрмыс көріністерін, кәде-салтқа байланысты жоралғыларды, мінез-құлық, әдеп-ахлақ мәселелерін, жастардың сүйіспеншілік сезімін, өмірге деген көзқарасын ортаға салып баяндайды (Орозова, 2021).

Зерттеушілер өлеңнің өлшемін қарастырғанда, оның негізінен а-а-б-а ұйқасына құрылған төрт жол шумақтан, әр қатары он бір буыннан тұратынын айтады (Валиханов, 1984; Уахатов, 1974; Исаев, 2022; т.б.). Өзбек поэзиясында бұл тәртіптен ауытқулар да ұшырасады. Мысалы, Ферғана уәлаятында ұланның бірінші қатары бір-екі сөзден құралып, созылып айтылады екен; бірақ бірінші, екінші және төртінші қатарлар ұйқасатын тәртіп өзгермейді. У.Бойлиеваның мәліметінше, ұйқастар а-а-б-а немесе а-а-б-б түрінде келіп, буын саны 10,11,12 болуы мүмкін (Boyliyeva, 2022).

Өзбекстан ҒА Әлішер Науаи атындағы Тіл және әдебиет институтының фольклорлық қорында (Инв. 331, №1101, 1657, 1698/10 Д) жинақталған материалдарды талдаған Ш.Имомназарова Ахангаран түменіндеұланды орындаудың екі түрі бар екенін анықтаған: біріншіден, музыкалық сүйемелсіз, жігіт пен қыз арасындағы кезектесе сөз жарыстыру; екіншіден, ұланды музыкалық аспаптың (көбіне домбыра, даңғыра) сүйемелімен жеке орындау.

Ұлан негізінен музыкалық аспаптың сүйемелінсіз айтылса да, кейбір жағдайларда, мысалы, бақшылар тарапынан орындалғанда домбыра пайдаланылған. Сол сияқты, М.Алавияның дерегі бойынша, ұлан жолының соңына «жар-жар» тіркесі қосып айтылса, әдетте орындаушы қолына домбыра немесе даңғыра ұстаған. Ал онсыз орындаса, музыкалық аспапты пайдаланбаған. Халық жыршылары да ұланды домбырамен қосылып айтады, бірақ ол сөз сайысы түрінде болса, онда аспапты қолданбайды.

Өзбек әдебиетінде ұланды өзінің жазба шығармашылығында кәдеге жаратқан шайыр да болыпты. Көбіне «Нәдір-Ұзлат» деген атпен белгілі Мұхаммед Шәріп (1752/58 – XIX ғ.) халықтың ауызша сөз өнерін жазбагерлікпен ұштастырып, ғазал, мәснәуи, тәржбанд, т.с.с классикалық жанрлармен қатар, ұланды да дәріптеген. Оның Қоқан әдебиет музейі қорында сақталған, өз қолымен жазған жинағында «ұлан уәзін және қофия, хұрұфи, хижамемен жазылды» деген ескертпесі бар. Ұзлат жар-жар үлгісін пайдаланып, әліпбидің 29 қарпіне арнап 174 жолдан тұратын ұлан жазған. Шайырдың өзі диуанын (жинағын) «Ұлан» («Өлең») деп атапты (Abduraxmonova, 2023).

Қорытынды

Түркі халықтарының поэтикалық жүйесіндегі «өлең» терминінің шығу төркініне қатысты екі түрлі болжам ұсынылады: біріншісі бойынша, ол «жалғау, ұластыру, байланыстыру» мағынасын беретін көнетүркілік ula- етістік түбірінен өрбісе, екіншісіне сәйкес – «үлестіру, өлшеу» мәніндегі архаикалық ül-/öl- түбірінен бастау алып, өлең құрылымындағы дыбыстың, ырғақтың, ұйқастың реттелуін аңдатады.

Егер саханың олонхосы мен башқұрттың өлеңі арасындағы бірқатар ғалымдар (М.Үмітбаев, Э.Пекарский, т.б.) айтқандай жанрлық ұқсастық расталса, онда «өлең» атауы стадиялық тұрғыдан әуелде эпикалық дәстүрмен байланысты болып, кейіннен – элеуметтік-мәдени және діни факторлардың ықпалымен лирикалық формаға трансформацияланғаны және ғұрыптық фольклор жанрына (тұрмыс-салт жырлары) айналғаны көрінеді.

Үйлену салтында орындалатын «өлең» жанрының исламға дейін және көшпенді қоғамда пайда болған құбылыс екендігі туралы фольклортанушы ғалымдардың пікірлері бір арнада тоғысады (Ф.Гренар, Ф.Көпрүлү, К.Исаев, Г.Орозова, Т.Мирзаев, О.Сафаров, Д. Ыраева). Ол ішінара диханшылықпен шұғылданатын аймақтарда кездескенімен, қалалық жерлерге тән болмаған және мұсылманшылық белгілерін кейін сіңірген. Бірақ бара-бара тұрмыс жағдайына бейімделіп, мысалы, түрікмендер арасында өлең/üleң тек отырықшылыққа көшкен аймақтарда таралған. Татар, башқұрт, ұйғыр өлеңдері туралы да осыны айтуға болады.

Өзбектің ұланы (o'lan) той рәсімінде айтылып, жігіттер мен қыздардың өткір әзіл-оспаққа толы айтысы түрінде өткен. Бұл тұрғыдан ол қазақтың қайым айтысымен (қайым өлеңімен) және қырғыздың кайым айтышуу өлеңімен (кайым өлеңі) жанрлық тұрғыдан ұқсас.

Ұлан өзбектердің үйлену тойы жоралғыларында («қыз ақшамы», «қыз мәжілісі», «қыз асы») музыкалық аспаптың сүйемелінсіз айтылып, сөзді бірінші болып тек жігіттер жағы бастаған. Ұйғырларда да жігіттер ғана айтқан деген мәлімет ұшырасады (Ф.Гренар). Ал түрікмендердің той айдымлары (жырлары) – өлең/üleң тек қана қыз-келіншектер тарапынан даңғыраның сүйемелімен орындалған.

Қазақтың өлең, қырғыздың өлең жанрлары іштей бірнеше түрге жіктеліп, үйлену тойында ғана емес, ас, ойын-сауық, мерекелік жиын, кәделі басқосу, т.б. жерлерде қолданылған. Өзбектің осыған ұқсас ұлан түрі де әртүрлі аудитория алдында айтылған. Қазақтарда «өлең» ұғымының мағыналық аясы басқа түркі халықтарына қарағанда кең болып, поэзияның жалпы атауын білдіреді.

Фольклордағы «өлең» жанрының поэтикалық құрылымы барлық түркіхалықтарында ортақ сипатқа ие. Ол көбіне (кейбір ауытқуларды ескермегенде) әр шумағының төрт қатары а-а-б-а түрінде ұйқасып, 11 буынды өлшемге негізделеді. Бұл үлгі түркі жазба поэзиясының ажырамас атрибутына айналған.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

Алавия, М. (1974). Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. Тошкент: Фан.

Алтайско-русский словарь: Научно-справочное издание. (2018). Горно-Алтайск: БНУ РА «НИИ алтаистики им. С. С. Суразакова». https://www.niialt.ru/attachments/article/300/250918-1_ars_2018.pdf

Ал-Кашгари М. (2005). Диван Лугат ат-Турк. Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М. Ауэзовой, индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс.

Анисимов, Р. Н. (2018). Архаизмы в олонхо: (к постановке проблемы генезиса якутского эпоса. В кн.: Эпическое наследие народов Якутии: традиции и современность (с. 45-48). Якутск: Медиа-Холдинг “Якутия”.

Балтаев, А. (2017, 18 January). Традиции туркменского свадебного торжества. <https://taryh-turkmen.blogspot.com/2017/01/>

Башкорт теленең академик һүзлегә. (2017). 10 томда. Т.IX: (У-Щ хәрәфтәре). Ф.Ғ.Хисамитдинова редакцияһында. Өфө: Китап.

Бобир, З. (1971). Мухтасар. Тошкент: Фан.

Валиханов, Ч. (1984). Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии.

Давлетшина, Л. Х. (2026). Структурное ядро современного свадебного обряда татар на общетюркском фоне. Новые исследования Тувы, 1, 399-410. <https://doi.org/10.25178/nit.2026.1.22>

Изълбаев, М.Х. (2007). Боронгонан аманат. Өфө: Китап.

Имомназарова, Ш. (2015). Особенности жанра улан Ахангаранского района Узбекистана. Адабиётвамаданият, 1(15), 159-163. <https://journal.fledu.uz/wp-content/uploads/sites/3/2019/04/article-2098-6438.pdf>

Имомназарова, Ш. (2020). Ўлан ва лапар жанрларининг ўзаро муштарак ҳамда фарқли хусусиятлари. Farg'ona davlat universiteti. Ilmiy xabarlar, 1, 200-203. <https://sjfsu.uzsci.uz/uz/article/view?id=19742>

Исаев, К. (2022). Ўзбек халқ маросим қўшиқларидан “ўлан”нинг этник ва ғоявий-бадий хусусиятлари. “Oriental Art and Culture”. Scientific-Methodical Journal, 3(1), 509-514. <https://cyberleninka.ru/article/n/zbek-hal-marosim-shi-laridan-lan-ning-etnik-va-oyaviy-badiiy-hususiyatlari>

Кадыйров, И.Ш. (2021). Татар халкының туй жырлары: Себер ареалы. Казан: Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты.

Кирэй, М. (1961). Башкорт халкының эпик комарткылары. Өфө: Башкортостан китап нәшриәте.

Курышжанов, А. (1970). Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. – тюркско-арабского словаря. Алма-Ата: Акад. наук Каз ССР, Ин-т языкознания.

Мадаминов, А. (1967). Узлат ўлани ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти, 1, 59-62.

Мирзаев, Т., Сафаров, О., Ўраева, Д. (2008). Ўзбек халқ оғзаки ижоди хрестоматияси. Ўқув. қўлланма. Тошкент: Алоқачи.

Мукамбаев Ж. (1982). Эл ичи - өнөр кенчи. Фрунзе: Кыргызстан.

Навоий, А. (2000). Мезон ул-авзон. МАТ. 20 томлик. Т. 16. Тошкент: Фан.

Орозова, Г. (2021). Фольклордук жанрлардын өзгөчөлүгү. Бишкек: Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясы.

Өмөтбаев, М. (1984). Йәдкәр: Шиғырзар, публицистик язмалар, тәржемәләр, халык ижады өлгөлөрө, тарихи-этнографик язмалар. Өфө: Башкортостан китап нәшриәте.

Пекарский, Э.К. (1959). Словарь якутского языка. Т.3, ч.1. Москва: Издание Академии наук СССР.

Пухов, И. (1962). Якутский героический эпос олонхо: основные образы. Москва: Издательство АН СССР.

Радлов, В.В. (1893). Опыт словаря тюркских наречий. Том 1. Книга 2. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.

Сағынадин, Г., Кәпұлы, Д. ., & Тоқшылықова, Г. (2025). Фольклорлық жанр және мәтін модификациясы. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 152(3), 248–258. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-248-258>

Саримсоқов, Б. (1988). Маросим фольклори. Кіт.: Ўзбек фольклори очерклари. 1-том (152-223). Тошкент: Фан.

Сөләймәнов, Ә. (2016). Табын өләне һәм ике табындаш. Ватандаш, 4, 155-169.

Пантусов Н.Н. (1890). Таранчинские песни. Санкт-Петербург: Типография Академии наук.

Уахатов, Б. (1974). Қазақтың халық өлеңдері. Алматы: Ғылым.

Шагдаров, Л.Д., & Черемисов К.М. (2010). Буряд-оруд толи. Бурятско-русский словарь. В двух томах. Т.2. О-Я. Улан-Удэ: Изд-во ОАО «Республиканская типография».

Юдахин, К. (1985). Кыргызча-орусча сөздүк. Москва: Советская энциклопедия.

Abduraxmonova, F. (2023). “Yor-yor” va “O’lan”. Journal of Education, Ethics and Value, 2(6), 36-43. <https://jeev.innovascience.uz/index.php/jeev/article/view/143>

Boyliyeva, U. (2022). Yor-yor va o’lan janrlarinin o’xshash va farqli jihatlari. Talqin va tadqiqotlar respublika ilmiy-uslubiy jurnali, 10, 151-155. <https://zenodo.org/records/7296287>

Clauson, G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press.

Geldiyev, G. (2000, 6-7 Ekim). Türkmenlerde “Düğün türküleri” veya “Ölenler”, “Yar-Yar”, “Leeran” Geleneği Doğrultusunda. I. Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78683/turkmenlerde-dugun-turkuleri-veya-olenler-yar-yar-leera.html>

İnayet, A. (2013). Uygur “yar-yar” ve “öleñ” koşakları üzerine. Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, 1(2), 25-35. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uygur/article/324290>

Kayıpov, S. (2009). Folklor Üzerine Yazılar. Bişkek: KTMÜ.

Köprülü, F. (1999). Edebiyat araştırmaları. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi.

Muhamov, D. (1991, 3 dekabr). Öleñler. Яш коммунист. <https://kitapcy.su/olenler/>

Räsänen, M. (1969). Versuch Eines Etymologischen Wörterbuch Der Türksprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. https://altaica.ru/LIBRARY/turks/Rasanen_VEWT%201969.pdf

А.Ж. Шарип

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ТЕРМИН «ÖLEŇ» В ТЮРКСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ: ГЕНЕЗИС И ЖАНРОВАЯ СПЕЦИФИКА

Аннотация. Статья посвящена изучению генезиса, общих истоков и жанровой трансформации понятия «öleñ», занимающего важное место в тюркской поэтике и представленного в различных фонетических вариациях (өлең, o’lan, өлөң, үлөң, өлөң, öleñ, üleñ). Автор ставит целью выход за рамки узкорегionalных трактовок лексемы для систематизации ее функционального назначения в общетюркской словесности и унификации соответствующего понятийного аппарата. В качестве эмпирической базы всесторонне рассмотрено устное народное творчество казахов, кыргызов, узбеков, уйгуров, туркмен, татар, башкир и якутов. На междисциплинарной основе применены методы сравнительно-исторического, генетического, этимологического, структурно-семантического и контекстуального анализа. Верифицируются гипотезы о происхождении слова от древнетюркских корней ula- («соединять») либо ül-/öl- («измерять»). Предполагается, что изначально эта категория символизировала упорядочивание хаоса и диссонанса через ритмическую организацию. На основе сопоставления якутского олонхо и башкирского өлөң обосновывается тезис о первичной связи объекта с героическим эпосом и его последующей эволюции в лирико-обрядовый жанр под влиянием социокультурных факторов. Выявлены универсальные черты песенной традиции в свадебном церемониале тюркских этносов. Раскрывается синкретическая природа «öleñ» (единство слова, музыки и перформанса), а также специфика его диалогического исполнения (айтыс). В заключении «öleñ» характеризуется как

единый культурный код народов Центральной Азии, Поволжья и Восточной Сибири. Выводы способствуют реконструкции поэтического наследия тюркского мира и актуализации общих фольклорных моделей.

Ключевые слова: тюркский фольклор, этнопоэтика, öleñ, этимологическая реконструкция, жанровая трансформация, синкретизм, свадебная обрядность.

A.Zh. Sharip

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

THE TERM «ÖLEÑ» IN TURKIC FOLKLORE: GENESIS AND GENRE SPECIFICITY

Abstract. This article investigates the genesis, common origins, and genre transformation of the concept “öleñ”, a cornerstone of Turkic poetics extant in various phonetic forms (өлең, o’lan, өлөң, үлөң, өләң, öleñ, üleñ). The study aims to transcend narrow regional interpretations to systematize the lexeme’s functional role in pan-Turkic oral tradition and unify the corresponding conceptual framework. The empirical basis encompasses the folklore of Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Uyghur, Turkmen, Tatar, Bashkir, and Sakha peoples. Employing a multidisciplinary approach, the research utilizes comparative-historical, genetic, etymological, and structural-semantic analyses. It verifies hypothesis tracing the term to Old Turkic roots ula- (‘to connect’) or ül-/öl- (‘to measure’), suggesting that the category originally signified the imposition of rhythmic order upon chaos. By comparing the Sakha олонхо and Bashkir өләң, the author posits that the term was initially linked to heroic epics before evolving into a lyrical-ritual genre. The study identifies universal features of wedding song traditions across Turkic ethnicities and highlights the syncretic nature of “öleñ” (the unity of word, music, and performance) and its dialogic form (aitys). Ultimately, “öleñ” is characterized as a shared cultural code of the Turkic world, facilitating the reconstruction of its poetic heritage.

Keywords: Turkic folklore, ethnopoetics, öleñ, etymological reconstruction, genre transformation, syncretism, wedding rites.

Reference

- Abduraxmonova, F. (2023). “Yor-yor” va “O’lan” [“Yor-yor” and “O’lan”]. *Journal of Education, Ethics and Value*, 2(6), 36-43. <https://jeev.innovascience.uz/index.php/jeev/article/view/143> [in Uzbek]
- Al-Kashgari, M. (2005). *Divan Lugat at-Turk* [Compendium of the languages of the Turks]. (Z.-A.M.Auezova, Trans.). Almaty: Dayk-Press. [in Russian]
- Alaviya, M. (1974). *Ozbek halq varosim qo’shiqlari* [Uzbek folk ritual songs]. Toshkent: Fan. [in Uzbek]
- Altaysko-russkiy slovar: Nauchno-spravochnoye izdaniye [Altai-Russian dictionary: Scientific reference edition]. (2018). Gorno-Altaysk: BNU RA “NII altaistiki im. S.S.Surazakova”. [in Altai&Russian] https://www.niialt.ru/attachments/article/300/250918-1_ars_2018.pdf
- Anisimov, R.N. (2018). Arkhaizmy v olonkho: (k postanovke problemy yakutskogo eposa). [Archaisms in Olonkho: On the problem of the genesis of the Yakut epic]. In *Epicheskoye naslediye narodov Yakutii: traditsii i sovremennost* [Epic heritage of the peoples of Yakutya: traditions and modernity] (pp. 45-48). Yakutsk: Media-Holding “Yakutya”. [in Russian]
- Baltaev, A. (2017, January 18). Traditsii turkmenskogo svadebnogo torzhestva [Traditions of the Turkmen wedding celebration]. *Taryh Turkmen*. <https://taryhturkmen.blogspot.com/2017/01/> [in Turkmen]
- Bashqort telenen akademik hyuzlege [Academic dictionary of the Bashkir language] (Vol.9, F.G.Khisamitdinova, Ed.). (2017). Ufa: Kitap.[in Bashkir]
- Bobir, Z. (1971). *Mukhtasar* [Brief treatise]. Toshkent: Fan. [in Uzbek]
- Boyliyeva, U. (2022). Yor-yor va o’lan janrlarinin o’xshash va farqli jihatlar [Similarities and differences between the yor-yor and ulan genres]. *Talqin va tadqiqotlar respublika ilmiy-uslubiy jurnali*, (10), 151-155. <https://zenodo.org/records/7296287> [in Uzbek]

Clauson, G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press. [in English]

Davletshina, L.Kh. (2026). Strukturnoye yadro sovremennogo svadebnogo obryada tatar na obshchetyurkskom fone [The structural core of the modern wedding rite of Tatars against the general Turkic background]. Novyye issledovaniya Tuvy [The New Research of Tuva], 1, 399-410. <https://doi.org/10.25178/nit.2026.1.22> [in Russian]

Geldiyev, G. (2000, October 6-7). Türkmenlerde “Düğün türküleri” veya “Ölenler”, “Yar-Yar”, “Leeran” Gelenegi Doğrultusunda [In the direction of the tradition of “Wedding songs” or “Olenler”, “Yar-yar”, “Leeran” among Turkmens]. In I. Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri [Proceedings of the 1st International Atatürk and Turkish Folk Culture Symposium]. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78683/turkmenlerde-dugun-turkuleri-veya-olenler-yar-yar-leera-.html> [in Turkmen]

Idelbaev, M.Kh. (2007). Boronghonan amanat [A legacy from antiquity]. Ufa: Kitap. [in Bashkir]

Imomnazarova, Sh. (2015). Osobennosti zhanra ulan Akhangaranskogo rayona Uzbekistana [Features of the ulan genre of the Akhangaran district of Uzbekistan]. Adabiyot va madaniyat [Literature and Culture]. 1(15), 159-163. <https://journal.fledu.uz/wp-content/uploads/sites/3/2019/04/article-2098-6438.pdf> [in Uzbek]

Imomnazarova, Sh. (2020). O'lan va lapar janrlarining o'zarohamda farkli xususiyatlari [Common and distinct features of the ulan and lapar genres]. Farg'ona davlat universiteti. Ilmiy xabarlar [Scientific Reports of Fergana State University], (1), 200-203. <https://sjfsu.uzsci.uz/uz/article/view?id=19742> [in Uzbek]

İnayet, A. (2013). Uygur “yar-yar” ve “öleñ” koşakları üzerine [On uygur “yar-yar” and “olen” quatrains]. Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, 1(2), 25-35. [in Turkish] <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uygur/article/324290>

Isaev, K. (2022). Uzbek halq marosim qo'shiqlaridan “o'lan”ning etnik va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari [Ethnic and ideological-artistic features of “ulan” from Uzbek folk ritual songs]. Oriental Art and Culture, 3 (1), 509-514. <https://cyberleninka.ru/article/n/zbek-hal-marosim-shi-laridan-lan-ning-etnik-va-oyaviy-badiiy-hususiyatlari> [in Uzbek]

Kadiyrov, I.Sh. (2021). Tatar halqynyng tuy jyrlary: Seber arealy [Wedding songs of the Tatar people: Siberian area]. Qazan: Tatar entsiklopediyase hem tebyakne oyryanu instituty. [in Tatar]

Kayıpov, S. (2009). Folklor Üzerine Yazılar [Writings on folklore]. Bishkek: KTMÜ. [in Turkish]

Kirey, M. (1961). Bashqort halqynyng epik qomartqylary [Epic monuments of the Bashkir people]. Ufa: Bashkortostan kitap nashriyete. [in Bashkir]

Köprülü, F. (1999). Edebiyat araştırmaları [Literary researches]. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi. [in Turkish]

Kuryshzhanov, A. (1970). Issledovaniye po leksike starokypchakskogo pismennogo pamyatnika XIII v. – tyurksko-arabskogo slovaryu [Study of the lexicon of the Old Kipchak written monument of the 13th century – A Turkic-Arabic dictionary]. Alma-Ata: Akad. nauk Kaz SSR, Institut yazykoznaniya. [in Kazakh]

Madaminov, A.(1967). Uzlat o'lani haqida [About the Uzlat ulan]. O'zbek tili va adabiyoti [Uzbek Language and Literature], (1), 59-62. [in Uzbek]

Mirzaev, T., Safarov, O., & O'rayeva, D. (2008). O'zbek halq og'zaki ijodi xrestomatiyasi: O'quv qo'llanma [Chrestomathy of Uzbek folklore: Educational manual]. Toshkent: Aloqachi. [in Uzbek]

Muhamov, D. (1991, December 3). Öleñler [Songs]. Yash kommunist [Young Communist]. <https://kitapcy.su/olenler/> [in Turkmen]

Mukambaev, Zh. (1982). El ichi – onor kenchi [The people are a treasure trove of art]. Frunze: Kyrghyzstan. [in Kyrgyz]

Navoi, A. (2000). Mezon-ul-avzon [The scale of measures]. In MAT: 20 tomlik [Complete works: in 20 volumes]. (Vol.16). Toshkent: Fan. [in Uzbek]

Omotbaev, M. (1984). Yadkar: Shighyrzar, publitsistik yazmalar, tarzhemeler, halq ijady olgore, tarikhi-etnografik yazmalar [Heritage: Poems, journalistic writings, translations. Examples of folklore, historical and ethnographic records]. Ufa: Bashkortostan kitap nashriyete. [in Bashkir]

- Orozova, G. (2021). Folklorduk zhanrlardyn ozgocholugu [Specifity of folklore genres]. Bishkek: Kyrgyz Respublikasynyn uluttuk ilimler akademiyasy. [in Kyrgyz]
- Pantusov, N.N. (1890). Taranchinskiye pesni [Taranchi songs]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Akademii nauk. [in Russian]
- Pekarskiy, E.K. (1959). Slovar yakutskogo yazyka [Dictionary of the Yakut language]. (Vol.3, Part 1). Moskva: Izdaniye Akademii nauk SSSR. [In Russian]
- Pukhov, I. (1962). Yakutskiy geroicheskiy epos olonkho: osnovnyye obrazy [Yakut heroic epic olonkho: Main images]. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR. [in Russian]
- Radlov, V.V. (1893). Opyt slovary tyurkskikh narechiy [Attempt a dictionary of Turkic dialects]. (Vol.2, Book 2).. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk. [in Russian]
- Räsänen, M. (1969). Versuch Eines Etymologischen Wörterbuch Der Türkssprachen [An attempt at an etymological dictionary of the Turkis languages]. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. [in Finnish] https://altaica.ru/LIBRARY/turks/Rasanen_VEWT%201969.pdf
- Saghynadin, G., Kapuly, D., & Toqshylyqova, G. (2025). Folklorlyq zhanr zhane matin modifikatsiyasy [Folklore genre and text modification]. L.N.Gumilyov atyndaghy Yeuraziya ulttyq universitetining Khabarshysy. Philologiya seriyasy [Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National University. Philology series]. 152(3), 248–258. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-248-258> [in Kazakh]
- Sarimsoqov, B. (1988). Marosim folklori [Ritual folklore]. In O'zbek folklory ocherklari [Essays on Uzbek folklore] (Vol.1, pp. 152-223). Toshkent: Fan. [in Uzbek]
- Shagdarov, L.D., & Cheremisov, K.M. (2010). Buryaad-orod toli. Буряад-ород толи. Buryatsko-russkiy slovar [Buryat-Russian dictionary]. (Vol.2). Ulan-Ude: Izd-vo OAO "Respublikanskaya tipografiya". [in Buryat&Russian]
- Solaymanov, A. (2016). Tabyn o'lane ham ike tabyndash [The Tabyn ulan and two companions]. Vatandash, 4, 155-169. [in Bashkir]
- Uakhatov, B. (1974). Qazaqtyng khalyq olengderi [Kazakh folk songs]. Almaty: Ghylym. [in Kazakh]
- Valikhanov, Ch. (1984). Sobraniye sochineniy v pyati tomakh [Collective works in five volumes] (Vol.1). Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii. [in Russian]
- Yudakhin, K. (1985). Kyrgyzca-oruscha sozduk [Kyrgyz-Russian dictionary]. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya. [in Kyrgyz&Russian]

Автор туралы мәлімет:

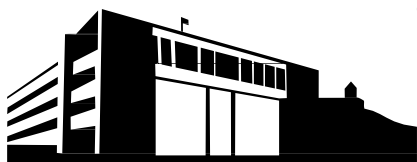
Шәріп Амантай Жарылқасынұлы – филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: sharipamantay_sh@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6704-2246>

Шарип Амантай Жарылқасынұлы – доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: sharipamantay_sh@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6704-2246>

Sharip Amantay Zharylqasynuly – Doctor of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: sharipamantay_sh@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6704-2246>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.31.41
Research article

A.N. Matygulova^{1*}, J. Coşkun², S.Zh. Tazhibayeva³

^{1,3} L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

² Istanbul Aydin University, Istanbul, Türkiye

(E-mail: ¹ aliya_kaz@mail.ru*, ² jalezaman@aydin.edu.tr)

TRANSLATION OF DOCUMENTARY NOVELS: GENERAL INFORMATION

Abstract. This article examines the features of translating a documentary novel. This topic is raising as the number of publications, materials, articles, and films of the documentary genre has been growing. A documentary novel belongs to a special literary genre, based on real events. Translating a documentary novel is a complex work, where the translator needs knowledge of not only the original language and the target language, but also deep knowledge of historical data and the ability to convey this data in simple words without distortion. The research is aimed at studying the features of the reflection of historical reality and national and cultural specifics in the translation into English of M. Shayakhmetov's documentary novel "The Silent Steppe". Translation of such texts into other languages, in particular into Russian and English, is a complex task associated with the need to preserve historical authenticity, convey cultural specificity, as well as stylistic and emotional features of the original. It is important not only to convey the factual content, but also to adapt nationally specific realities, terms and images in such a way that they become understandable to representatives of another culture, without losing their authentic sound.

Keywords: documentary novel, history, Interlingua transmission, linguistic identity, adaptation of reality.

Received: 26.03.2025; **Revised:** 26.03.2026; **Accepted:** 16.06.2026; **Available online:** 30.06.2026

Introduction

Nowadays, the importance of translating historical materials, documentary stories, and films based on real events has increased. Examples of such phenomena are films such as “Mukagali”, “Baurzhan Momyshuly”, “Secrets and Fates of the Great Kazakhs”, “The Last Sentence”, which tells the novel about Akhmet Baitursynov, a Kazakh educator, the founder of the Kazakh alphabet based on Arabic script, and a political figure. Kazakhstani TV channels broadcast films about the Kazakh intelligentsia based on documentary facts.

The tradition of translating different registers of literature into the Kazakh language has deep roots. The founder of the Russian Kazakh translation is the famous Kazakh writer and educator Ybyrai Altynsarin, who published translations of the fables of I.A. Krylov and stories of L.N. Tolstoy in 1879. During the Soviet era, almost all world literature and the literature of the peoples of the USSR was translated into Kazakh from the intermediary language (Amalbekova, 2021).

We also know that, in addition to films, interest among readers is also growing in documentary stories. For example, the documentary novel “The Silent Steppe” by M. Shayakhmetov, based on real events from the life of the author himself, is in great demand among readers. The documentary novel “The Silent Steppe” is the author’s own memoirs, where he talks about his life at the age of 10 years old. The novel describes the life of the Kazakh people during the reign of Stalin and Goloshchekin. The book describes in detail the persecution and forced collectivization that the Soviet government conducted against the Kazakh people. Kazakhs, who disagreed with the new Soviet policy, were forced to leave their native land and scattered around the world in various countries of Asia and Europe, including China, Mongolia, Iran, Afghanistan, Türkiye, Germany, etc.

Reading the book, we can see through the eyes of the author how steadfastly the Kazakh people fought against hunger in the 1930s. The author, having preserved in his memory all the horror he experienced, decided to put it down on paper in his declining years.

Both stories of this author, “The Silent Steppe” and “Fate”, are connected by one theme, the theme of hunger, collectivization and mass repression during the years of Soviet rule. Both books touched upon human destinies and experiences and have the task of preserving the historical memory of the people. In “Fate”, the author touches upon his individual experiences, describes his fate, and it is an autobiography. This work was initially set out in the author’s diaries; later, he published it as a documentary novel.

“The Silent Steppe” also describes human destinies, but in a broader context. That is, in this book, the author reveals the political regime of that time, describes how senselessly the policy of repression was carried out, as a result, many people were isolated from society, and the people simply died of hunger. Hence, the title of the book “silent”, that is, the word “silence” characterizes the steppe, which was dying of hunger.

From the content of the novel, we can understand that the author was a bright and optimistic person and did not lose hope for a bright future for the Kazakh people. His fate was difficult, but he lived a worthy life.

Such documentary novels play a significant role in literature, because through them we study our history. It is for this reason that we must know what a documentary novel is and what role they play in a person’s life.

A documentary novel is a genre in literature that explores historical events and phenomena of social life by analyzing documentary materials reproduced in whole, in part, or in exposition (Ellis, 2021).

A documentary novel can be presented as a combination of elements of a documentary and fiction novel. In this type of genre, the author presents real events and facts, and uses description, dialogue, and personal experiences to convey the feelings of the characters or the emotional load of the author and events in the novel. A documentary novel can be a work that presents real events, the words of witnesses of war, revolution and other historical events.

There are several reasons why we need to study the features of translating a documentary novel.

Firstly, the translation of documentary novels allows us to expand our audience of readers; that is, thanks to the translation, we can convey to representatives of another culture historical facts and events that can be a source of pride for us. Thanks to the translation, people from different countries will have the opportunity to be acquainted with our culture, since they do not have the opportunity to read it in the original.

Secondly, the translation of such documentary stories, which describe military actions, famine or other historical events, helps the future generation to preserve these events in memory. Thanks to the translation of historical events, we do not forget the past; this means that a people who know their own and other people's history can confidently make plans for the future generation.

Another important aspect for the translation of documentary stories is that the translation itself is very important for the research work of students or young scientists. That is, the translation expands access to historical values and enriches the culture of a particular people. We live in a world where there is a lot of "fake" news around; often, people get tired of this lie and strive to study the truth through the prism of documentary stories and films. In documentaries and films, people strive to see real events, not fiction, which is why they attract high attention from readers and moviegoers.

This is a reason that recently there has been a rapid increase in the number of programs and printed materials and interest in translating these materials into other languages while observing the norms of translation transformation.

We need to distinguish documentary material from fiction in order to find out the reason for this trend. In the book review "Fiction as Research Practice: Short Stories, Novellas, and Novels," the author Patricia Leavy argues that a documentary novel is based on real events, often relates to the history of a particular country, names and names of cities and countries are mentioned, while fiction is the author's fantasy, giving aesthetics to the work. In fiction, the author uses fictitious names, etc., and creates an image of a society that pleases him (Patricia Leavy, 2016). Documentary literature (which can also include stories) is a memoir novel, a documentary narrative about a certain period in the life of the author-hero, travel books, research stories about heroes and events (Patricia Leavy, 2016). Among literary scholars, there are scholars who believe that the line between documentary and fiction is thin. For example, philologists and literary scholars claim that fiction is based on the analysis of documentary materials; that is, the basis of fiction is documentary facts, materials, etc.

Methods and Materials

The materials of the study were examples from the documentary novel "The Silent Steppe" by Mukhamet Shayakhmetov. Many scientists, both linguists and scholars of related disciplines, such as history and ethnography, have studied documentary stories.

- Comparative and contrastive study - study of the original text and its translations into Russian and English, identifying correspondences and discrepancies.

-
- Contextual study - study of the historical and cultural background necessary for the correct understanding and transmission of realities.
 - Linguistic stylistic study - analysis of the linguistic means used by the author and the methods of conveying them in translation.
 - Method of component analysis - study of the meanings of national and cultural terms and their equivalence in the target languages.
 - Method of expert assessment - analysis of the perception of the translation by native speakers of the target language.
 - Modern research. Today, many scientists are engaged in the study of historical facts, geographical names, climate change, and the ecosystem, comparing the current state of the climate and ecology through the prism of documentary materials and memoirs. Such documentary materials contain information about the living conditions, culture, political regime, and circumstances that could affect the lives of nomadic people.

Results and Discussion

The results of the study will allow us to better understand the specifics of translating documentary, historical and artistic works, identify the most effective strategies for conveying national identity, and offer recommendations for further work in this area.

In Kazakhstan, scholars such as Sanzhar Asfendiyarov, M. Auezov and others studied historical and artistic works. If we dwell on their works, S. Asfendiyarov is the author of such historical books as "The History of Kazakhstan from Ancient Times," Kazakh Regional Publishing House in 1935, "The National Liberation Uprising of 1916 in Kazakhstan," 1936. S. Asfendiyarov is the author of numerous articles on national issues, history and the reasons that prompted the national liberation uprising in 1916.

A number of translators who sought to convey the content of the text without distortion and at the same time preserve the author's style, which is an important factor in translation, translated historical works by M. Auezov. For example, translators such as Nikolai Anov and A. Gomov translated M. Auezov's story "Shot at the Pass" into Russian in the 1930s. The main requirements for the translation of M. Auezov's historical works included conveying the content of the original without distortion, while preserving the dialectical form of the text.

All the above-mentioned historical works describe the national character of the Kazakh people as a reflection of national self-awareness. There are stable signs of national behavior that cannot be changed or remade under the influence of various alien ideologies, political beliefs, etc. These signs have the ability to pass on from generation to generation. The ability to fight and withstand the difficulties and trials of fate, to overcome hunger and mass genocide, colonization, this is the national spirit of the Kazakh people. The spirit that can be observed in the current generation, which is proud to be the descendants of such people. These features of national behavior are reflected in documentary works, "Genocide or not? The 1931-1933 famine in the collective memories of Kazakhstan's post-independent generations" (Dukeyev, 2025). When translating documentary material or a novel, the key factor is the study and understanding of the topic of translation. Translation begins with the study of all documentary facts and terms given in the original text for an accurate translation into the language of translation. An important aspect in translation is determining the form of presentation of the material. In documentary stories, the text can be conveyed in different ways, since the author and the hero of the novel can be the same person. The text of a documentary novel is based on the author's diary notes and memoirs. A striking example of this fact is the diary entries of Mukhamet Shay-

akhmetov, which were later published in the author's memoirs "Fate". In this novel, the author describes the real life of one of his compatriots, his experiences and historical events from his life. From this novel, we learned what important cultural, social and historical events influenced the personal life of the main character. This novel raises questions about national memory, the struggle for survival, hunger, etc. The main character of this novel is looking for the meaning of life, despite the difficulties and trials that have befallen him. The author notes that important historical events and personal experiences of a person are intertwined in the fate of any person. When translating such historical documentary works, it is necessary to take into account such important aspects as the accuracy and correctness of the facts; any distortions of the facts regarding dates, names and geographical data are unacceptable. The translator must decide for what audience he is translating the text, as for the average person, he must use more accessible and understandable terms.

As with any text, the text of a documentary novel must be adapted to the reader for more comfortable reading of the material. When adapting, it is necessary to take into account the cultural values of the recipient of information, without losing the value of the original language. The translation of any text is subject to translation transformations, since preserving the content of the text is impossible without changes. Often, the translator encounters realities or words with no equivalent, which present certain difficulties in the translation process. In such cases, the main task of the translator is to correctly transcribe the text. In documentary stories, there are often names, surnames or names of places. In the translation, each translator tries to adhere to the grammar rules of their native language, while distortions of these rules in the original language are permissible. Often, the authors of documentary stories are journalists themselves, who visit various exotic places, while they indicate geographical names of places with distortion. A striking example of this can be the works of journalist D. Farrier, who is a New Zealander by birth and speaks English. During his travels, he thoroughly studied the local culture and learned the pronunciation of a particular area from native speakers, after he adapted it to the English language and presented it in his works. This option is one of the ways to solve problems associated with the distortion of names of geographical places (Dan'kovskaya, n.d.).

An important aspect in translating documentary works is the choice of translation method, which includes domestication and foreignization.

Using the domestication method, the translator tries to adapt the foreign-language text to the reader as much as possible and at the same time observes the peculiarities of translating realities in different cultures, reflecting the mentality of the people. In this situation, the text becomes convenient for the reader and he does not feel that the original describes the culture of another country and the world.

The second method of translation is foreignization. In this case, the translator leaves the features of the original culture in the text, even at the cost of violating the norms of cultural perception. While using this technique, the translator deliberately leaves the cultural realities of the original. This strategy is absolutely opposite to the domestication method. Lawrence Venuti criticizes the first technique, where the translator must adapt the text as much as possible for comfortable reading. The author Mei Tian, in her article 'Research on the Application of domestication and foreignization in literary translation' clearly showed these methods (Tian, 2023).

According to L. Venuti, the translated text should not be dissolved in the host culture and language; otherwise, it will lose its originality. According to this scholar, the translator should consider translation as a process, that is, to convey the meaning of the original text without

distortion and without adaptation, since the reader must thus become acquainted with another culture that exists in the world besides his own. Using the phonetic technique has its advantages, one of them is that the reader mentally “goes abroad”, getting acquainted with another culture and through the text studies another language and the life of another people.

F. Schleiermacher studied and expounded on these two methods of translation in his lectures. He stated that the translator should use only one of them, otherwise the original author and the reader “will lose each other” in his text. There are also scientists who insist that everything depends on the translator himself, on his goal. That is, according to some linguists, both techniques can be used in one text, and there should be a “golden mean” between them.

F. Schleiermacher’s view on choosing one of the translation strategies can be seen below in Diagram 1 (Tian, 2023).

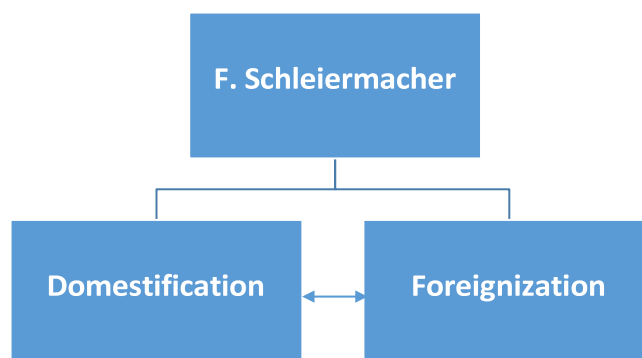

Diagram 1 - F. Schleiermacher’s view of the translation strategies (Tian, 2023).

Unlike F. Schleiermacher, L. Venuti has a different opinion. His view on the choice of translation strategies can be seen in Diagram 2. In the diagram, we can see how L. Venuti was a supporter of only foreignization (Shelestyuk, Glicenko, 2016).

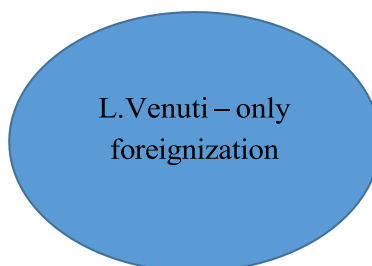

Diagram 2 – L. Venuti’s view of the translation strategies (Shelestyuk, Glicenko, 2016).

Recently, documentary stories and films have begun to attract the attention of viewers and readers due to the reality of events and the attractiveness of historical events. Many of them have become cult and popular.

We have analyzed which documentaries and films based on real events have become popular among the youth of Kazakhstan in 2024. In many of the works listed below in the Kazakh language, the authors publish their memoirs, describing part of their lives or the lives of famous politicians of the 20th century.

Cult works tend to influence the mass consciousness and remain relevant among readers for many years. The list of the most popular and cult works is headed by “Kara sozder. Words of edification” by Abai Kunanbayev. This book has been the leader in sales among books over the

past few years. Although it was written in the 19th century, it is still in demand among Kazakhstani readers due to the content of the book.

Next is Bauyrzhan Momyshuly's book "Ushkan Uya". We know that in the post-war period, the author of this book was actively engaged in creativity and wrote memoirs. This book is no exception; in it, he recalls his carefree childhood.

Then in the list of popular books, is Dinmukhamed Kunayev's book "Aqiqattan attauga bolmaydy" (the author's memoirs). This book is an addition to his previous book "Otti dauren osylay", which is also one of the memoirs-essays, dated 1992. It examines unknown aspects of the lives of Stalin, Malenkov, Khrushchev, Brezhnev, Andropov and Gorbachev.

Another book that was sold in large quantities in 2024 is Dulat Isabekov's book "Gauhar tas". The author of this book first heard the song of the same name performed by Bibigul Tulegenova in 1975, and this song made him yearn for his native village and his beloved girl. As a result, he wrote a work - a memoir of his village, where he describes his life and his village in detail.

Another bestseller among documentary works is the work of Sanzhar Kerimbay and Abzal Kuspan, "Beysen zhane bolmys". In this book, the authors analyze the personality of the well-known journalist Beysen Kuranbek (Kerimbai, Kuspan, 2023).

Documentaries were also another powerful tool for conveying events about our history. Many directors filmed documentaries, which also took a worthy place among viewers. In documentary works, we often observe historical events that the author conveys to our generation through books. In the case of films, the directors also tried to show and convey to the current generation the heritage and cultural values of our people.

Below is a report from Rentrak and distributors for 2022-2024, the box office revenue for fact-based documentaries looks like this:

"Mirzhakyp. Oyan, Kazakh!" - 908,942,700 tenge

"Dos - Mukasan" - 486,410,050 tenge

"Kazakh Alemi" - 796,233,589 tenge

These films based on real events, became box office hits in 2024, although their number is very small today. For commercial purposes, it is more profitable for directors to shoot comedy and light films; however, historical films have recently been in demand among young people (Kinopoisk, n.d.).

Conclusion

In the documentary novel by Mukhamet Shayakhmetov, the main character is the author himself at the age of 10. The novel is based on real events that took place in the life of the author himself. This novel describes the tragedy of the Kazakh people, their experiences, and their state of mind. The author, describing the hard life of the main character, conveys the full weight of the fate of an entire nation. The main character tries to survive in the conditions of a cruel reality, faces injustice, because of which people lost their loved ones.

The author of the novel shows us how the fate of children changed in those difficult years of testing. As a result, the children matured early, and they were deprived of a carefree childhood. Many children's fathers were deported and recognized as enemies of the people; as a result, the children became food providers, helping mothers feed younger children. Despite all the cruelty, the children did not lose hope of getting an education. The hero of this novel managed to study at school, which in his later life paved the way for his creativity. In this novel, we observe the senseless policy of collectivization, as a result of which there were many victims. The author successfully showed the state's indifference to innocent people in his novel. M. Shayakhmetov

very delicately described all the events of that time, without reproaching anyone, without accusing anyone of anything, leaving the reader with space for reflection. This once again shows that people, at the cost of their own lives, went this way and did not become callous, did not become cruel. The author wrote this novel in his declining years, and sometimes we see sarcasm.

The author himself, over the years, assessed his work from the position of life experience and work. In maturity, the author understood the importance of his work, which was evidence of a historical event, as the “memory of the people”. Thanks to such documentary stories, the “memory of the people” will always live, which will allow the facts to be passed on to the next generation.

Thanks to the documentary novel “The Silent Steppe” Kazakh history and national culture were preserved. Through the author’s “voice,” we heard the experiences and felt the suffering of the Kazakh people who lived in the years of famine and colonization, as the author tried to convey the fullness of the tragedy.

The author made an important contribution to the preservation of national identity. This is the reason and the importance of the translation of documentary stories. Through the translation of such works, future generations can immerse themselves in the atmosphere of that period and feel the experiences and sufferings of the people. It is necessary to emphasize the importance of researching the translation of documentary stories. We observe a limited number of dissertations on this topic; the main sources are published articles that raise the specifics of translating documentary works, but these articles do not reveal the whole essence of the problems, touching on them only partially (Yemelyanova, 2021).

An important and key factor in the successful translation of documentary material is a high professionalism of the translator as a conductor of information. In addition to professionalism, dictionaries play an important role while working with documentary and fiction works. Many dictionaries have limited ability to translate special terms, and even if the dictionary provides the translation of non-equivalent terms, it may not reveal the semantic meaning of that term. Successful translation of literary works depends on whether a translator has the knowledge to convey the meaning of the word, its artistry, effect and outlook by using lexical and semantic techniques. The ability to find semantic equivalence in order to convey these concepts to the recipient requires much research (Kozhakhmetova, Tazhibayeva, Abeshova, Ibragimova, 2024).

To summarize, a translator in any type of activity, no matter whether it is the translation of historical materials, technical documentation or documentary works, must be psychologically prepared for translation, must have intercultural knowledge, have socio-cultural skills, and have a good memory. Thanks to high-quality translations of documentary stories, the “memory of the people” will never be erased; history will be preserved in the same form in which the authors of such books tried to convey it.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The research paper contains no conflicts of interest.

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP32722497).

Contribution of the authors. A. Matygulova dealt with the collection of research materials and literature review, while J. Coşkun made an analysis of the features of the reflection of historical reality and national and cultural specifics in the translation into English of M. Shayakhmetov’s documentary novel “The Silent Steppe.” S.Zh. Tazhibayeva

References

- Амалбекова, М. Б. (2021). Перевод поэзии Якуба Коласа и Купалы на казахский язык: контрастивно-семантический аспект. Вестник Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилёва. Серия: Филология, 135(2), 8–21.
- Даньковская, Д.Е. (n.d.). Особенности перевода документальных и научно-познавательных передач с английского языка на русский [Электронный ресурс]. Дата обращения: 13 марта 2025 г.
- Емельянова, Е. В. (2021). Актуальные вопросы переводоведения Казахстана. Sciences of Europe, 64(2), 32–35. <https://doi.org/10.24412/3162-2364-2021-64-2-32-35>
- Золян, С. Т. (2017). Переосмысление работы Шлейермахера «О различных методах перевода»: к основам теории переводческой относительности. Slovo.ru: Балтийский акцент, 4(8), 67–80. <https://doi.org/10.5922/2225-5346-2017-4-6>
- Керимбай, С., & Куспан, А. (2023). Бейсен және болмыс. Отбасы хрестоматиясы. КиноПоиск. (n.d.). КиноПоиск. <https://www.kinopoisk.ru>
- Шелестюк, Е. В., & Глиценко, А. Д. (2016). Форенизация/доместикация в переводе и их лингвистическая оценка. Вестник Челябинского государственного университета, *(4)*386, 202–207.
- Dukeyev, B. (2025). Genocide or not? The 1931–1933 famine in the collective memories of Kazakhstan's post-independence generations. Journal of Genocide Research, 1–22.
- Ellis, J. (2021). How documentaries mark themselves out from fiction: A genre-based approach. Studies in Documentary Film, 15(2), 140–150.
- Kozhakhmetova, G., Tazhibayeva, S., Abeshova, N., & Ibragimova, K. (2024). National values in the translation of Kazakh literary works. Cadernos de Tradução, 44(1), 1–14. <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95714>
- Leavy, P. (2016). Fiction as research practice: Short stories, novellas, and novels. Routledge.
- Tian, M. (2023). Research on the application of domestication and foreignization in literary translation. International Journal of Education and Humanities, 9(1), 87–92.

А.Н. Матыгулова¹, Ж. Джошкун², С.Ж. Тажибаева³

^{1,3} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

² Стамбул Айдын университеті, Стамбул, Түркия

Деректі повесті аудару: жалпы ақпарат

Аңдатпа. Бұл мақалада деректі повесті аударудың ерекшеліктері қарастырылады. Деректі жанрдағы жарияланымдар, материалдар, мақалалар мен фильмдер саны артқан сайын бұл тақырып көтерілуде. Деректі повесті нақты оқиғаларға негізделген ерекше әдеби жанрға жатады. Деректі повесті аудару – аудармашыға тек түпнұсқа тіл мен аударылатын тілді білу ғана емес, сонымен қатар тарихи деректерді терең білу және бұл деректерді қарапайым сөзбен бұрмаламай жеткізуді қажет ететін күрделі жұмыс. Зерттеу тақырыбы аудармашының деректі повестімен жұмыс істеу процесінде қолдануы тиіс аударма әдістеріне назар аударады. Зерттеу жұмысы М. Шаяхметовтың «Үнсіз дала» деректі повестін ағылшын тіліне аударудағы тарихи шындық пен ұлттық-мәдени ерекшеліктердің бейнелену ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған. «Үнсіз дала» деректі повесті адам тағдырын сипаттайды, бірақ кеңірек мазмұнда. Мұндай мәтіндерді басқа тілдерге, атап айтқанда, орыс және ағылшын тілдеріне аудару – тарихи түпнұсқалығын сақтау және мәдени ерекшелігін, сондай-ақ стильдік және эмоционалдық ерекшеліктерін жеткізу қажеттілігімен байланысты күрделі міндет. Тек фактілік мазмұнды жеткізіп қана қоймай, ұлттық ерекше шындықтарды, терминдер мен образдарды өзге мәдениет өкілдеріне шынайы үнін жоғалтпай түсінікті етіп бейімдеу маңызды.

Түйін сөздер: деректі повесть, тарих, тіларалық трансляция, тілдік тұлға, шындықты бейімдеу.

Перевод документальной повести: общая информация

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности перевода документальной повести. Данная тема актуальна в связи с ростом числа публикаций, материалов, статей и фильмов документального жанра. Документальная повесть относится к особому литературному жанру, основанному на реальных событиях. Перевод документальной повести — сложная работа, где от переводчика требуется знание не только языка оригинала и языка перевода, но и глубокое знание исторических данных и умение передать эти данные простыми словами без искажений. Тема исследования посвящена переводческим приемам, которые должен использовать переводчик в процессе работы над документальной повестью. Исследование направлено на изучение особенностей отражения исторической действительности и национально-культурной специфики при переводе на английский язык документальной повести М. Шаяхметова «Безмолвная степь». Перевод подобных текстов на другие языки, в частности на русский и английский, — сложная задача, связанная с необходимостью сохранения исторической достоверности, передачи культурной специфики, а также стилистических и эмоциональных особенностей оригинала. Важно не только передать фактическое содержание, но и адаптировать национально-специфические реалии, термины и образы таким образом, чтобы они стали понятны представителям другой культуры, не теряя при этом своего аутентичного звучания.

Ключевые слова: документальная повесть, история, интерлингва-трансляция, языковая идентичность, адаптация реалий.

References

- Amalbekova, M. B. (2021). Translation of Yakub Kolas and Kupala poems into the Kazakh languages: A contrastive-semantic aspect. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 2(135), 8–21.
- Dan'kovskaya, D.E. (n.d.). *Osobennosti perevoda dokumental'nyh i nauchno-poznavatel'nyh pere-dach s anglijskogo yazyka na russkij* [Features of translation of documentary and scientific-educational programs from English into Russian].
- Yemelyanova, E. V. (2021). Topical issues of Kazakhstan translation. *Sciences of Europe*, 64(2), 32–35. <https://doi.org/10.24412/3162-2364-2021-64-2-32-35>
- Zolyan, S. T. (2017). Revisiting Schleiermacher's "On the Different Methods of Translating": On the foundations of translation relativity theory. *Slovo.ru: Baltiiski Aksent*, 8(4), 67–80. <https://doi.org/10.5922/2225-5346-2017-4-6>
- Kerimbai, S., & Kuspan, A. (2023). *Beisen zhane bolmys* [Beisen and Being]. Almaty: Otbasy Khrestomatiiyasy. Kinopoisk. <https://www.kinopoisk.ru>
- Shelestyuk, E. V., & Glicenko, A. D. (2016). Foreignization/domestication in translation and their linguistic evaluation. *Bulletin of Chelyabinsk State University*, 386(4), 202–207.
- Dukeyev, B. (2025). Genocide or not? The 1931–1933 famine in the collective memories of Kazakhstan's post-independence generations. *Journal of Genocide Research*, 1–22.
- Ellis, J. (2021). How documentaries mark themselves out from fiction: A genre-based approach. *Studies in Documentary Film*, 15(2), 140–150.
- Kozhakhmetova, G., Tazhibayeva, S., Abeshova, N., & Ibragimova, K. (2024). National values in the translation of Kazakh literary works. *Cadernos de Tradução*, 44(1), 1–14. <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95714>
- Leavy, P. (2016). *Fiction as research practice: Short stories, novellas, and novels*. Routledge.
- Tian, M. (2023). Research on the application of domestication and foreignization in literary translation. *International Journal of Education and Humanities*, 9(1), 87–92.

Information about the authors:

Matygulova Aliya Nagashibaevna – corresponding author, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: aliya_kaz@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7625-0750>

Coskun Jale – PhD, Assistant Professor, Istanbul Aidyn University, Istanbul, Turkey, jalezaman@aydin.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2013-1190>

Tazhibaeva Saule Zhaksylykbayevna – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5655-8391>

Матыгулова Алия Нагашибаевна – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: Aliya_kaz@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7625-0750>

Джошкун Жале – PhD докторы, қауымдастырылған профессор, Стамбул Айдын Университеті, Стамбул, Түркия, jalezaman@aydin.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2013-1190>

Тажибаетова Сауле Жаксылыкбаевна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5655-8391>

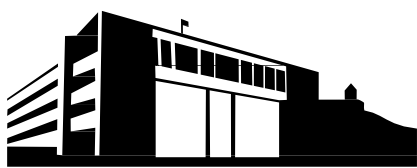
Матыгулова Алия Нагашибаевна – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, E-mail: aliya_kaz@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7625-0750>

Джошкун Жале – доктор PhD, доцент, Университет Стамбул Айдын, Стамбул, Түркия, jalezaman@aydin.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2013-1190>

Тажибаетова Сауле Жаксылыкбаевна – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, E-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5655-8391>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17-81-99
Ғылыми мақала

Д.Ж. Ахмадиева^{1*}, Қ.М. Байтанасова²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: ¹ahmadieva-dana@mail.ru, ²k.baitanasova@mail.ru)

ҚАНИПА БІТІБАЕВАНЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі білім беру жүйесінің қарқынды даму жағдайында әдебиет пәнінің оқушылардың рухани-адамгершілік дүниесін қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. ХХІ ғасырдағы педагогикалық парадигманың өзгеруі білім беру мазмұнына тұлғаның құндылықтық бағдарларын, дүниетанымдық көзқарасын және рухани дамуын енгізуді талап етеді. Осы тұрғыда қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінің жас ұрпақтың ұлттық мәдениеті мен рухани құндылықтарын меңгеруінде, тілдік құзыреттілігі мен эстетикалық талғамын қалыптастыруында ерекше маңызға ие екендігі ғылыми тұрғыдан негізделеді. Әдебиет пәні оқушының көркем ойлауын, шығармашылық қабілетін дамытып, оның тұлғалық қалыптасуына ықпал ететін тәрбиелік әрі танымдық құрал ретінде сипатталады. Сонымен қатар мақалада мұғалім тұлғасының оқушының дүниетанымын қалыптастырудағы жетекші рөлі айқындалады. Осы тұрғыда қазақ педагогикасының көрнекті өкілі, жаңашыл ұстаз әрі әдіскер Қанипа Омарғалиқызы Бітібаева еңбектерінің ғылыми-әдістемелік маңызы талданады. Әдіскер-ұстаздың қазақ әдебиетін оқыту әдістемесін жетілдіру бағытындағы педагогикалық тәжірибесі мен ғылыми ізденістерінің ұлттық білім беру жүйесін дамытудағы орны көрсетіледі. Жаңашыл ұстаздың қазақ әдебиетін оқытудағы инновациялық технологиясы, «Ой тастау, ойланту, ойлау» пәлсапасы негізінде оқытуға бағытталған әдістемелік ұстанымдарының қазақ әдебиетін оқыту әдістемесіне енгізген жаңалығы дәлелденеді. Зерттеу нәтижесінде Қ. Бітібаеваның әдебиетті оқытудағы инновациялық әдістері оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, ұлттық рухани құндылықтарды меңгертуге және шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға тиімді ықпал ететіндігі анықталады.

Түйін сөздер: әдебиет, мұғалім, оқушы, сабақ, оқыту әдістемесі, инновациялық технология.

Түсті: 28.03.2026; Жөнделді: 27.05.2026; Мақұлданды: 18.06.2026; Онлайн қолжетімді: 30.06.2026

Кіріспе

Еліміздің білім беру жүйесі соңғы жылдары қарқынды жаңғыру үдерісін бастан өткеріп, әлемдік білім беру кеңістігімен ықпалдасу деңгейіне көтерілді. XXI ғасырда педагогикалық парадигманың мазмұндық және әдіснамалық негіздері түбегейлі өзгеріске ұшырап, білім беру мазмұнының өзегіне тұлғаның рухани әлемі мен құндылық бағдарлары енгізілді. Осыған сәйкес қазіргі педагогикалық парадигма білім беруді тек ақпарат жеткізу немесе білімді трансляциялау үдерісі ретінде ғана емес, тұлғаның рухани-адамгершілік болмысын қалыптастыруға, оның дүниетанымдық және құндылықтық жүйесін дамытуға бағытталған кешенді әлеуметтік-педагогикалық құбылыс ретінде қарастырады.

Жаһандану үдерісі күшейген қазіргі кезеңде озық білім мен инновациялық технологияларды меңгерген мемлекеттер ғана халықаралық бәсекелестікке төтеп бере алады. Осыған байланысты қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын қамтамасыз ететін басты факторлардың бірі – жоғары білімді, саналы, адал әрі кәсіби құзыретті ұрпақ қалыптастыру болып табылады. Мұндай ұрпақ – елдің Тәуелсіздігі мен тұрақты дамуының негізгі кепілі.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Білім келешегі: адал азамат, кәсіби маман» тақырыбындағы тамыз конференциясында сөйлеген сөзінде: «Қазіргі кезең – білім мен ғылым қарқынды дамыған уақыт. Жаһандану жағдайында сапалы білімді меңгеріп, заманауи технологияларды тиімді қолдана алған мемлекет қана бәсекеге қабілетті бола алады. Бүгінгі күні білімді, саналы ұрпақ тәрбиелеу – ел болашағының кепілі. Сондықтан білім мен ғылым саласын дамыту және қолдау мемлекеттік саясаттың маңызды әрі басым бағыттарының бірі екенін» атап көрсетті (Тоқаев, 2025).

Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі білім беру саясатының стратегиялық мақсаты – білім мен ғылымның өзара ықпалдастығын күшейту арқылы интеллектуалды әлеуеті жоғары ұлт қалыптастыру. Сонымен қатар білім беру жүйесі тұлғаның рухани-адамгершілік құндылықтарын дамытуға, оның әлеуметтік жауапкершілігі мен кәсіби құзыреттілігін арттыруға бағытталуы тиіс. Демек, қазіргі білім беру үдерісі қоғам сұранысына сай, бәсекеге қабілетті әрі құндылықтық бағдарлары берік тұлғаны тәрбиелеуге негізделген кешенді жүйе ретінде қарастырылады.

«Мектеп – білімнің қайнар көзі, ізгіліктің ортасы, тәрбиенің бастауы» деген қағидаға сүйенсек, жан-жақты дамыған, қоғамдық ортаға бейім, зерделі әрі рухани бай кемел тұлғаны қалыптастыруда мектептегі әрбір пәннің атқаратын рөлі ерекше. Білім беру үдерісінде оқушының танымдық қабілетін дамыту, оның дүниетанымын кеңейту, адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру сияқты міндеттер барлық пәндердің мазмұны мен әдістемелік жүйесі арқылы жүзеге асады.

Осы мақсат-міндеттерді тиімді іске асыру үшін педагог қауымынан үздіксіз кәсіби ізденіс, жаңашылдыққа ұмтылыс және заманауи білім беру технологияларын оқу үдерісіне енгізу талап етіледі. Мұғалімдердің инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдануы білім сапасын арттырып қана қоймай, оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамытуға және олардың заманауи қоғам талаптарына бейімделуіне мүмкіндік береді.

Бұл тұрғыда оқушылардың тұлғалық болмысын, рухани-адамгершілік дүниесін қалыптастыруда, сондай-ақ олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінің маңызы айрықша. Аталған пәндер арқылы ұлттық мәдениет пен

рухани құндылықтар жүйесі танытылып, оқушының тілдік құзыреттілігі, эстетикалық талғамы мен шығармашылық ойлау қабілеті қалыптасады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында ғылыми-әдістемелік еңбектерді талдау, жүйелеу және салыстырмалы талдау әдістері кеңінен қолданылды. Сондай-ақ, әдістемелік еңбектерді теориялық тұрғыдан сараптау, педагогикалық тәжірибелерді жинақтау, жүйелеу және ғылыми тұрғыдан қорыту әдістері пайдаланылды. Аталған әдістер арқылы Қ.Бітібаеваның әдебиетті оқытудағы инновациялық технологияларының мазмұны, әдістемелік ерекшеліктері және олардың қазіргі білім беру жүйесіндегі маңызы ғылыми тұрғыдан айқындалды.

Әдебиетке шолу

Зерттеу жұмысының негізгі материалдары ретінде әдіскер-ұстаз Қанипа Омарғалиқызы Бітібаеваның әдебиетті оқыту әдістемесіне арналған «Әдебиетті оқытудың тиімді жолдары», «Әдебиетті оқыту әдістемесі», «Сабақ түрлері мен үлгілері», «Әуезов шығармашылығын оқыту», «Әдебиеттану», «Мектепте Абай шығармашылығын оқыту», «Абайды таныту», «М.Әуезов – мектепте», «Әдебиет оқулығы», «Әдебиетті тереңдетіп оқыту» атты оқулық, оқу құралдары мен ғылыми-әдістемелік бағдарламалары алынды. Сонымен қатар әдіскер-ұстаздың педагогикалық көзқарастары мен «Ой тастау, ойланту» технологиясының ғылыми негіздері қарастырылып, осы бағытта жазылған зерттеулер мен ғылыми еңбектер сараланды.

Қ.Бітібаеваның педагогикалық іс-тәжірибесі, атаулы мектебі туралы 2022 жылы К.С.Кудайбергенова «Формирование профессиональной самореализации учителей общеобразовательных школ (инновационный аспект)» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. Қ.Бітібаеваның «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясын арнайы зерттеп, М.Қ.Мұқашева 2023 жылы «М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын Қ.Бітібаеваның «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясы арқылы оқыту әдіснамасы» тақырыбында докторлық диссертация қорғады. Бұл зерттеулер мақаланың ғылыми негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды.

Белгілі ұстаздың әдіскерлік шеберлігі, әдебиетті оқытудағы жаңашылдығы туралы Б.Келгембаева «Қазақ педагогикасының көрнекті өкілі» (2009) атты оқу құралын жазды. Ұстаздық тұлғасы, қайраткерлік істері туралы С.Ферхо, С.Байхонова, У.Тоқпатаев, Ж.Құрманова «Аңызға айналған ұстаз» (2005) атты еңбек, Қ.Бітібаеваның өмірі, отбасы өнегесі мен ұлттық тәрбие, ұстаздық жолы, іс-тәжірибесі, әдебиетті оқыту технологиясы туралы С.Әбішева, Г.Құдайберген, Б.Баймұхан «Қазақтың Қанипасы» (2004) атты еңбек арнады. Бұл еңбектер Қ.Бітібаеваның ұстаздық тұлғасын, қайраткерлік істерін, әдіскерлік шеберлігін жете тануға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында әдебиетті оқыту әдістемесіне қатысты отандық әдіскер-ғалымдар Ә.Қоңыратбаев, А.Көшімбаев, Т.Ақшолақов, Ә.Дайырова, С.Мақпырұлы, Т.Жұмажанова, Б.Сманов, Б.А.Әрінова, Г.Құрманбаева, А.Тамаевтың еңбектері қарастырылды.

Қ.Бітібаеваның әдебиетті оқыту әдістемесін, ұстаздық жаңашылдығын, әдіскерлік шеберлігін, инновациялық технологиясын арнайы зерттеп ғылыми мақала жазған отандық ғалымдар Ф.Оразбаева, Ш.Құрманбаева, А.Картаева, Ж.Құрманова, Б.Келгембаева т.б. еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдары пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Әдебиет – оқушының жан дүниесін, адамгершілік қасиетін, ойлау, сөйлеу, шығармашылық әрекетін дамытып, жеке тұлғаның жан-жақты қалыптасуында ерекше орын алатын пән. Бұл пән – әрбір оқушының көркем әдеби шығармаға сүйіспеншілігін, ынта-ықыласын оятып, оқырмандық мәдениетін қалыптастыратын, оқушы бойында биік эстетикалық талғамды дамытатын, адамдар арасындағы қарым-қатынастың этикалық негізін қалайтын, табиғаттағы әсемдікті танып, әсерлене білуге үйрететін тәрбие құралы.

Жаһандық бәсекелестік жағдайында қарқынды дамып келе жатқан қоғам үшін заман талабына бейімделе алатын, өз мүддесін ел мүддесімен ұштастыра білетін, ой-өрісі кең, көреген, жауапкершілік сезімі жоғары әрі іскер тұлғаны қалыптастыру – білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі. Осындай әлеуметтік жауапкершілігі жоғары, белсенді азаматты тәрбиелеуде әдебиет пәнінің, яғни сөз өнерінің тәрбиелік және танымдық маңызы ерекше.

Әдебиет – адамның рухани әлемін байытып, оның дүниетанымын кеңейтетін, адамгершілік құндылықтарды қалыптастыратын маңызды құрал. Әдеби шығармаларды оқыту арқылы оқушылардың эстетикалық талғамы дамып, ұлттық мәдениет пен рухани мұраға деген құрметі артады. Сонымен қатар әдебиет пәні тұлғаның сыни ойлау қабілетін жетілдіріп, оның азаматтық ұстанымы мен қоғамдық жауапкершілігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Қазіргі қоғамның тарихи даму үдерісін саралап, оның бұрмаланған тұстарына әділ баға беріп, кем түскен жақтарын толықтыра алатын негізгі әлеуметтік күш – бүгінгі жас ұрпақ. Осы тұрғыдан алғанда, елімізде жүзеге асырылып жатқан ауқымды қоғамдық өзгерістердің мәнін дұрыс пайымдай алатын саналы тұлға тәрбиелеу – мұғалімдерге жүктелетін жауапты міндеттердің бірі. Білім беру үдерісі – тәрбиелеу мен оқытудың өзара тығыз байланысқан, үздіксіз жүзеге асатын жүйесі. Бұл жүйеде жетекші рөл атқаратын негізгі тұлға – мұғалім. Осы жөнінде айтқан көрнекті қоғам қайраткері, педагог-ғалым Ахмет Байтұрсынұлының: «Ең әуелі мектепке керегі – білімді, педагогика мен методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім», – деген сөзі еске түседі (Байтұрсынұлы, 2013). Өткен ғасырдың басында айтылған бұл тұжырым қазіргі білім беру кеңістігінде де өзектілігін жоғалтпай, мұғалім тұлғасының қоғамдағы маңызын айқындай түседі.

Жасұрпақты тәрбиелей отырып, олардың өмірге дұрыс көзқарасын қалыптастыруына бағыт беріп отыратын да мұғалім. Ұрпақ болашағы – ұстаздан. Мұғалім алдынан бір-біріне ұқсамайтын, әрқайсысының өзіндік ерекшелігі бар мыңдаған шәкірттер өтеді. Әр баланың жан дүниесін танып білу, оны жеке тұлға етіп қалыптастыру – мұғалім үшін маңызды міндет. Өз ісіне берілген, жаңалықты жатсынбай қабылдайтын, шәкірттерінің жанына нұр құятын ұстазды ғана бүгінгі күннің лайықты тұлғасы деуге болады. Қазір мектептің алдында тұрған негізгі мәселе - өзіндік пікірі жетілген, рухани әлемі бай, ұлтжанды ұрпақ тәрбиелеу болса, бұл әдебиет пәнінің, әдебиетші мұғалімнің қиын да күрделі міндеті. Осындай жауапты да күрделі міндет - мұғалім мамандығын «киелі» деп пір тұтқан, бүкіл саналы ғұмырын ұстаздыққа арнап, шәкірт тәрбиелеген ұлағатты мұғалім Қанипа Омарғалиқызы әдебиет пәнінің тәрбиелік және танымдық маңызына ерекше мән береді. Ұстаздың пікірінше, әдебиет пәні тек білім беретін оқу саласы ғана емес, сонымен қатар тұлғаның рухани-адамгершілік қалыптасуына ықпал ететін өнер пәні болып табылады. Әдебиет арқылы оқушылар сөз өнерінің көркемдік табиғатын,

әдеби шығармалардың мазмұны мен идеялық-эстетикалық ерекшеліктерін танып-біліп қана қоймай, адамгершілік құндылықтарды меңгереді. Осы тұрғыдан алғанда, әдебиет пәні жас ұрпақтың дүниетанымын кеңейтіп, олардың бойына ізгілік, жақсылық, адамгершілік секілді асыл қасиеттерді қалыптастыруға қызмет ететін маңызды тәрбиелік құрал ретінде қарастырылады (Бітібаева, 1997). Қ.Бітібаева әдебиет пәнін «адам тәрбиелеу құралы» деп атап көрсетеді. «Адамтану құралы» деп бағалауы тегін емес. Себебі көркем шығармада адамның мінез-құлқы, сезімі, ойы, қоғаммен қарым-қатынасы жан-жақты бейнеленеді.

Бұл – әдебиетті оқытудағы ең басты мақсаттардың бірі. Көркем шығармалардағы өнегелі кейіпкерлер, олардың адамгершілік қасиеттері оқушыларға үлгі болып, тұлғаның моральдық құндылықтарын қалыптастыруға ықпал етеді. Әдебиет сабағында оқушылар тек мәтінді талдап қана қоймай, өмірлік ұстаным, адамгершілік, ізгілік, мейірім сияқты ұғымдарды түсініп, оларды өз өмірімен байланыстырады. Яғни әдебиет арқылы оқушының бойында мейірімділік, адалдық, отансүйгіштік, адамгершілік сияқты асыл қасиеттер қалыптасады. Әдеби шығармалардың тәрбиелік ықпалы оқушыны рухани тұрғыдан кемелдендіріп, өмірдің мәнін терең түсінуге жетелейді.

Қазақ педагогикасының көрнекті өкілі, жаңашыл ұстаз, әдіскер Қанипа Омарғалиқызы Бітібаева – ұлттық білім беру жүйесінің дамуына зор үлес қосқан тұлға. Ұстаз тұлғасы туралы оның көзі тірісінде-ақ танымал тұлғалар мен белгілі қайраткерлер жоғары баға беріп, жылы пікірлерін білдірген. Соның ішінде академик Сейіт Қасқабасовтың пікірінде былай делінген: «Ұстаздық еңбегінен басқа адамдық қасиеттері мол. Ұстаз деген қашан да адамгершілігі мол, сол қазақтың ең әдемі ұстаз туралы ұғымның бәрі бойына жинақталған. Меніңше Қанипаның шәкірттері де өзіне ұқсайтын шығар деп ойлаймын. Адамшылық қасиеті Қанипа өте турашыл, білгенін барынша балаларға беруге тырысатын, өзінше бөлісетін, ашық мінезі, еркін сөйлейтін өте бір шешен адам», - деп ұстаз тұлғасына тән ерекше қасиетті атап көрсетеді (Қасқабасов, 2015). Ғалым ұстаз тұлғасының ерекше даралығымен қатар жоғары адамгершілік қасиеттерімен де ерекшелігіне тоқталады. Оның турашылдығы, ашық мінезі, шешендігі және білген білімін шәкірттеріне барынша үйретуге ұмтылуы ұстаздың тұлғалық болмысын айқындап, шәкірт тәрбиесіне оң ықпал еткенін айтады. Мұндай пікірлер ұстаз тұлғасының ғылыми-педагогикалық қауымдастықта жоғары беделге ие болғанын және оның қызметі замандастары тарапынан лайықты бағаланғанын айғақтайды.

Қазақ әдебиетін оқыту, әдістемесін жетілдіру бағытында Қанипа Омарғалиқызының ғылыми-әдістемелік еңбектері мен педагогикалық іс-тәжірибесінің маңызы ерекше. Әдіскер-ұстаздың әдебиетті оқыту үдерісін жаңғыртуға бағытталған зерттеулері мен әдістемелік ізденістері отандық білім беру жүйесінің дамуына елеулі үлес қосты.

Қ.Бітібаева - қырықтан артық ғылыми-әдістемелік оқулық, оқу құралдарының, екі жүзге жуық оқу-әдістемелік мақалалардың авторы. Оның еңбектері қазақ әдебиетін оқыту әдістемесін ғылыми тұрғыдан негіздеуге, оқыту технологияларын жетілдіруге және әдеби білім беру мазмұнын жаңартуға бағытталған. Сонымен қатар әдіскер-ұстаз ежелгі дәуір әдебиетінен бастап қазіргі кезең әдебиетіне дейінгі оқу бағдарламаларын әзірлеуге, оқулықтары мен оқу құралдарын, әдістемелік нұсқаулықтар жазуға белсене қатысып, қазақ әдебиетін оқыту жүйесінің мазмұнын толықтыру мен жүйелеуге айрықша үлес қосты. Осы тұрғыдан алғанда, оның ғылыми-әдістемелік мұрасы ұлттық әдеби білім беруді дамытудағы маңызды ғылыми-тәжірибелік негіздердің бірі болып саналады.

«Әдебиетті оқытудың тиімді жолдары», «Әуезов шығармашылығын оқыту», «Сабақ түрлері мен үлгілері», «Мектепте Абай шығармашылығын оқыту», «Әдебиеттану», «Абайды таныту», «М.Әуезов – мектепте», «Әдебиетті тереңдетіп оқыту», «Әдебиет оқулығы», «7-сынып әдебиетін оқыту әдістемесі», «5-9-сынып әдебиетін тереңдетіп оқыту», «10-11-сынып әдебиетін тереңдетіп оқыту» атты бірнеше оқу-әдістемелік еңбектері жарық көрген. Солардың ішінде жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған «Әдебиетті оқыту әдістемесі» (Бітібаева, 1997) атты оқулығының орны ерекше. Бұл еңбек мазмұны мен құрылымы жағынан негізінен жоғары оқу орындарының білім алушыларына арналған оқу құралы ретінде дайындалған. Белгілі ғалымдар Ә.Қоңыратбаевтың (Қоңыратбаев, 1994) және Қ.Көшімбаевтың «Әдебиетті оқыту әдістемесі» (Көшімбаев, 1993) атты еңбектерінен кейін араға отыз жылдан астам уақыт салып жарық көрген бұл оқулық қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі ғылымының дамуына елеулі үлес қосқан маңызды ғылыми-әдістемелік басылымдардың бірі болып табылады. Еңбекте әдебиет пәнін оқытудың теориялық негіздері, әдіс-тәсілдері, оқыту үдерісін ұйымдастырудың тиімді жолдары мен педагогикалық ұстанымдары жүйелі түрде қарастырылған.

Аталған оқулық қазіргі уақытта республикадағы жоғары және орта арнаулы оқу орындарында, сондай-ақ жалпы білім беретін мектеп мұғалімдерінің тәжірибесінде кеңінен қолданылып келеді. Оның Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің қолдауымен екінші рет қайта басылып шығуы еңбектің ғылыми-әдістемелік құндылығы мен педагог қауымның сұранысына толық жауап бере алатындығын айғақтайды.

Қанипа Омарғалиқызы Бітібаева 1990-шы жылдардың басында-ақ педагогикалық қауым тарапынан «жаңашыл ұстаз» ретінде жоғары бағаланған тұлғалардың бірі болды. Ол кеңестік кезеңдегі дәстүрлі педагогика шеңберінен шығып, әдебиетті оқыту үдерісінде үнемі шығармашылық ізденіске негізделген жаңа үлгідегі сабақтарды ұйымдастырып, тиімді әдіс-тәсілдерді тәжірибеге енгізді. Ұстаздың жаңашыл сипаттағы сабақтары мен әдістемелік тәжірибесі республика көлемінде кеңінен таралып, қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің дамуына елеулі ықпал етті. Осы тұрғыдан алғанда, ол қазақ педагогикасында жаңашылдық бағытты қалыптастырған әдіскер-ұстаздардың бірі ретінде танылады.

Бұл мәселе жөнінде ғалым Фаузия Оразбаева әдіскер-ұстаздың әдебиетті оқытудағы әдіснамалық ұстанымдарын ерекше атап көрсетеді. Ғалымның пікірінше, «Ұстаздың әдебиетті оқыту жүйесі «ой салу – ойлау – ойланту – бір шешімге келу» қағидатына негізделеді. Мұнда ой салу әрекеті мұғалім тарапынан жүзеге асса, ойлау мен қорытынды жасау үдерісі оқушының танымдық белсенділігі арқылы қалыптасады. Ал ойланту – оқушының ойлау деңгейін тереңдетуге бағытталған педагогикалық ықпал ретінде мұғалім тарапынан жүзеге асырылып, нәтижесінде білім алушы белгілі бір тұжырымға келуге дағдыланады. Осылайша, ұстаз ұсынған әдістемелік жүйеде мұғалім мен оқушы арасындағы танымдық әрекет өзара сабақтасып, оқу үдерісінің тиімділігін арттыруға қызмет етеді», - деп Қ.Бітібаеваның әдебиетті оқыту әдістемесінің басты ұстанымына ғылыми анықтама береді (Оразбаева, 2005). Ф.Оразбаеваның бұл анықтамасы бүгінде Қ.Бітібаеваның «Ой тастау, ойланту» технологиясы деген атаумен әдістеме ғылымында ғылыми концепцияға айналып отыр.

Бұл туралы Қ.Бітібаеваның шәкірті, педагогика ғылымдарының докторы Ш.Құрманбаеваның пікіріне ден қойсақ: «Ұстаздың әдебиетті оқыту пәлсапасы ой,

ойлау, ойланту мәселелерінен тұрады. Әр сабақта оқушыға ой салу, ойланту ұстаздың әдістемесінің биік жемісі. Ол әдебиетті – ғылым, өнер пәні ретінде қарастырады. Байырға әдістемемен оқытылып келе жатқан әдебиет пәніне жаңа бетбұрыс әкеліп, инновациялық технологиямен оқыту мәселесімен қазіргі педагогика ғылымының күн тәртібіне қойды. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесін мүлде тың арнаға бұрды деуге болады», - дейді (Құрманбаева, 2014).

Қ.Бітібаеваның 1980 жылдары жаңашылдығымен танылып, бүгінгі оқыту жүйесінде де құндылығын жоймаған технологиясы – қазіргі әдебиетті оқытудың талаптарына төтеп бере алатын озық технология болып табылады. Әдіскер-ұстаз Қ.Бітібаеваның өз сөзіне жүгінсек: «Біздің «Ой тастау, ойланту» технологиямыз: бүгінгі сөз болып жүрген оқушыға субъект ретінде қарау; құзыреттіліктерді қалыптастыруға негізделген шығармашылық тапсырмалар; оқушылардың сыни тұрғыда ойлау қабілеттерін дамыту; білімді оқушылық деңгейден өнімді, шығармашылық деңгейге дейін көтеру; дарын көздерін ашу; ғылыми-іздендіру жұмыстарына баулу мәселелеріне негізделген», - дейді (Бітібаева, 1997). Ұстаздың «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясы білім беру үдерісінде оқушыны белсенді таным субъектісі ретінде қарастыруға негізделген. Бұл технология оқушылардың құзыреттіліктерін қалыптастыруға бағытталған шығармашылық тапсырмалар жүйесі арқылы олардың сыни тұрғыдан ойлау қабілетін дамытып, білімді жай меңгеру деңгейінен өнімді әрі шығармашылық деңгейге көтеруді мақсат етеді. Сонымен қатар аталған әдістемелік ұстаным оқушылардың қабілет-дарындарын анықтауға, олардың танымдық белсенділігін арттыруға және ғылыми-зерттеу жұмыстарына баулуға мүмкіндік беретін тиімді педагогикалық тәсілдердің бірі болып табылады.

М.Мұқашеваның «М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын Қ.Бітібаеваның «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясы арқылы оқыту әдіснамасы» атты докторлық диссертациясында Қ.Бітібаеваның «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясының концептуалдық негізі мен ұстанымдарын айқындап, ұстаз технологиясының жаңашылдығын дәйектеген. Оны Қ.Бітібаеваның пәлсапасы ретінде былай көрсетеді (Мұқашева, 2023).

1-кесте. Қ.Бітібаеваның «Ой тастау, ойланту, ойлау» пәлсапасы

Ұстаз: «Мақсатым – сабақты қызу еңбекке құру: сабаққа оқушыларды тыңдаушы дәрежесінде емес, еңбек етуші, білімді өз еңбегімен алушы дәрежесінде қатыстыру... Сол

себепті де оларды сабақта үнемі іздендіріп отыруды мақсат етемін», - дейді Қ.Бітібаева (Бітібаева, 2003). Оқу үдерісінде оқушыға мақсат қойғызу арқылы оның танымдық әрекетін ұйымдастыру – білім алушының дербес ізденісін қалыптастырудың маңызды педагогикалық тетігі болып табылады. Бұл тәсіл оқушылардың оқу әрекетін саналы түрде жоспарлауына, өздігінен білім алуға ұмтылуына және танымдық белсенділігін арттыруға бағытталған мақсатты ұйымдастырылған іс-әрекеттер жүйесін қалыптастырады.

Бұл кезеңде әрбір сабақ оқушылардың алдын ала берілген тапсырмалар негізінде ізденіспен келуін талап ететін оқу үдерісі ретінде ұйымдастырылады. Мұндай тапсырмалар проблемалық оқыту, дамыта оқыту, сыни тұрғыдан ойлау технологиясы, ізгілендіру технологиясы, сондай-ақ ұжымдық, даралап және саралап оқыту, жобалап оқыту сияқты заманауи педагогикалық технологиялардың элементтерін басшылыққа ала отырып құрастырылады. Осы арқылы оқыту барысында дамыта оқыту қағидаты, жүйелілік және білімнің беріктігі ұстанымдары жүзеге асырылады (Aituganova, 2023). Нәтижесінде білім алушы оқу үдерісінде дайын ақпаратты механикалық түрде қайталаушы пассивті субъект емес, керісінше жаңа білім мен түсініктерді өз бетімен іздену, танымдық белсенділік пен ынта арқылы меңгеретін белсенді тұлға ретінде қалыптасады. Мұндай бағыттағы оқыту оқушының шығармашылық қабілетін дамытып, оның дербес ойлауын, талдау жасау дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді. Осындай оқушының өзіндік қабілетін, іскерлік дағдысын, өмір сүруге бейімділігін, кез келген жағдайлардан жол таба алатын, өз пікірін ұсына және қорғай алатын дайындығын жетілдіруге алғышарт бола алатын технологиялардың бірі - Қ.Бітібаеваның әдебиетті оқытудың инновациялық жобалау технологиясы.

Қ.Бітібаеваның ұсынған эвристикалық жобалау технологиясын қолдану барысында білім дайын күйінде ұсынылмайды. Керісінше, оқыту үдерісі оқушының дербес танымдық әрекетін жандандыруға бағытталады. Бұл тәсілде білім алушы жаңа білімді өз бетінше іздену, бақылау, талдау және ой елегінен өткізу арқылы меңгереді. Соның нәтижесінде оқушының зерттеушілік қабілеті дамып, оның танымдық белсенділігі мен шығармашылық ойлау дағдылары қалыптасады. Ал жалпы шәкірттердің біліктерін арттыру кезінде ұстаз жоба қорғау тәсілін өте сәтті пайдаланады. Оқушының тақырып бойынша жоба қорғауы - танымдық түрлендіруші іс-әрекетке енуімен қатар шығармашылық ізденістерін ұйымдастыруымен құнды.

Әдебиетті және жергілікті жердің ақын-жазушыларының шығармаларын талдауда жобалау технологиясын пайдалануда сапалы терең білім беріліп, жақсы нәтижелерге қол жеткізілуде, бұл технологияның тиімділігі мынада:

- әр оқушы өздігінен жұмыс істеуге дағдыланады;
- тұлғаның жеке қабілеті айқындала түседі;
- тапсырманың күрделенуіне сәйкес оқушының ойлау қабілеті шыңдалады;
- көлемді түсініктер, ұғымдар, тұжырымдарды жинақы түрде бере біледі;
- сөздік қорын дамытады;
- зерттеу, талдау жұмыстары орындалады;
- бір сабақта бірнеше жеке, топтық, жұптық жұмыстар орындалып, әр бала өз қабілетіне, деңгейіне қарай бағаланады;
- терең, толық білім алынуы қамтамасыз етіледі;
- әр оқушы дербес жоба қорғауға ынталанады;
- коммуникативтік бағытта қолдана алушылық ;

- тілдік сауаттылық қамтамасыз етіледі.

Сабақ барысында жобалау технологиясына сәйкес төмендегідей іс-әрекеттер орындалады:

I. Алдын-ала тапсырмалар беру.

II. Мақсатқа жету үшін көмек - бағдар беру, бағыт ұсыну.

III. Оқушылардың өз жобаларын қорғауы, ұжым болып талдау.

IV. Коррекциялық іс-әрекеті.

Қ.Бітібаеваның жаңа сабақты меңгерту моделі (жобалау технологиясы)

Оқушылардың ізденісін, шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған

2-кесте. Қ.Бітібаеваның жобалау технологиясы

Сабақтың тақырыбы: «Тіл дамыту» курсы бойынша жергілікті ақын Ғалым Байбатыровтың туған жер тақырыбына арналған шығармаларын талдау.

Ұйымдастыру бөлімінде мұғалім сабақтың тақырыбы, мақсат міндеттерін хабарлайды. Оқушыларды сабақ тақырыбы, мазмұнына сәйкес психологиялық тұрғыда әзірлейді. «Туған жер - тұғырың» тақырыбында тренинг өткізіледі.

Қорытынды: «Туған жердей - жер болмас»

Ұсынылған жоба

Б1. Жанры

Б.2 Тақырыбы

Б3. Көркемдік ерекшелігі

Б.4 Маңызы, мәні

Б1 бойынша әдебиеттегі тектер, жанрлар ұғымдары еске түсіріледі.

Поэзия жанры, оның өзіндік ерекшелігі айтылады. «Өлең-сөздің патшасы, сарасы» екендігі дәлелденеді.

Туған жер бейнесі.

«Ұқсастық пен даралық» стратегиясы.

Ақын өлеңдеріндегі туған өлкенің табиғаты, қасиеті басқа ақындар өлеңдерімен салыстырылады.

Б2 бойынша «Туған жерін жырлаған ақын бейнесі» (ол кім?).

Б3 «Ойтолғау» стратегиясы.

I.Егер де мен (әнші, сазгер, ақын, суретші) болсам... туған тақырыбын ашудағы өз іс-әрекеттерін болжайды.

2. «Егер де сіз ... (Ғ.Байбатыров немесе басқа ақындардың орнында болсаңыз)

Проблемалық сұрақ: Жырланған тақырып бойынша сіздің пікіріңіз.

Б4 Тест - интервью.

Осындай жаңа инновациялық педагогикалық технологияларды қолданудың

нәтижесінде оқушылардың білімге деген ынтасы жүйелі түрде артады, олар өз бетімен шығармашылық қабілеттерін жүзеге асыруға бейімделеді, өзін-өзі бағалау арқылы өз күшіне деген сенімділік қалыптасады. Сонымен қатар, оқу үдерісінің мәні мен мақсатын дұрыс түсіну оқушылардың танымдық белсенділігін арттырады және олардың жеке тұлға ретінде жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Қорытынды

Қорыта келгенде, қазақ педагогикасының көрнекті өкілі, жаңашыл ұстаз әрі әдіскер Қанипа Омарғалиқызы Бітібаева ұлттық әдеби білім беру жүйесінің дамуына зор үлес қосқан тұлға болып табылады. Әдіскер-ұстаздың әдебиетті оқытуға қатысты тұжырымдары бұл пәннің тек білім берумен шектелмей, оқушының рухани-адамгершілік дүниесін қалыптастыратын маңызды тәрбие құралы екенін айқындайды. Оның пікірінше, әдебиетті оқыту үдерісінде оқушының өзіндік ойы мен пікірін қалыптастыру, көркем туындыны шығармашылық тұрғыдан қабылдау басты назарда болуы тиіс.

Әдіскер-ұстаз ұсынған «Ой тастау, ойланту» технологиясы оқушыны білім беру үдерісінің белсенді субъектісі ретінде қарастырып, олардың сыни тұрғыдан ойлау қабілетін дамытуға, шығармашылық әлеуетін ашуға және ғылыми-ізденіс дағдыларын қалыптастыруға бағытталған тиімді педагогикалық жүйе ретінде танылады. Сонымен қатар Қ.Бітібаеваның ғылыми-әдістемелік еңбектері, оқулықтары мен оқу бағдарламаларын әзірлеуге қосқан үлесі қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің ғылыми негіздерін жетілдіруге және әдеби білім беру мазмұнын жаңартуға ықпал етті. Осы тұрғыдан алғанда, әдіскер-ұстаздың педагогикалық мұрасы қазіргі білім беру кеңістігінде өзектілігін сақтап, ұлттық әдебиетті оқыту үдерісін жаңғыртуда маңызды ғылыми-әдістемелік негіз болып қала береді.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат Бұл мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Д.Ж.Ахмадиева зерттеу жұмысының негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарына ғылыми талдау жүргізді. **Қ.М.Байтанасова** зерттеу жұмысының әдіснамалық негіздерін саралап, ғылыми және сыни тұрғыдан қайта қарап, ұсынылған деректердің дұрыстығын тексерді.

Әдебиеттер тізімі

Байтұрсынұлы, А. (2013). Алты томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен мақалалар жинағы Т. IV. Алматы: Ел-шежіре.

Бітібаева, Қ.О. (1997). Әдебиетті оқыту әдістемесі. Алматы: Рауан.

Бітібаева, Қ. (2003). Әдебиетті оқыту әдістемесі мен технологиясы: Екінші басылымы. Алматы: Мектеп.

Көшімбаев, А. (1993). Қазақ әдебиетін оқыту методикасы. Алматы: Мектеп.

Қасқабасов, С. (2015). Ұстазға тағзым. (Қанипа Омарғалиқызы Бітібаева жайлы естеліктер) / Құрастырған: А.Картаева, & Ш.Құрманбаева. Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ Берел.

Қоңыратбаев, Ә. (1994). Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқу құралы. Алматы: Санат.

Құрманбаева, Ш.Қ. (2015, 03 ақпан). Қ.Бітібаеваның «Ой тастау, ойланту, ойлау, технологиясы». Білім көшбасшысы. Ғылыми-әдістемелік және педагогикалық журнал. <https://on.kz/koshbas/qbitibaevanyn-oi-tastau-oilantu-oilau-technologiiasy-62489/?ysclid=mr1yjn1bk14539106>

Мұқашева, М. М. (2023). Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын Қ. Бітібаеваның «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясы арқылы оқыту әдіснамасы. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚУ.

Оразбаева, Ф. (2005, 15 желтоқсан). Ой салу – ұстаздан, ойлану – шәкірттен. Егемен Қазақстан.

Тоқаев, Қ.-Ж. (2025, 15 тамыз) «Білім келешегі: адал азамат, кәсіби маман» тақырыбындағы тамыз конференциясының пленарлық отырысында сөйлеген сөзі. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy>

Aituganova, S., Aimukhambet, Zh., Alimbayev, A., Sagynadin, G., & Seiputanova, A. (2023). The Effects of Computer Aided Education in the Education of Folk Cultural Products. *Journal of Curriculum Studies Research*, 5(2), 167-185. <https://doi.org/10.46303/jcsr.2023.25>

Д.Ж. Ахмадиева*, Қ.М. Байтанасова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Инновационная технология преподавания казахской литературы Канипы Битибаевой

Аннотация. В статье рассматривается роль предмета литературы в формировании духовно-нравственного мира учащихся в условиях стремительного развития современной системы образования. Изменение педагогической парадигмы XXI века требует включения в содержание образования ценностных ориентиров личности, ее мировоззренческих установок и духовного развития. В этом контексте научно обосновывается особая значимость предметов казахского языка и литературы в освоении молодым поколением национальной культуры и духовных ценностей, формировании языковой компетентности и эстетического вкуса. Литература характеризуется как воспитательное и познавательное средство, способствующее развитию художественного мышления, творческих способностей учащихся и формированию их личности. Кроме того, в статье раскрывается ведущая роль личности учителя в формировании мировоззрения учащихся. В данном аспекте анализируется научно-методическое значение трудов выдающегося представителя казахской педагогики, новаторского педагога и методиста Канипы Омарғалиевны Битибаевой. Показано значение ее педагогического опыта и научных исследований, направленных на совершенствование методики преподавания казахской литературы, в развитии национальной системы образования. Также доказывается новизна методических подходов новаторского педагога, основанных на философии «Побуждение к мысли и размышлению» («Ой тастау, ойланту, ойлау»), а также их вклад в развитие методики преподавания казахской литературы. В результате исследования установлено, что инновационные методы преподавания литературы, предложенные К. Битибаевой, способствуют повышению познавательной активности учащихся, усвоению национальных духовных ценностей и развитию творческого мышления.

Ключевые слова: литература, учитель, ученик, урок, методика обучения, инновационные технологии.

D.Zh. Akhmadieva*, K.M. Baytanasova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Innovative Technology for Teaching Kazakh Literature by Kanipa Bitibayeva

Abstract. The article examines the role of literature in shaping students' spiritual and moral development within the modern education system. As educational priorities shift toward personal values, worldview formation, and spiritual growth, Kazakh language and literature play an important role in introducing students to national culture, strengthening language competence, and developing aesthetic

appreciation. Literature is presented as a means of fostering artistic thinking, creativity, and personal development. The article also emphasizes the teacher's role in shaping students' worldview through effective literary education. Particular attention is given to the pedagogical legacy of the distinguished Kazakh educator and methodologist Kanipa Bitibayeva. Her contribution to improving the methodology of teaching Kazakh literature and her influence on the development of the national education system are analyzed. The study highlights the originality of her innovative teaching approach based on the philosophy of "Stimulating Thought, Reflection, and Thinking" («Ой тастау, ойланту, ойлау»). These methods encourage active learning, independent thinking, and meaningful engagement with literary texts. The study concludes that Bitibayeva's methodological innovations enhance students' cognitive activity, support the assimilation of national spiritual values, and promote the development of creative thinking.

Keywords: literature, teacher, student, lesson, teaching methodology, innovative technologies.

References

- Baitursynuly, A. (2013). *Alty tomdyk shygarmalar zhinagy. Alippeler men makalalar zhinagy T. IV*. [Collection of works in six volumes. Collection of alphabets and articles Vol. IV]. Almaty: El-shezhire
- Bitibayeva, Q.O. (1997). *Adebietti okytu adistemesi*. [Methods of teaching literature]. - Almaty: Rauman
- Bitibayeva, Q. (2003). *Adebietti okytu adistemesi men tehnologiasy: Ekinshi basylmy*. [Methods and technology of teaching literature: second edition]. Almaty: Mektep.
- Koshimbayev, A. (1993). *Kazak adebietin okytu metodikasy*. [Methods of teaching Kazakh literature]. Almaty: Mektep
- Qasqabasov, S. (2015). *Ustazga tagzym. (Kanipa Omargalikyzy Bitibaeva zhaily estelikter) / Qurastyrgan: A.Kartaeva, & Sh. Kurmanbaeva. [A tribute to the teacher. (Memories of Kanipa Omargalikyzy Bitibaeva) / Compiled by: A. Kartayeva, & Sh. Kurmanbayeva.]*. Oskemen: S.Amanzholov atyndagy SHK-MU
- Konyratbayev, A. (1994). *Kazakh adebietinin tarihy: Oku kuraly*. [History of Kazakh literature: a textbook]. Almaty: Sanat
- Qurmanbaeva, Sh.K. (2014). *Q.Bitibaevanyn «Oi tastau, oilantu, oilau, tehnologiasy»*. Bilim koshbasshysy. [K. Bitibaeva's technology of "Give food for thought, make you think, think"]. Gylymi-Adistemelik jane pedagogikalyk zhurnal. <https://on.kz/koshbas/qbitibaevanyn-oi-tastau-oilantu-oilau-texnologiasy-62489/?ysclid=mr1yjnk1bk14539106>
- Tokayev, K.-J. (2025, August 15). "Bilim keleshegi: Adal azamat, kasibi maman" takyrybyndagy tamyz konferensiyasynyn plenarlyk otyrysynda soilegen sozi [Speech at the plenary session of the August Conference on "The Future of Education: An Honest Citizen, a Professional Specialist"]. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy>
- Mukasheva, M. M. (2023). *Auezovtin "Abai zholy" roman-epopeiasyn Q. Bitibayevanyn "Oi tastau, oilantu, oilau" tehnologiasy arkyly okytu adisnamasy* [Methodology of teaching M. Auezov's epic novel The Path of Abai through Q. Bitibayeva's "Stimulating Thought, Reflection, and Thinking" technology]. Doctor of Philosophy (PhD) dissertation. Oskemen: S. Amanzholov East Kazakhstan University
- Orazbayeva, F. (2005, December 15). *Oi salu – ustazdan, oilanu – shakirtten* [Thought is inspired by the teacher, reflection comes from the student]. Egemen Qazaqstan.
- Aituganova, S., Aimukhambet, Zh., Alimbayev, A., Sagynadin, G., & Seiputanova, A. (2023). The Effects of Computer Aided Education in the Education of Folk Cultural Products. *Journal of Curriculum Studies Research*, 5(2), 167-185. <https://doi.org/10.46303/jcsr.2023.25>

Авторлар туралы мәлімет:

Ахмадиева Дана Жомартқызы – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: ahmadieva-dana@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1482-5683>

Байтанасова Қарлығаш Медетқызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: k.baitanasova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5747-6147>

Ахмадиева Дана Жомартовна – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: ahmadiyeva-dana@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1482-5683>

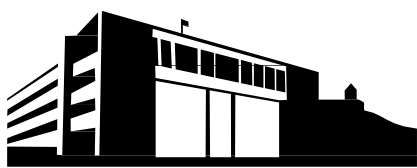
Байтанасова Карлығаш Медетқызы – кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: k.baitanasova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5747-6147>

Akhmadiyeva Dana Zhomartovna – corresponding author, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: ahmadiyeva-dana@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1482-5683>

Baytanasova Karlygash Medetkyzy – Candidate of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: k.baitanasova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5747-6147>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.01.45
Ғылыми мақала

Г.Ө. Уәлиханова^{1*}, С.Б. Бектемирова²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: ¹gull_nur@mail.ru, ²saule.bektemirova@gmail.com)

ТІЛДІ ТИІМДІ ОҚЫТУҒА АРНАЛҒАН СМАРТ БІЛІМ АЛУ ОРТАСЫН ЖОБАЛАУ

Аңдатпа. Белгілі бір тілді нақты, айқын, жалпы этикалық түрде меңгеру жолында әртүрлі жаңа түсініктер мен идеялар пайда болды. Білім берудің қазіргі күйінде студенттер, оқытушылар және алып жатқан білім басқа әдіске ауысып, білім алуда смарт оқыту оңтайлы әдістердің біріне енуде. Бұл ұғым смарт құрылғылар мен технологияларды қолдану арқылы цифрлы ресурстарға қол жеткізумен жүзеге асырылады. Зерттеуде білім беруде қолданылатын жаңа технологиялар және олардың түрлері, дәстүрлі оқытудан артықшылықтары мен кемшіліктері жайлы мәліметтер қамтылды. Смарт оқыту қазіргі таңда өте өзекті оқыту түрлерінің бірі, әсіресе 2020 жылғы пандемия кезінде оқытудың жаңа идеясы ретінде үлкен назарға иелінді. Осыған орай, тіл оқытуда смарт технологиялар өте өзекті мәселеге айналды. Сонымен қатар, берілген зерттеуде оқыту процесінде кездесетін цифрлы технологияларды қолдану кезіндегі оқыту технологияларының бөлімдері талқыланды және оқытушылардың жаңа технологиялармен қарым-қатынасын құру негізінде қолданылатын зерттеу әдістері баяндалды. Смарт білім беру барысында оқыту мақсатына жетуге көмек болатын технологиялар жайлы талқыланды. Сонымен қатар, смарт технологияларға байланысты тұжырымдар мен оқытудың тиімділігін арттыратын жаңа технологиялар сипатталды.

Түйін сөздер: смарт технология, смарт оқыту, тіл үйрену, тиімді оқыту ортасы, оқыту, студенттер.

Түсті: 10.03.2026; Жөнделді: 14.05.2026; Мақұлданды: 18.06.2026; Онлайн қолжетімді: 30.06.2026

Кіріспе

Қарқынды даму барысындағы технологиялар кез-келген мәселені, оның ішінде білімді құруға, жинақтауға, тиімді пайдалануға септігін тигізеді. Әртүрлі смарт құрылғылар, виртуалды ассистенттер, жаңа технологиялардың әлемде сан түрлі салаларда кеңінен қолданылуы білім беру саласына да аталған құрылғылардың енуіне айтарлықтай әсер етті. Смарт құрылғылар оқытушылардың оқыту үрдісін жеңілдетіп, студенттердің білім алу тәжірибесін нығайта алады. Оқыту жүйесіне жоғарыда берілген технологияларды енгізудің көптеген артықшылықтары бар. Аталмыш технологиялар әр білім алушының өзіне тән ерекшеліктеріне сәйкес жеке білім алу процесіне жол ашады. Өзара белсенді смарт құрылғылар мен технологиялар дербес, тез бейімделетін білім алу ортасы және сапалы кері байланысты күшейтеді (Zhu et al., 2016).

2025 жылдан бері Қазақстан Республикасының Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігі мемлекеттік қызметтерді цифрландыру, телекоммуникациялық инфрақұрылымды дамыту, IT-секторды қолдау және салалық цифрлық жобаларды жүзеге асыруды қарқынды түрде жалғастыруда.

Сонымен қатар, 2025 жылдан бастап жасанды интеллект мемлекеттің басқару жүйесіне толықтай енгізілді. Мемлекет басшысының бастамасымен Қазақстанда Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігі құрылды. Бұл қадам сандық жобаларды жекелеген түрде жүзеге асырудан барлық салаларда, оның ішінде білім беру жүйесінде жасанды интеллектті жүйелі түрде енгізуді мақұлдады.

Студенттердің білім алу процесін тиімді ету үшін білім беру жүйесіне заманауи оқыту технологиясын енгізу өзекті. Қазіргі сандық технология дамыған заманда смарт білім беру қазіргі жастар арасында тез дамып жатқан, жалпы мойындалған, зор ықыласпен қабылданған және жүзеге асырылған білім берудің түрі. Аталған құбылыс тіл үйренушілерге білімді тиімді және қолжетімді түрде жеткізуге болатынын растайды. Смарт оқыту білім алу немесе жаңа нәрсе үйренудің өзара белсенді, бірлескен, визуалды әдістермен студенттердің қызығушылығын арттыру, оқытушылардың студенттердің жеке ерекшеліктері мен дағдыларын ескеріп, түсінуіне жол ашатын жаңартылған бағыттармен өзгеріске енуі деп айтуға болады. Сондай-ақ, смарт оқыту – үйренушілердің сабақтағы қатысымын одан әрі дамыту және мұғалімге олардың ынтасы мен қабілетін айқындауға негіз болатын, сандық технологиялармен құпталған, белсенді, айқын мүмкіндік. Мәліметтерді жинап іріктеудің түрлі тәсілдерінің ұлғаюы ақпараттық және озық білім беру жүйесіне айтарлықтай кедергі туғызады. Аталған мәселелер заманауи технологияның дамуына, оның ішінде білім беру тәсілдерін дамытуға алып келетін жаңа идеяларды құрауға түрткі болады.

Жасанды интеллектті енгізудің бірлескен стратегиясы чат-боттар және виртуалды ассистенттер білім беруді сапалы жеткізу үрдісін нығайтатыны анық. Ойын элементтері, кеңейтілген шындық (AR), және табиғи тілді өңдеу секілді ерекшеліктерді біріктіру студенттерді ынталандыратын және қызықты өзара әрекеттесу моделін қалыптастырады.

Сондай-ақ, тез, қарқынды даму үстіндегі технологиялар смарт және заманауи құрылыммен сәйкестендіріліп біріктірілсе, кез-келген нәрсе, оның ішінде білім берудегі мәселелерді шешуде үлкен септігі бар. Оқытудың жаңа әдістері мен тәжірибелеріне келсек, жаңа және ауқымды технологиялар жоғарғы оқу орындарында белгілі бір білім алуға

мүмкіндік туғызады. Осы уақытқа дейін техникалық модернизацияларға салғырттық танытып, мән берілмегенімен, 2020 жылғы пандемия секілді оқыс жағдайлар смарт оқыту мен үйрену мақсатында смарт құрылғылар мен технологияларды қолдануға тез арада бейімделуді қажет етеді.

Зерттеу жұмысының өзектілігі смарт қосымша немесе құрылғылар кеңінен таралған қазіргі заманда тіл үйренушілер кез-келген жерде, кез-келген уақытта, өздеріне ыңғайлы ортада жекеленген және икемді түрде тіл үйренгісі келетіндіктен, аталған құралдарға сұраныс өте жоғары. Смарт құрылғылар тез, белсенді және сапалы кері байланысты да қамтуы қазіргі заманауи талапкерлердің үмітіне тең деңгейде ұштасады.

Студенттерге смарт білім алу тәжірибесін әртүрлі белсенді құралдарды қолдануға мүмкіндік бере отырып заманауи және интерактивті технологиялар көптеген басты қажетті салаларға енгізілген. Алайда, метаәлем – кеңейтілген шындық (AR) және виртуалды шындық (VR) сияқты заманауи технологиялар білім беру жүйесінде қызығушылық тудырып, мұғалімдер мен оқушылардың ынтасын арттырғанымен, берілген технологияларға бейімделуде жеке тұлғаның әртүрлілігі және қолдануы жайындағы қобалжулар да артты. Бұл жағдай аталған технологияларды білім беру жүйесіне енгізудің қазіргі бейімделу деңгейіне байланысты туындаған мәселелердің бар екенін көрсетеді.

Технологиялар эволюциясы әртүрлі салаларға енуде және өзгеріс қазіргі заманды ең қажетті нәрсе. Білім алу кезінде студенттердің өзара әрекеттесуін арттыру мақсатында смарт ассистенттерді қолдану ұтымды. Смарт ассистенттер мен білім беру үрдісінің байланысы оқу жоспарына сәйкес тиімді білім алып, оны ұтымды пайдалана білуге жол ашатын үлкен мүмкіндік.

Осылайша, зерттеу жұмысының мақсаты смарт құрылғылардың білім беру жүйесіне енуін және оның өзектілігін талдау. Смарт ассистенттерді тіл үйренуде, оның ішінде қазақ тілінің тыңдалым, айтылым, сөйлеу дағдыларын дамытуды қолдауда тиімділігін зерттеп, бағалау.

Әдебиеттерге шолу

Соңғы жылдары заманауи оқытуда смарт технологиялар үлкен рөл алып, білім беру үрдісінің маңызды бөлігіне айналды. Сандық платформалар, жасанды интеллект, виртуалды ассистенттер, кеңейтілген шындық және адаптивті оқыту жүйелері дәстүрлі оқыту тәсілдерін интерактивті және үйренушіге негізделген ортаға алмастырды.

Кукулска Хулме және Ли өз зерттеу жұмыстарында смарт құрылғыларды сөйлеу және айтылым дағдыларын дамытуға көмекші, жеке тұлғаның ерекшелігіне сәйкес тәжірибе орнатуға мүмкіндік беретін құрал ретінде сипаттайды. Аталған құрылғылар сөйлеу барысындағы қобалжуды азайтып, студенттерді дербес түрде жұмыс жасауға ынталандырады. Алайда, жоғарыда айтылған құралдар студенттердің тілді қабылдауы, мағыналы түрде сөйлесуді ұдайы бірқалыпты ұстап тұру, оқыту құрылымының әлсіз тұстары және оқытушы рөлінің бұлыңғыр болуы секілді мәселелер бары анық (Kukulsk-Hulme & Lee, 2020).

Ақылды құралдарды енгізу дәстүрлі әдістерге қарағанда тыңдалым дағдысын айтарлықтай жақсартты. Сонымен қатар, студенттердің мотивацияны, өзара әрекеттесудің шынайылығы мен икемділікті жақсартты (Tai & Chen, 2024).

Смарт оқыту ортасының артықшылығы – кітапханада сақталып келе жатқан білімге және прогрессивті мобильді технологиялардың кітапханада қолданылу жолдарына әсер етуден басталады. Студенттер смарт оқыту ортасын дамытудың және оған қатысудың артықшылықтарын айқын түрде көреді. Ал-Маджид ұсынған сызба бойынша смарт оқыту ортасы тек білім саласын ғана емес, сонымен қатар, ғылым саласына да септігін тигізеді (Al-Majeed, 2014).

Қазіргі уақытта технологиялардың қарқынды дамуы виртуалды (VR) және кеңейтілген шындықтың (AR) қолданылуын жеңіл әрі қолжетімді етуде. А. Макаровтың баяндамасына сәйкес, көптеген адамдар VR/AR ерекшеліктері бар смарт гаджеттерді қолданады (Макаров А. 2022). Осы себепті, үлкен құлаққаптарды өзіңмен алып жүруге ешқандай қажеттілік жоқ. Сондай-ақ бұл технологияны білім беру барысында үлкен іс-шаралар, тәжірибелер барысында қолданудың ең ұтымды түрі. Қоса айтқанда аталған технологиялар оқытуда, денсаулық сақтау қызметтерінде, қашықтықтан қолдау көрсету және саудада да көмек ретінде жүзеге асырылады.

Зерттеу әдістері

Жаңа технологияларды енгізу әдетте кейбір шектеулерге байланысты қиындық тудырады. Оның негізгі себептері технологияның қарама-қайшы тұстарының болуы және дағдылардың кезеңі. Интеллектуалды оқыту ортасы дәстүрлі медиа орталықтарды жаңа интерактивті технологиялармен жабдықтауда, және оны интеллектуалды білім деп атауға болатын мүлде басқа жүйеге айналдыруда серпіліс жасауда. Инновациялық технологиялардың енгізілуімен жекелендірілген интеллектуалды білім беру орталарын қамтамасыз ету арқылы қызметтердің сапасын арттыруға бағытталған Интернет секілді технологиялар смарт білім беру және білім алу үшін қолданылады.

Сондай-ақ, басқа да зерттеуші ғалымдардың жұмыстарына сүйенсек, тіпті кітапханаларда ақылды сөрелер мен кітап қойғыштарды табуға болады және олар өзімен үш элементті алып жүреді: кітаптардың бағасы, кітапхана ресурстарын толық қарап шығу және жаңа идеяларды алуға мүмкіндік беретін жинақтар. Осылайша, смарт технологияларды тек оқыту, білім беру жағдайында емес, ғылыми ізденіс барысында да қолдануға болады. Сәйкесінше берілген зерттеу жұмысында Скопус базасындағы мақалалардан мәліметтер жинақталып, талданды. Мақаланың кіріспе бөліміндегі смарт құралдарға, технологияларға берілген сипаттамалар және мәліметтер аты аталған базадан алынып, ұсынылды.

Жеке тұлға мен дербес компьютерлердің бірігуі интеллектуалды білім беру ортасын жүзеге асыру кезінде ескерілуі тиіс. Цифрландырылған жүйелерді дұрыс пайдалана білсек, білім беруді нығайту мен қолдауда ұтымды құрал бола алады. Олар білім алушылардың жаңа мәліметтерді тез, әрі жеңіл қабылдауына әсер етеді.

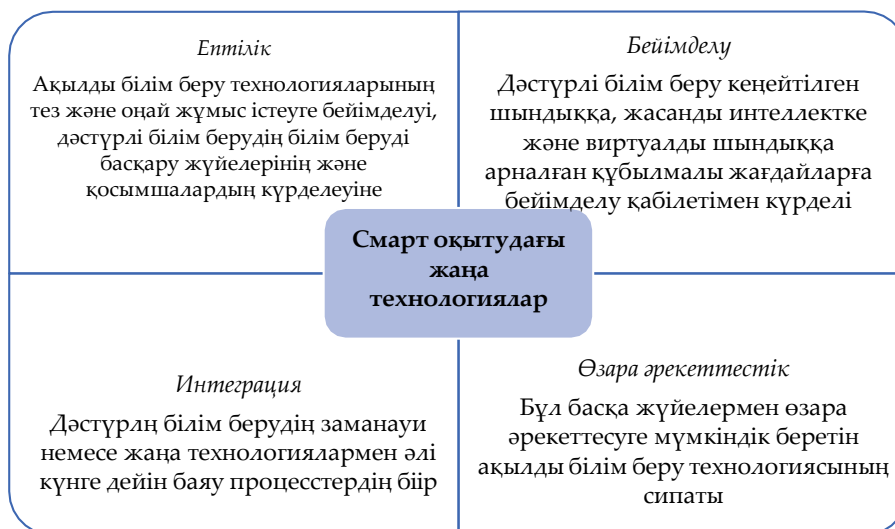
Табысты білім беру ортасына қол жеткізу үшін цифрландырылған жүйелерді практикалық бағдарламалармен, оқу нұсқаулығымен және Интернетке негізделген оқытумен біріктіру сияқты бағдарламалар көмектесе алады. Егер студенттер технологияны қолдануға ерте уақыттан үйренсе, бейімделу жеңілірек болады. Студенттер де, оқытушылар да оқыту мен технологияны қолдаудағы үздіксіз прогресті ұйымдастыруға жауапты болуы керек. Бұған қоса, білім беру ұйымдарында технологиялардың өркендеуі үшін білім беру жүйесіне қатысатын әрбір жеке тұлға

өз ісіне жауапкершілікпен қарап, өз үлесін қоса алуға тиісті. Заманауи құралдарға бейімделу үшін оқушылар да, мұғалімдер де жаңа технологияларды меңгеруге деген құлшыныс болуы және оларды меңгеріп қабылдай алулары маңызды. Тіпті, кез-келген адам ақпараттық технологиялармен таныс болуы қажет, себебі қазіргі заманда бұл өте өзекті және интернет құралдарынсыз өмір сүру мүмкін емес деуге болады. Қарқынды дамыған құралдар шығармашылық пен ізденімпаздықтың арқасында пайда болып жатқан да мәлім (Cavus N., 2021).

Зерттеу жұмысы сапалық зерттеу әдіснамасы шеңберінде құжаттарды талдау және мазмұндық талдау әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылды. Құжаттарды талдау кезеңі қазақ тілін смарт технологиялар арқылы оқыту мен меңгеру мәселесіне негізделді.

Сөзсіз интеллектуалды білім беру технологиясының өзіне тән ерекшеліктері, қарама-қайшы тұстары бар. 1-кестеде технологиялардың кемшіліктері мен сипаттамалары күрделілік, кеңею, құлдырау, қалыпты және құлдырау тұрғысынан ерекшеленеді. Ақылды білім берудегі жаңа технологиялар технологиялық сипаттамаларымен және күрделіліктерімен ерекшеленеді:

Кесте 1. Ақылды білім берудегі жаңа технологиялар

Смартбілімберудіңмаңызыжалпыланғантүрдедамубарысында.Жаңатехнологиялар дамып, жақсарған сайын, күнделікті тұрмыстың әрбір саласына енуі табиғи құбылыс. Смарт технологияларды дамытуға негізделген дәйекті кеңестер де бар.

Танымдық тәжірибе – студенттерге қолданыстағы ғылымижетістіктерді жеке тұлғаға бағытталған түрде, әдетте технологиялық әзірлемелер арқылы жүзеге асыруға мүмкіндік беретін үдеріс. 1-кестеге сәйкес, оқыту мен білім алуадағы смарт технологиялардың білім беру әлеуеті әдеттегі Интернет құрылғылардың кемшіліктеріне қарамастан, көрнекті білім алу тәжірибесіне ие.

Нәтижелер мен талқылау

Білім және басқа салаларды дамытуда ақылды білім беру үшін жаңа және интерактивті технологиялардың құндылығы төмендеп, экономикалық тиімділігі артып келеді. Құндылық әрдайым кез-келген салада, сондай-ақ, технологияға қатысты

шығармашылық және инновацияда қарастырылатын маңызды мәселелердің бірі. Егер, белгілі бір техникалық өнім қымбат немесе қолжетімсіз болса, ол өндірушіге де, тұтынушыға да қиындық тудыруы мүмкін. Себебі, тұтынушылар өнімге қол жеткізе алмаса, өндіруші алдағы уақыттағы жұмыстары мен зерттеулерін дамытуға қажетті қаржыны бөле алмайды.

Жасанды интеллект, кеңейтілген шындық, білім беруді ұйымдастыру жүйелері және бағдарламалары әлі күнге дейін зерттелуде. Дегенмен, аталған салаға үлкен деректер мен Интернет, блокчейн технологиясындағы аумақты жетістіктер мен смарт білім берудің басқа да түрлері жетіспейді.

Дәстүрлі білім беру мен қазіргі заманауи смарт білім беру арасындағы сәйкессіздік пен қарама-қайшылық 1-кестеде нақты көрсетілді. Бұл ерекшеліктер білім алушылардың жан-жақты дамуына, желілік байланыс пен кері байланысқа, тану мен саналылық деңгейіне, ақпаратты бөлісу тәсілдеріне, төзімділікке, сенімділік пен қанағаттану сезімдеріне қатысты. 2-кесте заманауи және дәстүрлі білім берудің өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді. Технологиялар мүмкіншіліктер мен артықшылықтарды біріктіре отырып, тиімді, кеңейтілген және қолжетімді смарт білім беру жүйесін қалыптастырады. Академиялық орта мен тұтынушылар заманауи технологияларды қолдану жолдарын, олардың сыныптағы қазіргі қолданысын, оған қоса, технологияларды кәсіби шешімдерде пайдалану мүмкіндігінен хабардар болуы қажет.

2-кесте. Заманауи және дәстүрлі білім беруді нақты салыстыру

№	Салалар	Дәстүрлі білім беру	Заманауи білім беру
1	Білім алушының еркіндігі	Тек сыныпта	Технологиялар арқылы
2	Жетістікке жету	Төмен	Жоғарырақ
3	Назар қоюы	Өте қысқа	Көлемі жағынан үлкен
4	Қабылдау қабілеті	Шектеулі	Жақсартылған
5	Бағалау	Алдын-ала белгіленген	Үздіксіз
6	Кері байланыс	Қамтамасыз етілмеген	Кері байланыс механизмі бар бағалау
7	Қарым-қатынас	Шектеулі	Жақсартылған
8	Білім алу уақыты	Бекітілген	Кез-келген уақытта және кез-келген жерде
9	Жеткізу	Мұғалімге бағытталған	Білім алушыға бағытталған
10	Мотивация	Мұғалім тарапынан	Өзін-өзі ынталандыру
11	Білімді есте сақтау	Төменірек	Жоғарырақ
12	Білім алу түрі	Жетілдірілмеген	Жетілдірілген
13	Дағдыларды игеру	Шектеулі	Жақсырақ

Білім беру үрдісінде кері пайдалану немесе дұрыс емес басқаруды болдырмас үшін технологияны принципті түрде қолдану мәселесі технология арқылы оқытуды дамытуда алдыңғы орында болуы тиіс. Б. Аберсектің пікірінше роботтарға этика сезімін дарытпас бұрын, адамдар алдымен цифрлық технологиялар таныса алатындай деңгейде

этика туралы сөйлесуі керек. Бұл моральдық және этикалық принциптерді жүйелеуге мүмкіндік беретіндей етіп белгілеу қажеттігін білдіреді.

Инновациялық білім берудегі технологияларды қолдануды реттейтін кез-келген этикалық ережелерге қарамастан, кепілдікті ұйымдастыру – инновациялық және смарт білім беру жүйелерінің ортақ игілігі үшін қажетті талап. Егер, студенттер смарт білім беруге этикаға жат тұрғыдан келетін болса, білім алушылар мен мұғалімдер инновациялық білім беру мен пәндер үшін технологияларды басқару жолында әрқашан ортақ көзқарасқа ие болуы тиіс (Abersek et al, 2019).

Артықшылықтары. Кез-келген модернизациялау процесінің өзіне тән оң және теріс тұстары болатыны секілді, смарт білім беру жүйесі де белгілі бір жетістіктер мен сындардың жиынтығынан тұрады. Төменде тарауларда берілген білім беру парадигмасының концептуалды артықшылықтары мен кем тұстары толықтай қарастырылады.

Біріншіден, смарт технологиялар білім алушылардың танымдық ынтасын арттырып, оқуға деген тұрақты қызығушылығын арттырады. Оқытуды басқарудың сандық құралдарын қолдану арқылы студенттер оқу материалы бойынша қосымша мәліметтерді жекеленген түрде іздестіруге, сабақтардың тиімділігін арттыратын геймификацияланған орта қалыптастыруға немесе күрделі ғылыми мәселелерге назар аударуға мүмкіндік береді.

Екіншіден, бұл жүйе мұғалімдер мен ата-аналар арасындағы өзара іс-қимылдың сапалы деңгейіне жол ашады. Оқытушылар арнайы қолданбалар мен бағдарламалық қамтамасыз етуді пайдалана отырып, білім алушының іс-әрекеті мен үлгерімін белгілі бір уақытта тексеріп, ата-аналарды күнделікті оқу жағдайынан жедел хабардар ете алады.

Үшіншіден, білім беру мекемелерінде инновациялық технологияларды қолданудың экономикалық тиімділігі жоғары. Әкімшілік деңгейде цифрлық инфрақұрылымды енгізудің бастапқы шығындары айтарлықтай жоғары болғанымен, планшеттер, компьютерлер сияқты техникалық құралдардың және сандық материалдардың қолжетімділігі ұзақ мерзімді перспективада білім беру жолдарын оңтайландырады.

Төртіншіден, аталған жүйе заманауи білім алушыларға жаңа әдістемелік дағдыларды игеруге мүмкіндік береді. Дәстүрлі білім беру ортасынан тыс дамыған студенттер, технологиялардың қолжетімділік деңгейіне қарамастан, өздерінің интеллектуалдық әлеуетін толықтай іске асыруға бейім келеді.

Кемшіліктері. Білім беру үдерісіне технологияларды енгізудің келесідей деструктивті тұстары болуы мүмкін. Біріншіден, сандық құралдардың қолжетімділігі білім алушылардың назарын негізгі оқу мақсаттарынан алшақтатуы ықтимал. Атап айтқанда, оқу ынтасын арттыруға негізделген геймификацияланған тапсырмаларды орындау барысында студенттер танымдық нәтижеге емес, тек техникалық жетістіктерге ғана басымдық беруі мүмкін.

Сонымен қатар, бақылау және бағалау кезеңдерінде академиялық адалдықты сақтау мәселесі туындайды. Тестілеу барысында білім алушылардың өзара ақпарат алмасу мүмкіндігі артатындықтан, студенттің нақты білім деңгейі мен жалпы прогресін объективті бағалау үшін емтихан кезінде технологияларды қолдануға қатысты қатаң регламенттер мен шектеулер енгізу қажеттілігі туындайды.

Қоса айтсақ, ақпараттық верификация да үлкен мәселелердің бірі. Кейбір білім алушыларға сенімді дереккөздер мен күмәнді Интернет ресурстарын танып білу қиындық тудырады. Осындай интернет кеңістігінде ғылыми негізделмеген мәліметтердің шамадан тыс көп болуы білім сапасына кері әсерін тигізуі мүмкін.

Соңғы бір кем тұсы мұғалімнің белсенді болуының азаюы. Оқыту процесін автоматтандыру оқытушының рөлін, кейбір функцияларын ішінара алмастырып жатқаны жалған емес. Сол себепті, бұл педагогтің білім берудегі белсенді қатысуын төмендетуі мүмкін.

Қорытынды

Қазіргі таңда білім беру парадигмасы смарт құрылғылар мен мамандандырылған бағдарламалық қамтамасыз етуді қамтитын заманауи технологиялардың әсерінен трансформациялық даму кезеңін бастан кешіруде. Инновациялық платформалар білім беру платформаларын жаңғырту арқылы оқу үрдісін оңтайландырып, ақпаратты іздеу, тасымалдау, салыстырмалы талдау жасау және өзара іс қимыл орнату мүмкіндіктерін сапалы жаңа деңгейге көтерді. Смарт білім беру жүйесіне смарт оқыту мен смарт тәжірибеден бастап, смарт диагностика, смарт есеп беру және интеллектуалды оқу кеңістіктеріне дейінгі барлық құрамдас бөліктер енеді.

Дәстүрлі және заманауи білім берудің технологиялық тәсілдері арасында айырмашылықсақталуда, бұл көбіне консервативті білім беру жүйелерінің инновациялық құралдарға бейімделудегі белгілі бір деңгейдегі ерекшелігімен түсіндіріледі. Дегенмен, прогрессивті технологияларға негізделген смарт білім беру жүйесі оқыту мен кәсіби даярлау тапсырмаларын жеңілдетіп, ұжымдық жұмыспен корпоративтік байланыстарды нығайтуға, сондай-ақ жедел өзгерістерді тез байқауға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта заманауи технологиялар білім беру үдерісінің іргелі негізіне айналууда. Технология мен білім беру саласының арасындағы байланысты нығайту мақсатында ауқымды зерттеулерді жалғастыру қажет. Бұл дамып келе жатқан технологиялық үрдістерді білім беру жүйесін және оның құрылымын трансформациялауды жүзеге асыруға, соның нәтижесінде қоғамның оқу процесіне көзқарасын түбегейлі қайта қарастыруға жол ашады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Г.Ө. Уәлиханова: мақаланы жазу – бастапқы нұсқа; валидтеу (растау); формалды талдау; зерттеу; деректерді басқару.

С.Б. Бектемирова: тұжырымдама; әдістеме; зерттеу; мақаланы жазу – мәтінді редакциялау және түзету; ғылыми жетекшілік.

Жұмыстың барлық аспектілері бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты болып табылады, зерттеу жұмысының тұтастығы мен деректердің дұрыстығы өзара талқыланып, пікір алмаса отырып жүзеге асырылды.

Әдебиеттер тізімі

Aberšek B., Aberšek M.K., Sik-Lanyi C., Flogie A. (2019, May). Ethical Issues Associated with the Use of Smart and Intelligent Learning Environments. In Pannonian Conference on Advances in Information Technology (PCIT 2019), (pp. 155-163). Vezprem, Hungary: University of Pannonia

Al-Majeed S., Mirtskulava L., Al-Zubaidy S. (2014). Smart education environment system. *GESJ: Computer Science and Telecommunications*, 44(4), 21-26.

Burns, M. (2017). The Internet of Things in Education: Tendencies and assumptions: The college puzzle. <https://collegepuzzle.stanford.edu/the-internet-of-things-in-education-tendencies-and-assumptions/>

Kukulska-Hulme, A., Lee, H. (2020). Intelligent assistants in language learning: an analysis of features and limitations. In Frederiksen, Karen-Margrete; Larsen, Sanne; Bradley, Linda; Thouësny, Sylvie (Eds), *CALL for widening participation: short papers from EUROCALL 2020* (pp. 172-176). Research-publishing.net. <https://doi.org/10.14705/rpnet.2020.48.1184>

Liu T., Zheng H. (2021). A Study of Digital Interactive Technology and Design Mode Promoting the Learners' Metacognitive Experience in Smart Education. *International Journal of Information and Education Technology*, 11(10), 493-497.

Makarov A. (2022, January 21). 10 augmented reality trends of 2022: A vision of immersion. <https://mobidev.biz/blog/augmented-reality-trends-future-ar-technologies-2022>

Mbombo, A.B., & Cavus, N. (2021). Smart University: A University In the Technological Age. *TEM Journal*, 10(1), 13-17. <https://doi.org/10.18421/TEM101-02>

Milgram, P., Takemura, H., Utsumi, A. and Kishino, F. (1994) Augmented Reality: A Class of Displays on the Reality-Virtuality Continuum. In *Telemanipulator and Telepresence Technologies*, SPIE, 2351 (pp.282-292). <http://dx.doi.org/10.1117/12.197321>

Norbutaevich, J.T. (2020). Use of Digital Learning Technologies in Education on the Example of Smart Education. *Journal La Edusci*, 3(1), 33-37. <https://doi.org/10.37899/journallaedusci.v1i3.193>

Nyabuga D.O., Nyasani E.I. (2018). Human-computer interaction enhancement in learning and teaching in schools. *International Journal of Advanced Research*, 6(3), 320-327. <https://dx.doi.org/10.21474/IJAR01/6681>

Singh, H., Miah, S.J. (2020). Smart education literature: A theoretical analysis. *Education and Information Technologies*, 25, 3299-3328. <https://doi.org/10.1007/s10639-020-10116-4>

Shaikh, N., Kasat, K., Shinde, M. (2021). Trust among faculty and students as an essential element of smart education system. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*, 27(3), 1568-1575. <https://doi.org/10.47750/cibg.2021.27.03.207>

Shoikova, E., Nikolova, R., Kovatcheva, E. (2017). Conceptualizing of smart education. *Electrotechnica & Electronica (E+E)*, 52(3-4), 29-37. <https://epluse.ceec.bg/conceptualising-of-smart-education/#example>

Tai, T. Y., & Chen, H. H. J. (2024). The impact of intelligent personal assistants on adolescent EFL learners' listening comprehension. *Computer Assisted Language Learning*, 37(3), 433-460. <https://doi.org/10.1080/09588221.2022.2040536>

Zhu, ZT., Yu, MH. & Riezebos, P. (2016). A research framework of smart education. *Smart Learning Environments*, 3, 4. <https://doi.org/10.1186/s40561-016-0026-2>

G.U. Ualikhanova*, S.B. Bektemirova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Designing a smart learning environment for an effective language teaching

Abstract. In the process of getting acquired and announcing perceivable, moral and common language new ideas and concepts have turned up. In the present state of education, students, teachers, and the awareness being converted are all existing as well as smart education has influenced the procedure of obtaining knowledge more adjustable. Current idea is carried out via the application of smart tools and technologies which are related to get availability to digital resources. This study contains data about innovative technologies in conveying education: the application of them in classroom, the forms, ad-

vantages and disadvantages from conventional teaching. Smart education deals with a new idea of education which has possessed a great deal of attention, especially throughout the 2020 pandemic. Thus, using smart technology in teaching languages has become more considerable. Subsequently, there was analyzed the steps of educational techniques during the application of digital technologies in the educational process and summarizes the research activity on the formation of teachers' work with modern technologies. This study analyzes the technologies that have assisted smart education in attaining its learning goals. Alongside smart technological solutions, innovative technologies strengthen the education.

Keywords: smart technology, smart education, language learning, successful educational environment, teaching, students.

Г.О. Уәлиханова*, С.Б. Бектемирова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Проектирование смарт среды обучения для эффективного преподавания языка

Аннотация. В процессе получения и распространения когнитивных, этических и общественных знаний и в изучении определенного языка появились новые идеи и понятия. В состоянии нынешнего образования студенты и учителя и полученные образования меняются на другой вид метода, таким способом, смарт преподавания становятся одним из эффективных методов. Это понятие осуществляется с помощью смарт девайсов и технологии к доступу использования смарт ресурсов. В данной работе было проведено информации о видах новых технологии, о преимуществах и недостатках новых технологии от традиционной технологии. Смарт преподавания – один из самых актуальных методов, в особенности вовлекло большое внимание во время пандемии 2020. Таким образом, смарт технологии в преподавании языков стало неотъемлемой частью преподавания. Также, в данном исследовании рассмотрено этапы технологии которые применяются во время преподавания и были обсуждены методы исследования, которые используются учителями во время ознакомления новыми технологиями. Было изложено, технологии которые приспособствуют в достижении целей преподавания. Также, было описано выводы о смарт технологии и эффективность новых технологии в образовании.

Ключевые слова: смарт технология, смарт преподавание, изучение языка, эффективная среда преподавания, преподавание, студенты.

References

- Aberšek B., Aberšek M.K., Sik-Lanyi C., Flogie A. (2019, May). Ethical Issues Associated with the Use of Smart and Intelligent Learning Environments. In Pannonian Conference on Advances in Information Technology (PCIT 2019), (pp. 155-163). Vezprem, Hungary: University of Pannonia
- Al-Majeed S., Mirtskulava L., Al-Zubaidy S. (2014). Smart education environment system. GESJ: Computer Science and Telecommunications, 44(4), 21-26.
- Burns, M. (2017). The Internet of Things in Education: Tendencies and assumptions: The college puzzle. <https://collegepuzzle.stanford.edu/the-internet-of-things-in-education-tendencies-and-assumptions/>
- Kukulska-Hulme, A., Lee, H. (2020). Intelligent assistants in language learning: an analysis of features and limitations. In Frederiksen, Karen-Margrete; Larsen, Sanne; Bradley, Linda; Thouësny, Sylvie (Eds), CALL for widening participation: short papers from EUROCALL 2020 (pp. 172-176). Research-publishing.net. <https://doi.org/10.14705/rpnet.2020.48.1184>
- Liu T., Zheng H. (2021). A Study of Digital Interactive Technology and Design Mode Promoting the Learners' Metacognitive Experience in Smart Education. International Journal of Information and Education Technology, 11(10), 493-497.
- Makarov A. (2022, January 21). 10 augmented reality trends of 2022: A vision of immersion. <https://mobidev.biz/blog/augmented-reality-trends-future-ar-technologies-2022>
- Mbombo, A.B., & Cavus, N. (2021). Smart University: A University In the Technological Age. TEM Journal, 10(1), 13-17. <https://doi.org/10.18421/TEM101-02>

Milgram, P., Takemura, H., Utsumi, A. and Kishino, F. (1994) Augmented Reality: A Class of Displays on the Reality-Virtuality Continuum. In *Telemanipulator and Telepresence Technologies*, SPIE, 2351 (pp.282-292). <http://dx.doi.org/10.1117/12.197321>

Norbutaevich, J.T. (2020). Use of Digital Learning Technologies in Education on the Example of Smart Education. *Journal La Edusci*, 3(1), 33-37. <https://doi.org/10.37899/journallaedusci.v1i3.193>

Nyabuga D.O., Nyasani E.I. (2018). Human-computer interaction enhancement in learning and teaching in schools. *International Journal of Advanced Research*, 6(3), 320-327. <https://dx.doi.org/10.21474/IJAR01/6681>

Singh, H., Miah, S.J. (2020). Smart education literature: A theoretical analysis. *Education and Information Technologies*, 25, 3299–3328. <https://doi.org/10.1007/s10639-020-10116-4>

Shaikh, N., Kasat, K., Shinde, M. (2021). Trust among faculty and students as an essential element of smart education system. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*, 27(3), 1568-1575. <https://doi.org/10.47750/cibg.2021.27.03.207>

Shoikova, E., Nikolova, R., Kovatcheva, E. (2017). Conceptualizing of smart education. *Electrotechnica & Electronica (E+E)*, 52(3-4), 29-37. <https://epluse.ceec.bg/conceptualising-of-smart-education/#example>

Tai, T. Y., & Chen, H. H. J. (2024). The impact of intelligent personal assistants on adolescent EFL learners' listening comprehension. *Computer Assisted Language Learning*, 37(3), 433–460. <https://doi.org/10.1080/09588221.2022.2040536>

Zhu, ZT., Yu, MH. & Riezebos, P. (2016). A research framework of smart education. *Smart Learning Environments*, 3, 4. <https://doi.org/10.1186/s40561-016-0026-2>

Авторлар туралы мәлімет:

Уәлиханова Гүлнұр Өркенқызы – PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: gull_nur@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5304-8794>

Бектемирова Сауле Бекмухамедовна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: bektemirova_s77@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6723-6742>

Ualikhanova Gulnur – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: gull_nur@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5304-8794>

Bektemirova Saule – Candidate of Philology, Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: bektemirova_s77@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6723-6742>

Уәлиханова Гүлнұр Өркенқызы – PhD докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: gull_nur@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5304-8794>

Бектемирова Сауле Бекмухамедовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: bektemirova_s77@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6723-6742>

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Бас редактор: **Ж.Ә. Аймұхамбет**

Компьютерде беттеген: **Д. Елешева**

**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.**

- 2026. - 2 (155). - Астана: ЕҰУ. 333 б.

Шартты б.т. - 20,8 Таралымы - 10 дана Электронды нұсқа: [http:// bulphil.enu.kz](http://bulphil.enu.kz)

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Астана қаласы, Қажымұқан көшесі 11, ОЗФ, 205-кабинет
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды